221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X

Redaktor Naczelny / Editor-in-chief
Sławomir Kurek

Zastępca Redaktora Naczelnego / Associate – managing editor
Tomasz Rachwał

Rada Redakcyjna / Editorial Board
Gideon Biger (Tel Aviv University, Izrael), Zbigniew Długosz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Anatol Jakobson (Irkutsk University, Rosja), Sławomir Kurek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków) – Chair, Ana María Liberali (Universidad Nacional de Mar del Plata, Argentyna), Roman Malarz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Keisuke Matsui (University of Tsukuba, Japonia), Aleksandar Petrovic (University of Belgrade, Serbia), Tomasz Rachwał (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków) – Vice-chair, Natalia M. Sysoeva (Irkutsk University, Rosja), Zdeněk Szczyrba (Univerzita Palackeho v Olomouci, Czechy), Wanda Wilczyńska-Michalik (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Witold Wilczyński (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Bożena Wójtowicz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Mirosław Wójtowicz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Jiuchen Zhang (Chinese Academy of Sciences, Chiny), Zbigniew Zioło (Podkarpacka Szkoła Wyższa im. bł. ks. Władysława Findysza, Jasło)

Lista recenzentów / List of reviewers
Krystyna German (Uniwersytet Jagielloński), Zygmunt Górka (Uniwersytet Jagielloński), Jerzy Kitowski (Uniwersytet Rzeszowski), Tomasz Komornicki (IGiPZ PAN, Warszawa), Włodzimierz Kurek (Uniwersytet Jagielloński), Rene Matlovic (Presovska Univerzita v Presove, Słowacja), Piotr Pachura (Politechnika Częstochowska), Joanna Pociask-Karteczka (Uniwersytet Jagielloński), Zbigniew Podgórski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego Bydgoszcz), Eugeniusz Rydz (Politechnika Koszalińska), Przemysław Śleszyński (IGiPZ PAN, Warszawa), Zdenek Szczyrba (Univerzita Palackeho v Olomouci, Czechy), Elżbieta Szkurłat (Uniwersytet Łódzki), Mariusz Szubert (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Zygmunt Szymla (Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków), Marek Więckowski (IGiPZ PAN, Warszawa), Bogdan Włodarczyk (Uniwersytet Łódzki), Andrzej Zborowski (Uniwersytet Jagielloński)

Deklaracja wersji pierwotnej / Definition of primary version
Wersja drukowana jest wersją pierwotną publikacji / The primary version of the journal is the printed version.

Strona internetowa czasopisma z informacjami dla autorów i dostępem do pełnych tekstów archiwalnych artykułów w wersji elektronicznej / Journal website with information for authors and access to the full-text electronic versions of archive papers: http://annalesgeo.up.krakow.pl/, ISSN (on-line): 2449-9056

Sekretarz Redakcji / Secretary
Kamila Ziółkowska-Weiss
Instytut Geografii, Zakład Turystyki i Badań Regionalnych

Zastępca Sekretarza Redakcji / Deputy secretary
Dariusz Nowotnik
Instytut Geografii, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2, p. 519
tel. (+48) 12 662 62 67
e-mail: annalesg@up.krakow.pl

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2016

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10

Wydawca / Publisher:
Wydawnictwo Naukowe UP
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl
http://www.wydawnictwoup.pl

druk i oprawa Zespół Poligraficzny UP

Wprowadzenie

Tematyka artykułów zamieszczonych w X tomie Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica nawiązuje do nurtów badawczych w geografii turyzmu, geografii społeczno-ekonomicznej i dydaktyce geografii. W szczególności, zagadnienia badawcze poruszane w niniejszym tomie dotyczą m.in. przestrzeni turystycznej, funkcjonowania ośrodków narciarskich i stanu ich infrastruktury, procesów suburbanizacji, zmian modelu rodziny, zróżnicowania przestępczości w miastach, ruchu pielgrzymkowego, zagadnień przedsiębiorczości oraz motywów wyborów nauczycielskich studiów geograficznych. Zakres przestrzenny tematyki artykułów jest zróżnicowany i dotyczy zarówno obszarów Polski południowo-wschodniej (aglomeracja rzeszowska, pogranicze polsko-ukraińskie), jak i innych części kraju (Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, Pomorza Zachodniego, województwa łódzkiego) czy zagranicy (miasto Isparta w Turcji).

Kadir Temurçin i **Michael Gameli Dziwornu** dokonali analizy przestrzennego zróżnicowania natężenia przestępczości z wykorzystaniem wskaźnika lokalizacji ilorazu przestępczości (Location Quotient of Crime (LQC)). **Agnieszka Łuków** podjęła próbę analizy rozwoju procesu suburbanizacji ekonomicznej i funkcjonowania miasta Rzeszowa oraz jego otoczenia – aglomeracji rzeszowskiej. Badania **Anny Janiszewskiej** wykazały, że województwo łódzkie wyróżnia się spośród innych regionów Polski intensywnością przebiegu wielu procesów demograficznych (np. depopulacji i starzenia się ludności). Autorka wskazała obszary (o wysokim poziomie urbanizacji) najbardziej zagrożone niekorzystnymi przemianami procesów kształtowania się i rozpadu rodzin.

W artykule **Leszka Butowskiego** przedstawiona została oryginalna metoda badawcza z wykorzystaniem zmodyfikowanej skali Likerta, przy pomocy której możliwa jest empiryczna weryfikacja modelu przestrzeni turystycznej – będącego w istocie modelem turystyki zrównoważonej. Jego nowatorski charakter polega na tym, że próbuje się w nim połączyć wszystkie elementy składowe przestrzeni turystycznej i na tej podstawie zbudować model teoretyczny ukazujący warunki równowagi lub jej braku na różnego rodzaju obszarach recepcyjnych turystyki. Z kolei artykuł **Kamili Ziółkowskiej-Weiss** opisuje specyfikę działalności polskich biur podróży w Chicago, które niewątpliwie wpływają na wybierane destynacje turystyczne mieszkańców tego miasta. **Małgorzata Bajgier-Kowalska** oraz **Robert Pyrc** podjęli próbę analizy działalności ośrodka narciarskiego Podstolice-SKI, mającego w części zaspokoić zapotrzebowanie na usługi narciarskie mieszkańców aglomeracji krakowskiej, w aspekcie zachodzących zmian klimatycznych. Stacje narciarskie w Krynicy były z kolei przedmiotem badań **Sławomira Dorockiego**, który dokonał próby określenia preferencji klientów stacji narciarskich oraz wykorzystania infrastruktury narciarskiej i towarzyszącej.

Symbole religijne na flagach i w herbach nawiązujące do tradycji religijnych danego narodu lub do określonych wartości etyczno-religijnych były przedmiotem badań **Jerzego Wrony.** Sylwetkę współczesnego pielgrzyma zmierzającego do Santiago de Compostela szlakiem Via de la Plata, próbował określić **Rafał Koszek**. Natomiast **Franciszek Mróz** i **Oresta Bodrum** zajęli się genezą i funkcjonowaniem Lwowskiej Drogi św. Jakuba Via Regia oraz jej znaczeniem w rozwoju pielgrzymek i turystyki religijnej na pograniczu polsko-ukraińskim.

W zakresie badań z geografii ekonomicznej, **Joanna Kudełko** dokonała analizy przemian strukturalnych centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego. Z kolei rozwój przedsiębiorczości w najmniejszych miastach regionu łódzkiego był przedmiotem badań **Anity Kulawiak**. **Małgorzata Świątek**, natomiast, przedstawiła potencjał hydroenergetyczny Pomorza Zachodniego poprzez wyznaczenie odpływów jednostkowych z określonych zlewni oraz zmienności przepływów na wybranych rzekach badanego obszaru. Kolejne dwa artykuły (**Michała Zatorskiego** oraz **Marioli Tracz** i **Adama Hibszera**) prezentują wyniki badań w zakresie dydaktyki geografii, dotyczące edukacji geograficznej z elementami edukacji antydyskryminacyjnej w szkole waldorfskiej oraz motywów wewnętrznych i zewnętrznych mających wpływ na wybór nauczycielskich studiów geograficznych.

Artykuł **Małgorzaty Szelińskiej-Kukulak** i **Józef Kukulaka** prezentuje aktualny stan i wykorzystanie zasobów zabytków techniki transportu w czterech województwach południowo-wschodniej Polski (małopolskim, podkarpackim, lubelskim i świętokrzyskim). Nowe zjawisko w przestrzeni turystycznej Krakowa opisują **Magdalena Kubal** i **Robert Pawlusiński**. Są nim tzw. escape rooms (pokoje zagadek), które łączą w sobie rozwiązywanie zagadek umysłowych oraz wykonywanie zadań fizycznych, przy czym celem jest wydostanie się z zamkniętego pokoju. Wpływ warunków ekonomicznych gospodarstw domowych na poziom i jakość życia na przykładzie miejscowości gminy Czchów jest przedmiotem badań **Joanny Nowak**. Ostatni artykuł tomu prezentuje wyniki badań prowadzonych przez **Halinę Pawlak**, dotyczących poczucia tożsamości mieszkańców wsi gmin podmiejskich względem swojego miejsca zamieszkania na podstawie gminy Igołomia-Wawrzeńczyce oraz Mogilany. Autorka zwróciła także uwagę na postawy mieszkańców względem ludności napływowej z miast.

Sławomir Kurek

Introduction

The themes of the articles in the volume X of Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica refer to research strands in the geography of tourism, socio-economic geography and didactics of geography. In particular, these research topics discussed in this volume concern, among others, the issues of tourist space, the functioning of ski resorts and their infrastructure, suburbanisation processes, family model changes, urban crime diversity, pilgrimage, entrepreneurship and the motives for choosing geographic study teachers. The spatial scope of the articles is varied and covers both south-eastern Poland (Rzeszów agglomeration, Polish-Ukrainian borderland) and other parts of the country (Cracow Metropolitan Area, Western Pomerania, Lodzkie Voivodeship) as well as abroad (Isparta in Turkey).

Kadir Temurçin and **Michael Gameli Dziwornu** analyzed spatial differentiation of crime intensity using the Location Quotient of Crime (LQC). **Agnieszka Łuków** has attempted to analyze the development of the suburbanization process of the economy and the functioning of the city of Rzeszów and its surroundings – the Rzeszów agglomeration. **Anna Janiszewska**'s research has shown that the Lodz voivodship is distinguished from other regions of Poland by the intensity of many demographic processes (eg depopulation and aging). The author pointed out areas (with high urbanization level) most at risk of unfavourable transformations of the processes of family formation and disintegration.

Leszek Butowski's article presents the original research method using a modified Likert scale, which enables empirical verification of the model of tourism space – a model of sustainable tourism. Its novelty lies in the fact that it attempts to combine all elements of the tourist space into it, and on this basis a theoretical model showing the conditions of balance or its absence on different types of tourist reception areas has been built. **Kamila Ziółkowska-Weiss** describes the specifics of Polish travel agencies in Chicago, which undoubtedly affect selected tourist destinations of the city's inhabitants. **Małgorzata Bajgier-Kowalska** and **Robert Pyrc** have attempted to analyze the activity of the Podstolice-SKI Center in the face of climate change, which is supposed to meet the demand for ski services of the inhabitants of the Cracow agglomeration. Ski stations in Krynica were the subject of research by **Sławomir Dorocki**, who attempted to determine the preferences of ski station's clients and use of ski and accompanying infrastructure.

Religious symbols on the flags and emblems, referring to the religious traditions of a given nation or to certain ethical and religious values were the subject of **Jerzy Wrona**'s research. The profile of a pilgrim heading for Santiago de Compostela on the Via de la Plata trail was subject of research by **Rafał Koszek**. **Franciszek Mróz** and **Orest Bodrum**, on the other hand, took up the genesis and functioning

of the Lvov Way of St. James Via Regia and its significance in the development of pilgrimage and religious tourism in the Polish-Ukrainian border.

In the field of economic geography studies, **Joanna Kudełko** analyzed the structural transformations of the socio-economic growth centers of the Podkarpackie voivodship. In turn, the development of entrepreneurship in the smallest cities of the Lodz region, was the subject of research by **Anita Kulawiak**. On the other hand, **Małgorzata Świątek** presented the hydroelectric potential of Western Pomerania by identifying unit outflows from specific catchment areas and the variability of flows on selected river basins. The next two articles (**Michał Zatorski** and **Mariola Tracz** with **Adam Hibszer**) present research results in didactics of geography concerning geographical education with elements of anti-discrimination education in the Waldorf school as well as internal and external motivations influencing the choice of geographic study teachers.

The article by **Małgorzata Szelińska-Kukulak** and **Józef Kukulak** presents the current status and use of resources of transport technology monuments in four voivodships of south-eastern Poland (Małopolskie, Podkarpackie, Lubelskie and Świętokrzyskie). **Magdalena Kubal** and **Robert Pawlusiński** describe the new phenomenon in Krakow's tourist space. They are escape rooms that combine mental puzzles and physical tasks, with the goal of getting out of a locked room. The influence of economic conditions of households on the level and quality of life on the example of the commune of Czchów is the subject of research by **Joanna Nowak**. The last article of the volume presents the results of research conducted by **Halina Pawlak** concerning the sense of identity of the inhabitants of rural areas of the suburban communities with regard to their place of residence on the basis of the municipality of Igołomia-Wawrzeńczyce and Mogilany. The author also drew attention to the attitudes of the inhabitants to the influx of people from the city.

Sławomir Kurek

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.1

Kadir Temurçin, Michael Gameli Dziwornu
Suleyman Demirel University, Isparta, Turkey

Urban Crime Distribution in Isparta (Turkey): A Location Quotient Analysis

Abstract

Crime is an inseparable part of society and for the fact that place, time and society are inextricably interwoven implies that the conceptualization of the spatial aspect of crime is imperative. By adopting crime pattern and social disorganization theories, while using neighborhoods as the unit of analysis, we examined how crime behavior varies in an urban context. This was achieved by using Location Quotient of Crime (LQC) to identify and represent robbery, assault and threat agglomerations, as well as neighborhood in risk areas. The result of our analysis suggest that most neighborhoods had a relatively higher LQC for robbery, assault and threat crimes as compared to the city as a whole with quite a significant proportion of assault incidence in neighborhoods located near educational facilities. This paper also shows the usefulness of LQC in understanding crime behavior pattern at a micro level. A strong linkage between robbery, assault and threat crime incidents and key land use types were also established.

Key words: Assault; Crime; Robbery, Isparta; Location Quotient; Threat; Turkey

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Temurçın K., & Dziwornu, M.G. (2016). Urban Crime Distribution in Isparta: A Location Quotient Analysis. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.1

Introduction

As technology has advanced, the application of geographic analysis principles specifically spatial analysis techniques in understanding the spatial aspect of crime has improved tremendously (McCarthy and Ratcliffe, 2005; Townsley 2009). A prerequisite for crime analysis and prevention according to Roman (2005) explicitly requires identification of the time and places where there exist a relatively high probability of the congregation of potential criminal offenders or victims. In other words, Place-based research has dominated the analysis of crime over the decade. This shies away from the epistemologies and concept of crime and concentrate solely on the relationship between geography and the analysis of crime. The fundamental of geography is the analysis of space (Thrift, 2003) and routine activities of people

in a physical setting (Place) can have important effects on when and where opportunities for crime occur. Differently approached geographical theory provides the foundation for research on journeys to crime (Groff and McEwen, 2005). During the past decades criminal geography has emerged as a branch of human geography that studies the relations between space, social groups and crime (Harries, 1980; Herbert, 1982). Stevenson (2013) pointed out that innovation in the area of geography, in particular geographic information systems, has truly helped to define the field of crime analysis and give it its present shape. Essentially, the uniqueness of GIS is its ability to integrate spatial information as well as other forms of data (Murray et al., 2001).

According to Eck and Weisburd (2015), crime events are not uniformly distributed. Brantingham and Brantingham (1982), further proved that some geographic areas have less crime than others, a fact that has been well established for over a century. Urban regions are undergoing rapid transformation and Isparta is no exception. Urbanization, depending upon its pace, nature and patterns, may create numerous problems (Keles, 2001) and crime is one of them. Concerns that the city might have a crime-causing effect have been widely researched (Burgess, 1925; Shaw and McKay, 1942). Rational choice (Homans, 1961); routine activity theory (Cohen and Felson 1979); and crime pattern theory (Brantingham and Brantingham 1981), provide perspectives explaining the spatio-temporal dynamics of crime in urban landscapes.

In relation to Turkey and specifically Isparta, the population living in cities since 1950 has grown sturdily. According to the Turkish Ministry of Environment and Urbanization (2014), urban population increased from 25% in 1950 to 44% in 1980, 65% in 2000 and 77% in 2012. Due to rapid urbanization, neighborhoods are in a continuous state of disintegration and the occurring spatial segregation is based on values and lifestyle. Essentially, the growing disparity in affluence evident in modern society has accounted for the increased rate of crime. In metropolitan areas there exist suburbs and gentrified neighborhoods of rich people and new middle classes while districts in the urban fringe accommodate mostly the poor (Turkish Ministry of Environment and Urbanization, 2014). For instance, the general unemployment rate in Turkey is 9.8%, while among the youth it is 18.2%. Youth unemployment in cities is estimated to be 21.8% in total, 19.9% among males, and 26.1% among females (Turkish Ministry of Environment and Urbanization, 2014). This spatial segregation has resulted in the increase in poverty evident in Peri-Urban regions (despite a relative fall in the percentage of people below the poverty line – from 28.1% in 2003 to 18.1% in 2009) (Karakas et al., 2014). These inequalities propel contention among various social groups and classes which eventually brings forth social problems and increase crime rates in cities (Turkish Ministry of Environment and Urbanization, 2014).

Compared to other urban areas in Turkey, Isparta records a relatively low crime rate; however there exist spatial variations in incidence rate. By using a spatial analytic approach, and controls such as socioeconomic and demographic variables, this paper seeks to examine criminal behavior pattern in the study area by using neighborhoods as a scale of measure. Various studies on urban crime patterns in Turkey and Isparta in particular (Yılmaz and Günay Ergün, 2006; Aliağaoğlu, 2007; Sargin and Temurçın, 2010) have already been conducted. However, most of these studies

have ignored, and few have applied, a spatial analysis approach – specifically location quotient and multiple regression method to identify and explore patterns of crime. Furthermore, a majority of these studies are restricted to simple patterns and distribution. It is important to note that crime distribution maps alone do not present an in-depth relationship between levels of crime and environmental variables (Hirschfield and Bowers 1997; Olligsclaeger 2003).

Spatial analysis of crime

A key component of crime analysis is the focus on spatial data (Boba, 2013). By spatial data, geographers explicitly refer to data collected in the form of points or dots, lines, areas or surfaces (O'Brien, 1992). Spatial data are often collected using maps, plans or charts (Unwin 1981). Accuracy of the spatial crime data according to McCarthy and Ratcliffe (2005) is critical for the effective and efficient analysis of crime across space and time. This paper would therefore account for the conceptual, positional and attribute accuracies of the data in order to legitimize the analysis. In order to understand the application of place in crime analysis, it is crucial to examine its historical and theoretical background. The early empirical development of place in crime research can be traced by the early work of Guerry (1833) and Quetelet (1842) in France followed by work in England (Plint 1851; Mayhew 1862) during the 19th century, through the sociological tradition emerging from the Chicago School in the early 20th century, and finally to the recent revival of this tradition in contemporary ecological studies of crime. In the late 1960s and through the 1980s, the focus of crime mapping shifted from the criminal offender towards the actual criminal event and its physical and social environments that helped create the opportunities for crime (Anselin et al, 2000). As a result, researchers began to include information about geography and environmental factors into their study of crime problems and other related issues, such as rape (Stevenson, 2013).

This paper adopts the crime pattern theory and social disorganization theory as theoretical foundations in order to empirically analyze crime across space and time in Isparta. The crime pattern theory proposed by Brantingham and Brantingham (1981 and 1984) applies the principles of environmental criminology to understanding the geometry of crime. As explained by Brantingham and Brantingham (1981), a crime occurs when four things are in concurrence –law, an offender, a target and a place. In this context, place is defined as a discrete location in time and space at which the other three dimensions come together for a criminal event to occur (Groff and McEwen, 2005). According to Eck and Weisburd (2015), Crime pattern theory provides a greater approach in the understanding of crime and place because it combines rational choice and routine activity theory to help explain the distribution of crime across space. Their model suggests that criminal acts are most likely to occur in those areas where the offender's awareness space intersects with an environment containing suitable targets at an acceptable level of risk (Rossmo et al., 2005). In order words crime occurs because offenders engage in routine activities (Eck and Weisburd, 2015).

The social disorganization theory on the other hand provides an insight into the socioeconomic and structural characteristics conducive for crime. The theory was

proposed by Shaw and McKay (1942) based on a study of the spatial distribution of juvenile delinquency in Chicago in the 1920s. Their study concluded that high crime areas were spatially concentrated in the inner city. Also, crime rates were high in the inner city and gradually decreased with distance from the city center (Kikuchi and Desmond, 2010). The proponents further stated that neighborhoods in the inner city were characterized by various social problems; key among them were low median rent, low rate of housing ownership and high unemployment. Other problems included high residential turnover rate and health problems such as infant mortality, tuberculosis and mental disorders. Social disorganization theorists argue that crime rates increase when neighborhoods lack effective informal social control and/or neighborhoods increase frustrated wants of neighborhood residents (Bursik 1988; Sampson and Groves, 1989). We applied these two theories principally based on the conviction that it provides a holistic approach of the interplay between environmental, social, economic and political structures inductive for crime, at the same time illuminating the importance of the concept of space in criminology.

Various lines of evidence from the above-mentioned theoretical frameworks suggest that urban neighborhoods with inherent socioeconomic segregations provide an approach for determining how the dimension of place interacts with other dimensions to produce criminal events. In relation to the selected neighborhoods in Isparta, poverty coupled with changes in residential mobility and population growth has resulted in the current trajectories in crime rate.

Methodology

Study area

Isparta is a province in Southwestern Turkey with a surface area of 8,933 sq. km. The province is located in the border zone of the Goller Subregion in the Antalya Region. The Isparta Province consists of 174 villages and 38 towns administrated by 13 districts (Temurçın, 2004). Isparta is bordered by Afyon Province to the north and west, the Konya Province to the north-east, east and south-east, the Antalya Province to the south, and the Burdur Province to the south-west and west. The study area (depicted in Fig. 1) comprises all neighborhoods (forty three) in the central business district of Isparta. The study area also doubles as the administrative, economic, industrial and educational powerhouse of the province. Byrne (1986) posited that the inherent characteristics of the city and population are responsible for criminal activities. The study area was chosen on the basis of socioeconomic and political demographic considerations. The map presented shows the outline of the selected neighborhoods in the study area.

Location quotient technique

As Tobler's (1970) first law of geography states, "everything is related to everything else, but near things are more related than distant things." Spatial data analysis is highly dependent on the geographical scale of measure, implying a distinctive

variation at local and global level analysis. Pfeiffer (1996) asserted that local level analysis examines specific non-random patterns, which when considered at a global level, identifies sheer random variations. Essentially local level analysis examines exceptions where global statistics deduce regularities. Based on this analogy, a location quotient (LQ) method was adopted as it quantitatively measures local activity intensity by comparing local attribute with global (normal area) level (Lu, 2000). The LQ procedure resolves the problem of incorrect tendency to map real values with thematic maps often resulting in ambiguous conception accrued by larger areas (Harries, 1999). Location quotient draws it roots from regional science and planning to evaluate economic structure and specialty (Klosterman et al., 1993). Earlier application of LQ in geography can be traced to the work of Isard et al. (1998) to measure employment and industrial specialization (Andresen et al., 2009). The integration of LQ into mainstream criminology is credited to Brantingham and Brantingham (1995) based on their empirical analysis of crime hotspots in Canadian cities. Subsequent applications were evident in the works of McCord and Ratcliffe (2007); Andresen et al. (2009). Location quotient of crime (LQC) is a measure of the relative frequency of a type of crime (eg. burglary or violent crime) in a small area in comparison to the ratio for the same type of crime in a big reference area of interest (Brantingham and Brantingham, 1995; Cahill, 2005). The LQ procedure is also critical in crime prevention strategies because it facilitates the understanding of how one area is different from another in relation to crime structure and agglomeration (Brantingham and Brantingham, 1995). Location quotient technique has been found to be very useful in studying variations and changes in local crime structures over time (Andresen et al., 2009; Brantingham and Brantingham, 1995). In essence, location quotient is quite significant in the analysis of crime at a micro- and small area level.

The equation for LQC is represented below

$$LQC_{i_n} = \frac{C_{i_n} / C_{t_n}}{\sum_{n=1}^{N} C_{i_n} / \sum_{n=1}^{N} C_{t_n}}$$

Where:
n represents the number of neighborhoods under study
N is the total number of neighborhoods in the city
Ci is the count of crime ***i*** in each neighborhood
Ct is the total count of all crimes in each neighborhood.

A LQC value equal to 1.00 indicates that a neighborhood has a proportional share of a particular crime *i* in comparison to the whole city. If LQC value is larger than 1.00 it means the neighborhood has a relatively higher incident of crime *i* compared to the city as a whole. When the location quotient is less than one, it implies the neighborhood has a disproportionately smaller share of a particular crime *i*.

Crime data

To construct the spatial and temporal dynamics of crime in Isparta this paper adopted two sets of data: official crime reports from the Police Service and socioeconomic and demographic data of the selected neighborhoods obtained from the municipal directorate. Crime data relating to three major crime categories in the study area: assault (deliberate, accidental, and reckless assaults), robbery (snatching, home burglary, theft from construction sites, vehicle break-ins, auto theft, livestock theft) and threat (domestic violence, kidnaping, threat and defamation) cases were obtained from the Police Service Directorate for 2011 and 2012 to account for crime rate in the selected neighborhoods. Crime rates are usually expressed as the number of crime per 100,000 residents in the population (Nolan, 2004). However, for this paper, we follow Andresen et al. (2009) and accounted for the crime rate per 1000 residents mainly due to the size of the neighborhood population. The demographic characteristics of the neighborhoods were also used for the analysis. Demographic characteristics include the number of people in each neighborhood. Existing literature substantively analyzed the aggregate role of population density in explaining opportunities for crime.

Results

As evident from the maps presented in the article, there exist clear spatial and temporal variations in robbery, assault and threat crime incidents across neighborhoods during the years under review. Variations also exist based on various land use characteristics. For instance in Map 1, the LQC value for assault incidents in 2011 was relatively higher in neighborhoods in the central business district (CBD) of Sermet, Kutlubey, Celebiler and a neighborhood (Cunur) in the northern part of the city. The significantly high cluster of assault cases in the CBD might be due to the concentration of economic activities particularly cafes, restaurants and shops that attract students and residents from other neighborhoods. Brantingham and Brantingham (1995) argued that commercial centers invariably experience a considerably high number of property offenses than surrounding areas without a commercial entity. The Cunur neighborhood on the other hand is home to a university with a population of over 70,000 students and a considerable number of student dormitories. This implies that victimization of students is invariably high in that neighbourhood although this assertion must be empirically verified on case to case bases. A study by Andresen et al. (2009) based on their application of location quotient found higher volume of violent crime incidents in the central business district of Vancouver. The result implies that assault incidents were highly concentrated in those areas and over-represented in comparison to the city as a whole. Examining Map 4 however, shows a relatively different dynamic in cluster incidents in 2012. Assault incidents were highly concentrated in neighborhoods in the northern (Cunur) and southern side (Dere, Emre, Sulubey, and Turan) representing a relative shift from the core CBD of the city. Assault incident also varies based on their type. Exploring composite assault crime count by type shows the dominance of deliberate assault representing 77.8% in 2012 of total assault count as against 74.9% in 2011. The Neighborhoods

of Gulistan, Piri-Mehment, Kutlubey, Davraz, Fatih and Yedişehitler for instance recorded the highest incidents of deliberate assault during the years under review. Reckless assault represented the least dominant assault crime type in the entire neighborhood accounting for 3.8% in 2011 and 5.3% in 2012. Furthermore, neighborhoods (table 1) with previously low concentration of assault incidents in 2011 experienced a relatively high agglomerations in 2012 and vice versa. Brantingham and Brantingham (1995) expressly suggested that the temporal variations in the changes of the value of LQC must be taken into account because they represent a significant change in the local dominance of that particular crime. In essence a sort of assault crime displacement was evident in most of the neighborhoods.

The LQC map for robbery (see Map 2 and 5) shows a different dimension in the pattern and distribution of incident agglomerations. Robbery incidents in a majority of the neighborhoods (N=20) in 2011 and (N=20) in 2012 were proportionately higher when compared to the city as a whole. In 2011, concentrations of robbery incidents appear to be relatively higher in the CBD with auto theft, workplace theft and home burglaries accounting for the majority of robbery incidents in those neighborhoods. For instance, the neighborhoods of Bahcelievler recorded a high workplace theft (N=38) followed by Piri-Mehmet (N=25), and the exclusive industrial neighborhood of Sanayi had a relatively high incident of workplace theft (N=23) and motor vehicle theft (N=11). Robbery cluster in 2012 on the other hand showed a uniform distribution, however neighborhoods in the Southwestern side, i.e. Ayazmana, Sidre, Davraz, Vatan had a relatively higher robbery concentrations. Interestingly, some neighborhoods (Piri-Mehmet, Kutlubey, and Sulubey) in the core CBD had a relatively low LQC as compared to the whole city. Despite the fact that the LQC values in some neighborhoods are disproportionately low, the risk of victimization is relatively high (table 1). The whole of Isparta city has a relatively low LQC implying that robbery constitutes a substantive crime variable in the region.

In the same vein, threat incidents (see Map 3 and 6) exhibit a particularly interesting concentration. The neighborhoods of Halikent, Binbirevler and Vatan (despite a slight decline in 2012 as compared to the previous year) in particular, over-represented in the localization of incidence agglomerations evident in their relatively higher location quotient values (table 1) with domestic violence and threats forming the majority of threatening crime count during the years under review. In general, a majority of the neighborhoods (N=24) in 2011 and (N=26) in 2012 experienced a relatively higher number of threat incidents as compared to the city as a whole and other crime categories. It might be an oversimplification to suggest the reasons and causes of the relatively over-representative concentration of threatening incidents in the above-mentioned neighborhoods without dissecting their respective characteristics. In this analysis obvious demographic variables such as population did not shed light on such possible outcomes (Table 1). We therefore suggest a further case study analysis in those neighborhoods by incorporating detailed variables imperative for investigating the core determinants of threat incidents. The neighborhoods of Kutlubey, Yayla and Piri-Mehmet and Kececi and Dere experienced a relatively low concentration of threatening incidents in spite of them being located in the core CBD with mixed land use variables. Furthermore, it is apparent from the threatening maps that neighbourhoods with higher concentration of commercial and residential land use invariably experienced higher intimidation incidents particularly the

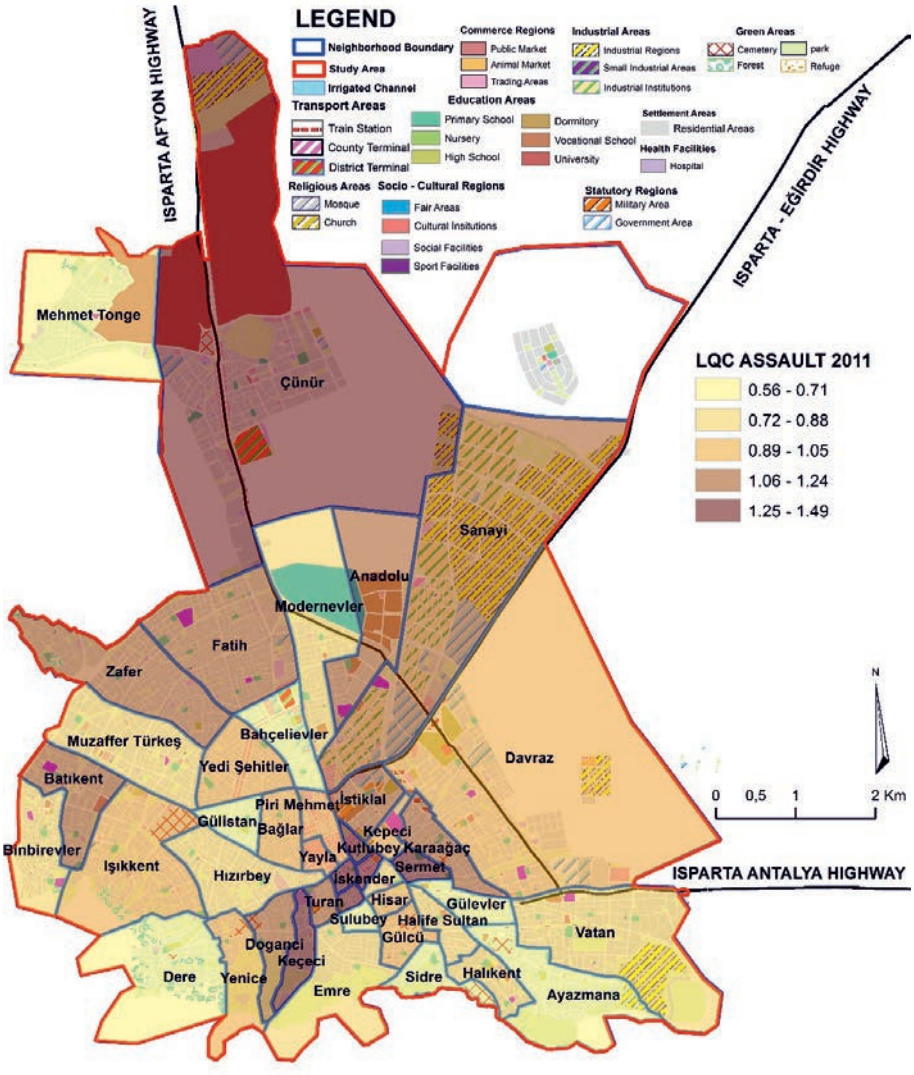

Map 1. Location Quotient for assault agglomerations in 2011
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

neighbourhoods surrounding the core CBD and small concentrations in the southern neighbourhoods. Certain neighbourhoods such as Doganci, Iskender, Yenice and Muzaffer Turkes with quite low LQC values for threat incidents in 2011 experienced a correspondingly high LQC values in 2012 implying a high localization of incidents. Similarly, in 2011, the neighbourhoods of Bahcelievler, Istiklal, Dere and Halikent with high LQC values for threate incidents detected low values for 2012.

While it appears that some neighbourhoods tend to over represent the whole city in LQ for the crime categories used, Brantingham and Brantingham (1997), and

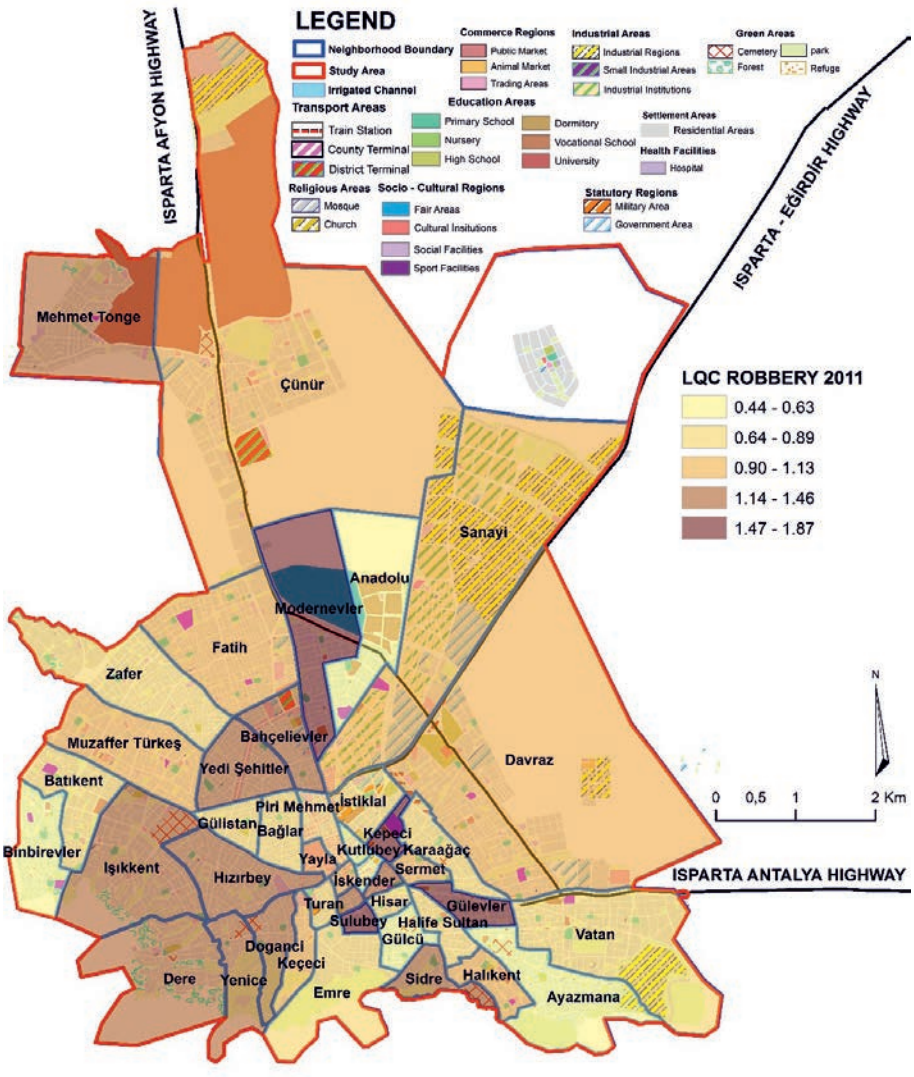

Map 2. Location Quotient for robbery agglomerations in 2011
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

Zhang and Peterson (2007) emphasized that LQC might be misleading in providing a precise overview of crime pattern. Evidently, LQC cannot be considered as absolute in providing a definitive picture of crime behavior patterns. For instance neighborhoods such as Cunur, Hizirbey and Davraz exhibited a relatively low LQC for assault in 2011; however a retrospective considerations of the crime count in the same neighborhoods were relatively high. The same situation applies to other categories of crime used in this analysis.

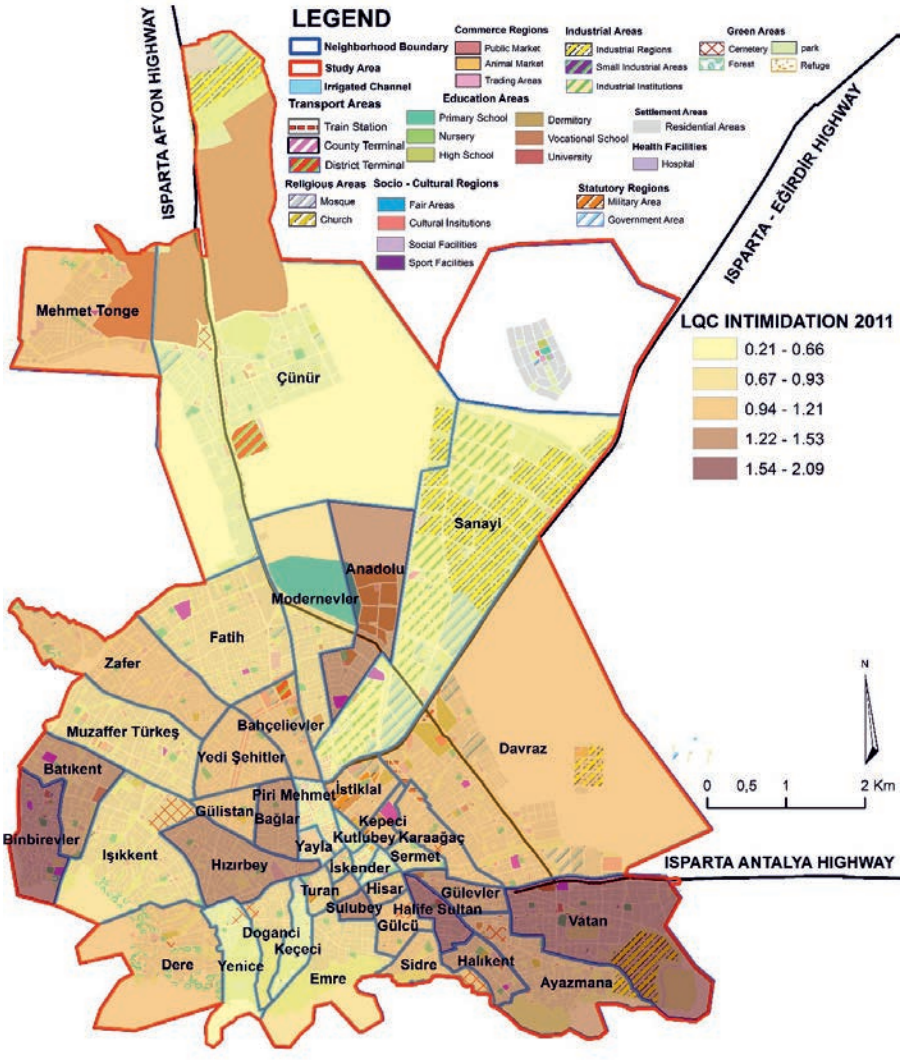

Map 3. Location Quotient for threat agglomerations in 2011
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

Conclusion

Logic dictates that as far as opportunity structures in urban areas expand, the probability of crime committed also increases. However, realizing the need for improved security has made the adoption of spatial analysis techniques and environmental criminology theories essential in ordedto understand these structures and, more importantly, draw up effective prevention strategies. This paper adds to the spectrum of literature on the applicability of LQ in understanding the dynamics of crime in an urban landscape. This paper highlights how certain crime types vary at the

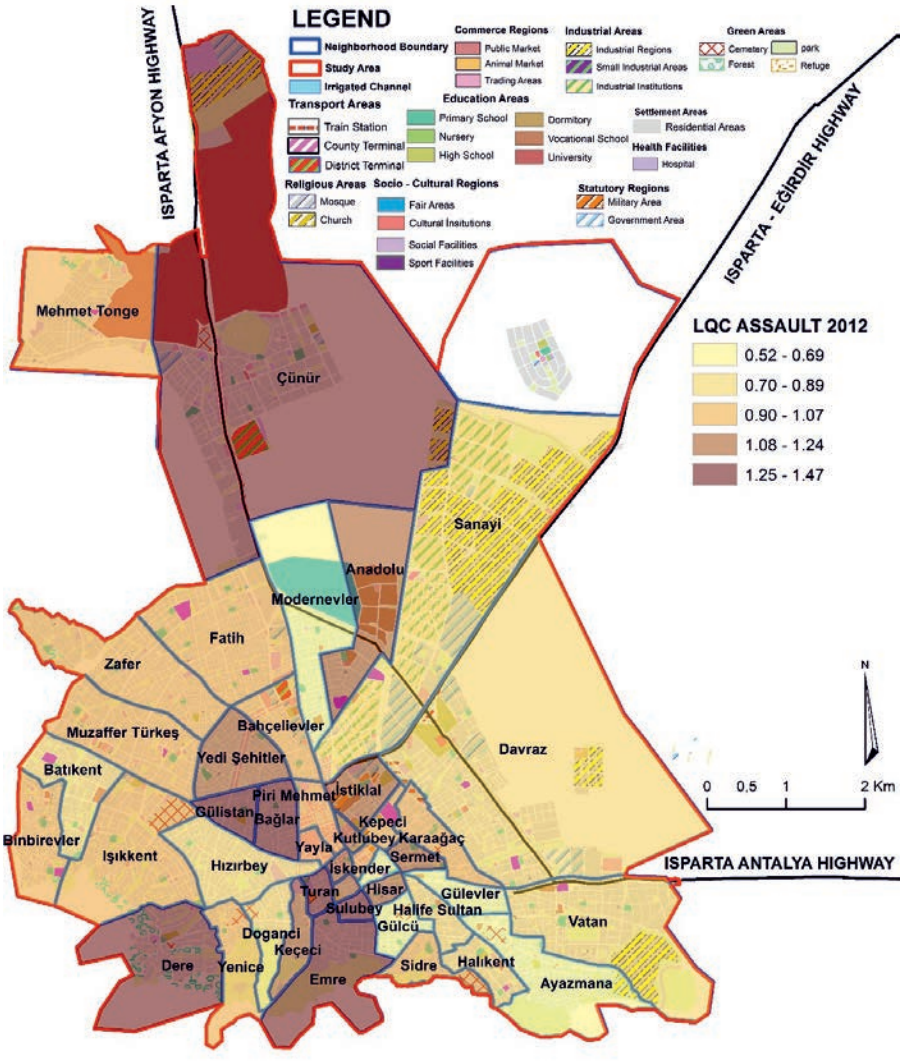

Map 4. Location Quotient for assault agglomerations in 2012
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

neighborhood level. As stated earlier, Isparta is a relatively small city, thus making the application of LQC convenient. The neighborhoods under study had varied socioeconomic and land use characteristics and based on the outcome of the analysis, the crime types used were highly clustered along certain land use covariates. For instance, assault incidences were highly concentrated in school districts and industrial areas and threat and robbery incidence in residential and commercial areas. With regards to the general crime pattern, neighborhoods in the core central business district in the city showed high concentration of crime incidence for all crime types analyzed. The reasons for such a pattern are partly due to obvious concentration

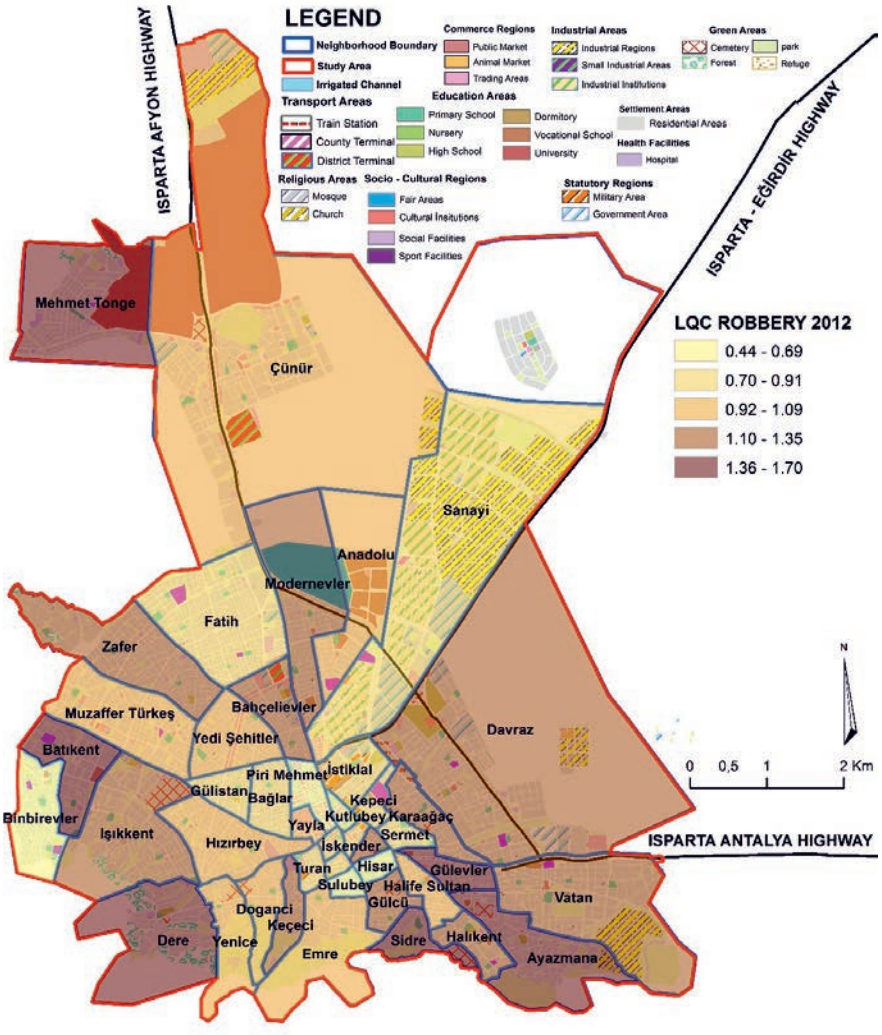

Map 5. Location Quotient for robbery agglomerations in 2012
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

of business and commercial activities implying that the opportunity structures and criminogenic factors are proportionately high. Interestingly, certain neighborhoods distant from the core business district experienced relatively high concentrations of crime incidents, even though there are relatively few commercial and social activities. This pattern warrants further empirical study in those neighborhoods to ascertain the reasons for the inherent structure. To put the analysis into perspective, three levels of crime agglomerations can be observed from the location quotient analysis. The first observable pattern is the relative concentration of assault incidence in commercial areas of the core central business district of the city and school district in the northern part of the city. The second pattern shows a relatively high

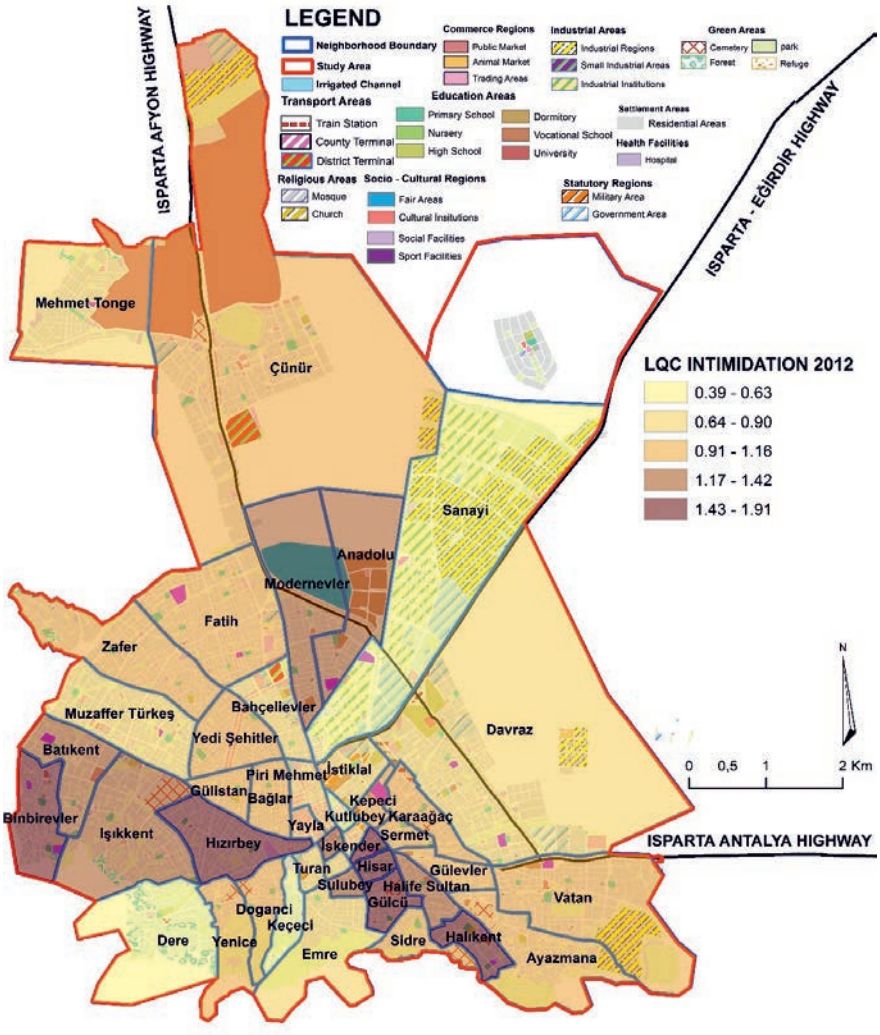

Map 6. Location Quotient for threat agglomerations in 2012
Source: Isparta Municipality Zoning Directorate and Police Service Directorate

concentration of robbery incidence in core central business district and the outskirt neighborhoods such as Ayazmana, Dere, Batikent, Mehmet Tonge, Zafer and Dere. The third observable pattern shows the high agglomeration of threatening incidents in residential neighborhoods and the core central business district. What are the implications for crime prevention in Isparta? The result of the analysis implies that neighborhoods with high concentration of incidents of various crime categories require frequent monitoring and patrolling. Law enforcement officials in Isparta can capitalize on location quotient to assess the crime behavior patterns in the city and implement, as well as deploy, the necessary logistics and personnel to evaluate and manage crime in the city.

References

Andresen, M.A., Wuschke, K., Kinney, J.B., Brantingham, P.J., & Brantingham, P.L. (2009). Cartograms, Crime and Location Quotients. *Crime Patterns and Analysis*, 2(1), 31–46.

Andresen, M.A. (2007). Location Quotients, Ambient Populations, and the Spatial Analysis of Crime in Vancouver, Canada. *Environment and Planning A,* 39(10) 2423–2444.

Aliağaoğlu, A. (2007). *Balıkesir Şehrinde Suçlar: Coğrafi Bir Yaklaşım.* Ankara: Detay Yay.

Anselin, L., Cohen, J., Cook, D., Gorr, W. and Tita, G. (2000). Spatial Analyses of Crime. In: D. Duffee (ed.), *Criminal Justice 2000: Volume 4. Measurement and Analysis of Crime and Justice.* Washington DC: National Institute of Justice, pp. 213–262.

Anderson, E. (1990). *Streetwise: race, class, and change in an urban community*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Boba, R. (2013). *Crime analysis and crime mapping* (3rd ed.). Thousand Oaks: Sag.

Bowers, K.J. & Johnson, S.D. (2004). Who commits near repeats? A test of the Boosts explanation. *Western Criminology Review*, 5 (3), 12–24.

Brantingham, P.L., Brantingham, P.J., (1995), Location Quotients and Crime Hot Spots in the City. In: Block, C.R., Dabdoub, M., and Fregly, S. (eds.), *Crime Analysis through Computer Mapping*. Washington, DC: Police Executive Research Forum, pp. 129–149.

Bursik, R.J. (1988). Social Disorganization and Theories of Crime and Delinquency: Problems and Prospects. *Criminology,* 26(4), 519–552.

Byrne, J.M., and Sampson, R.J. (1986). Key Issues in the Social Ecology of Crime. *Research in Criminology*, 1–22.

Brantingham, P.J., and Brantingham, P.L. (1984). *Patterns in Crime*. New York: Macmillan.

Brantingham, P.J., and Brantingham, P.L. (1981). Notes on the geometry of crime. In: P.J. Brantingham and P.L. Brantingham (eds.), *Environmental Criminology.* Beverly Hills, CA: Sage Publications, pp. 27–54.

Becker, G.S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76(2): 169–217.

Burgess, E. (1925). The Growth of the City. In: R. Park (ed.), *The City*. Chicago, IL: University of Chicago Press, pp. 47–62.

Cohen, L.E., and Felson, M. (1979). Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activities Approach. *American Sociology Review*, 44(4), 588–608.

Eck, J.E., and Weisburd, D.L. (2015). Crime Places in Crime Theory. *Crime and Place: Crime Prevention Studies*, 4, pp. 1–33.

Eck, J.E., Chainey, S., Cameron, J.G., Lietner, M., and Wilson, R.E. (2005). *Mapping Crime: Understanding Hotspots.* Washington DC: National Institute of Justice.

Groff, E., & McEwen, J.T. (2005). Disaggregating the Journey to Homicide. In: F. Wang (ed.), *Geographic Information Systems and Crime Analysis*. Hershey, PA: Idea Group Publishing, pp. 60–83.

Harries, K. (1999). *Mapping crime: principal and practice*. Washington, DC: National Institute of Justice Research, Office of Justice Programs, US Department of Justice.

Hirschfield, A., &. Bowers, K.J. (1997). The development of a social, demographic and land use profiler for areas of high crime. *British Journal of Criminology,* 37(1), 108–121.

Herbert, D.T. (1982). *The Geography of Urban Crime*. Harlow: Longman.

Harries, K.D. (1980). *Crime and the environment*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas.

Homans, G.C. (1961). *Social Behaviour: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.

Isard, W., Azis, I.J., Drennan, M.P., Miller, R.E., Saltzman, S. and Thorbecke E. (1998). *Methods of Interregional and Regional Analysis*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Karakas, C., Genckaya, O., Togan, S. and Karadag, R. (2014). *Sustainable Governance Indicators: 2014 Turkey Report*, Bertelsmann Stiftung.

Kikuchi, G. and Desmond, S.A. (2010). A Longitudinal Analysis of Neighborhood Crime Rates using Latent Growth Curve Modeling. *Sociological Perspective*, 53 (1), 127–149.

Keles, R. (2001). Sustainable urbanization and its policy implications. The case of Turkey. In: D. Camarda, L. Grassin (eds.), *Interdependency between agriculture and urbanization: Conflicts on sustainable use of soil and water.* Bari: CIHEAM, p. 119–135.

Klosterman, R.E., Brail, R.K., and Bossard, E.G. (1993). *Spreadsheet Models for Urban and Regional Analysis.* New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

McCarthy, T. & Ratcliffe, J. (2005). Garbage in, garbage out: geocoding accuracy and spatial analysis of crime. In: F. Wang (ed.), *Geographic Information Systems and Crime Analysis*. Hershey, PA: Idea Group Publishing.

Murray, A.T., McGuffog, I., Western, J.S., & Mullins, P. (2001). Exploratory spatial data analysis techniques for examining urban crime. *British Journal of Criminology,* 41(2), 309–329.

Mayhew, H. (1968 [1862]). *London Labour and the London Poor. Volume IV: Those That Will Not Work, Comprising Prostitutes, Thieves, Swindlers and Beggars*. New York, NY: Dover Publications.

Nolan, J.J. (2004). Establishing the statistical relationship between population size and UCR crime rate: Its impact and implications. *Journal of Criminal Justice*, 32(6), pp. 547–555.

O'Brien, L. (1992). *Introducing Quantitative Geography: Measurement, Methods and Generalized Linear Models.* London: Routledge.

Quetelet, M.A. (1842). *A Treatise on Man*. Edinburgh: William and Robert Chambers.

Oberwittler, D.C. & Wikström, P.H., (2009). Why small is Better: Advancing the Study of the Role of Behavioral Contexts in Crime Causation. In: D. Weisburd, W. Bernasco, G.J.N. Bruinsma (eds.), *Putting Crime in its Place: Units of Analysis in Geographic Criminology*. New York: Springer, pp. 35–59.

Openshaw, S., (1991). Developing appropriate spatial analysis methods for GIS. In: D. Maguire, M.F. Goodchild, and D. Rhind (eds.), *Geographical Information Systems: Principles and Application*, Vol. 1. London: Longman, pp. 389–402.

Olligschlaeger, A. (2003). Future Directions in Crime Mapping. In: M.R. Leipnik & D.P. Albert (eds.), *GIS in law enforcement: Implementation issues and case studies*. New York: Taylor & Francis, pp. 103–109.

Pfeiffer, D.U. (1996). Issues related to handling of spatial data. Australian Veterinary Association Second Pan Pacific Veterinary Conference, pp. 83–105.

Plint, T. (1851). *Crime in England*. London: Charles Gilpin.

Roman, C.G. (2005). The Routine Activities of Youth and Neighborhood Violence: Spatial Modeling of Place, Time and Crime. In: F. Wang (ed.), *Geographic Information Systems and Crime Analysis*. Hershey, PA: Idea Group Publishing, pp. 393–310.

Rossmo, D.K. & Laverty, I., and Moore, B. (2005). Geographic Profiling for Serial Crime Investigation. In: F. Wang (ed.), *Geographic Information Systems and Crime Analysis*. Hershey, PA: Idea Group Publishing.

Sargin, S., Temurçın K. (2010). Crimes and Crime Dispersion in Urban Areas in Turkey. *Bulletin of Geography Socio–Economic Series* 12: 60–76.

Sampson, R.J. and Groves, B.W. (1989). Community Structure and Crime: Testing Social-Disorganization Theory. *American Journal of Sociology* 94: 774–802.

Shaw, C.R. and Mckay, H.D. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas: a study of rates of delinquencies in relation to differential characteristics of local communities in American cities*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Turkish Ministry of Environment and Urbanization (2014). Turkey Habitat III: National Report. Turkish Ministry of Environment and Urbanization, Ankara–Turkey.

Townsley, M. (2009). Spatial Autocorrelation, and Impacts on Criminology. *Geographical: Analysis*, 41, pp. 452–261.

Thrift, N. (2003). Space: the Fundamental Stuff of Human Geography. In: S.L. Holloway, S.P. Rice and G. Valentine (eds.), *Key Concepts in Geography*, London: Sage, pp. 95–107.

Tobler, W.R. (1970). A Computer Movie Simulating Urban Growth in the Detroit Region. *Economic Geography*, 46, pp. 234–240.

Unwin, D.J. (1981). *Introductory Spatial Analysis*. London: Methuen.

Weisburd, D., Bernasco, W., and Bruinsma, G. (2009). *Putting crime in its place: units of analysis in geographic criminology*. New York: Springer-Verlag.

Yılmaz, A. ve Günay Ergün, S. (2006). Türkiye'de Şehir Asayiş Suçları: Dağılışı ve Başlıca Özellikleri. In: *Milli Eğitim Eğitim ve Sosyal Bilimler Derg.* Ankara, 170, pp. 230.

Zhang, H. and Peterson, M.P. (2007). A Spatial Analysis of Neighborhood Crime in Omaha, Nebraska using Alternative Measures of Crime Rates. *Internet Journal of Criminology.*

Biographical note of author: Author was born in Isparta/Turkey in 1973. He graduated from Istanbul University, Faculty of Arts, and Department of Geography in 1995. He completed his master's degree ("Isparta City") at the University of Istanbul in 1998, and his Ph.D. ("Isparta Province Economic Geography"), at the University of Ankara in 2004. Temurçin became an assistant professor in 2005, and an associate professor in 2011. He has been working as an academic at Süleyman Demirel University, Faculty of Arts and Sciences since 1998. Dr. Kadir Temurçin, has been working as an academic in the fields of economic geography, history, geography, land use, geography of crime. In the field of geography of crime, he has published one book (Geography of Crime in Turkey-City Public Security Crimes), he is known in the field of geography journals and has published two articles in Poland and Canada, and presented two papers during international symposiums. His research studies feature the original analysis of the spatial distribution of crimes in Turkey. He has published a book in historical geography studies on the health and social geography in Lakes Region (Sıhhiî-İçtimâî Geography) and two articles on non-Muslims characteristics of the socio-economic structure and population in the 19th century during the Ottoman Empire, as well as a study on the spatial aspect of change in provision of public services in rural areas and in particular an assessment of the impact of migration on the public services in rural areas.

Kadir Temurçin
Süleyman Demirel University
Art and Sciences Faculty, Department of Geography
32260 Isparta, Turkey
kadirtemurcin@sdu.edu.tr

Biographical note of author: Author was born in Ghana, in 1991. He has graduated with a Bachelor of Arts in Geography from the University of Ghana, Legon and is currently a graduate student at the Department of Geography at the Suleyman Demirel University, Isparta, Turkey. His research focus includes crime geography, migration, and urbanization.

Michael Gameli Dziwornu
Süleyman Demirel University
Art and Sciences Faculty, Department of Geography
32260 Isparta, Turkey

Appendix

Tab. 1. Location Quotient of crime by type and neighborhood

Neighborhoods	LQROB 2011	LQROB 2012	LQASS 2011	LQASS 2012	LQTH 2011	LQTH 2012
Anadolu	0.54	0.96	**1.08**	**1.16**	**1.35**	**1.20**
Ayazmana	0.63	**1.47**	0.71	0.69	**1.47**	**1.12**
Bağlar	0.81	0.91	**1.00**	**1.26**	**1.36**	**1.15**
Bahçelievler	**1.40**	**1.23**	0.66	**1.02**	**1.14**	0.80
Batikent	0.79	**1.39**	**1.18**	0.73	**1.52**	**1.42**
Binbirevler	0.63	0.57	0.82	0.98	**1.79**	**1.60**
Çelebiler	**1.09**	0.77	**1.37**	**1.17**	0.91	1.27
Çünür	0.98	0.98	**1.32**	**1.29**	0.65	0.96
Davraz	0.95	**1.18**	0.91	0.85	**1.00**	0.90
Dere	**1.31**	**1.56**	0.68	**1.47**	**1.19**	0.43
Doğanci	**1.31**	**1.09**	**1.22**	0.81	0.70	**1.01**
Emre	0.80	**1.01**	0.84	**1.32**	0.87	0.89
Fatih	0.97	0.91	**1.11**	0.97	0.80	**1.08**
Gazikemal	0.49	0.81	**1.29**	**1.01**	0.57	0.75
Gülcü	0.44	**1.23**	**1.04**	0.52	**1.01**	**1.91**
Gülevler	**1.86**	**1.70**	0.71	0.62	**1.29**	1.05
Gülistan	0.71	0.91	0.71	1.46	**1.07**	**1.14**
H.Sultan	**1.13**	**1.12**	0.88	0.83	**1.50**	**1.53**
Halikent	0.84	**1.00**	0.74	0.85	2.09	1.23
Hizirbey	**1.35**	0.94	0.78	0.87	**1.36**	**1.70**
Hisar	0.73	0.62	0.92	**1.13**	**1.02**	**1.89**
Işikkent	1.41	1.35	1.05	0.94	0.93	**1.25**
İskender	**1.22**	**1.19**	0.78	0.56	0.54	**1.60**
İstiklal	0.89	0.85	**1.24**	**1.10**	**1.15**	0.86
Karaağaç	0.87	**1.15**	**1.10**	0.92	**1.21**	**1.16**
Keçeci	**1.10**	**1.21**	**1.34**	**1.16**	0.66	0.63
Kepeci	**1.76**	0.87	0.94	0.99	**1.03**	0.95
Kurtuluş	1.30	0.73	**1.49**	**1.24**	**1.04**	0.84
Kutlubey	0.48	0.44	**1.41**	**1.12**	0.21	0.39
M.Tönge	**1.30**	**1.50**	0.70	**1.06**	**1.15**	0.81
M.Türkeş	**1.87**	**1.34**	0.77	0.55	0.74	**1.29**
Modernevler	0.98	0.97	0.75	**1.07**	0.92	0.74
Pirimehmet	0.83	0.69	**1.01**	0.96	0.59	0.70
Sanayi	**1.10**	0.90	**1.17**	0.89	0.41	0.61
Sermet	**1.09**	0.85	**1.46**	**1.20**	0.82	**1.05**
Sidre	**1.46**	**1.50**	0.56	**1.06**	**1.12**	1.04
Sülübey	**1.71**	0.50	0.68	**1.29**	**1.53**	**1.25**
Turan	0.74	0.87	**1.14**	**1.29**	0.85	0.74
Vatan	0.68	**1.22**	0.80	0.80	2.01	1.10
Yayla	0.94	0.90	**1.01**	0.94	0.54	0.68
Yedişehitler	**1.21**	**1.02**	0.93	**1.14**	**1.17**	**1.15**
Yenice	**1.30**	0.99	0.93	**1.02**	0.52	**1.11**
Zafer	0.83	**1.15**	**1.09**	0.98	**1.18**	**1.14**
Isparta City	1	1	1	1	1	1

Source: Calculated from Data derived from the Police Service Directorate

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.2

Agnieszka Łuków
Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, Polska

Ekonomiczne aspekty suburbanizacji aglomeracji rzeszowskiej

Streszczenie

Jedną z cech współczesnej urbanizacji, charakterystyczną dla wielkich i dużych miast w różnych regionach świata, jest proces suburbanizacji, czyli rozwoju rozległych przedmieść oraz ekspansja zabudowy mieszkaniowej i usługowej na tereny wiejskie, często daleko poza kraniec zwartej strefy zabudowy miejskiej. W Polsce badania nad procesem urbanizacji (w tym suburbanizacji), nasiliły się szczególnie po transformacji ustrojowo–gospodarczej 1989 roku. Suburbanizacja rozpatrywana jest zazwyczaj w czterech aspektach: demograficznym, społecznym, przestrzennym i ekonomicznym. Suburbanizacja ekonomiczna przejawia się odchodzeniem od zawodów rolniczych i przechodzeniem do sektora usług. Proces ten uwidacznia się w przemieszczaniu się zarówno ludności jak i podmiotów gospodarczych z miasta centralnego do strefy podmiejskiej oraz wzroście liczby ludności zatrudnionej w zawodach pozarolniczych.

W niniejszych rozważaniach podjęto próbę analizy rozwoju procesu suburbanizacji ekonomicznej i funkcjonowania miasta Rzeszowa oraz jego otoczenia – aglomeracji rzeszowskiej. Celem artykułu jest ukazanie zmian, które dokonały się w zakresie roli i znaczenia głównych sektorów gospodarki, w świetle zachodzących procesów suburbanizacyjnych aglomeracji rzeszowskiej.

Economic aspects of suburbanization in the agglomeration of Rzeszow

Abstract

One of the features of urbanization, characteristic of large and major cities in different regions of the world, is the process of suburbanization (development of the suburbs and the expansion of housing and services to rural areas). In Poland, research on the process of urbanization (including suburbanization), intensified especially after the systemic transformation of 1989. Suburbanization is considered in four aspects: demographic, social, spatial and economic. Economic suburbanization manifested through the abandonment of agricultural occupations and the shift to services sector. This process is reflected in the movement of both people and businesses from the central city to a suburban area and an increase in the number of people employed in non-agricultural professions.

The author analyzes the development of the process of suburbanization and economic functioning of the city of Rzeszow and its surroundings – the Rzeszow agglomeration. The aim of

the article is to show the changes that have taken place during the processes of suburbanisation in Rzeszow agglomeration.

Słowa kluczowe: aglomeracja rzeszowska; Rzeszów; suburbanizacja ekonomiczna

Key words: the agglomeration of Rzeszow, Rzeszow, economic suburbanization

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Łuków, A. (2016). Ekonomiczne aspekty suburbanizacji aglomeracji rzeszowskiej. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.2

Wprowadzenie

Zmiana systemu gospodarowania związana z odejściem od gospodarki centralnie planowej i wprowadzeniem gospodarki rynkowej pod koniec lat 80. XX w., wpłynęła bezpośrednio na przekształcenie struktury gospodarczej Polski. Transformacja systemowa pociągnęła za sobą wiele zmian gospodarczych, społecznych i kulturowych, zarówno na wsi, jak i w miastach (Maik, 1997). Przejście do gospodarki rynkowej i systemu samorządowego spowodowało zmiany w funkcjonowaniu systemów osadniczych – wpłynęło na mechanizmy rozwoju miast, czynniki lokalizacji czy kryteria efektywności gospodarki miejskiej (Kopacz, 2009). Ma to odzwierciedlenie także w badaniach nad procesem urbanizacji (w tym suburbanizacji) w Polsce, które nasiliły się szczególnie po transformacji ustrojowo-gospodarczej 1989 roku.

Do najważniejszych zmian w rozmieszczeniu ludności Polski od lat 90. XX wieku należy zaliczyć postępującą koncentrację ludności w obszarach metropolitalnych i przemieszczenia wewnątrz obszarów metropolitalnych, głównie z miast centralnych do stref podmiejskich. W wyniku procesów suburbanizacji poprzez napływ ludności do stref podmiejskich, rozwój budownictwa mieszkaniowego, przenoszenie przemysłu i usług oraz wzrost zagospodarowania infrastrukturalnego, następuje intensywny rozwój obszarów otaczających duże, a nawet średnie miasta. Obszary znajdujące się w strefie oddziaływania większych ośrodków miejskich zatracają szybko swój wiejski i rolniczy charakter, działki rolne są przekształcane w budowlane, tworzone są nowe zakłady usługowe i przemysłowe (Kurek, Gałka, Wójtowicz, 2014).

Pojęcie suburbanizacji mające wieloznaczny charakter, tradycyjnie jest utożsamiane z procesem przenoszenia form przestrzennych miasta oraz form życia miejskiego poza miasto centralne, na tereny je otaczające, a także procesem zespalania funkcjonalnego obszarów podlegających suburbanizacji z miastem centralnym. Suburbanizacja rozpatrywana jest zazwyczaj w czterech aspektach: demograficznym, społecznym, przestrzennym i ekonomicznym. Suburbanizacja ekonomiczna przejawia się odchodzeniem od zawodów rolniczych i przechodzeniem do sektora usług (Węcławowicz, 2003; Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Marcińczak, Siejkowska, 2010). Proces ten uwidacznia się w przemieszczaniu się zarówno ludności, jak i podmiotów gospodarczych z miasta centralnego do strefy podmiejskiej oraz wzroście liczby ludności zatrudnionej w zawodach pozarolniczych (Małek, 2011; Lisowski, Grochowski, 2009).

W świetle powyższych założeń w artykule podjęto problematykę rozwoju procesu suburbanizacji ekonomicznej i funkcjonowania miasta Rzeszowa oraz jego otoczenia – aglomeracji rzeszowskiej.

Celem artykułu jest ukazanie zmian, które dokonały się w zakresie roli i znaczenia głównych sektorów gospodarki, w świetle zachodzących procesów suburbanizacyjnych aglomeracji rzeszowskiej. W celu pełniejszej analizy we wstępie przedstawiono rozwój przestrzenny miasta Rzeszowa w ostatnich latach oraz delimitację aglomeracji. Następnie na podstawie danych statystycznych pozyskanych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego przedstawiono zmianę liczby podmiotów gospodarczych oraz strukturę zatrudnienia w poszczególnych sektorach gospodarczych. Zakres czasowy opracowania obejmuje lata 1995–2014 (w niektórych przypadkach jest to krótszy przedział czasowy – co jest podyktowane dostępnością danych w BDL GUS).

Delimitacja obszaru badawczego

Rzeszów jako największe miasto południowo-wschodniej Polski i stolica województwa podkarpackiego, stanowi centralne miasto aglomeracji rzeszowskiej, jest także członkiem Unii Metropolii Polskich. Pełni funkcję głównego ośrodka administracyjnego, przemysłowego, handlowo-usługowego, akademickiego i kulturalnego w tej części kraju (Kudełko, 2007).

Ryc. 1. Zasięg aglomeracji rzeszowskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie delimitacji aglomeracji rzeszowskiej w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego

W celu utrzymania dynamicznego rozwoju Rzeszowa, władze rozpoczęły starania o pozyskanie nowych terenów pod inwestycje, w konsekwencji czego od 2006 r. Rzeszów powiększał się o przyległe do miasta sołectwa: Słocinę (2006 r. – 9,16 km^2), Załęże (2006 r. – 5,20 km^2), Przybyszówkę (2007 r. i 2008 r. – 16,26 km^2), Zwięczycę (2008 r. – 7,23 km^2), Białą (2009 r. – 6,06 km^2), Budziwój (2010 r. – 17,50 km^2), część Miłocina (2010 r. – 1,27 km^2) (http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto). Łącznie w latach 2006–2010 terytorium Rzeszowa zostało powiększone o 62,68 km^2 – z 53,69 km^2 do 116,37 km^2 (czyli o 116,7%), a liczba ludności wzrosła w tym czasie o 20,7 tys. osób (z 158,5 tys. do 179,2 tys., czyli o 13%). Sytuacja ta utrudnia proces analizy danych statystycznych, ponieważ nie jest możliwe ich analizowanie w całym badanym okresie na jednolitym obszarze.

Aglomeracja rzeszowska jest aglomeracją monocentryczną. Wg delimitacji przyjętej w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego (2002) w skład aglomeracji rzeszowskiej wchodzą miasta: Rzeszów, Łańcut, Głogów Małopolski, Tyczyn, Boguchwała[1] oraz gminy: Białobrzegi, Boguchwała, Czarna, Głogów Małopolski, Krasne, Łańcut, Świlcza, Trzebownisko, Tyczyn. Zasięg aglomeracji rzeszowskiej przedstawiony został na rycinie 1.

Rozwój działalności gospodarczej w aglomeracji rzeszowskiej

W tabeli 1 oraz tabeli 2 zaprezentowano zmiany liczby podmiotów gospodarki narodowej wpisanych do rejestru REGON wg trzech sektorów dla Rzeszowa i aglomeracji rzeszowskiej (bez m. Rzeszowa) w latach 2009 i 2014. Z przedstawionych danych wynika, że w 2009 r. w strukturze analizowanych jednostek największe znaczenie miały podmioty usługowe – w Rzeszowie stanowiły 84,13% wszystkich zarejestrowanych na terenie miasta podmiotów. Dla aglomeracji rzeszowskiej ich odsetek wynosił 72,38%. Drugą pozycję zajmowały podmioty związane z przemysłem – w tym przypadku ich odsetek w strukturze wszystkich podmiotów w aglomeracji rzeszowskiej wynosił 26,20%, zaś na terenie miasta Rzeszowa stanowiły jedynie 15,62% wszystkich zarejestrowanych podmiotów gospodarczych. Najmniejsze znaczenie miały podmioty związane z rolnictwem – w aglomeracji stanowiły 1,42% ogółu podmiotów, zaś w Rzeszowie 0,26%.

Tab. 1. Podmioty gospodarki narodowej wpisane do rejestru REGON wg trzech sektorów dla Rzeszowa i aglomeracji rzeszowskiej w 2009 r.

wyszczególnienie	liczba podmiotów gospodarczych				struktura podmiotów gospodarczych		
	ogółem [l.b.]	w tym					
		rolnictwo [l.b.]	przemysł [l.b.]	usługi [l.b.]	rolnictwo [%]	przemysł [%]	usługi [%]
miasto Rzeszów	19 925	51	3 112	16 762	0,26	15,62	84,13
aglomeracja rzeszowska (bez m. Rzeszowa)	10 825	154	2 836	7 835	1,42	26,20	72,38

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

[1] Prawa miejskie od 1 stycznia 2008 r.

Nieco inaczej przedstawia się struktura podmiotów gospodarczych w 2014 r. Nastąpił wzrost ogólnej liczby podmiotów gospodarczych zarówno na terenie miasta, jak i aglomeracji. W Rzeszowie wzrosła liczba podmiotów gospodarczych prosperujących w sektorze usługowym i wyniosła 85,04% wszystkich podmiotów. Zmalała natomiast rola sektora przemysłowego – 14,68% wszystkich podmiotów. Nieznacznie wzrósł odsetek zarejestrowanych na terenie miasta podmiotów funkcjonujących w rolnictwie (0,28% wszystkich podmiotów) – jest to konsekwencja poszerzania granic miasta i włączania w jego obszar terenów rolniczych. Na obszarze aglomeracji zaznacza się natomiast spadek liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rolnictwie – w 2014 r. ich udział w strukturze wynosił 1,16%. W przypadku sektora przemysłowego i usługowego zmiany są nieznaczne – w 2014 r. podmioty usługowe stanowiły 72,79%, zaś w sektorze przemysłowym 26,05%, wszystkich zarejestrowanych w aglomeracji rzeszowskiej podmiotów.

Tab. 2. Podmioty gospodarki narodowej wpisane do rejestru REGON wg trzech sektorów dla Rzeszowa i aglomeracji rzeszowskiej

wyszczególnienie	liczba podmiotów gospodarczych				struktura podmiotów gospodarczych (w%)		
	ogółem [l.b.]	w tym					
		rolnictwo [l.b.]	przemysł [l.b.]	usługi [l.b.]	rolnictwo [%]	przemysł [%]	usługi [%]
miasto Rzeszów	24 802	70	3 640	21 092	0,28	14,68	85,04
aglomeracja rzeszowska (bez m. Rzeszowa)	12 376	143	3 224	9 009	1,16	26,05	72,79

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wzrost liczby podmiotów gospodarczych jest przejawem rozwoju postaw przedsiębiorczych. Podkreślić należy również fakt wypierania ze strefy podmiejskiej działalności rolniczej i wzrost znaczenia w tym obszarze sektorów pozarolniczych, co jest przejawem rozwoju suburbanizacji ekonomicznej.

Tab. 3. Zatrudnienie w poszczególnych sektorach gospodarki narodowej w Rzeszowie i aglomeracji rzeszowskiej w 1995 r.

wyszczególnienie	ogółem [l.b.]	rolnictwo		przemysł		usługi	
		[l.b.]	[%]	[l.b.]	[%]	[l.b.]	[%]
miasto Rzeszów	70 647	96	0,14	28 798	40,76	41 753	59,1
aglomeracja rzeszowska (bez m. Rzeszowa)	20 826	835	4,01	9 122	43,8	10 869	52,19

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Dane dotyczące liczby osób zatrudnionych w poszczególnych sektorach gospodarki narodowej w podziale na gminy są dostępne w GUS jedynie za lata 1995–2003. Nowsze dane publikowane są w GUS jedynie do poziomu powiatów, co uniemożliwia analizę obszaru aglomeracji rzeszowskiej. Dane z lat 1995 i 2003 pokazują wyraźnie, że sektorem, w który zatrudnia najwięcej pracowników jest sektor usługowy (tabela 3 i tabela 4).

W 1995 r. na obszarze Rzeszowa w sektorze tym zatrudnionych było 59,10% ogółu zatrudnionych, zaś w aglomeracji 52,19%. Jego udział w strukturze zatrudnienia wzrósł w 2003 r. w porównaniu do roku 1995. W Rzeszowie zatrudnieni w usługach w 2003 r. stanowili 66,57% ogółu zatrudnionych – co stanowi wzrost w porównaniu do roku 1995 o 7,47%. Na obszarze aglomeracji rzeszowskiej zatrudnienie w usługach wzrosło o 3,05% (z 52,19% do 55,24% ogółu zatrudnionych).

Tab. 4. Zatrudnienie w poszczególnych sektorach gospodarki narodowej w Rzeszowie i aglomeracji rzeszowskiej w 2003 r.

wyszczególnienie	ogółem [l.b.]	rolnictwo		przemysł		usługi	
		[l.b.]	[%]	[l.b.]	[%]	[l.b.]	[%]
miasto Rzeszów	67 246	51	0,08	22 427	33,35	44 768	66,57
aglomeracja rzeszowska (bez m. Rzeszowa)	20 813	452	2,17	8 865	42,59	11 496	55,24

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Odmiennie sytuacja przedstawia się w przypadku zatrudnienia w przemyśle i rolnictwie – w sektorach tych zanotowano spadek zatrudnienia. W Rzeszowie zatrudnienie w przemyśle spadło o 7,41% w stosunku do roku bazowego (40,76% zatrudnionych w 1995 r. i 33,35% zatrudnionych w 2003 r.), zaś na obszarze aglomeracji o 1,21% (43,80% zatrudnionych w 1995 r. i 42,59% zatrudnionych w 2003 r.).

Spadek liczby zatrudnionych zanotowano także w rolnictwie. W 1995 r. zatrudnieni w tym sektorze w Rzeszowie i aglomeracji rzeszowskiej stanowili odpowiednio 0,14% i 4,01%, zaś w 2003 r. jedynie 0,08% w Rzeszowie oraz 2,17% w aglomeracji rzeszowskiej.

Przedstawione dane – a w szczególności spadek osób zatrudnionych w rolnictwie – również potwierdzają zachodzenie procesu suburbanizacji ekonomicznej na badanym obszarze. Rozwój działalności pozarolniczej należy postrzegać jako siłę napędową rozwoju gospodarczego. Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza na terenach wiejskich jest ważnym czynnikiem i wskaźnikiem poziomu rozwoju gospodarczego. Ponadto przemiana struktur społeczno-zawodowych polegających na wzroście udziału ludności utrzymującej się z zajęć pozarolniczych to jeden z aspektów suburbanizacji ekonomicznej.

Analizując liczbę podmiotów gospodarczych, zauważalna jest tendencja przenoszenia działalności gospodarczej poza miasto centralne. W tabeli 5 przedstawiono dane dotyczące liczby podmiotów gospodarczych sektora usługowego i przemysłowego na 1000 mieszkańców.

Wskaźnik ten w 2009 r. dla Rzeszowa wynosił 18,01 podmiotów gospodarczych działających w przemyśle na 1000 mieszkańców i 97,02 podmiotów gospodarczych działających w usługach na 1000 mieszkańców. W 2014 r. wskaźniki te wynosiły odpowiednio 19,66 i 108,58 podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców. W obu analizowanych sektorach nastąpił wzrost wskaźnika odpowiednio o 9,16% i 11,91%.

Tab. 5. Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 ludności w Rzeszowie i aglomeracji rzeszowskiej w latach 2009 i 2014

wyszczególnienie		przemysł			usługi		
		2009 [l.b.]	2014 [l.b.]	dynamika (2009 = 100%) [%]	2009 [l.b.]	2014 [l.b.]	dynamika (2009 = 100%) [%]
miasto Rzeszów		18,01	19,66	109,16	97,02	108,58	111,91
aglomeracja rzeszowska (bez m. Rzeszowa)	Białobrzegi (gm. wiejska)	13,67	17,86	130,66	34,11	39,00	114,36
	Boguchwała (gmina miejsko-wiejska)	16,84	19,59	116,34	49,11	55,89	113,81
	Czarna (gm. wiejska)	19,54	22,58	115,57	43,91	50,15	114,20
	Głogów Małopolski (gm. wiejska)	17,43	16,64	95,48	68,06	73,34	107,76
	Głogów Małopolski (miasto)	18,34	23,76	129,53	45,48	50,47	110,96
	Krasne (gm. wiejska)	33,20	33,07	99,62	53,33	63,81	119,64
	Łańcut (gm. wiejska)	18,76	18,80	100,20	85,64	94,76	110,66
	Łańcut (miasto)	15,11	16,97	112,31	38,72	44,22	114,21
	Świlcza (gm. wiejska)	14,67	14,87	101,41	43,35	50,58	116,68
	Trzebownisko (gm. wiejska)	19,05	22,71	119,18	43,86	52,15	118,90
	Tyczyn (gm. wiejska)	17,50	20,34	116,25	69,12	77,24	111,75
	Tyczyn (miasto)	18,44	21,11	114,50	46,19	45,28	98,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Jednak w skali całej aglomeracji rzeszowskiej są to jedne z niższych wartości dynamiki. W przypadku liczby podmiotów gospodarczych działających w przemyśle na 1000 mieszkańców, wyższe wartości dynamiki charakteryzują 8 spośród 12 gmin aglomeracji rzeszowskiej – są to: Białobrzegi (wzrost o 30,66%), Boguchwała (wzrost o 16,34%), Czarna (wzrost o 15,57%), Głogów Małopolski miasto (wzrost o 29,53%), Łańcut miasto (wzrost o 12,31%), Trzebownisko (wzrost o 19,18%), Tyczyn gm. wiejska (wzrost o 16,25%), Tyczyn miasto (wzrost o 14,50%). Natomiast w przypadku liczby podmiotów gospodarczych działających w usługach na 1000 mieszkańców, wyższe wartości dynamiki charakteryzują 7 spośród 12 gmin analizowanego obszaru – są to: Białobrzegi (wzrost o 14,36%), Boguchwała (wzrost o 13,81%), Czarna (wzrost o 14,12%), Krasne (wzrost o 19,64%), Łańcut miasto (wzrost o 14,21%), Świlcza (wzrost o 16,68%), Trzebownisko (wzrost o 18,90%).

Podsumowanie

W świetle przeprowadzonych badań można stwierdzić, że zauważalny jest rozwój procesów suburbanizacji ekonomicznej badanego obszaru. Wzrost liczby podmiotów gospodarczych, zmiana struktury zatrudnienia w trzech sektorach gospodarki oraz przenoszenie działalności gospodarczej poza miasto centralne są niewątpliwie tego przejawem. Podkreślić należy głównie fakt wypierania ze strefy podmiejskiej działalności rolniczej i wzroście znaczenia w tym obszarze sektorów pozarolniczych. Jednym z aspektów suburbanizacji ekonomicznej jest bowiem przemiana struktur społeczno-zawodowych polegających na wzroście udziału ludności utrzymującej się z zajęć pozarolniczych w ogólnej liczbie ludności, ale także na znacznym zróżnicowaniu struktury zatrudnienia. Postępy suburbanizacji ekonomicznej wiążą się z przechodzeniem ludności od rolnictwa do zajęć nierolniczych, a zatem z przejściem od społeczeństwa tradycyjnego, do społeczeństwa nowoczesnego, miejskiego.

Zaprezentowana dane są fragmentaryczne i wymagają pogłębionej analizy, a uzyskane wnioski mogą posłużyć w zarządzaniu i budowaniu strategii rozwoju analizowanego obszaru.

Literatura

Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J., Marcińczak, S., Siejkowska, A. (2010). *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

Kopacz, I. (2009). Rozwój przedsiębiorczości w strefie podmiejskiej Kielc w warunkach transformacji gospodarczej. *Przedsiębiorczość–Edukacja,* 5, 297–309.

Kudełko, J. (red.) (2007). *Uwarunkowania rozwoju Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego w systemie społeczno-gospodarczym i innowacyjnym województwa podkarpackiego*. Prace Komisji Nauk Ekonomicznych Sekcja Gospodarki Przestrzennej Komisji Nauk Ekonomicznych, 25.

Kurek, S., Gałka, J., Wójtowicz, M. (2014). *Wpływ suburbanizacji na przemiany wybranych struktur demograficznych i powiązań funkcjonalno-przestrzennych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Lisowski, A., Grochowski, M. (2009). Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy i konsekwencje. *Ekspertyzy do Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 217–281.

Maik, W. (1997). *Geografia osadnictwa, ludności i turyzmu wobec transformacji systemowej*. Toruń: Wydawnictwo UMK.

Małek, J. (2011). Historyczne i współczesne uwarunkowania procesów suburbanizacji. *Przestrzeń i forma,* 16, 431–442.

Śleszyński, P. (2013). Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych stolic województw. *Przegląd Geograficzny*, 2(85), 173–197.

Węcławowicz, G. (2003). *Geografia społeczna miast*. Warszawa: PWN.

Winiarczyk-Raźniak, A., Raźniak, P. (2012). *Migracje wewnętrzne ludności w polskich obszarach metropolitalnych u progu XXI wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Źródła internetowe

http://www.stat.gov.pl/bdl
http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto
Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego (2002)
http://monitoruj.podkarpackie.pl

Notka biograficzna o autorze: absolwentka Wydziału Geograficzno-Biologicznego Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie na kierunkach: geografia (2010) oraz ochrona środowiska (2012). Obecnie uczestniczka studiów doktoranckich w zakresie geografii. Zainteresowania badawcze: przebieg procesów suburbanizacyjnych w aglomeracji rzeszowskiej, rozwój Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego.

Biographical note of author: Graduated from the Faculty of Geography and Biology of the Pedagogical University of Cracow in geography (2010) and environmental protection (2012). Currently a PhD student of geography. Research interests: suburbanization in the Rzeszow agglomeration, development of the Rzeszow Metropolitan Area.

Agnieszka Łuków, mgr inż.
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
aga.lukow@gmail.com

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.3

Anna Janiszewska
Uniwersytet Łódzki, Łódź, Polska

Przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego w województwie łódzkim

Streszczenie

Rodzina postrzegana jest w wielu społeczeństwach jako wartość zajmująca wysokie miejsce w hierarchii, zdecydowanie wyprzedzając inne wartości, takie jak kariera zawodowa, samorealizacja czy życie towarzyskie. W Polsce pozycja rodziny była zawsze bardzo wysoka, wyższa nawet niż w innych krajach Europy Wschodniej. Zmiana ustrojowa zapoczątkowana w 1989 r. niewiele w tej materii zmieniła. Jednocześnie zmienia się koncepcja rodziny: z jednej strony umacnia się dążenie do rodziny pełnej, złożonej z pary rodziców i dzieci, z drugiej zaś – rośnie liczba osób dostrzegających konieczność zmodyfikowania form życia rodzinnego, podkreślająca prawo osób żyjących w rodzinie do samorealizacji. Oznacza to spadek akceptacji jej tradycyjnych form.

W artykule zaprezentowano przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego w województwie łódzkim wykorzystując dostępne dane statystyczne pochodzące z dwóch ostatnich spisów powszechnych (2002 i 2011). Celem opracowania jest pokazanie przestrzennego zróżnicowania (według powiatów) przemian demograficznych dotyczących obszaru przemian rodziny (jej formy i składu). Z przeprowadzonej analizy danych statystycznych wynika, że przemiany zjawisk matrymonialno-prokreacyjnych w województwie łódzkim są wyraźnie zróżnicowane w podziale miasto/wieś. Należy podkreślić, że dynamika przemian była większa w powiatach bardziej „wiejskich" niż „miejskich".

The changes in the forms of marital and family life in the Łódź Voivodeship

Abstract

In many societies family is perceived as a value high in the hierarchy, far ahead of other values such as professional career, self-realization or social life. In Poland, the position of family has always been high, even higher than in other countries of Eastern Europe. The political transformation initiated in 1989 did not change much in that matter. Simultaneously, the concept of family changed: on the one hand, striving for a full family consisting of parents and children was strengthening, on the other – the number of people noticing the necessity of modifying the forms of family life, emphasizing the family members' rights to self-realization has been growing. That denotes the decrease in the acceptance level of its traditional forms.

The article presents the changes in the forms of marital and family life in the Łódź Voivodeship on the basis of the available statistical data from the last two censuses (2002 and 2011). The purpose of the work is to present a spatial diversity (sorted by *powiats*) of demographic changes regarding the area of family changes (its form and composition). The conducted analysis of statistical data shows that the changes in the matrimonial and reproductive phenomena in the Łódź Voivodeship are distinctly diverse in the city/village division. It needs to be emphasized that the dynamics of changes was higher in the more rural than urban *powiats.*

Słowa kluczowe: formy życia małżeńsko-rodzinnego; województwo łódzkie; zjawiska matrymonialne; zjawiska prokreacyjne

Key words: forms of marital and family life; the Łódź Voivodeship; matrimonial phenomena; reproductive phenomena

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Janiszewska, A. (2016). Przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego w województwie łódzkim. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.3

Wprowadzenie

Dokonująca się współcześnie modernizacja społeczeństwa wywołuje przeobrażenia sposobów społecznej organizacji rodziny. Wśród przemian społecznych mających wpływ na przemiany w rodzinie należy uwzględnić wzrost znaczenia gospodarki rynkowej, przyrost produkcji, urbanizację, zmiany w strukturze edukacji, zmiany w ideologii ukierunkowanej na większą indywidualizację. Pomimo tego, rodzina nadal pozostaje odpowiedzialna za reprodukcję, socjalizację, zapewnienie wspólnego mieszkania i przekazywanie wspólnego majątku (Waite, 2000).

Rodzina postrzegana jest w wielu społeczeństwach jako wartość zajmująca wysokie miejsce w hierarchii, zdecydowanie wyprzedzając inne wartości, takie jak kariera zawodowa, samorealizacja czy życie towarzyskie. W Polsce pozycja rodziny była zawsze bardzo wysoka, wyższa nawet niż w innych krajach Europy Wschodniej. Zmiana ustrojowa zapoczątkowana w 1989 r. niewiele w tej materii zmieniła. Jednocześnie zmienia się koncepcja rodziny: z jednej strony umacnia się dążenie do rodziny pełnej, złożonej z pary rodziców i dzieci, z drugiej zaś – rośnie liczba osób dostrzegających konieczność zmodyfikowania form życia rodzinnego, podkreślająca prawo osób żyjących w rodzinie do samorealizacji. Oznacza to spadek akceptacji jej tradycyjnych form.

W artykule zaprezentowano wybrane aspekty przemian życia małżeńsko-rodzinnego w województwie łódzkim, wykorzystując dostępne dane statystyczne pochodzące z dwóch ostatnich spisów powszechnych (2002 i 2011). Celem opracowania jest określenie zróżnicowania przestrzennego w obszarze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych w województwie łódzkim. W artykule wskazano także powiaty województwa o największej dynamice zmian w sferze życia matrymonialno-rodzinnego. Analiza danych statystycznych (desk research), wzbogacona o metody kartograficzne, umożliwiła pokazanie w sposób dynamiczny, jakie są rozmiary tego zjawiska w województwie łódzkim.

Przemiany rodziny a drugie przejście demograficzne

Obserwowane od lat dziewięćdziesiątych XX w. zmiany demograficzne w Polsce przebiegają podobnie jak rejestrowane wcześniej tendencje w krajach Europy Zachodniej i Północnej (Kotowska, 1999). Przemiany demograficzne charakteryzujące się spadkiem płodności, mniejszą liczbą i później zawieranymi małżeństwami, przeobrażeniami modelu rodziny i wynikającymi stąd zmianami struktur domowych są określane w literaturze jako drugie przejście demograficzne (van de Kaa, 1994; 1997; 1999; 2001a; 2001b; 2001c; 2008; Lesthaeghe, 1995; Lesthaeghe, Surkyn, 2002).

Przemiany, związane z drugim przejściem demograficznym dotyczą dwóch obszarów: małżeńskości i rozrodczości (tab. 1). Wymienione zjawiska demograficzne prowadzą do zmiany modelu rodziny oraz zasad jej tworzenia i rozwiązywania. Trwające przeobrażenia przyczyniają się do ogromnego zróżnicowania alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego. Do alternatywnych stylów życia Rubin (2001: 711) zalicza: „rozmaite nietradycyjne formy rodziny i zorganizowania życia osobistego (*personal living arrangements*), włączając pozostawanie w stanie wolnym (*singlehood*), niezamężną heteroseksualną kohabitację, rodziny monoparentalne, rodziny rekonstruowane, rodziny z obojgiem pracujących zawodowo rodziców (*dual career work*), związki lesbijskie i gejowskie, małżeństwa otwarte, związki wielokrotnych relacji (*multiple relationships*) i komuny". Za alternatywne formy życia rodzinnego Kwak (2005: 91) uznaje „układy wzajemnych powiązań seksualnych i rodzinnych, które nie są usankcjonowane prawnie i/lub nie posiadają biologicznego rodzicielstwa". Zalicza do nich takie formy, jak:

- niezamężna kohabitacja, nigdy niezamężne osoby żyjące samotnie,
- dobrowolna bezdzietność,
- samotne rodzicielstwo (bez małżeństwa w ogóle, poprzedzone małżeństwem),
- powtórny związek (w tym sytuacja opieki prawnej nad dzieckiem obojga rozwiedzionych rodziców, binuklearne rodziny, rodziny rekonstruowane),
- małżeństwa „otwarte", małżeństwa rozdzielone z powodu pracy (*commuter marriage*) – praca zawodowa obojga małżonków,
- pozamałżeńskie związki (w tym małżeństwa seksualnie otwarte, modele „wahadłowe"),
- związki osób tej samej płci,
- gospodarstwo wielu dorosłych (w tym komuny, wspólnoty, rozszerzona rodzina, rodzina z dołączonymi członkami niespokrewnionymi, „niby" rodziny).

Do najważniejszych zmian o charakterze socjopsychicznym i demograficznym w sferze życia małżeńsko-rodzinnego zalicza się po pierwsze zmiany w zakresie równości płci – wzrosła niezależność i autonomia kobiet. Wskazuje się, że życie mocno modyfikuje role rodzinne kobiet i mężczyzn – Polki są lepiej wykształcone od mężczyzn, coraz więcej kobiet zarabia lepiej niż ich partner życiowy, coraz częściej mężczyźni wychowują w domu dziecko, obserwujemy tzw. postmodernistyczne ojcostwo, zanik tradycyjnego ojcostwa – zanik tradycyjnej surowości i rygoryzmu, moda na świadome ojcostwo. Trafnie wspomniane trendy oddaje określenie „piastun i żywicielka" czy „matkujący ojcowie", „ojcujące matki". Wzrasta znaczenie sfery emocjonalnej i seksualnej oraz czerpanie z nich satysfakcji, co ma swoje źródło w oddzieleniu funkcji seksualnej od prokreacyjnej. Współcześnie zarówno potrzeby seksualne jak i prokreacyjne można zaspokajać poza granicami tradycyjnie rozumianej rodziny – wzorzec

czystości seksualnej dla kobiet uległ osłabieniu, a współżycie seksualne nie wymaga społecznej legitymizacji w formie związku małżeńskiego (Kwak, 2002).

Tab. 1. Zjawiska demograficzne charakterystyczne dla drugiego przejścia demograficznego

Obszar zmian matrymonialnych	Obszar zmian prokreacyjnych
– upowszechnienie przedmałżeńskich (a nawet „przedpartnerskich") stosunków erotycznych, – opóźnienie typowego wieku zawarcia małżeństwa, – zmniejszenie proporcji osób pozostających w związkach małżeńskich (zwłaszcza w tzw. związkach dozgonnych), – dywersyfikacja i upowszechnienie alternatywnych form związków partnerskich, – zwiększenie trwałego celibatu (pozostawanie poza związkami partnerskimi), – wzrost nasilenia rozwodów, – powszechność rodzin niepełnych, – rozszerzenie się zjawiska wielości i różnorodności związków partnerskich w przebiegu życia jednostki	– zmniejszenie średniej liczebności potomstwa w rodzinie, – zanik wielodzietności i wzrost dobrowolnej bezdzietności, – upowszechnienie „nowoczesnych", niezawodnych, tanich i łatwych w stosowaniu środków przeciwciążowych (nazwane drugą rewolucją antykoncepcyjną), – opóźnienie typowego wieku prokreacji (co przy przyspieszeniu inicjacji erotycznej wydłużyło okres aktywności erotycznej z wykluczeniem rodzicielstwa)

Źródło: Okólski, 2005

Zmiany w obszarze zachowań matrymonialnych, ich dynamika i zróżnicowanie przestrzenne

Małżeństwa i rozwody

Do czynników mających wpływ na kształtowanie się skłonności do zawierania związków małżeńskich zalicza się: aktualną sytuację demograficzną, która jest wynikiem wydarzeń lat minionych, zmiany gospodarcze, regulacje prawne oraz przekształcenia świadomościowo-mentalne społeczeństwa. Wymienione czynniki często działają razem, a w pewnych okresach, dłuższych bądź krótszych, zarysowuje się przewaga jednego z nich.

W Polsce od lat 80. ubiegłego wieku stopa małżeństw spadała. Początek XXI w. zaowocował dalszym obniżeniem się tendencji wchodzenia w związki małżeńskie, szczególnie dotyczy to pierwszych jego lat, po 2006 r. tendencja ta nieco osłabła, ale ostatnie lata świadczą o powrocie obniżki częstości zawierania małżeństw (Janiszewska, 2013).

Bardzo podobna sytuacja wystąpiła w województwie łódzkim. W 2002 r. współczynnik zawierania małżeństw w województwie wyniósł 4,9‰, jego wartość rosła do 2008 r. (do 6,4‰), by następnie obniżyć się do poziomu 5‰ w 2011 r. Częstość wstępowania w związki małżeńskie była bardzo zróżnicowana przestrzennie, w powiatach łaskim, pabianickim, łódzkim wschodnim, brzezińskim i Łodzi odnotowano najniższe wartości stopy małżeństw (rys. 1). Największymi skłonnościami do zawierania małżeństw wykazywali się mieszkańcy powiatów o niskim poziomie urbanizacji (łęczycki – 5,9‰), o wysokim odsetku pracujących w rolnictwie

(pajęczański – 6,2‰) lub o „młodej" strukturze ludności (bełchatowski – 6,2‰). Zmiany jakie dokonały się w latach 2002–2011 w obszarze matrymonialnym, mierzone współczynnikiem zawierania małżeństw były niewielkie (ryc. 1). W przeważającej większości powiatów (w 15 na 24 jednostki) zwiększyła się wartość współczynnika, najwięcej o 0,8‰ w powiecie bełchatowskim, a w pozostałych zmalała skłonność do wchodzenia w związki małżeńskie (max. spadek o 0,7‰ w Piotrkowie Trybunalskim i powiecie łowickim).

Polska należy do krajów europejskich, które mają jedne z niższych wskaźników rozwodów. W województwie łódzkim stopa rozwodów (1,6‰) w 2011 r. była niższa niż średnia w kraju (1,7‰), a województwo zajmowało 10 miejsce (razem z podlaskim i wielkopolskim) pod względem wartości współczynnika rozwodów na 1000 mieszkańców. Pomimo tego, że zwiększyła się liczba udzielanych rozwodów w województwie łódzkim, to przyrost ten był mniejszy niż w innych województwach naszego kraju. Nie świadczy to jednak o wyjątkowo dobrej sytuacji województwa łódzkiego w tym obszarze. Bowiem poszerzenie analizy tego zjawiska o miarę obrazującą relacje liczby udzielonych rozwodów do nowo zawartych małżeństw prowadzi do zgoła innych wniosków. W analizowanym okresie (2002–2011) współczynnik rozwodów w przeliczeniu na 1000 małżeństw nowo zawartych zwiększył się z 274 do 321 (w Polsce z 237 do 313).

Układ przestrzenny zróżnicowania współczynnika rozwodów wskazuje na wyraźną dominację jednostek (powiatów) o wysokim poziomie urbanizacji (ryc. 2). Wśród powiatów o najwyższych wartościach współczynnika rozwodów należy wymienić Skierniewice, Piotrków Trybunalski, Łódź oraz powiaty pabianicki, zgierski, bełchatowski i kutnowski. Zróżnicowanie przestrzenne tego zjawiska w województwie wskazuje, że rozwody są „problemem miejskim". Jednak dynamika jaka wystąpiła w powiatach ziemskich świadczy o nasileniu się tego zjawiska na terenach wiejskich. Jako przykład można podać powiat wieruszowski (wskaźnik urbanizacji 20,5%), który osiągnął najwyższy przyrost współczynnika rozwodów – o 1,1‰.

Konsekwencją wzrostu liczby rozwodów jest przyrost odsetka osób rozwiedzionych, zarówno w 2002 i 2011 r. ich udział wśród ogółu mieszkańców województwa łódzkiego powyżej 15. roku życia był większy niż średnie wartości dla Polski. W powiatach miejskich (Łódź, Skierniewice, Piotrków Trybunalski) i o wysokim poziomie urbanizacji (np. pabianicki, zgierski) co dwunasty mieszkaniec w wieku 15 lat i więcej był osobą rozwiedzioną (ryc. 3). Jednocześnie należy odnotować największy przyrost odsetka osób rozwiedzionych w powiatach wokół Łodzi.

Alternatywna forma życia małżeńsko-rodzinnego – kohabitacja

Upowszechnianie się życia w związkach kohabitacyjnych jest spowodowane wieloma czynnikami, choć trudno je jednoznacznie określić i podać ich skończona listę. Niewątpliwie kohabitacja może być traktowana jako „związek na próbę", w czasie którego łatwo rozwiązać można istniejący układ w przypadku pojawienia się znaczących niezgodności pomiędzy partnerami, stąd też preferowana jest zwłaszcza wśród partnerów, z których przynajmniej jeden ma już doświadczenia nieudanego małżeństwa. Jest to także wynik spadku zaufania do małżeństwa jako instytucji. Poza tym wskutek rewolucji antykoncepcyjnej zdecydowanie zmniejszyło się znaczenie

Ryc. 1. Współczynnik zawierania małżeństw w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

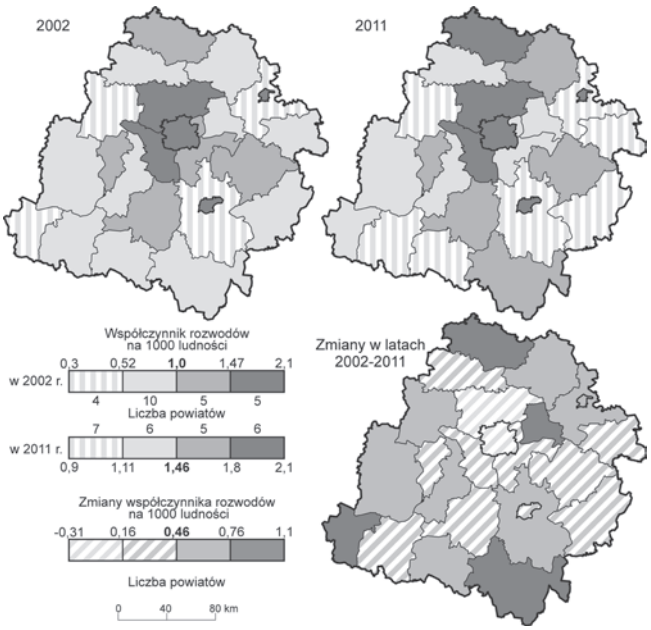

Ryc. 2. Współczynnik rozwodów w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

Ryc. 3. Odsetek osób rozwiedzionych w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

małżeństwa jako związku naprawczego, jak i legitymacji do podejmowania współżycia seksualnego, umożliwiając tym samym bycie w związku bez formalizacji (Szukalski, 2001). Dodatkowo procesy modernizacyjne społeczeństwa, w tym ewolucja norm, wartości i postaw doprowadziły do większego liberalizmu, przyczyniając się do większej społecznej akceptacji związków kohabitacyjnych i braku stygmatyzacji z powodu życia w związku nieformalnym. Do innych przyczyn popularyzowania związków kohabitacyjnych zaliczyć należy osłabienie poziomu religijności[1], religia bowiem tamowała rozwój pozamałżeńskich stosunków seksualnych. Również sytuacja ekonomiczna utrudniająca młodym ludziom rozpoczęcie w pełni samodzielnego życia, a jednocześnie motywująca, poprzez różnorodne korzyści socjalne i podatkowe, do nielegalizowania istniejącego związku – (w wielu państwach istnieją bowiem ukryte bodźce podatkowe nadające przywileje związkom nieformalnym),

[1] Badania religijności Polaków prowadzone przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego obejmują m.in. tzw. *dominicantes* i *communicantes*. *Dominicantes* oznacza udział wiernych w mszach. Wskaźnik wyraża się w procentowym stosunku parafian uczestniczących do zobowiązanych. We wszystkich parafiach przyjmuje się założenie, że zobowiązanych jest 82% katolików. Pozostałe 18% stanowią osoby chore i dzieci – nie zobowiązani. Badania prowadzone są od 1979 r. Wyniki dla Polski wskazują kilkuprocentowe zmiany praktyk w ostatnich trzech dekadach. W 1980 r. wskaźnik *dominicantes* wynosił 51%, największy był w diecezji tarnowskiej (73,2%), a najmniejszy w diecezji łódzkiej (35,3%). W 2013 r. przeciętny udział w mszach kształtował się na poziomie 39,1%. Ponownie najbardziej aktywni byli mieszkańcy diecezji tarnowskiej (69%), a najmniej mieszkańcy diecezji szczecińsko-kamieńskiej (24,3%), koszalińsko-kołobrzeskiej (25%), łódzkiej (26,5%) i sosnowieckiej (27,5%) – por. Klima, 2015.

może być czynnikiem sprzyjającym powiększaniu się skłonności do życia w związkach kohabitacyjnych. Wymienione wyżej przyczyny doprowadziły do upowszechnienia się kohabitacji, która od lat 70. XX w. rozkwita w wysoko rozwiniętych krajach europejskich – z wyjątkiem państw Europy Południowej, w których występują odmienne wzorce tworzenia rodziny (Szukalski, 2004).

Według badań prowadzonych w wielu krajach, zjawisko kohabitacji upowszechnia się, występuje wśród osób o różnym wieku, stanie cywilnym, rasie czy klasach społecznych. Staje się bardzo szybko częścią kultury normatywnej danego społeczeństwa. Fenomenowi temu towarzyszy wzrost społecznej akceptacji, która jest wynikiem nowego, liberalnego podejścia do życia seksualnego niezamężnych osób. Dlatego badacze uważają, że kohabitacja może pojawić się w każdej fazie cyklu życia człowieka. Jest ważnym wydarzeniem w życiu ludzi młodych, osób w średnim wieku, a także ludzi starszych, będących po śmierci partnera/partnerki czy po rozwodzie. Wydawać by się mogło, że zainteresowanie kohabitacją jest największe ze strony ludzi młodych. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że wydłuża się trwanie życia ludzkiego, to grupa osób, która utraciła partnera, może chcieć wejścia w nowy związek i nie musi to oznaczać małżeństwa. Istnieją geograficzne zróżnicowania w nasileniu się tego fenomenu. Jak pokazują badania socjologiczne i demograficzne, związki te są najbardziej popularne w krajach skandynawskich (chociaż w Norwegii znacznie mniej), szczególnie w Szwecji, gdzie mają długą tradycję (Kwak, 1995).

Kohabitacja jest formą związku rozpowszechnioną w Polsce zdecydowanie mniej niż w innych krajach europejskich. Według informacji pochodzących ze spisów powszechnych, w 2002 r. w Polsce tylko 1,3% mieszkańców naszego kraju (powyżej 15 lat) żyło ze sobą w związkach kohabitacyjnych, w 2011 r. niewiele więcej bo 2%. Według Matysiak (2009), która przedstawiła po raz pierwszy w polskiej literaturze przedmiotu własne szacunki skali kohabitacji w Polsce na podstawie danych wzdłużnych, rozmiary kohabitacji były niedoszacowane.

W województwie łódzkim rozmiary zjawiska kohabitacji były bardzo zbliżone do ogólnopolskich (1,23% – 2002 r.; 2,39% – 2011 r.). Najwięcej osób, które żyło w związkach kohabitacyjnych zamieszkiwało w Łodzi, w Piotrkowie Trybunalskim i w powiecie pabianickim. Kohabitacja jako alternatywna forma życia małżeńsko-rodzinnego najmniej była popularna w powiatach ziemskich, o bardzo niskim poziomie urbanizacji – powiecie pajęczańskim, opoczyńskim i skierniewickim (ryc. 4). Potwierdza to stwierdzenie, że zjawisko kohabitacji jest bardziej rozpowszechnione wśród mieszkańców miast niż wsi.

Zmiany w obszarze zachowań prokreacyjnych, ich dynamika i zróżnicowanie przestrzenne

Poziom dzietności

Województwo łódzkie należy do regionów, gdzie utrzymuje się trwała, niska skłonność do posiadania potomstwa. W roku 2002 województwo zajmowało 4 miejsce w kraju pod względem najmniejszej wartości TFR (1,183), nieco lepszą pozycję zajęło (8 lokata) w 2011 r. – 1,279. Pomiędzy poszczególnymi powiatami województwa widoczne były różnice w wartościach współczynnika dzietności. Zarówno w 2002,

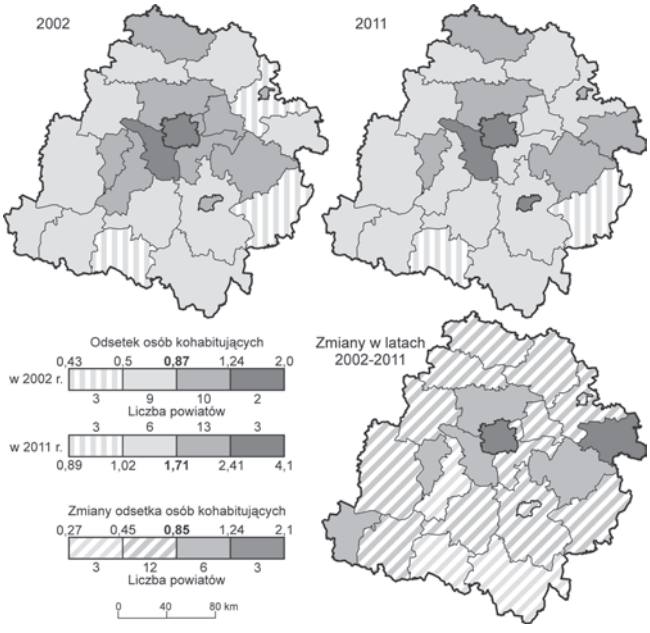

Ryc. 4. Odsetek osób kohabitujących w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS

jak i 2011 r. najmniejsza skłonność do posiadania dzieci występowała wśród mieszkańców Łodzi (adekwatne wartości TFR – 0,98 i 1,14). Najwyższą dzietność w 2011 r. reprezentowały powiaty piotrkowski, łęczycki i skierniewicki (po 1,48), ale była to wartość dużo poniżej granicy zastępowalności pokoleń (ryc. 5). Wartości współczynnika dzietności jakie odnotowano dla powiatów w województwie łódzkim – poniżej 1,5 dziecka na kobietę – są uznawane za niebezpieczne dla biologicznej ciągłości populacji w sytuacji długotrwałego utrzymywania się, przy czym TFR poniżej 1,3 to wartość alarmistyczna, wskazująca na konieczność podejmowania działań o charakterze pronatalistycznym. Tak niski poziom dzietności, wskazuje, że województwo łódzkie (a przynajmniej znaczna część powiatów) znalazło się w sytuacji określanej jako „pułapka niskiej dzietności" (Goldstein, Sobotka, Jasilioniene, 2009; Sobotka, 2011).

Zmiany zachodzące w sferze zachowań rozrodczych są efektem przemian natężenia urodzeń żywych w homogenicznych grupach wieku kobiet (jednorocznych lub pięcioletnich). Dokonujące się tendencje przemian płodności kobiet w Polsce (obniżenie się natężenia urodzeń i odkładanie decyzji prokreacyjnych) wskazują na zmiany wzorca płodności. Podobny kierunek zmian jest obserwowany w województwie łódzkim, jest to redukcja płodności kobiet młodych do 28. roku życia i przyrost w przypadku kobiet starszych. Odnotować należy także występujące różnice w poziomie i rozkładzie w czasie biograficznym płodności pomiędzy mieszkankami miast i wsi województwa łódzkiego (Szukalski, 2015).

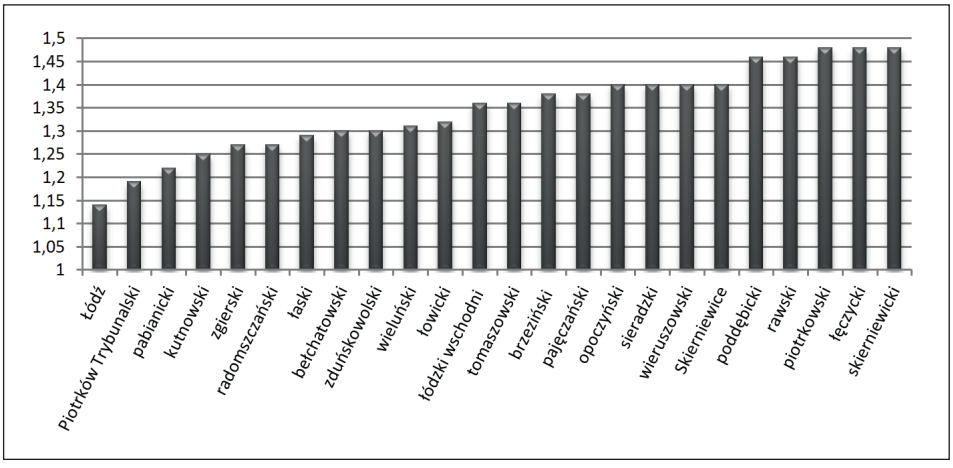

Ryc. 5. Współczynnik dzietności w 2011 r. w województwie łódzkim według powiatów
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

Rodziny z dziećmi – zjawisko małodzietności i wielodzietności

Konsekwencją spadku urodzeń w województwie łódzkim jest utrwalanie się małodzietności – w tym modelu rodziny 2+1. Ponad połowa rodzin wychowująca dzieci w regionie miała tylko jedno dziecko (ryc. 6). Model rodziny małodzietnej, z jednym dzieckiem był najpowszechniej reprezentowany w Łodzi, gdzie było ich blisko $^{2}/_{3}$ wszystkich rodzin z dziećmi do lat 24. Najmniej popularna małodzietność była w powiatach ziemskich, o niskim poziomie urbanizacji – w powiecie skierniewickim, opoczyńskim i pajęczańskim. Odsetek rodzin z jednym dzieckiem zwiększył się w województwie w latach 2002–2011 o blisko 5%. Wszystkie powiaty zanotowały wzrost udziału rodzin z jednym dzieckiem, a rekordowy przyrost wystąpił w powiecie bełchatowskim – o ponad 12% (ryc. 6).

W latach 2002–2011 nieznacznie uległ zmianie w województwie odsetek rodzin posiadających dwójkę dzieci, ta grupa rodzin znajduje się na drugim miejscu pod względem udziału w ogólnej liczbie wszystkich rodzin z dziećmi (około 36%). Tylko w ośmiu powiatach zanotowano niewielki przyrost udziału takich rodzin (ryc. 7). Symptomem świadczącym o zaniku wielodzietności w regionie jest znaczny spadek odsetka (prawie we wszystkich powiatach, tylko Łódź odnotowała w tym czasie wzrost zaledwie o 0,03%) rodzin wychowujących troje i więcej dzieci. W blisko 1/3 powiatów udział tych rodzin zmniejszył się o 7–8% (ryc. 8). Zróżnicowanie przestrzenne udziału rodzin mających najwięcej dzieci według powiatów było bardzo duże. W 2002 r. największe dysproporcje w udziale rodzin wielodzietnych wystąpiły pomiędzy Łodzią (4,7%) a powiatem opoczyńskim (25,2%). Pomimo zaobserwowanej tendencji spadkowej, różnice były znaczne także w 2011 r., w Łodzi odsetek rodzin wychowujących troje i więcej dzieci wyniósł 4,7%, w powiecie opoczyńskim było to blisko 18%.

Ryc. 6. Odsetek rodzin z 1 dzieckiem w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

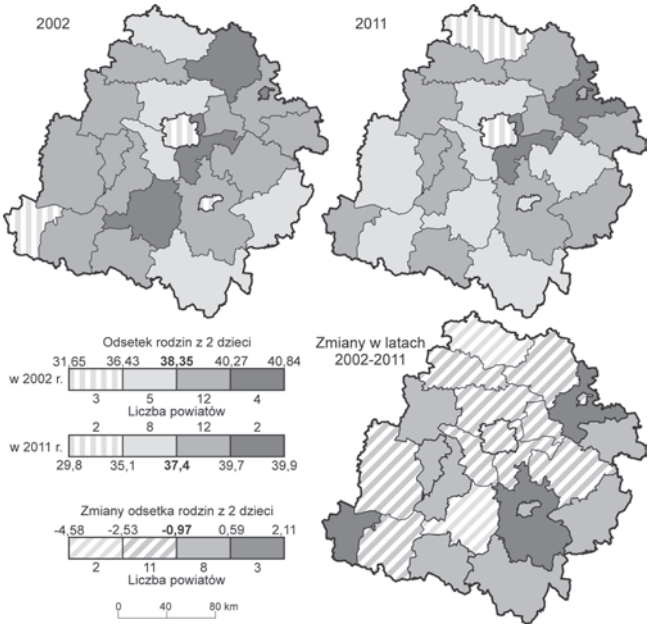

Ryc. 7. Odsetek rodzin z 2 dzieci w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

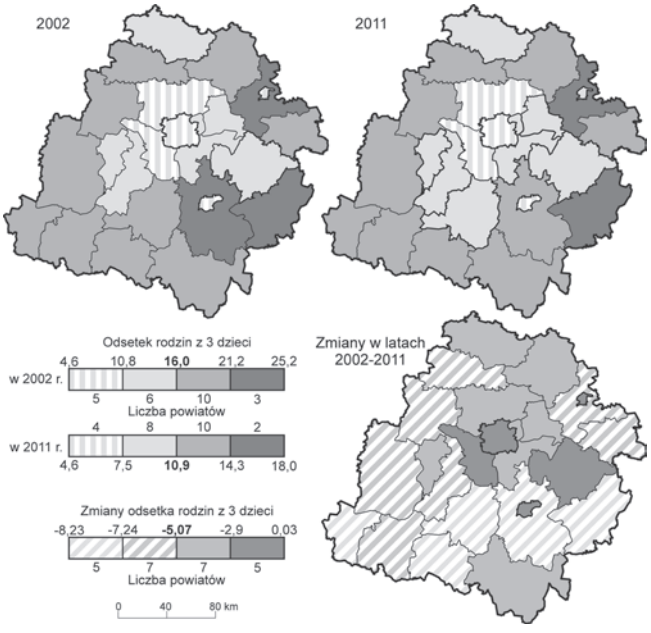

Ryc. 8. Odsetek rodzin z 3 i więcej dzieci w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

Małżeństwa z dziećmi i partnerzy z dziećmi

Wśród demografów toczy się dyskusja na temat czy posiadanie dzieci w kohabitacji jest wyborem, sposobem na kontestowanie wartości tradycyjnych czy też jest wymuszone czynnikami zewnętrznymi (Perelli-Harris, Sigle-Rushton, Kreyenfeld, Lappegård, Keizer, Berghammer, 2010). Dla interpretacji zjawiska kohabitacji w Polsce istotna jest teza głosząca, że stosunkowo często tworzenie związków kohabitacyjnych i rodzicielstwo w kohabitacji nie wynika z zaznaczania odrębnych poglądów, ale raczej ze „wzorca niedogodności" („pattern of disadvantage") – Matysiak 2014. Z badań wynika, że w Polsce związki kohabitacyjne zawierane są najczęściej na krótki okres czasu, „na próbę", i najczęściej po pewnym czasie ulegają przekształceniu w małżeństwo, które stanowi nadal podstawowy akceptowalny kontekst dla rodzicielstwa (Mynarska, Matysiak, 2010).

W województwie łódzkim w ogólnej liczbie rodzin posiadających dzieci wyraźnie dominowały małżeństwa z dziećmi zarówno w 2002 r. (78%) jak i 2011 r. (64%), chociaż ich udział zmniejszył się. W tym okresie wzrósł udział partnerów z dziećmi, z 1,5% (2002) do 3,7% (2011). Najwyższe odsetki partnerów z dziećmi występowały w powiatach, w których kohabitacja była najbardziej rozpowszechniona – powiaty grodzkie i powiaty aglomeracji łódzkiej (ryc. 9). Zróżnicowanie przestrzenne tych dwóch zjawisk było bardzo do siebie zbliżone.

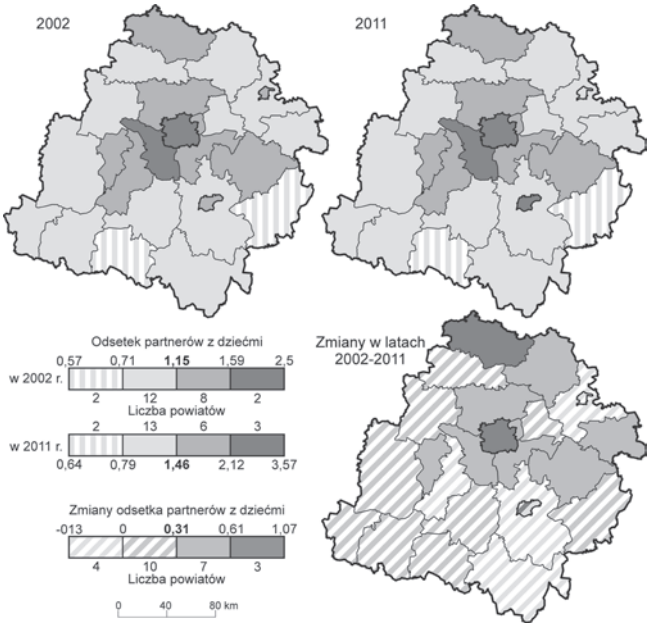

Ryc. 9. Odsetek małżeństw z dziećmi (A) i partnerów z dziećmi (B) w ogólnej liczbie rodzin w województwie łódzkim w roku 2002 i 2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

Rodziny monoparentalne

Tomasz Szlendak (2012) stwierdził, że współcześnie nie można mówić o „rodzinie" w liczbie pojedynczej, ponieważ ludzie organizują swoje życie rodzinne na wiele różnych sposobów. Rodziny monoparentalne to jeden z alternatywnych modeli rodziny, w którym występuje dziecko/dzieci. To niejednorodne zjawisko, które różnicuje się w zależności od przyczyny jego powstania i od głowy rodziny. Rodziny tego rodzaju mogą być tworzone przez samotne matki lub samotnych ojców, przyczynami zaś ich powstania są śmierć rodzica, rozwód lub separacja oraz urodzenie dziecka przez samotną kobietę poza małżeństwem. Potocznie pojęcie „samotny rodzic" jest przypisywane najczęściej kobietom odpowiedzialnym za wychowanie dzieci. Należy zwrócić także uwagę, że w ponowoczesnym świecie znaczna część społeczeństwa jest zdania, iż samotna kobieta (jeśli jest emocjonalnie gotowa) może zostać matką, o ile sama tego pragnie. W poprzednich typach społeczeństw prokreacja pozamałżeńska była stygmatyzowana i kobiety nie miały swobody w podejmowaniu decyzji prokreacyjnych (Janiszewska, 2013). Współcześnie niepełność rodziny oraz upowszechnienie tego zjawiska należy do zmian nieoczekiwanych, wynikających w znacznej części z wolicjonalnych decyzji jednostek (rozwód, aktywność seksualna przed- i pozamałżeńska), a w mniejszej części jest determinowana czynnikami niezależnymi, tj. śmierć partnera (spadek ogólnej liczby zgonów, wydłużenie przeciętnego trwania życia minimalizują ryzyko wdowieństwa).

Samotni rodzice stanowili ponad 20% wszystkich rodzin w województwie w 2002 r. i aż 34% w 2011 r., co stanowi o dużej skali samotnego rodzicielstwa. Monoparentalność jest bardzo silnie sfeminizowana, także w województwie łódzkim wśród rodzin z jednym rodzicem dominowały samotne matki (91,9% w 2002 r. i 88,2% w 2011 r.). Zjawisko monoparentalności było w dużym stopniu skorelowane z poziomem urbanizacji. Największy udział samotnych matek i samotnych ojców występował w powiatach grodzkich i powiatach należących do Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej (ryc. 10). Należy jednak odnotować znaczny przyrost odsetka rodziców samotnie wychowujących dziecko/dzieci w latach 2002–2011 w powiatach położonych na obrzeżach województwa.

Próba syntezy

Przeprowadzona analiza danych statystycznych pozwala na stwierdzenie, że w województwie łódzkim wystąpiła duża dynamika przemian w sferze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych. W analizie uwzględniono 11 mierników obrazujących przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego (4 z obszaru małżeńskości i 7 z obszaru rozrodczości). Odnosząc się do średniej wartości województwa dla omówionych wyżej miar określono sytuację powiatów w tych obszarach (tab. 2). Przeprowadzono prostą procedurę oceny kształtowania się zjawisk demograficznych obszarów małżeńskości i rozrodczości, przypisując każdej jednostce wartość liczbową (0 – poniżej wartości średniej, 1 – powyżej wartości średniej) uwzględniając charakter każdej z miar (jako cechy pozytywnej lub negatywnej). Wyniki tej procedury potwierdzają, że przemiany matrymonialne i prokreacyjne są zróżnicowane przestrzennie, dywersyfikacja ich ma układ koncentryczny w województwie, co w zasadzie pokrywa się

z poziomem urbanizacji powiatów. Największy poziom zaawansowania zmian zachowań matrymonialno-prokreacyjnych odnotowała Łódź, Piotrków Trybunalski i powiaty zaliczane do Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej.

Tab. 2. Zróżnicowanie zachowań matrymonialno-prokreacyjnych w powiatach województwa łódzkiego w roku 2002 i 2011

Powiaty	2002			2011		
	Obszar zachowań matrymonialnych	Obszar zachowań prokreacyjnych	Suma	Obszar zachowań matrymonialnych	Obszar zachowań prokreacyjnych	Suma
Powiat łódzki wschodni	3	4	7	3	4	7
Powiat pabianicki	0	3	3	1	1	2
Powiat zgierski	1	3	4	1	2	3
Powiat brzeziński	4	5	9	2	6	8
Powiat m. Łódź	0	2	2	0	1	1
Powiat bełchatowski	4	5	9	3	5	8
Powiat opoczyński	4	5	9	4	6	10
Powiat piotrkowski	4	5	9	3	6	9
Powiat radomszczański	4	5	9	2	6	8
Powiat tomaszowski	4	5	9	4	6	10
Powiat m. Piotrków Trybunalski	2	1	3	1	2	3
Powiat łaski	3	5	8	3	4	7
Powiat pajęczański	3	5	8	4	6	10
Powiat poddębicki	3	5	8	4	5	9
Powiat sieradzki	4	5	9	3	5	8
Powiat wieluński	4	5	9	4	6	10
Powiat wieruszowski	4	4	8	4	6	10
Powiat zduńskowolski	3	5	8	3	5	8
Powiat kutnowski	4	5	9	3	1	4
Powiat łęczycki	4	5	9	4	6	10
Powiat łowicki	4	5	9	3	6	9
Powiat rawski	4	5	9	4	6	10
Powiat skierniewicki	3	5	8	4	6	10
Powiat m. Skierniewice	2	4	6	2	5	7

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL i danych GUS

(A)

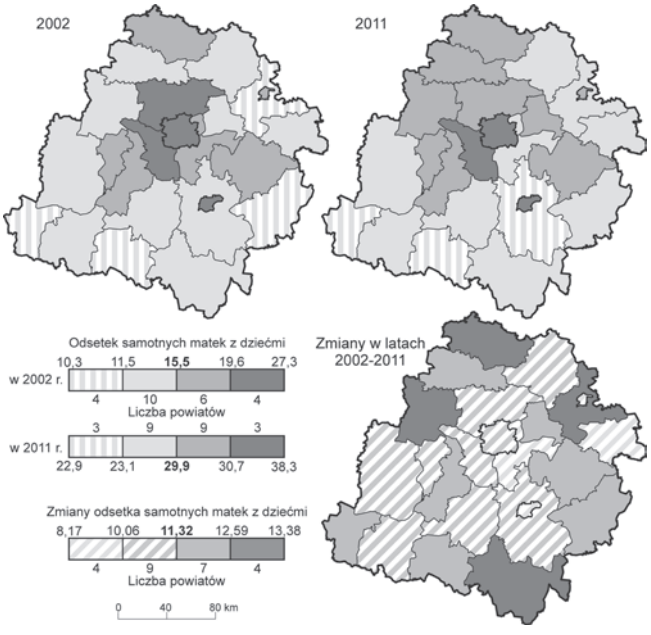

(B)

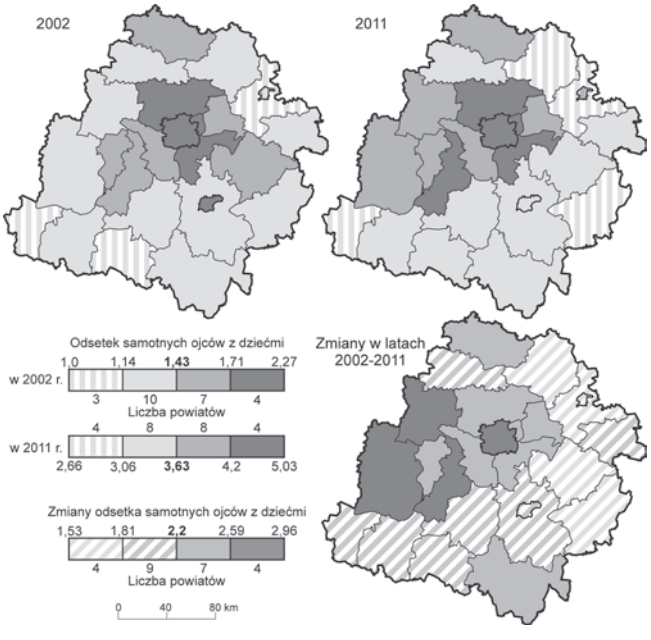

Ryc. 10. Odsetek samotnych matek z dziećmi (A) i samotnych ojców z dziećmi (B) w województwie łódzkim w ogólnej liczbie rodzin w roku 2002 i 2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL

Wnioski

Rodzina w Polsce podlega tym samym trendom przemian, co rodzina w innych krajach. Różnica dotyczy tempa rozwoju i nasilenia zjawisk, ale kierunek przemian jest taki sam. Następuje obniżanie się wskaźnika zawierania małżeństw, spadek dzietności, wzrost liczby rozwodów, wzrost liczby niezamężnych matek czy rodzin niepełnych (Kwak, 2002).

Województwo łódzkie wyróżnia się spośród innych regionów Polski intensywnością przebiegu wielu procesów demograficznych (np. depopulacji i starzenia się ludności). W latach 2002–2011 nastąpiły także znaczne zmiany w sferze zachowań matrymonialno-prokreacyjnych. Niewątpliwie spotęgowanie regresu demograficznego w województwie odbyło się pod wpływem przemian, które dokonują się w naszym kraju po 1989 r. i związane są z transformacja ustrojową, gospodarczą i społeczną. Nie bez wpływu na przemiany demograficzne pozostają przemiany kulturowe, które określają zmiany wzorców zachowań, tym bardziej, że zachowania matrymonialne i prokreacyjne, są ze swej istoty bardzo „decyzyjne".

Analiza przestrzenna wykazała, że w regionie łódzkim zmiany w sferze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych są zróżnicowane i zmieniają się także w czasie. Przeprowadzona analiza według powiatów wskazuje na dynamikę tego zjawiska, jak również wskazuje na obszary (o wysokim poziomie urbanizacji) najbardziej zagrożone niekorzystnymi przemianami procesów kształtowania się i rozpadu rodzin. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje Łódź, miasto, w którym zaobserwowano zmiany o największym nasileniu.

Literatura / References

Goldstein, J.R., Sobotka, T., Jasilioniene, A. (2009). The End of "Lowest-Low" Fertility? *Population and Development Review,* 35, 663–699.

Klima, E. (2015). *Atlas Katolickiej Łodzi*. Łódź: Wyd. PŁ, wersja elektroniczna.

Janiszewska, A. (2013). *Zachowania matrymonialne i prokreacyjne w Polsce – ujęcie geograficzne*, Łódź: Wyd. UŁ.

Kaa van de, D.J. (1994). The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets i in. (eds.), *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publication, 30, Pennsylvania/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, Berwyn, 81–126.

Kaa van de, D.J. (1997). Options and sequences: Europe's demographic patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14(1), 1–29.

Kaa van de, D.J. (1999). Europe and its population: the long view. In: D.J. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okólski (eds.), *European Populations: Unity in Diversity*, Dordrecht *etc*., Kluwer Academic Publishers, 1–49.

Kaa van de, D.J. (2001a). Demographic Transition, Second. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 5, 3486–3488.

Kaa van de, D.J. (2001b). Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior. In: R.A. Bulatao, J.B. Casterline (eds.), *Global Fertility Transition, Supplement to PDR*, *27*. New York: Population Council, 290–331.

Kaa van de, D.J. (2001c). *Second Demographic Transition: concepts, dimensions, new evidence*, Pozyskano z: www.google.pl/#q=Van+de +Kaa%C+D.+J.%2C2001%2C+Second+Demographic+Transition%3Aconcepts%2C+dimensions%2C+new+evidence%2C.

Kaa van de, D.J. (2008). *Demographic Transitions*, NIDI Working Paper No 1. The Hague: NIDI.

Kotowska, I. (1999). *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

Kwak, A. (1995). Niezamężna kohabitacja jako zjawisko społeczne. *Studia Socjologiczne*, 3–4, 141–156.

Kwak, A. (2002). Uniwersalność instytucji rodziny i kierunki jej przemian. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XIV, 11–23.

Kwak, A. (2005). *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*. Warszawa: Wyd. Akademickie „Żak".

Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In: K.O. Mason, A.-M. Jensen (eds.), *Gender and family change in industrialized countries*, Oxford: Clarendon Press.

Lesthaeghe, R., Surkyn, J. (2002). New forms of household formation in Central and Eastern Europe: are they related to the newly emerging value orientations? *Economic Survey of Europe*, 1, 197–216.

Matysiak, A. (2009). Is Poland really 'immune' to the spread of cohabitation?, *Demographic Research*, 21(8), 215–234.

Matysiak A., Mynarska M. (2014). Urodzenia w kohabitacji: wybór czy konieczność? W: A. Matysiak (red.), *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce. Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 104–129.

Mynarska, M., Matysiak, A. (2010). Diffusion of cohabitation in Poland. *Studia Demograficzne,* 1–2/157–158, 11–25.

Okólski, M. (2005). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Kreyenfeld, M. R., Lappegård, T., Keizer, R., Berghammer, C. (2010), The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe *Population and Development Review*, 36:4, 775–801, DOI:10.1111/j.1728-4457.2010.00357.x

Rubin, R.H. (2001). Alternative lifestyles revisited, or whatever happened to swingers, group marriages, and communes? *Journal of Family Issues*, 22, 711–726.

Runge, J. (2007). *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytety Śląskiego.

Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical Social Research,* 36(2), 246–296.

Szlendak, T. (2012). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: PWN.

Szukalski, P. (2001). Związki kohabitacyjne w krajach rozwiniętych. *Wiadomości Statystyczne*, 1, 64–73.

Szukalski, P. (2004). Kohabitacja w Polsce. W: W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*. Łódź: Wyd. UŁ.

Szukalski, P. (2015). Przemiany zachowań rozrodczych w województwie łódzkim. W: P. Szukalski (red.), *Procesy demograficzne w województwie łódzkim w XXI wieku*. Łódź: Wyd. UŁ.

Waite, L.J. (2000). The family as a social organization: Key ideas for the twentyfirst century. *Contemporary Sociology*, 29, s. 463–469.

Notka biograficzna o autorze: członek Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Zainteresowania naukowe: geografia społeczna, gospodarka przestrzenna, geografia ludności, geografia miast, geografia usług.

Biographical note of author: associate professor, member of the Polish Geographical Society. Research interests: social geography, spatial developments, population geography, geography of cities, geography of service.

Anna Janiszewska, dr hab.
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Organizacji Przestrzeni
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź
anna.janiszewska@geo.uni.lodz.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.4

Leszek Butowski
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych

Przestrzeń turystyczna – przestrzenią równowagi: dylematy metodologiczne

Streszczenie

Przestrzeń turystyczna ma charakter złożony. Zawiera ona elementy przestrzeni geograficznej (zarówno w wymiarze fizycznym, jak i antropogenicznym), a także przestrzeni społecznej, kulturowej, gospodarczej czy nawet religijno-duchowej. Ta wyjątkowa heterogeniczność przestrzeni turystycznej powoduje, że stanowi ona trudny, a jednocześnie ciekawy przedmiot zainteresowań badaczy reprezentujących różne dyscypliny i stosujących różne metodologie. Wydaje się jednak, że wśród podejść badawczych w wyraźnej mniejszości znajdują się te o charakterze syntetycznym, w których próbuje się uwzględnić wszystkie (lub przynajmniej większość) elementy składowe współczesnej przestrzeni turystycznej. Innym ważnym problemem związanym z badaniami nad przestrzenią turystyczną jest zagadnienie jej równowagi (warunków równowagi lub jej braku). Czym w ogóle jest równowaga przestrzeni turystycznej? Czy jest ona możliwa do osiągnięcia? W jaki sposób możemy ją określać lub mierzyć? Na ile w badaniach nad przestrzenią turystyczną jesteśmy w stanie uwzględnić wszystkie jej składowe? Powyższe zagadnienia zostaną poruszone w niniejszym artykule. Zostanie przedstawiona oryginalna metoda badawcza, przy pomocy której prowadzona jest empiryczna weryfikacja modelu przestrzeni turystycznej – będącego w istocie modelem turystyki zrównoważonej. Jego nowatorski charakter polega na tym, że próbuje się w nim połączyć wszystkie elementy składowe przestrzeni turystycznej i na tej podstawie zbudować model teoretyczny ukazujący warunki równowagi lub jej braku na różnego rodzaju obszarach recepcyjnych turystyki.

Tourist space – sustainable space: methodological dilemmas

Abstract

Tourist space is of complex character. It contains elements of geographical space (both; in physical and anthropogenic aspects), as well as elements of social, cultural, economic or even religious-spiritual spaces. This exceptional non-heterogeneity of tourist space causes that it is a difficult but also interesting subject of investigation which engages scholars representing various disciplines and applying different methodologies. It seems however that among many approaches the minority constitute these researches which have synthetic character and in which one tries to take into account all (or at least majority) elements of contemporary tourist space. Another crucial problem connected with studies on tourist space is the issue of its

sustainability (conditions of sustainability or unsustainability). What is indeed the sustainability of tourist space? Is it possible to reach this sustainability? In which ways can one determine or measure the sustainability? While in the research on tourist space are we able to incorporate all its components? These issues will constitute the author's subject of interests in the paper. An original research method will be presented. It will be used for an empirical verification of the model of tourist space which is in fact a model of sustainable tourism. Its innovative character lies in the fact that it is trying to combine all the components of tourist space and on this basis to build a theoretical model showing the conditions of tourism sustainability or unsustainability in various destinations.

Słowa kluczowe: model; przestrzeń turystyczna; rozwój; równowaga; turystyka zrównoważona

Key words: model; tourist space; development; sustainability; sustainable tourism

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Butowski, L. (2016). Przestrzeń turystyczna – przestrzenią równowagi: dylematy metodologiczne. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.4

Wprowadzenie

Przestrzeń turystyczna stanowi co najmniej od kilku dekad ważny przedmiot zainteresowań geografów turyzmu oraz przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Dotyczy to zwłaszcza krajów Europy Środkowo-Wschodniej oraz Francji (m.in. Miossec, 1976; Warszyńska, Jackowski, 1978; Husbands, 1983; Stalski, 1984; Warszyńska, 1986; Drzewiecki, 1992; Liszewski, 1995; Gołembski, 2002; Meyer, 2004; Włodarczyk, 2009, 2011, 2014; Butowski, 2012, 2013, 2014a; Kowalczyk, 2014; Więckowski, 2014). Należy jednak zauważyć, że po początkowych dość spektakularnych sukcesach w zakresie opisu i pomiaru różnych elementów składowych przestrzeni turystycznej nastąpił pewien regres. Dotyczy on zwłaszcza zagadnień metodologiczno-teoretycznych, a w szerszym kontekście dyskusji nad ontologicznymi i epistemologicznymi podstawami badań geograficznych nad przestrzenią (w ogóle), w tym przestrzenią turystyczną.

Wydaje się bowiem, że tradycyjne (przynajmniej w geografii) pojmowanie przestrzeni jako określonego miejsca, terenu, obszaru, terytorium, regionu, kraju, krajobrazu czy środowiska, charakteryzujących się określonymi cechami materialnymi (funkcjonalnymi) jest już niewystarczające. Pojęcia te należy rozpatrywać w szerszym kontekście uwzględniającym także aspekty społeczne, kulturowe, gospodarcze, a w wymiarze indywidualnym również psychologiczno-emocjonalne (Tuan, 1987; Jałowiecki, 2010). Wydaje się, że takie podejście może być jak najbardziej uprawnione także w przypadku przestrzeni turystycznej, w obrębie której zachodzą szeroko rozumiane procesy społeczno-kulturowe i gospodarcze. Charakteryzuje się ona tym samym szczególną złożonością i wieloaspektowością występujących zjawisk. W tym kontekście przestrzeń turystyczna nie jest tylko zbiorem odwiedzanych (w sensie geograficznym) miejsc, ale także wyróżnia się określonymi cechami społecznymi, kulturowymi i gospodarczymi, a także przedstawia pewną wartość symboliczną oraz emocjonalną.

Z tego powodu coraz więcej autorów wskazuje na potrzebę traktowania przestrzeni turystycznej jako przestrzeni łączącej zarówno aspekty materialne, jak

i niematerialne (Durydiwka, Duda-Gromada, 2015), a tym samym obejmującej sfery daleko wychodzące poza tradycyjne obszary zainteresowań geografów. W powyższym kontekście fundamentalne pytanie ontologiczne o naturę przestrzeni turystycznej wydaje się być jak najbardziej zasadne. Z drugiej strony przy całej złożoności tego co uznamy za przestrzeń turystyczną, otwartym pozostaje główne pytanie epistemologiczne o możliwości jej poznania naukowego.

Biorąc powyższe rozważania pod uwagę sformułowano problem badawczy odnoszący się do natury współczesnej przestrzeni turystycznej oraz możliwości jej rozwoju i oceny. Wydaje się, że dyskusja dotycząca tak określonego problemu może poszerzyć metodologiczne i teoretyczne podstawy badań nad przestrzenią turystyczną – zarówno w aspekcie ontologicznym, jak i epistemologicznym – co oznaczałoby, że założony cel zostanie osiągnięty. Artykuł w pierwszej części ma charakter przeglądowo-teoretyczny. Natomiast w drugiej części pracy przedstawiono propozycję metody oceny rozwoju przestrzeni turystycznej, która może być wykorzystywana jako uniwersalne narzędzie do badań na dowolnych obszarach recepcyjnych turystyki.

Ontologia i epistemologia przestrzeni turystycznej

Prowadząc studia nad przestrzenią turystyczną punktem wyjścia powinno być możliwie precyzyjne określenie materialnego przedmiotu badań (to jest jego zakresu rzeczowego, przestrzennego, a niekiedy również czasowego), a także aspektu (aspektów) w jakim będą one prowadzone (stanowiącego tzw. przedmiot formalny), (Chojnicki, 2005). W dalszej kolejności należałoby przyjąć wyjściowe założenia ontologiczne wskazujące czy badaną przestrzeń turystyczną traktujemy jako samodzielny, realny byt, czy raczej stanowi ona część przestrzeni wyższego rzędu (geograficznej, społeczno-gospodarczej, kulturowej, innej). Następnie powinno się zweryfikować na ile określone cechy wyróżniające przestrzeń turystyczną z przestrzeni wyższego rzędu umożliwiają jej pomiar lub opis (w zakresie przyjętych aspektów badań) – w zależności od przyjętego podejścia metodologicznego (ilościowego, jakościowego, mieszanego). Wiąże się to z innym fundamentalnym pytaniem o naturę przestrzeni turystycznej. Czy w studiach nad tą problematyką bardziej uprawnione będzie podejście obiektywistyczne (neopozytywistyczne) traktujące przestrzeń turystyczną jako byt (obiekt, układ, system) niezależny od badacza czy raczej wskazany jest konstruktywizm społeczny jako kierunek zakładający występowanie oddziaływujących na siebie sprzężeń zwrotnych występujących między badaczem a przedmiotem badania. Wydaje się, że w przypadku przestrzeni turystycznej jest to zagadnienie bardzo ważne, którego rozstrzygnięcie może w istotny sposób wpływać na interpretację uzyskanych wyników.

Powyższe założenia natury ontologicznej będą oczywiście rzutowały na aspekty epistemologiczne odnoszące się do sposobów badania przestrzeni turystycznej. Oznacza to, że również w perspektywie epistemologicznej niezbędne jest przyjęcie pewnych elementarnych założeń. Czy przestrzeń turystyczna powinna być traktowana jako odrębny (w sensie ontologicznym) obiekt charakteryzujący się trwałymi i mocnymi cechami pozwalającymi na jego wyróżnienie z układów wyższego rzędu? Czy raczej należy ją badać w różnych aspektach wskazujących zarówno na jej specyfikę i złożoność, ale również na mocne powiązania z otoczeniem zewnętrznym?

Być może jedno i drugie podejście jest uzasadnione. Również na poziomie epistemologicznym powinniśmy przyjąć fundamentalne założenie, jaką prawdę możemy uzyskać o przestrzeni turystycznej. Czy będzie to poszukiwanie jednej obiektywnej prawdy neopozytywistów czy może wielu prawd konstrukcjonistów społecznych (Tribe, 2006)?

Wydaje się, że powyższe aspekty nie były w sposób dostateczny uwzględniane w dotychczasowych badaniach nad przestrzenią turystyczną (Butowski, Włodarczyk, 2016), co mogło stanowić istotną przyczynę ich regresu – zwłaszcza w zakresie pogłębienia podstaw teoretycznych i metodologicznych.

Równowaga przestrzeni turystycznej jako miara jej rozwoju

W tej części artykułu przeprowadzono dyskusję terminologiczną nad pojęciem rozwój oraz pojęciem równowaga (przestrzeni turystycznej). W konkluzji zaproponowano ich zakres znaczeniowy taki, jaki będzie przyjęty w dalszych rozważaniach.

Pojęcie rozwoju – problem z definicją

Przechodząc do dyskusji nad rozwojem przestrzeni turystycznej należy ustalić w jaki sposób będzie on rozumiany w niniejszym artykule. Samo pojęcie rozwoju występuje bowiem w literaturze w sposób niejednoznaczny. Jako pierwszy użył go prawdopodobnie Arystoteles, dla którego rozwój miał charakter teleologiczny, a tym samym progresywny i oznaczał celową zmianę polegającą na przechodzeniu od form niższych do wyższych (bardziej doskonałych). Do podobnych wniosków (choć wychodząc z innych przesłanek) doszedł w XIX w. Herbert Spencer – twórca filozoficznej teorii ewolucji. Pojęcie rozwoju utożsamianego z postępem było najbardziej rozpowszechnione w XX-wiecznej literaturze. I do dzisiaj głównie tak jest ono rozumiane w języku potocznym. Na przykład Encyklopedia PWN podaje jedną z dwóch definicji rozwoju, zgodnie z którą jest on rozumiany jako „proces kierunkowych przemian, w którego toku obiekty (układy) danego rodzaju przechodzą od form lub stanów prostszych, niższych, mniej doskonałych do form lub stanów bardziej złożonych, wyższych, doskonalszych pod określonym względem" (http://encyklopedia.pwn.pl/, 20.06.2016). Należy jednak zaznaczyć, że ta sama Encyklopedia PWN przytacza, poza progresywną definicją rozwoju, także inną o charakterze „neutralnym", według której rozwój to „wszelki długotrwały proces kierunkowych zmian, w którym można wyróżnić prawidłowo po sobie następujące etapy przemian (fazy rozwojowe) danego obiektu (układu), wykazujące stwierdzalne różnicowanie się tego obiektu pod określonym względem". Podobnie rzecz się ma w angielskojęzycznych wydawnictwach encyklopedyczno-słownikowych (np. http://www.businessdictionary.com, http://www.merriam-webster.com), gdzie prezentowane są zazwyczaj oba podejścia (progresywne i neutralne).

W zakresie badań nad rozwojem przestrzeni turystycznej dominującym wydaje się być podejście neutralne. Stanowisko takie prezentował m.in. S. Liszewski (1995) wyróżniając pięć typów przestrzeni turystycznej (eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji i urbanizacji) i nie przypisując im atrybutu progresywności,

a poprzestając jedynie na zmianach poszczególnych parametrów (np. liczby turystów czy elementów zagospodarowania) zachodzących na danym obszarze w odpowiednich sekwencjach czasowych. Również neutralne rozumienie pojęcia rozwój zastosował w badaniach nad morską przestrzenią turystyczną L. Butowski (2014a, 2015), w których wykazał odwrotną w stosunku do typologii Liszewskiego sekwencje czasową zachodzących zmian na obszarach morskich i nadmorskich – nie przypisując im jednak żadnych atrybutów wartościowych.

Podsumowując tę krótką dyskusję nad znaczeniem pojęcia „rozwój" należy zauważyć, że jest to proces, którego główną cechą (uznawaną przez wszystkich autorów) jest zmiana. Prowadzi ona do powstania nowego w stosunku do punktu wyjścia obiektu (układu, systemu, bytu). Brak konsensusu dotyczy natomiast określenia na ile zmiany te mają charakter celowy, a tym samym progresywny (i z jakiej perspektywy progresywność tą należy oceniać). Innymi słowy wątpliwości budzi odpowiedź na pytanie, czy powstające w wyniku zmian rozwojowych nowe obiekty (układy, byty) powinny być „lepsze" czy tylko „inne" w stosunku do ich pierwowzorów.

Wydaje się, że kluczem do rozwiązania powyższego dylematu może być podejście aksjologiczne wprowadzające do dyskusji element wartościowania. Wiąże się on nierozłącznie z oceną przedmiotu naszych zainteresowań – według zasady: lepsze, czyli bardziej wartościowe lub gorsze, czyli mniej wartościowe. Wychodząc z wymienionych założeń, przy ocenie rozwoju przestrzeni turystycznej powinno się stosować „progresywne" rozumienie pojęcia rozwoju. Wynika to z faktu, że każda ocena szereguje badany przedmiot na przyjętej skali ocen – od gorszego (słabiej rozwiniętego) do lepszego (lepiej rozwiniętego). W naszym przypadku może to oznaczać przestrzeń turystyczną słabiej i lepiej rozwiniętą (z domyślnym elementem wartościowania).

Oczywiście w procedurze oceny z pewnością pojawi się problem perspektywy z jakiej sama ocena jest dokonywana. Ma to szczególne znaczenie w badaniach nad oceną przestrzeni turystycznej, która może być przeprowadzana z perspektywy różnych grup społecznych – interesariuszy turystyki (turyści – w tym różne ich grupy; społeczność lokalna, w tym m.in.: władze, przedsiębiorcy i pracownicy turystyczni, pozostała ludność), mających wobec niej różne oczekiwania.

Wszystkie powyższe wątpliwości i dylematy stanęły również przed autorem niniejszego artykułu, który, dostrzegając argumenty przemawiające bądź na rzecz neutralnego bądź progresywnego pojmowania pojęcia rozwój, dla potrzeb niniejszego tekstu przyjął jego progresywne rozumienie. Zdecydowała o tym konieczność uwzględnienia ścisłego związku między rozwojem a jego oceną (z perspektywy aksjologicznej) prowadzoną z perspektywy różnych grupy interesariuszy turystyki na danym obszarze.

Równowaga przestrzeni turystycznej

Problematyka równowagi przestrzeni turystycznej wiąże się z szerszym pojęciem turystyki zrównoważonej (czy jeszcze szerzej rozwoju zrównoważonego). Niestety, mimo, że stanowi ona przedmiot zainteresowań badaczy reprezentujących wiele dyscyplin ciągle brak jest jednoznacznej i ogólnie akceptowalnej definicji turystyki zrównoważonej (Niezgoda, 2006; Kowalczyk, 2010; Butowski, 2014b). Dlatego też

w niniejszej pracy założono, że równowaga przestrzeni turystycznej ma miejsce wtedy, kiedy korzyści wynikające z rozwoju turystyki osiągają przynajmniej minimalny akceptowalny poziom, a jednocześnie szeroko rozumiane koszty nie przekraczają dopuszczalnej granicy. To modelowe założenie zostało przedstawione na rycinie 1.

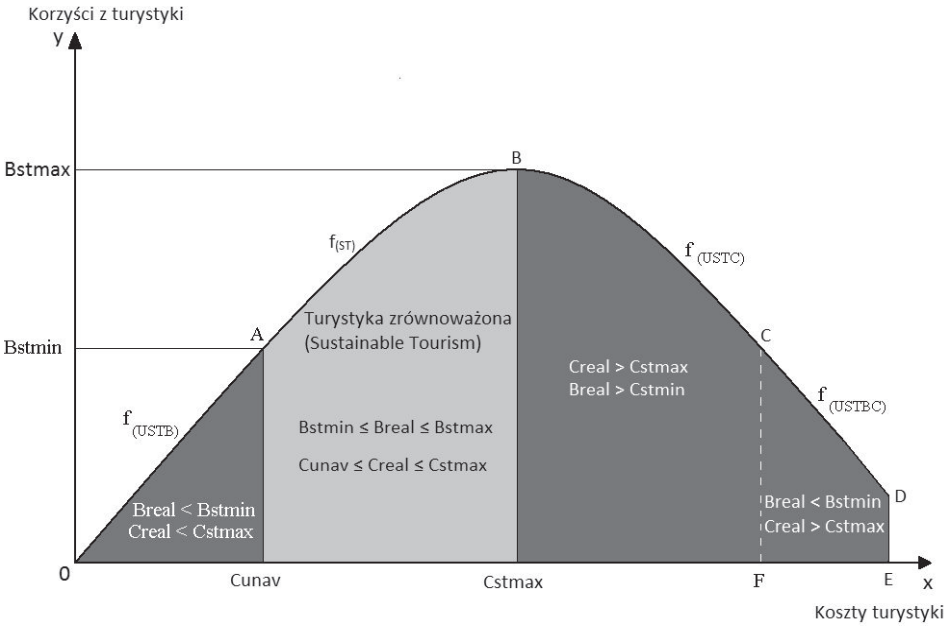

gdzie:

Bstmax – maksymalne korzyści rozwoju turystyki (w warunkach równowagi)

Bstmin – minimalne, akceptowane korzyści rozwoju turystyki (w warunkach równowagi)

Cunav – nieuniknione koszty rozwoju turystyki (w warunkach równowagi)

Cstmax – maksymalne, akceptowane koszty rozwoju turystyki (w warunkach równowagi)

Breal – rzeczywiste korzyści rozwoju turystyki

Creal – rzeczywiste koszty rozwoju turystyki

$f_{(USTB)}$ – funkcja braku równowagi w segmencie korzyści

$f_{(ST)}$ – funkcja równowagi turystyki (przestrzeni turystycznej)

$f_{(USTC)}$ – funkcja braku równowagi w segmencie kosztów

$f_{(USTCB)}$ – funkcja braku równowagi w segmencie kosztów i korzyści

Turystyka zrównoważona (Sustainable tourism) – stan równowagi

Ryc. 1. Model równowagi turystyki (przestrzeni turystycznej)

Źródło: opracowanie własne

Uwzględniając w powyższym modelu (który ma charakter statyczny) czynnik czasu można wyróżnić trzy podstawowe warianty długookresowych zmian omawianego układu. Zostały one przedstawione na rycinach 2–4.

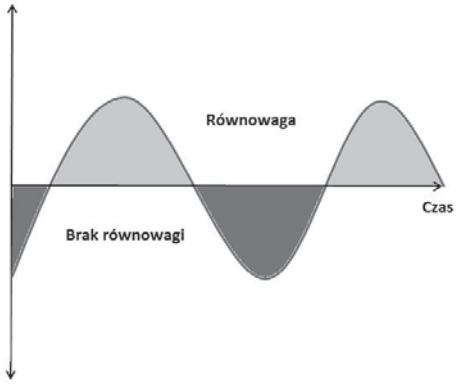

Ryc. 2. Długookresowe zmiany stanu równowagi przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie własne

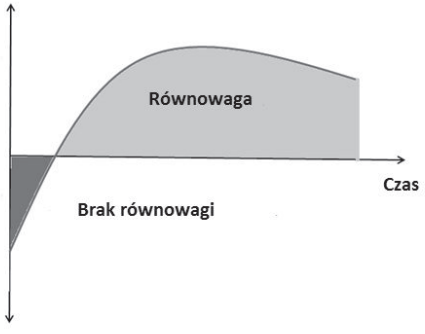

Ryc. 3. Długookresowy stan równowagi przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie własne

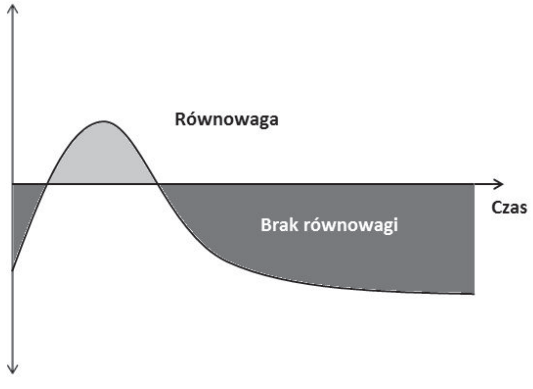

Ryc. 4. Długookresowy stan braku równowagi przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie własne

Ocena rozwoju przestrzeni turystycznej – opis metody

Każda ocena, w tym także ocena rozwoju przestrzeni turystycznej, powinna mieć określone ramy odniesienia to znaczy, że winna być ona dokonywana według ustalonej skali (względnej lub bezwzględnej) wskazującej na przyjętą perspektywę badawczą. Dlatego też w proponowanej metodzie oceny rozwoju przestrzeni turystycznej przyjęto założenie, że miarą jej rozwoju jest osiągnięcie na danym obszarze stanu długookresowej równowagi określanej jako przewaga szeroko pojmowanych korzyści nad szeroko rozumianymi kosztami rozwoju turystyki[1] – zgodnie z modelem przedstawionym we wcześniejszej części artykułu. Przy czym podmiotem oceny są wszyscy interesariusze turystyki na danym obszarze, to znaczy turyści oraz ludność miejscowa (w odwiedzanych miejscach) zaangażowana bezpośrednio lub tylko pośrednio w rozwój turystyki. Zarówno turyści, jak i społeczność lokalna ponoszą bowiem różnorodne tego konsekwencje (pozytywne, jak i negatywne) w obrębie szeroko rozumianego środowiska przyrodniczego, społeczno-kulturowego oraz gospodarczego, w których funkcjonują (ryc. 5).

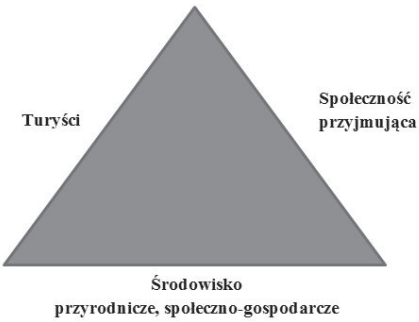

Ryc. 5. Interesariusze turystyki jako podmioty oceny rozwoju przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie własne

Przyjęcie powyższych założeń oznacza, że ocena rozwoju przestrzeni turystycznej jest dokonywana przez wszystkich interesariuszy turystyki, którzy (dla bardziej szczegółowych analiz) dodatkowo powinni być podzieleni na bardziej jednorodne podgrupy. I tak w obrębie społeczności lokalnej można wyróżnić m.in. przedsiębiorców turystycznych, pracowników najemnych zatrudnionych przy obsłudze turystów, przedstawicieli administracji publicznej, przedstawicieli organizacji społecznych związanych z rozwojem turystyki, a także osoby nie związane z obsługą turystów lub nieaktywne zawodowo (których jednak dotyczą konsekwencje rozwoju turystyki). Z kolei turystów można podzielić chociażby ze względu na motywy ich podróży, a także biorąc pod uwagę różne cechy społeczno-demograficzne tej populacji. Podczas przeprowadzania oceny jako narzędzie badawcze proponuje się wykorzystać zmodyfikowaną skalę Likerta (lub inne podobne), na której przedstawiciele poszczególnych grup interesariuszy zaznaczać będą swoją subiektywną ocenę szeroko rozumianych korzyści i kosztów związanych z rozwojem turystyki, z jednoczesnym wskazaniem czy spełniają one warunki równowagi (tab. 1).

[1] Założenie to jest zgodne z poglądami H. Spencera, który uznawał, że rozwój polega z jednej strony na wzrastającym różnicowaniu się zjawisk, a z drugiej – na wzrastającym ich zintegrowaniu, uporządkowaniu i równowadze.

Tab. 1. Zmodyfikowana skala Likerta jako narzędzie badawcze do oceny rozwoju przestrzeni turystycznej (wariant dla społeczności lokalnej)

Zbyt małe korzyści z turystyki						Satysfakcjonujące korzyści z turystyki					
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

Akceptowalne koszty rozwoju turystyki						Zbyt duże koszty rozwoju turystyki					
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

Źródło: opracowanie własne

Zastosowanie proponowanego narzędzia powinno umożliwić skwantyfikowanie uzyskanych opinii (ocen) oraz przeniesienie ich na matrycę roboczą (ryc. 6), a tym samym ułatwić interpretację uzyskanych wyników. W dalszej kolejności, w celu weryfikacji modelu głównego, należy je odnieść do wykresu modelowego (ryc. 1).

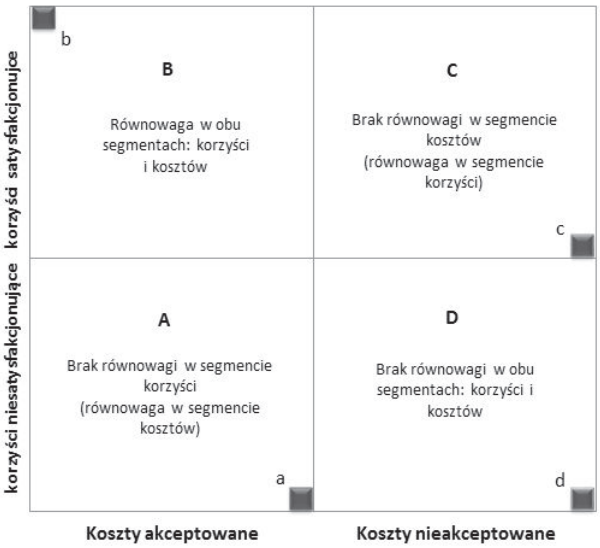

gdzie:
pole A odnosi się do funkcji $f_{(USTB)}$ i pola OACunav na wykresie modelowym (Ryc. 1)
pole B odnosi się do funkcji $f_{(ST)}$ i pola ABCstmaxCunav na wykresie modelowym (Ryc. 1)
pole C odnosi się do funkcji $f_{(USTC)}$ i pola BCFCstmax na wykresie modelowym (Ryc. 1)
pole D odnosi się do funkcji $f_{(USTBC)}$ i pola CDEF na wykresie modelowym (Ryc. 1)

punkt a: określa maksymalny, teoretyczny poziom nierównowagi w segmencie korzyści
punkt b: określa maksymalny, teoretyczny poziom równowagi
punkt c: określa maksymalny, teoretyczny poziom nierównowagi w segmencie kosztów
punkt d: określa maksymalny, teoretyczny poziom nierównowagi w segmencie korzyści i kosztów

Ryc. 6. Matryca robocza korzyści i kosztów rozwoju turystyki jako narzędzie interpretacji wyników oceny rozwoju przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie własne

Wprowadzenie do matrycy punktów a, b, c, d określających maksymalne, teoretyczne poziomy nierównowagi w segmentach korzyści lub/i kosztów, a także poziomu równowagi umożliwi obliczenie odległości wektorowych od punktów rzeczywistych, co pozwoli na dokładniejszą analizę danych empirycznych.

Wyniki badań empirycznych

Opisaną powyżej metodę przetestowano w badaniach pilotażowych przeprowadzonych w 2016 r. w Helu, na próbie 100 respondentów, podzielonej na dwie równe części, obejmujące zarówno turystów, jak i społeczność lokalną. Wyniki zostały przedstawione na rycinach 7–9.

Uzyskane wyniki badań pilotażowych wskazują, że zarówno w oczach przedstawicieli społeczności lokalnej, jak i samych turystów przestrzeń turystyczna miasta Hel miała w 2016 r. charakter zrównoważony. Oznacza to, że osiągane korzyści w obu grupach były na satysfakcjonującym poziomie (chociaż zostały one ocenione nieco wyżej przez społeczność lokalną niż przez turystów), zaś koszty nie przekroczyły dopuszczalnej granicy akceptowalności (zostały nieco wyżej ocenione przez turystów), (ryc. 7). Bardziej szczegółowe analizy wewnątrz obu grup wskazały, że wśród społeczności lokalnej najlepiej oceniali sytuację przedstawiciele administracji publicznej i organizacji społecznych, zaś stosunkowo najsłabiej reprezentanci osób nieaktywnych lub niezwiązanych zawodowo z turystyką (ryc. 8). Z kolei wśród turystów relatywnie najniższe oceny zostały nadane przez krajoznawców i turystów wypoczynkowych (rycina 9). Należy jednak podkreślić, że oceny przedstawicieli wszystkich podgrup spełniały założone kryteria równowagi.

Ryc. 7. Ocena rozwoju przestrzeni turystycznej w podziale na przedstawicieli społeczności lokalnej i turystów w Helu

Źródło: opracowanie własne

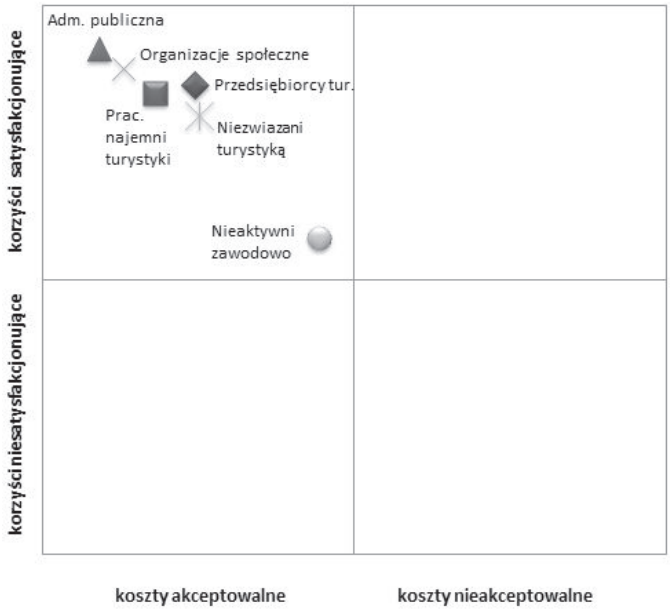

Ryc. 8. Ocena rozwoju przestrzeni turystycznej w podziale na przedstawicieli różnych grup społeczności lokalnej
Źródło: opracowanie własne

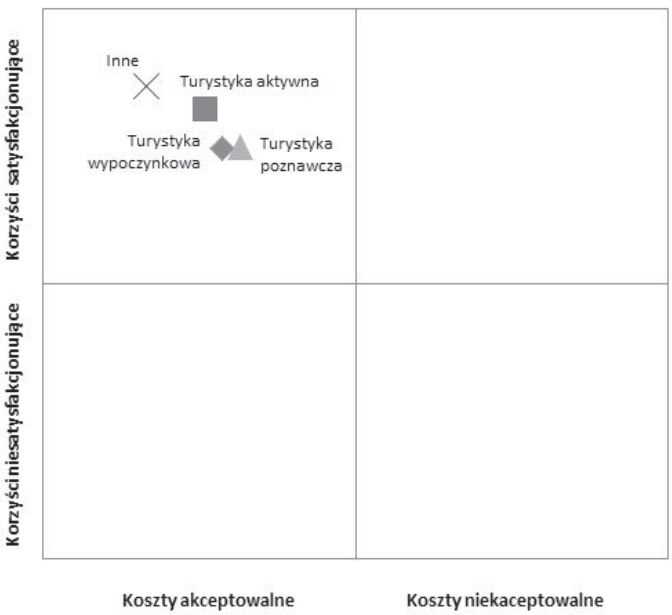

Ryc. 9. Ocena rozwoju przestrzeni turystycznej w podziale na przedstawicieli różnych grup turystów
Źródło: opracowanie własne

Zebrane dane mogą też być wykorzystane do szczegółowej analizy odległości wektorowych od teoretycznych, maksymalnych punktów nierównowagi w segmentach korzyści i kosztów oraz teoretycznego maksymalnego punktu równowagi. Mogą być one m.in. przydatne do analiz porównawczych między różnymi obszarami, a także analizy zagrożeń utraty stanu równowagi w poszczególnych segmentach (korzyści lub kosztów).

Oczywiście na podstawie jednorazowej analizy nie można mówić o równowadze długookresowej. Dopiero cykliczne, wieloletnie i reprezentatywne badania mogłyby dać odpowiedź czy rzeczywiście w Helu mamy do czynienia z równowagą przestrzeni turystycznej (turystyki) w dłuższym okresie.

Podsumowanie

W artykule przedstawiono koncepcję równowagi przestrzeni turystycznej. Została ona oparta na podstawowym założeniu odnoszącym się do poziomu zaspokojenia potrzeb wszystkich grup interesariuszy turystyki na danym obszarze. Innymi słowy uznano, że równowaga przestrzeni turystycznej (a w szerszym kontekście także równowaga turystyki) ma miejsce wtedy, kiedy na danym obszarze korzyści wynikające z rozwoju turystyki osiągają przynajmniej minimalny akceptowalny poziom, a jednocześnie szeroko rozumiane koszty nie przekraczają dopuszczalnej granicy. Tak rozumiana równowaga może stanowić miarę rozwoju (w znaczeniu teleologicznym – progresywnym) przestrzeni turystycznej. I tak za przestrzeń turystyczną bardziej rozwiniętą uznana będzie ta, która w większym stopniu (i w dłuższym okresie) zaspokaja potrzeby ludzi z niej korzystających (turystów i społeczności lokalnej) czyli znajduje się ona (lub jest bliska) w stanie równowagi. W ten sposób starano się odpowiedzieć na zawarte we wstępie artykułu pytanie czym jest równowaga przestrzeni turystycznej.

Druga część pracy poświęcona była poszukiwaniom odpowiedzi na bardziej szczegółowe pytania dotyczące możliwości osiągnięcia stanu równowagi przestrzeni turystycznej, a także sposobów jej empirycznego opisu lub pomiaru z uwzględnieniem całej złożoności tego przedmiotu badań. W tym celu zaproponowano oryginalną, syntetyczną (uwzględniającą wieloaspektowość przestrzeni turystycznej) metodę oceny rozwoju przestrzeni turystycznej, stanowiącą jednocześnie narzędzie weryfikacyjne dla teoretycznego modelu turystyki zrównoważonej (wykorzystano w niej wszystkie teoretyczne założenia modelowe). W ten sposób powstało uniwersalne narzędzie do pomiaru stanu równowagi (lub jej braku) przestrzeni turystycznej (w szerszym kontekście także turystyki) uwzględniające przedstawione wcześniej założenia.

Literatura

Butowski, L. (2012). Sustainable Tourism – A Model Approach. In: M. Kasimoglu (ed.), *Visions for Global Tourism Industry – Creating and Sustaining Competitive Strategies*. Rijeka: InTech, 3–20.

Butowski, L. (2013). Długookresowy model turystyki zrównoważonej. *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 32, 5–28.

Butowski, L. (2014a). Maritime Tourism Space/ Morska przestrzeń turystyczna. *Turyzm*, 24(1), 57–64.

Butowski, L. (2014b). Model of sustainable tourism. Theoretical and empirical approach. *Folia Turistica*, 33, 9–33.

Butowski, L. (2015). Morska przestrzeń turystyczna. Aspekty praktyczne i teoretyczne, W: M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, 53–65.

Butowski, L., Włodarczyk, B. (2016). Miary rozwoju przestrzeni turystycznej. *Folia Turistica*, 41, 261–282.

Chojnicki Z. (2005). Charakter i sytuacja nauki o turystyce – rozważania metodologiczne. *Zeszyty Naukowe WSG w Bydgoszczy*, t. 3, seria: Turystyka i rekreacja nr 2.

Durydiwka, M., Duda-Gromada, K. (red.). (2015). *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.

Drzewiecki, M. (1992). *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*. Warszawa: Instytut Turystyki.

Gołembski, G. (red.). (2002). *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Husbands, W.C. (1983). Tourists space and tourist attraction, an analysis of the destination choices of European travelers. *Leisure Sciences*, 5(4), 289–307.

Jałowiecki, B. (2010). *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Kowalczyk, A. (red.). (2010). *Turystyka zrównoważona*. Warszawa: PWN.

Kowalczyk, A. (2014). Fenomenologia przestrzeni turystycznej. *Turyzm*, 24(1), 9–16.

Liszewski, S. (1995). *Przestrzeń turystyczna. Turyzm*, 5(2), 87–103.

Meyer, B. (2004). *Turystyka jako ekonomiczny czynnik kształtowania przestrzeni. Rozprawy i Studia*, DCXIX (545). Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.

Miossec, J.-M. (1976). *Elements pour une teorie de l'espace touristique.* Aix-en-Provence: Centre des Hautes Etudes Touristiques, Serie C, nr 36.

Niezgoda, A. (2006), *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego (A tourist destination area in terms of sustainable development)*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Stalski, M. (1984). Użytkowanie ziemi w turystyce. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, IGiPZ PAN, 2, 139–148.

Tuan, Y. F. (1987). *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: PIW.

Warszyńska, J. (1986). Problemy badawcze geografii turyzmu, *Folia Geographica*, seria *Geographia Oeconomica*, 19, 59–63.

Warszyńska, J., Jackowski, A. (1978). *Podstawy geografii turyzmu*. Warszawa: PWN.

Więckowski, M. (2014). Przestrzeń turystyczna – próba nowego spojrzenia. *Turyzm*, 24(1), 17–24.

Włodarczyk, B. (2009). *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Włodarczyk, B. (2011). Procesy kształtujące przestrzeń turystyczną. *Turyzm*, 21(1–2), 59–66.

Włodarczyk, B. (2014). Przestrzeń w turystyce, turystyka w przestrzeni – o potrzebie podziałów i klasyfikacji. *Turyzm*, 24(1), 25–35.

Notka biograficzna o autorze: doktor habilitowany Nauk o Ziemi w zakresie geografii, specjalność: geografia turyzmu i geografia społeczno-gospodarcza, geografia człowieka. Zainteresowania badawcze: metodologia badań nad turystyką w świetle filozofii nauki, rozwój lokalny i regionalny, turystyka zrównoważona, turystyka wodna, zagospodarowanie turystyczne obszarów nadmorskich. Prywatnie pasjonat żeglarstwa morskiego.

Biographical note of author: PhD in geography, specializations: geography of tourism, socio-economic geography and human geography. Scientific interests: methodology of tourism research, local & regional development, sustainable tourism, nautical tourism, tourist development and planning of coastal areas. Privately – a passionate of sea sailing.

Leszek Butowski, dr hab., prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź
leszek.butowski@gmail.com

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.5

Kamila Ziółkowska-Weiss
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii, Zakład Turystyki i Badań Regionalnych

Znaczenie działalności polskich biur podróży w Chicago

Streszczenie

Celem artykułu jest omówienie specyfiki działalności polskich biur podróży w Chicago, które niewątpliwie wpływają na wybierane destynacje turystyczne mieszkańców tego miasta. Autorka pragnie przedstawić dane, które zostały zebrane od 16 z 27 biur podróży działających na terenie objętym badaniem, dzięki przeprowadzonym wywiadom pogłębionym z pracownikami oraz właścicielami biur podróży. Badania prowadzone były w 2014 roku. Dzięki danym z biur podróży przedstawione zostaną destynację najczęściej wybierane przez Polaków, liczba klientów, ilość wydawanych przez nich pieniędzy oraz specyfika funkcjonowania polskich biur podróży w Chicago. Dokonana zostanie dokładna charakterystyka największych i najprężniej działających polskich biur podróży w Chicago takich jak: RekTravel, Saint Bernard Travel, Alma Travel Agency oraz Exotica Travel. Z badań sondażowych przeprowadzonych przez autorkę wynika, że pomimo rozwoju internetowych biur podróży, znaczna część chicagowskiej Polonii korzysta z tradycyjnych biur podróży, a swoje podróże planuje ze znacznym wyprzedzeniem. Artykuł ma charakter badawczy.

The importance of activity of the polish travel agencies in Chicago

Abstract

In the paper the activity of the Polish travel agencies in Chicago that undoubtedly influence the chosen tourist destinations of the inhabitants of this city will be discussed. The author wishes to present that data that has been gathered from 16 out of 27 travel agencies providing the activity within the area subject to research. The research was conducted in the years 2013 and 2014. Thanks to data from the travel agencies the destinations which are most frequently chosen by the Poles, the number of clients, the amount of money spent by them as well as specificity of functioning of the Polish travel agencies in Chicago will be shown. The accurate characterization of the largest and strongest travel agencies in Chicago, such as: RekTravel, Saint Bernard Travel, Alma Travel Agency and Exotica Travel will be provided. Specific forms of organization of travel (particularly to Poland) that are organized by private people and Polish schools will be described. The data related to how long in advance Polish people living in Chicago plan their holiday and which organizational form of the trips they choose most often will also be presented.

Key words: Chicago; travel agencies; tourism; Polish people

Słowa kluczowe: Chicago; biuro podróży; turystyka; Polonia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Ziółkowska-Weiss K. (2016), Znaczenie działalności polskich biur podróży w Chicago. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.5

Wprowadzenie

Turystyka odgrywa ogromne znaczenie w kształtowaniu światowej gospodarki. W wielu krajach stała się ważnym źródłem dochodów i miejscem pracy oraz czynników aktywizujących rozwój regionalny i lokalny. Dynamiczny wzrost wielkości ruchu turystycznego na świecie, możliwy był dzięki licznym zmianom ekonomicznym, społecznym, technologicznym i politycznym. Jego wpływ na warunki przyrodnicze, ekonomiczne i społeczne oraz charakter wywołanych przez ruch turystyczny skutków odgrywa coraz większe znaczenie. Turystyka jest obecnie jednym z najważniejszych przejawów aktywności życiowej człowieka. Jest też jedną z najbardziej dochodowych działalności świata, o czym świadczy analiza międzynarodowego ruchu turystycznego. Zgodnie z nią liczba turystów zagranicznych zwiększyła się z około 25 mln w 1950 r. do ponad 1 mld w 2012 r. (Kurek, 2008). Obecnie najbardziej ostrożne statystyki pokazują, że rocznie rejestruje się ponad miliard podróży ludności naszej planety odbywanych w celach turystycznych (UNWTO 2013). Według danych Światowej Organizacji Turystyki liczba podróży stale rośnie.

W XXI wieku zjawiskiem występującym powszechnie wśród mieszkańców miast jest wzrost zapotrzebowania na wypoczynek. Jak podaje S. Liszewski (1995), to właśnie turystyczna ruchliwość przestrzenna mieszkańców miast stanowi jeden z ważniejszych mierników rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw. Ponad 60% Polonii mieszkającej w Chicago, przebywając na co dzień w sztucznym środowisku i w warunkach ciasnoty urbanizacyjnej, w krajobrazie odznaczającym się monotonią i szarością, narażonych jest nie tylko na osłabienie kondycji fizycznej, ale również zachwianie stabilności i odporności psychicznej. Stąd też bezpośredni kontakt z przyrodą, pozostającą poza obrębem cywilizacji technicznej, bądź tez czasowa zmiana miejsca pobytu, z czym niewątpliwie związana jest turystyka, traktowane są jako antidotum na stres dnia codziennego. Wraz ze wzrostem zamożności, Polonia mieszkająca w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej coraz chętniej i częściej podróżuje (Fin, 2014).

Cechą charakterystyczna miasta Chicago jest jego wielka różnorodność i bogactwo form, co w połączeniu z bardzo dobrze rozwiniętą bazą turystyki, wysoką jakością usług oraz właściwą gospodarką turystyczną, stanowi o dużej atrakcyjności tego miasta oraz obszarów go otaczających. Miasto-gigant, obszary zielone, drogi, parki, pomniki natury, wybrzeża, kąpieliska i inne formy na terenie Chicago, są udostępnione dla turystyki. Jak zauważył Maciej Drzewiecki (1998) „…szeroka dostępność społeczna rekreacji, a zwłaszcza turystyki, zapewnia w USA niezwykłe zróżnicowanie pod względem standardu i charakteru zagospodarowania przestrzennego oraz systemu ulg i ułatwień w korzystaniu z niego. Każdy turysta może wybrać rodzaj usług w zależności od swych upodobań i zamożności, nie odczuwając nigdy niedogodności z tytułu swej niższej pozycji materialnej. Można zaryzykować stwierdzenie, że nie ma w Stanach Zjednoczonych usługi turystycznej, która nie byłaby

dostępna dla przeciętnego wędrowca, tyle, że każdorazowo na innym poziomie…". Zróżnicowanie kulturowe Stanów Zjednoczonych, ich duża powierzchnia, ogromna liczba mieszkańców, różnorodne walory turystyczne, liczne obiekty przyrodnicze, historyczne, antropogeniczne, doskonałe drogi, dobra reklama, rozbudowana baza noclegowa oraz wiele innych czynników determinują rozwój turystyki w USA. Wielkość obszarów nadających się do uprawiania turystyki w całych Stanach Zjednoczonych wynosi 2,2 ha na jednego mieszkańca, co w porównaniu z sytuacją w Polsce – 0,34 ha – jest wielkością bardzo dużą (Cook i inni, 2001).

Powstanie i rozwój biur podróży należy wiązać z żywiołowym rozwojem ruchu turystycznego w pierwszej połowie XIX w. Pod wpływem postępującego w tym czasie uprzemysłowienia, postępu technicznego i organizacyjnego sprzyjającego wzrostowi wydajności pracy i stopniowemu skracaniu czasu pracy, ustawowego wprowadzenia płatnych urlopów i wzrostu dochodów ludności, doszło do zmian w strukturze konsumpcji, których wyrazem było ujawnienie się nowych potrzeb w zakresie wypoczynku i turystyki. Intensywność zainteresowania oraz możliwości finansowe potencjalnych turystów spowodowały powstanie biur podroży, które zajęły się zaspokajaniem nowo powstałych potrzeb, polegającym na tworzeniu ofert dotyczących turystyki i wypoczynku (Cook, 2008).

Celem artykułu jest omówienie działalności największych i najprężniej funkcjonujących polskich biur podróży w Chicago, które niewątpliwie wpływają na wybierane destynacje turystyczne mieszkańców tego miasta.

Przebieg badań oraz zakres czasowy i przestrzenny badań empirycznych

Zasadniczym obszarem prowadzonych badań była Wielka Metropolia Chicagowska, która zostało wybrana przez autorkę ze względu na najliczniej zamieszkującą ją grupę Polonii w USA. Obszarem badań empirycznych prowadzonych przez autorkę było sześć hrabstw wchodzących w skład Wielkiej Metropolii Chicagowskiej. Były to następujące hrabstwa: Cook, DuPage, Kane, Lake, McHenry, Will oraz samo miasto Chicago, które leży w hrabstwie Cook. Okres czasowy prowadzonych badań obejmował lata 2013 oraz 2014. Badania właściwe w USA prowadzone były w dwóch etapach. Etap pierwszy badań terenowych odbył się w dniach od 6 do 18 lutego 2014 r., natomiast etap drugi od 16 do 29 października 2014. Ryc. 1 przedstawia miejsca prowadzenia badań w wybranych biurach podróży w Chicago i okolicy.

Autorka zastosowała zarówno metody jakościowe, jak i ilościowe. Do badań ilościowych należy metoda sondażu diagnostycznego w postaci badań ankietowych. Podstawową bazę empiryczną stanowiły wyniki badań przeprowadzonych wśród Polonii mieszkającej w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej. Część empiryczna badań miała formę sondażu diagnostycznego, przeprowadzonego metodą reprezentacyjną wśród populacji Polonii Wielkiej Metropolii Chicagowskiej. Badania właściwe objęły w sumie 1468 respondentów, z czego do analizy wykorzystano 1014 kwestionariuszy ankietowych. Drugim narzędziem badawczym zastosowanym podczas badań, należącym do badań jakościowych były przeprowadzone indywidualne pogłębione wywiady z właścicielami oraz pracownikami biur podróży działających w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej, na podstawie których dokonano analizy najczęściej wybieranych destynacji turystycznych przez chicagowską Polonię.

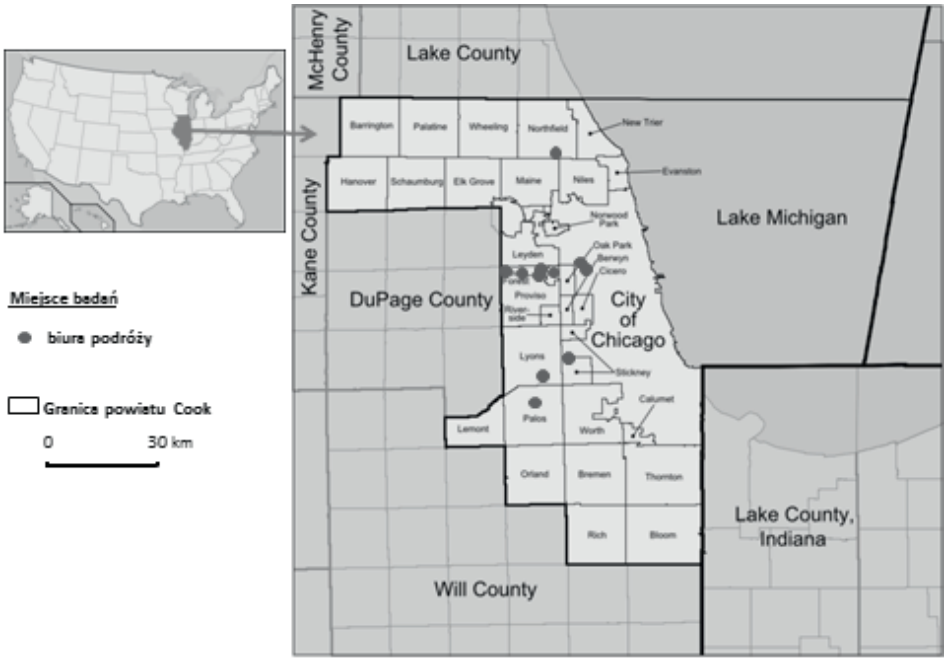

Ryc. 1. Miejsca prowadzenia badań w wybranych biurach podróży w Chicago i okolicy
Objaśnienia: ● biura podróży, ☐ Granica hrabstwa Cook
Legend: ● travel agencies, ☐ Cook County border
Źródło: opracowanie własne autorki

Działalność polskich biur podróży w Chicago

Głównych celem artykułu jest przedstawienie największych i najprężniej działających polskich biur podróży, które działają w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej, których działalność niewątpliwie ma wpływ na wybierane destynacje turystyczne mieszkańców Chicago. Dane zebrano od 16 z 27 biur podróży działających na terenie objętym badaniem. Dzięki danym z biur podróży poznano destynację najczęściej wybierane przez Polaków, liczbę klientów, ilość wydawanych przez nich pieniędzy oraz specyfikę funkcjonowania biur podróży w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej. Nazwy oraz adresy biur podróży, w których przeprowadzane były badania zostały przedstawione w tabeli 1.

Tab. 1. Biura podróży wraz z adresami, w których przeprowadzane były badania

Lp.	Nazwa	Adres
1	American Travel Abroad	5637 West Belmont Avenue, Chicago, IL 60634
2	Friendly Travel Bureau Ltd	6689 North Northwest Highway, Chicago, IL 60631
3	Galaxy International Travel and Tours, Ltd	6121 West Belmont Avenue, Chicago, IL 60634
4	Happy Holidays Travel	4732 North Milwaukee Avenue, Chicago, IL 60630
5	Polamer	3094 North Milwaukee Avenue, Chicago, IL 60618

6	Rek 5 Star Travel	5362 West Lawrence Avenue, Chicago, IL 60630
7	Alta Travel Agency	5736 West Belmont Avenue, Chicago, IL 60634
8	Ann's Travel Center Corp Hickory Hills	9525 S 79th Ave # 3, Hickory Hills, IL 60457
9	Exotica Travel	6741 West Belmont Avenue, Chicago, IL 60634
10	Pulaski Travel	6218 South Central Avenue, Chicago, IL 60638
11	Sami Swoi Agency	7462 West Belmont Avenue, Chicago IL 60634
12	Mirage Travel	6221 North Milwaukee Avenue, Chicago, IL 60646
13	Tramp Travel	3427 N. Milwaukee, Chicago, IL 60641
14	D. D. Dive	1039 Waukegan Road, Glenview, IL 60025
15	Scuba U	7113 West 79th Street, Burbank, IL 60459
16	Saint Bernard Travel	5362 West Lawrence Avenue, Chicago, IL 60630

Źródło: opracowanie własne autorki

Podczas przeprowadzanych badań niezwykle przydatne informację uzyskano w biurze RekTravel, Saint Bernard Travel, Alma Travel Agency oraz od właściciela Exotica Travel pana Andrzeja Kulki. Autorka rozmawiała również z właścicielami bądź pracownikami następujących biur podróży: American Travel Abroad INC, AMTA, Friendly Travel Bureau, Galaxy International Travel, LTD, Happy Holidays Travel, Polamer, Ann's Travel Center Corp., Pulaski Travel, Sami Swoi Agency, Mirage Travel, Inc, Tramp Travel, D.D Dive, Scuba U.

Charakteryzując oferty biur podróży działających w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej bardzo popularne i często wykupowane przez Polonię są oferty jednodniowych wycieczek. Cieszą się one dużą popularnością, ponieważ wyjazdy te umożliwiają poznanie okolic miasta, bliższych i tych dalszych, jak np. miasta St Luis i Indianapolis, Dom na skale w miejscowości Spring Green czy wioski Shipshewana i miasteczka Middlebury oraz Goshen (kontakt z ludnością Amishów). Oferta takich wyjazdów jest bogata i nie różni się zbytnio programami pomiędzy różnymi organizatorami. Jednodniowe wyjazdy są idealnym sposobem aktywnego spędzenia czasu wolnego bez konieczności dłuższego urlopu, dlatego programy takie nie są zbyt przeładowane atrakcjami.

Jeżeli chodzi o atrakcje oddalone znacznym dystansem od Chicago, konieczne jest wybranie pakietu dwu- lub trzydniowego. Wśród takowych najczęściej powtarzające się w programach organizatorów to Wodospady Niagara, Appalachy i Smoky Mountains, malowniczy zakątek krainy Wielkich Jezior, jakim jest miejscowość wypoczynkowa Wisconsin Dells, która pojawia się również w ofercie długoterminowego pobytu wypoczynkowego oraz Królowa Południa, czyli Nowy Orlean i pobliskie atrakcje.

Wśród wyjazdów długoterminowych, trwających ponad 5 dni, można wyróżnić kilka wiodących kierunków, w zależności również od poszukiwanej formy wypoczynku – wycieczki objazdowej lub ciągłego pobytu, którego głównym celem jest relaks i wypoczynek.

Jeżeli chodzi o wycieczki objazdowe po kraju to najczęściej w ofertach powtarzają się następujące programy:

– Od Atlantyku do Pacyfiku – wyjazd 19-dniowy, podczas którego uczestnicy poznają przekrój kraju, od wschodniego wybrzeża aż po zachodnie.

– Las Vegas – program na 5 dni, zawiera zarówno czas na skorzystanie z atrakcji Vegas jak i odwiedziny pobliskich Parków Narodowych: Grand Canyon, Arches, Bryce, Canyonlands, Zion, Monument Valley.
– Kalifornia i Parki Narodowe – program zbliżony do poprzedniego, poszerzony o 5 dni (10-dniowy wyjazd) i atrakcje stanu Kalifornia oraz inne Parki Narodowe.

Wśród popularnych destynacji turystycznych są także obszary Florydy i Hawajów. Oba kierunki najczęściej realizowane są w postaci imprez turystycznych zawierających w swoim programie zarówno wypoczynek na plaży, jak i wycieczki po lokalnych atrakcjach. Znacznie większa liczba terminów wyjazdów i różnorodnych programów wyjazdu na Florydę niż na Hawaje mogą świadczyć o większej popularności tej destynacji.

Jeśli chodzi o dłuższe, trwające tydzień lub dwa, wyjazdy wypoczynkowe przodującymi destynacjami są Meksyk i Karaiby. Najczęściej wybieranymi miejscowościami jest Punta Cana na Dominikanie oraz Riviera Maya i Cancun w Meksyku. Właścicielka biura podróży Happy Holiday Travel, pani Maria Kutek, która prowadzi to biuro od 1981 roku, rocznie ze swojego biura wysyła łącznie około 300 turystów na Karaiby i do Meksyku. Są to wyjazdy wypoczynkowe, za które turyści muszą zapłacić około 2500$ za tygodniowy pobyt w pięciogwiazdowym hotelu za osobę. Pani Maria Kutek sprzedaje również rocznie około 1000 biletów lotniczych do Polski. Najczęstszymi miesiącami, w których klienci wylatują na wypoczynek jest grudzień oraz lipiec. W roku 2014 biuro Happy Holiday Travel wysłało 30 osób na Hawaje oraz 24 na Florydę.

Wywiad, który został przeprowadzony z panem Ryszardem Kulką, prezesem Polameru (jedną z najstarszych firm turystycznych działających w USA, mająca w swojej ofercie nie tylko organizację wycieczek, ale także sprzedaż biletów lotniczych oraz przesyłki paczkowe do Polski) potwierdza, że ulubionymi wakacyjnymi destynacjami Polonii chicagowskiej jest Meksyk (Riviera Maya, Cancun) oraz Karaiby. W roku 2014 Polamer w Chicago sprzedał 101 wczasów do Meksyku oraz 98 pakietów na Karaiby (Jamajka, Dominikana). Pan Kulka podkreśla jednak, że rok 2008 dla biur podróży działających w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej był rokiem ciężkim i kryzys gospodarczy, który miał wówczas miejsce w USA, znacząco dotknął również działalność biur podróży. Przed rokiem 2008 Polamer w Chicago sprzedawał rocznie około 12 000 biletów lotniczych do Polski, obecnie sprzedaż jest na poziomie około 6500 biletów rocznie. Prezes Kulka zauważa również, że znaczenie i marka Polskich Linii Lotniczych LOT, w ostatnich latach bardzo spadła. Loty często są odwoływane, pasażerowie skarżą się na obsługę w samolocie, a bilety w stosunku do ofert innych przewoźników są znacznie droższe. Kulka podkreśla jednak, że w Chicago jest duża część Polonii, która jest ich stałymi klientami. Są to osoby, które nie znają języka i mają wielkie obawy przed lataniem innymi liniami lotniczymi, stąd Polamer utrzymuje się już na chicagowskim rynku od 1972 roku. Nie zmienia to jednak faktu, że kiedyś w głównej siedzibie Polamera w Chicago, przy ulicy 3094 N. Milwaukee, pracowało 10 osób, obecnie są to 4 osoby. Kulka mówi: „Kiedyś zarabiało się cztery razy tyle. Coraz częściej sprzedajemy bilety lotnicze Lufthansy czy AirBerlin, co jeszcze kilka lat temu było nie do pomyślenia. Obecnie mamy 10 punktów w Chicago, jeden w Wisconsin i trzy w Nowym Yorku. Przed rokiem 2008 Polamer na terenie USA miał 34 placówki". Pan Ryszard Kulka mówi jednak, że pojawia

się na chicagowskim, turystycznym rynku klient wymagający i wyspecjalizowany. Za przykład podaje organizację przez Polamer wyjazdu dla 30-osobowej grupy Polonii. Wybraną destynacją dla 50-latków nie był Meksyk, Karaiby czy Hawaje. Turyści wybrali Polskę, z nastawieniem na wakacje kulinarne. Była to wycieczka objazdowa od Pomorza i Mazowsza po Dolny Śląsk i Małopolskę. Turyści poznawali smaki i sposób wyrabiania pyr w Poznaniu, sera koziego i oscypków w Zakopanem oraz tajniki wyrobu win w Czeszycach.

Innym cieszącym się dużą popularnością i często rekomendowanym na forach internetowych biurem jest istniejący od 1988 roku TRAM TRAVEL – Polonijne Biuro Podróży. Wśród jego oferty znajdują się powtarzające się i przypominające programy wycieczek dwudniowych poprzedniego touroperatora, jednak to biuro odznacza się bogatszą ofertą wyjazdów długoterminowych.

Na uwagę zasługuje biuro podróży specjalizujące się w dalekich egzotycznych podróżach. Biuro podróży Exotica Travel, którego właścicielem jest pan Andrzej Kulka, co rok organizuje wyprawy dla około 400 osób. W roku 2014 biuro obsłużyło dokładnie 387 klientów. Cechą biura jest organizowanie dalekich podróży, w których uczestniczą małe grupki turystów, 12–18 osób. Właściciel biura podkreśla, że zależy mu na tym, aby każdy z obsługiwanych turystów traktowany był indywidualnie, a po wyprawie wrócił w pełni zadowolony. Biuro Exotica Travel w 80% obsługuje swoich stałych klientów, którzy raz w roku udają się w egzotyczną podróż. Są to wyprawy drogie, dlatego też średnia wieku turystów obsługiwanych prze Exotica Travel wynosi 55–60 lat. Są to majętni mieszkańcy Wielkiej Metropolii Chicagowskiej, którzy nad wypoczynek przekładają chęć zwiedzania i poznania nowych zakątków świata. W roku 2014 pan Kulka zorganizował 5 razy wyprawy na Alaskę, w których za każdym razem brało udział po 10 osób. Do Hong Kongu, Malezji, Indonezji i Singapuru z Exotica Travel poleciało 11 osób, a za 12-dniową podróż każdy z uczestników zapłacił po 4500$, 9 osób poleciało do Chin i Tybetu (14 dni – 5500$), 15 do Dubaju (9 dni – 4200$), a 12 odwiedziło Peru (9 dni – 5700$). Chętni znaleźli się także na wyprawę do Japonii, 13 osób (9 dni – 6300$), Botswany, Zimbabwe, 14 osób (16 dni – 6500$), Wietnamu, Laosu, Kambodży, 12 osób (14 dni – 4800$), Chile 10 osób (12 dni – 5500$), Ekwadoru, Galapagos, 9 osób (10 dni – 7000$). Każdą z tych wypraw organizuje Andrzej Kulka, a dzięki małym, zgranym grupkom uczestników, turyści mają możliwość zobaczenia niejednokrotnie miejsc, których w dużej grupie podróżników nie mieli by szans. Dzięki dobrej organizacji, pomimo tego, że są to drogie wyprawy, klienci wracają, a Pan Kulka na pytanie, czy dotknął go kryzys gospodarczy w 2008 roku odpowiada: „Nie, nie odczułem tego. Od lat mam stałych, dobrze sytuowanych Polonusów z Chicago, którzy cenią sobie podróżowanie w małych grupach. Często jest tak, że jeszcze nie wrócimy z dalekiej, egzotycznej wyprawy, a jego uczestnicy już planują kolejną, przyszłoroczną wyprawę ze mną. Jestem rodowitym krakowianinem, ale nie byłem w Krakowie od 17 lat. Nie mam czasu. W ciągu roku jest tak wiele wyjazdów z klientami do innych zakątków świata, że Polska za niedługo stanie się dla mnie takim egzotycznym, wymarzonym krajem".

Właścicielka biura podróży Galaxy International Travel and Tour, Danuta Pazgan, które mieści się w polskiej dzielnicy na ulicy Belmont, twierdzi, że działając na rynku od 25 lat, ma swoich stałych klientów, którzy często podróżują w to samo miejsce. W roku 2014 organizowała kilka podróży poślubnych. W trzech

przypadkach była to wyspa Maui, wchodząca w skład Hawajów. Biuro organizuje również wypoczynek rodzinny w resortach o profilu familijnym.

Działalność polskiego biura podróży Rek 5 Star Travel

Jedną z największych i najlepiej działających, polonijnych firm turystycznych jest zlokalizowane w mieście Chicago, przy Lawrence Avenue, Polskie Biuro Podróży Rek 5 Star Travel. Organizator cieszy się dużym zainteresowaniem i dobrą opinią polonijnych klientów. Biuro Rek 5 Star Travel jest również jedną z najstarszych polonijnych firm turystycznych działających na terenie Stanów Zjednoczonych. Oferuje pełen zakres usług turystycznych dla klientów indywidualnych, zorganizowanych grup i firm. Rek 5 Star Travel oferuje szeroki wachlarz autokarowych wycieczek krajoznawczych po Stanach Zjednoczonych, a także po innych krajach Ameryki Północnej i Południowej. Propozycje wyjazdów obejmują zarówno krótkie, jak i dłuższe – dwutygodniowe wycieczki do najciekawszych zakątków Ameryki, w tym również na Alaskę i Hawaje. Biuro z myślą o stałych klientach, którzy od lat upodobali sobie wyjazdy z Rek 5 Star Travel, w każdym kolejnym sezonie wzbogaca ofertę o nowe imprezy. W czasie wyjazdów turyści są pod fachową opieką wykwalifikowanych i doświadczonych polskich przewodników. Zróżnicowane trasy, duża częstotliwość oraz dogodne terminy wyjazdów, a także przystępne ceny sprawiają, że każdego roku zwiększa się grono zadowolonych klientów tego biura.

Biuro nie jest pośrednikiem, lecz bezpośrednim wykonawcą organizowanych wycieczek i innych imprez turystycznych. Ponadto posiada bogatą, w porównaniu z innymi podobnymi firmami, ofertę wyjazdów zarówno w formie jednodniowych wycieczek, jak również dłuższego wypoczynku. Biuro podróży Rek 5 Star Travel poza organizowanymi standardowymi wycieczkami oferuje również kupno biletów lotniczych, pakiety wycieczkowe do znanych miejsc i kurortów, bilety na rejsy komfortowymi statkami wycieczkowymi. Na indywidualne zamówienie oferuje usługi polskiego przewodnika, który świadczy swoją pomoc przy realizacji nietypowych wyjazdów. Biuro specjalizuje się w planowaniu i realizacji programów incentive dla firm, grupowych wyjazdów motywacyjnych, okolicznościowych wyjazdów na targi, wystawy, szkolenia, spotkania biznesowe itp., a także grupowych wyjazdów turystycznych. Biuro, uwzględniając potrzeby oraz sugestie swoich klientów dotyczące chęci odwiedzenia danego regionu, miast, parków oraz innych obiektów, a także sugerowany program i czas przez turystów, planuje i organizuje na zamówienie imprezę. Rek 5 Star Travel dysponuje własnymi, nowoczesnymi, klimatyzowanymi autobusami wyposażonymi w toalety oraz wygodne rozkładane fotele. Dodatkowym udogodnieniem jest aparatura audio-video umożliwiająca miłe spędzenie podróży przy muzyce i oglądaniu filmów. W obecnej chwili biuro dysponuje autokarami Ford, MCI oraz Van Hool mieszczącymi 23, 45 i 55 pasażerów.

Największą popularnością w biurze Rek 5 Travel cieszy się organizowana co roku wycieczka trwająca 10 dni do Kalifornii i Parków Narodowych. W roku 2014 biuro podróży miało do zaoferowania 14 rożnych terminów wyjazdu na tę wycieczkę, od kwietnia do października. W sumie w 2014 roku w tej wycieczce wzięło udział 391 osób, a dla porównania w roku 2013 – 314 osób. Z krótszych wycieczek, trwających cztery dni, największą popularnością cieszy się wycieczka „Wielkie Metropolia

i Niagara". Podczas tej wyprawy turyści zwiedzają Nowy York, Waszyngton, Filadelfię oraz Wodospad Niagara. W roku 2014 z biurem podróży na tą wycieczkę pojechało łącznie 608 osób, w roku 2013 – 445 osób. Popularna jest również dwudniowa wyprawa nad Wodospad Niagara. W 2014 biuro organizowało 11 takich wyjazdów, w których udział wzięło łącznie 186 osób, w roku 2013 – 150 osób.

Wyjazd trwający 5 dni, do Dakoty i Yellowstone jest również popularny. W roku 2014 w tej wycieczce uczestniczyło 110 osób, w roku 2013 – 107 osób.

Z 5-cio dniowych wyjazdów popularna jest również wycieczka do Nowego Orleanu. W 2014 roku 33 osoby uczestniczyły w tej wyprawie.

W 2014 roku 54 osoby pojechały z Rek 5 Travel w 16-dniową podróż „Westernowa Odyseja – Go West". Ta wycieczka często bywa „wyprawą życia". W jej trakcie uczestnicy pokonują drogami i bezdrożami Ameryki 11,5 tys. km.

Popularne są również wyprawy jednodniowe. Najbardziej popularną wycieczką jest podróż do sąsiedniego stanu do Indiany, do wioski Amiszów. Z roku na rok ta wyprawa zyskuje na popularności. W roku 2014 Rek 5 Travel wysłało 48 osób do Amish country, podczas gdy w roku 2013 było to 31 osób. Popularną jednodniową wycieczką jest również zwiedzanie Chicago. Okazuje się, że osoby, które mieszkają w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej decydują się na lepsze poznanie swojego miasta razem z biurem podróży Rek 5 Travel. W roku 2014 takich osób było 276, a w poprzedzającym roku 2013 – 211 osób.

Biuro podróży Rek 5 Travel organizuje również wyjazdy sylwestrowe na Florydę . W roku 2014 wspólnie z birem Rek 5 Travel Nowy Rok w Miami witały 53 osoby. Właściciele biura podróży podkreślają, że z roku na rok mają większą grupę klientów i coraz więcej osób korzysta z ich ofert. Przykłady w roku 2014, Rek 5 Travel wysłało 35 osób na Hawaje oraz 14 na Alaske, podczas gdy ostatni raz ten kierunek turystyczny zrealizowany był w biurze w 2010 roku. Tab. 2 przedstawia najbardziej popularne wycieczki oferowane przez Rek 5 Travel, najważniejsze punkty zwiedzania na trasie, cenę wycieczki (bez wyżywienia oraz biletów wstępu) oraz ilość osób uczestniczących w wycieczce w roku 2013 i 2014.

Tab. 2. Najbardziej popularne wycieczki oferowane przez biuro podróży Rek 5 Travel

Wycieczka	Trasa	Cena	Liczba uczestników w 2013	Liczba uczestników w 2014
Kalifornia i Parki Narodowe – 10 dni	Park Narody Badlans, Mt, Rushmore,Park Narodowy Yellowstone, Salt Lake City, San Francisco, Park narody Yosemite, Los Angeles – Hollywood, Las Vegas, Grand Canyon, Arches National Park	1395$	314	391
Nowy York i Niagara – 5 dni	Washington D.C, Filadelfia, Nowy York, Niagara	695$	445	608
Niagara – 2 dni	Wodospad Niagara, Sanktuarium Matki Boskiej Fatimskiej, Fort Niagara, Kanion rzeki Niagara	275$	150	186

Dakota i Yellowstone – 5 dni	T. Roosevelt Park, Yellowstone Park, Devilis Tower, Ceazy Horse, Mt. Rushmore, Badland National Park, Corn Palace Mitchell	645$	107	110
Floryda – 8 dni	Mammoth Cave National Park, Nashville, Atlanta, St. Augustine, Wald Disney World, Miami, Key Largo, Everglades National Park, Ruby Falls	995$	40	57
Westernowa Odyseja – Go West – 16 dni	Park Narodowy Badlands, Crazy Horse, Mt. Rushmoore, Park Narowoy Yellowstone, Park Narodowy Grand Teton, Salt Lake City, Great Salt Lake Desert, Lake Tahoe, San Francisco, Park Narodowy Yosemite, Los Angeles – Hollywood, Grand Canyon, Park Narodowy Zion, Bryce Canyon National Park, Park Narodowy Arches	1795$	31	54
Nowy Orlean – 4 dni	Memphis,Nowy Orlean, Cajun Cauntry, St. Louis	489$	27	33
Amish Country – 1 dzień	Shipshewana, Middlebury, Goshen, Nappanee, Elkhart	75$	34	48
Chicago – 1 dzień	Bahai Tample, Michigan Ave, Navy Pier,Field Museum, Pomnik Kościuszki, Willis Tower Skydeck, Chinatown,Fontanna Buckingham, rejs statkiem	50$	211	276
Hawaje – 8 dni	Honolulu, Kailua, Waikiki, Pearl Harbor, Park Narodowy Hawaii Volcanos, Maui, Hanauma	1595$	–	35
Alaska – 9 dni	Lodowiec Melaspine,Góry Św. Eliasza, Mc.Kinley, Aleuty, Anchorage, Denali National Park, Wasilla, Nenana, Valdez, North Pole, Seward, Kenai Fjords	1695$ + bilet lotniczy	–	14

Źródło: opracowanie własne autorki

Warte podkreślenia jest to, że są to wycieczki objazdowe, podczas których turyści nie tylko poznają i zwiedzają nowe miejsca, ale dzięki przewodnikom pracującym w Rek 5 Travel, którzy z wykształcenia są geografami, historykami i antropologami, poznają geografię i historię USA. Właściciel biura podkreśla, że z roku na rok biuro obsługuję coraz większą ilość osób przylatujących z Polski. Klienci ci odbierani są przez przedstawiciela Rek 5 Travel z lotniska, uczestniczą w wybranej wycieczce i wracają z powrotem do Polski. W roku 2014 takich klientów, w stosunku do wszystkich obsłużonych 1700 klientów, którzy wzięli łącznie udział w 44 wyprawach, było około 130 osób.

Saint Bernard Travel – turystyka pielgrzymkowa i narciarska

Na uwagę zasługuje również biuro podróży Saint Bernard Travel, które specjalizuje się nie tylko w pielgrzymkach religijnych, ale także w wyjazdach narciarskich oraz organizacji kolonii dla młodzieży. Biuro Saint Bernard Travel ma swoją siedzibę w tym samym miejscu, co biuro podróży Rek 5 Travel, a właściciele tych biur wspierają się wzajemnie. Biuro Saint Bernard Travel w roku 2014 na kolonie wysłało 231 dzieci. Kolonie organizowane są w Wisconsin w miejscowości Camp Vista, położonej nad malowniczym jeziorem graniczącym ze wszystkich stron z Wisconsin State Forest. Resort posiada piaszczystą plażę do kąpieli z kajakami, boiska do siatkówki i piłki nożnej oraz własną stołówkę. Turnusy trwają tydzień i odbywają się w lipcu oraz sierpniu.

Mieszkańcy Wielkiej Metropolii Chicagowskiej wiedzą, że biuro Saint Bernard Travel od lat organizuje zimowe wyjazdy na narty. Wyjazdy te odbywają się od listopada do marca, z największym nasileniem w okresie Świąt Bożego Narodzenia oraz Nowego Roku. W 2014 roku z usług biura, tylko w okresie Nowego Roku, skorzystało 360 osób. Biuro oferuje swoim klientom wyjazdy narciarskie do ośrodków w Colorado w Breckenridge, Aspen-Snowmess, Glenwood Springs, Keystone, w Utah w Snowbird, w Wuoming w Jackson Hole oraz do zdobywającego z roku na rok większą popularność Lake Tahoe leżące w stanie Kalifornia. Turyści do wybranych miejscowości mogą dostać się organizowanym przez biuro podroży samolotem, autokarem oraz na własną rękę. Koszt tygodniowego wyjazdu na narty z biurem podróży Saint Bernard Travel wynosi 715$–815$ w zależności od standardu pokojowego.

Biuro Saint Bernard Travel specjalizuje się w pielgrzymach. Co roku organizuje 9-cio dniową pielgrzymkę do Guadelupe, w której w roku 2014 udział wzięło 41 osób. W programie wycieczki było zwiedzanie między innymi Mexico City, Puebla, Guadalupe, Teotihuacan, Acapulco. Biuro zorganizowało taka samą pielgrzymkę w roku 2015. W 2014 roku biuro było również organizatorem wyjazdu do Włoch na kanonizację Jana Pawła II i Jana XXIII, na którą z Chicago pojechały 83 osoby. Była to 14-sto dniowa pielgrzymka połączona ze zwiedzaniem Włoch. W 2014 roku biuro organizowało również pielgrzymkę do Ziemi Świętej do Izraela, w której uczestniczyło 25 osób.

Warto podkreślić, że w roku 2015 biuro zorganizowało trzy duże pielgrzymki. Pierwsza z nich zorganizowało razem z Fundacją „Strong Family", która odbyła się w dniach 25 kwietnia – 5 maja 2015 roku do Włoch. Koszt takiej pielgrzymki wyniósł 2895$, a uczestnicy zwiedzali między innymi Rzym, Asyż, Wenecję, Padwę oraz Manopello.

Biuro było również współorganizatorem wraz z parafią Św. Konstancji w Chicago prywatnej pielgrzymki dla 54 osób do Alabamy, Tennesse i Nasville. W Alabamie znajduje się Klasztor Św. Bernarda w Cullman, gdzie co roku pielgrzymuje znaczna liczba osób z Chicago.

Właściciele biura Saint Bernard Travel zdają sobie sprawę, że duża część chicagowskiej Polonii przebywa w Stanach Zjednoczonych nielegalnie. Dlatego też, co roku organizuje pielgrzymki, które odbywają się wyłącznie na terenie USA.

Inną pielgrzymką, którą biuro zorganizowało wraz z Jezuickim Ośrodkiem Millenijnym w Chicago był wyjazd w dniach 22–27 września 2015, w którym wzięło udział 67 osób. Pielgrzymka połączona była ze Światowym Zjazdem Rodzin

w Narodowym Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Doylestown w Pensylwanii. Podczas kilku dni pielgrzymki uczestnicy wyjazdu zobaczyli również Pensylwanię oraz Wodospad Niagara. 57 osób zgłosiło również chęć uczestnictwa w pielgrzymce w dniach 10–19 lipca, organizowanej wraz z Jezuickim Ośrodkiem Millenijnym z Chicago do Częstochowy Amerykańskiej, Kalifornii i Parków Narodowych. Biuro ma jeszcze w swojej ofercie pielgrzymkę do Fatimy – Salamanki – Lourdes, ale w roku 2014 pielgrzymka ta nie odbyła się z powodu małego zainteresowania.

Aktywność turystyczna Polonii chicagowskiej w świetle badań

Jednym z celów artykułu jest zaprezentowanie wyników badań przeprowadzonych wśród chicagowskiej Polonii mówiących o tym na ile wcześniej Polonia mieszkająca w Chicago planuje swój wypoczynek, ile wydaje pieniędzy na podróże oraz jaką formę organizacyjną wyjazdów najczęściej wybiera. Grupę badawczą stanowiło łącznie 1014 osób (tab. 3). Aby badana grupa była reprezentatywna, posłużono się danymi Census Bureau z 2013 oraz Yearbook of Immigration Statistic z 2013 r., na podstawie których obliczono strukturę płci i wieku osób w poszczególnej grupie wiekowej w stosunku do całej populacji Polonii zamieszkującej Wielką Metropolię Chicagowską (2013 Yearbook of Immigration Statistic, Census 2013 Summary File 4-SF4). Badania ankietowe prowadzone były wśród respondentów od 15 roku życia do 60 i więcej. Grupa badawcza podzielona była ze względu na wiek na 7 podgrup. Pierwszą grupę stanowiły osoby w wieku 15–19 lat, drugą w wieku 20–24, trzecią 25–29, czwartą 30–39, piątą 40–49, szóstą 50–59 oraz siódmą 60 i więcej.

Tab. 3. Struktura wieku i płeć respondentów

Lp.	Grupa wiekowa	Kobiety		Mężczyźni		Razem	
		osób	%	osób	%	osób	%
1	0–4	45	3,46	47	3,62	92	7,08
2	5–9	47	3,62	51	3,92	98	7,54
3	10–14	47	3,62	49	3,77	96	7,38
4	15–19	45	3,46	48	3,69	93	7,15
5	20–24	43	3,31	45	3,46	88	6,77
6	25–29	46	3,54	47	3,62	93	7,15
7	30–39	100	7,69	101	7,77	201	15,46
8	40–49	98	7,54	95	7,31	193	14,85
9	50–60	72	5,54	68	5,23	140	10,77
10	Powyżej 60	120	9,23	86	6,62	206	15,85
	Razem:	663	51,00	637	49,00	1300	100,00

Źródło: opracowanie własne autorki

Zagadnieniem, które pozwala dokładniej określić aktywność turystyczną, jest sama organizacja wyjazdu turystycznego. Jednym z nich, które autorka zbadała, była kwestia dotycząca tego, kto organizuje wyjazdy turystyczne Polonii mieszkającej w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej. Jak wynika z ryc. 2, wszystkie grupy badawcze odpowiadały w tej kwestii podobnie.

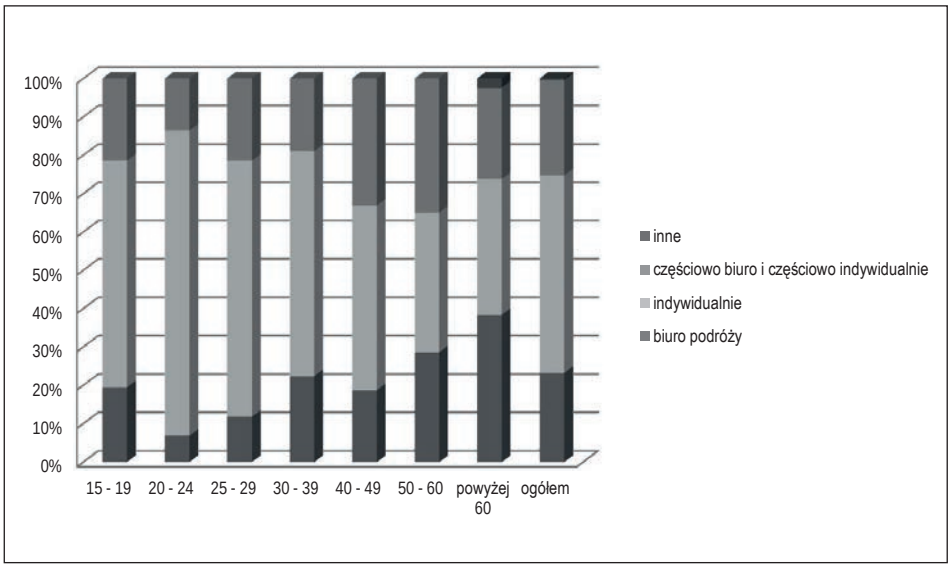

Ryc. 2. Sposób organizowania wyjazdów turystycznych (%)
Źródło: opracowanie własne autorki

Organizatorem turystyki dla badanych są najczęściej oni sami – 59,1% (grupa wiekowa 15–19), 79,5% (grupa wiekowa 20–24), 66,7% (grupa wiekowa 25–29), 58,7% (grupa wiekowa 30–39), 48,2% (grupa wiekowa 40–49), 36,4% (grupa wiekowa 50–60) oraz 35,4% (grupa wiekowa powyżej 60 lat). Według danych Instytutu Turystyki (Łaciak, 2011) tak samo przedstawia się sytuacja dla ogółu Polaków – samodzielne organizowanie wyjazdów turystycznych zarówno krajowych, jak i zagranicznych otrzymuje pierwszą rangę. Na drugim miejscu znalazła się odpowiedź, z której wynika, że Polonia chicagowska, organizując swoje wyjazdy częściowo korzysta z biura podróży, a częściowo jest to wyjazd organizowany przez samych uczestników. Przykładem takiego sposobu organizacji mogą być chociażby zimowe wyjazdy na narty organizowane przez biuro podróży Rek 5 Travel. Biuro organizuje noclegi oraz opiekuje się swoimi turystami w narciarskich kurortach, a uczestnicy wyjazdu na własną rękę organizują transport. Wyniki badań wskazują na to, że biuro podróży również odgrywa dużą rolę, zwłaszcza w grupie wiekowej powyżej 60 lat (23% ankietowanych). Polonia chicagowska coraz częściej korzysta z Internetu, rezerwując sobie samemu urlop. Inną przyczyną, dla której jest taki wysoki odsetek osób organizujących sobie samemu podróże, może być fakt, że ważnym i dominującym rodzajem wyjazdów wśród chicagowskiej Polonii, są wyjazdy krótkoterminowe, które często mają miejsce w sąsiednich stanach. Polonia chicagowska podróżuje do Indiany, Michigan, Wisconsin i na miejscu szuka noclegu na własną rękę bądź też od lat korzysta z tego samego, dobrze znanego kurortu. W związku z tym nie potrzebuje pośrednika, któremu musi zapłacić prowizję. Szukając ofert wypoczynku w sieci, Polonia najczęściej korzysta bezpośrednio ze stron internetowych biur podróży (ok. 95%). Niezależnie od kraju zamieszkania czy celu podróży, turyści szukają ofert przede wszystkim w Internecie. Najczęściej odwiedzają strony touroperatorów i przewoźników, ale też coraz chętniej porównują

oferty w porównywarkach. Wśród tak dużej liczby dostępnych możliwości znalezienie atrakcyjnej oferty może nie być łatwe. Z pomocą przychodzą nowoczesne technologie, proponujące spersonalizowane oferty, które zdobywają coraz większą popularność w USA.

Warto przedstawić również dane, mówiące o tym na ile wcześniej Polonia chicagowska planuje swój urlop. Z przeprowadzonym badań wynika, że wśród wszystkich ankietowanych osób, najczęściej pojawiała się odpowiedź, mówiąca o tym, że swoje podróże planują oni na kilka miesięcy wcześniej (32,1%) oraz kilka tygodni wcześniej (32%) (ryc. 3). Wyniki te pokrywają się z opinią pracowników biur podróży, którzy w wywiadach sugerowali, że ich klienci wykupują wczasy i wycieczki z kilkumiesięcznym wyprzedzeniem.

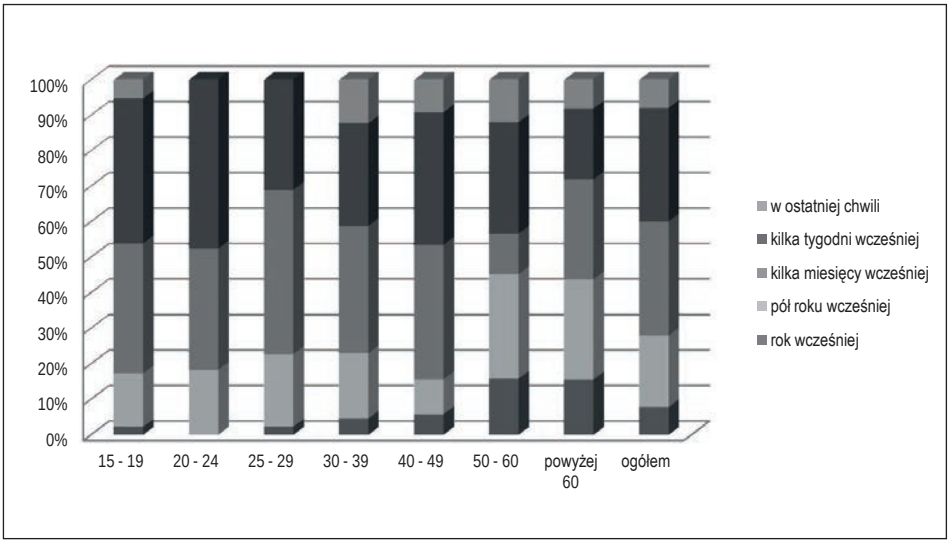

Ryc. 3. Na ile wcześniej planowany jest wyjazd (%)
Źródło: opracowanie własne autorki

Z badań wynika, że znacznie większość osób starszych w przedziale wiekowym 50–60 (15,7%) oraz powyżej 60 lat (15,5%) swoją podróż planuje z rocznym wyprzedzeniem, podczas gdy w grupie wiekowej 20–24 takiej odpowiedzi nie było ani jednej. W dwóch najmłodszych grupach wiekowych, 15–19 oraz 20–24, najczęstszą odpowiedzią była planowana podroż na kilka tygodni wcześniej. W grupie 15–19 lat takich osób było 40,9%, w grupie 20–24 – 47,7%. Okazuje się również, że w średniej oraz w starszych grupach wiekowych, znajdują się osoby, które swoje podróże planują na ostatnią chwilę, podczas gdy takie odpowiedzi nie pojawiły się w grupie wiekowej 20–24 oraz 25–29. Najczęściej na ostatnią chwilę swoje podróże planuje 12,4% osób w grupie wiekowej 30–39 lat.

Jeśli chodzi o wydatki na podróże, to wyraźnie widać, że wraz z wiekiem ilość przeznaczanych pieniędzy na podróże w ciągu roku rośnie (ryc. 4).

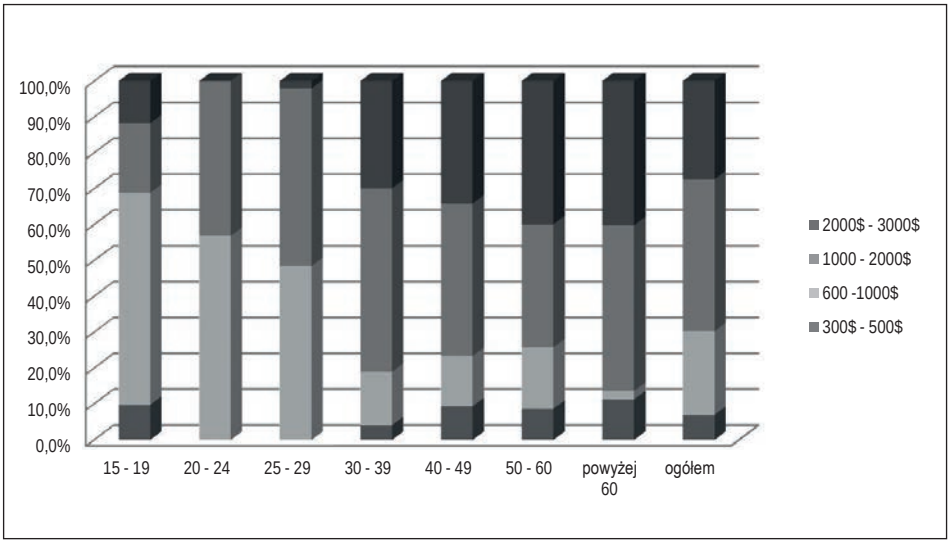

Ryc. 4. Suma przeznaczanych pieniędzy na podróż w ciągu roku (%)
Źródło: opracowanie własne

W grupach wiekowych 50–60 lat oraz powyżej 60 lat ponad 40% osób w tym przedziale wiekowym zadeklarowało, że w ciągu roku wydaje od 2000 do 3000$. Takiej sumy pieniędzy nie wydają natomiast osoby w wieku 20–24 lat (zero odpowiedzi) oraz w wieku 25–29 lat (2,2%, dwie osoby). Z badań wynika, że najczęstszą sumą pieniędzy wydawana przez Polonię chicagowską we wszystkich grupach wiekowych jest kwota w przedziale 1000–2000$ na rok (42,4%). Pojawiła się także odpowiedź, że łączna kwota w wysokości 300–500$ przeznaczona na podróże w ciągu roku musi wystarczyć dla 6,9% Polonii chicagowskiej, z czego najliczniejsze odpowiedzi padały wśród przedstawicieli najstarszej oraz najmłodszej grupy wiekowej. 11,2% osób w przedziale wiekowym powyżej 60 lat oraz 9,7% osób w przedziale wiekowym 15–19 lat odpowiedziało w ten sposób.

Zakończenie

Stany Zjednoczone są państwem mającym najlepiej na świecie rozwinięte usługi turystyczne. Wiąże się to z wysokim poziomem rozwoju gospodarki, bogatą infrastrukturą turystyczną oraz sprawną organizacją obsługi turystów. W tym kraju funkcjonuje najwięcej na świecie biur turystycznych. Różnorodne walory turystyczne, liczne, godne uwagi obiekty, rozbudowana baza noclegowa, doskonałe drogi, dobra reklama sprzyjają rozwojowi turystyki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, które są trzecim najczęściej odwiedzanym krajem świata (Belski, 2010).

USA to olbrzymi rynek turystyki krajowej. Uważa się, że turystyka jest w tym kraju drugim co wielkości „przemysłem detalicznym" i jednym z trzech głównych pracodawców. Na cały amerykański „przemysł turystyczny" składa się praca jednego

miliona różnego rodzaju przedsiębiorstw, od małych agencji począwszy, a kończąc na wielkich liniach lotniczych i systemach hotelowych. Podróżowanie stało się ważnym elementem stylu życia Amerykanów.

Od 1989 r. turystyka została w USA największym eksporterem, wyprzedzając eksport technologii, przemysłu i rolnictwa (Belski, 2010). Wartość usług turystycznych stanowiła 6,8% GNP. Turystyka daje zatrudnienie 5,8 mln pracowników i wypłaciła 43 mln USD podatków. Było to spowodowane znaczącym wzrostem ruchu przyjazdowego, który osiągnął 58 mln osób w 2008 r. Ponadto na rynku USA zwykle najwcześniej uwidaczniają się nowe tendencje i trendy, które później wyznaczają kierunki rozwoju turystki (Alejziak, 2000) w innych krajach i regionach świata. Dlatego też zmiany i przewartościowania zachodzące w modelu życia i charakterze konsumpcji mieszkańców USA mają nie tylko decydujący wpływ na obecny kształt i funkcjonowanie rynku turystycznego, ale – według większości prognoz – będą nadawać ton i kierunek zmianom, jakim rynek turystyczny będzie podlegał w przyszłości (Alejziak, 1999). USA jest największym na świecie rynkiem generującym ruch turystyczny, a działalność polskich biur podróży w Chicago jest jednym z motorów napędzającym rozwój turystyki i to nie tylko na terenie Stanów Zjednoczonych. Z przeprowadzonych badań wynika, że działalność polskich biur podroży na chicagowskim rynku, które każdego roku przyciągają dużą ilość klientów, odgrywa ogromną role w ogólnym sektorze turystycznym w USA.

Literatura

Alejziak, W. (1999). *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*. Kraków: Albis.

Alejziak, W. (2000). *Metodologia badania i określania aktywności turystycznej ludności w wybranych krajach świata*. W: J. Wyrzykowski (red.), *Studia nad czasem wolnym mieszkańców dużych miast Polski i jego wykorzystaniem na rekreację ruchową i turystykę*. Wrocław: Wydawnictwo AWF we Wrocławiu.

Belski, A. (2010). *Stany Zjednoczone Ameryki*. W: Z. Kruczek (red.), *Kraje pozaeuropejskie zarys geografii turystycznej*. Kraków: Proksenia.

Cook, S., Perry, T., Ward, G. (2001). *USA część zachodnia, praktyczny przewodnik*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Pascal.

Drzewiecki, M. (1998). Pojęcie turystyki wiejskiej. *Turyzm* 1, 21–27.

Fiń, A. (2014). *Współczesna polska emigracja w Stanach Zjednoczonych: skala, rozmieszczenie przestrzenne, przyczyny wyjazdu*. W: *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 2, 105–130.

Kurek, W. (2008). *Historia turystyki*. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Warszawa: PWN.

Liszewski, S. (1995). Zróżnicowanie przestrzenne poziomu i jakości warunków życia ludności w aglomeracjach miejskich. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica*, 20.

UNWTO, (2013). Tourism Highlights.

Raporty

2013 Yearbook of Immigration Statistic.

Census 2013 Summary File 4(SF4) – Sample Data PCT1, Ancestry-Polish, U.S. Census Bureau

Notka biograficzna o autorze: absolwentka kulturoznawstwa z historią sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz geografii na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Ukończyła podyplomowe studia na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie na kierunku zarządzanie turystyką międzynarodową. Członkini Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Od 2012 r. pracownik naukowy na stanowisku asystent w Zakładzie Turystyki i Badań Regionalnych Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Czynny pilot wycieczek. Autorka kilkunastu publikacji naukowych. Główne zainteresowania naukowe to turystyka kulturowa, mniejszości narodowe i grupy etniczne w Małopolsce oraz Polonia w USA.

Biographical note of author: she has graduated from postgraduate studies in international tourism management at the Cracow University of Economics. Member of the Polish Geographical Society. Since 2012 she has been a research worker, acting as an assistant in the department of Tourism and Regional Studies on the Pedagogical University in Kraków. An active tourist guide. The author of several academic publications. Her main academic interests are in cultural tourism, ethnic groups in Małopolska and Polish minority in USA.

Kamila Ziółkowska-Weiss, dr
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
Zakład Turystyki i Badań Regionalnych
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
kamilacamela@wp.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.6

Małgorzata Bajgier-Kowalska
Krakowska Akademia im. A.F. Modrzewskiego, Kraków, Polska

Robert Pyrc
Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowy Instytut Badawczy, Kraków, Polska

Zmiany klimatyczne a funkcjonowanie ośrodków narciarskich – studium przypadku stacji Podstolice-SKI

Streszczenie

Cechą współczesnej turystyki jest przejście od typu pasywnego do aktywnego spędzania czasu wolnego, w tym różnorakich aktywności sportowych. W związku z tym wiele miejscowości posiadających odpowiednie walory przyrodnicze realizuje usługi rekreacyjno-sportowe. Narciarstwo zjazdowe i snowboarding to dyscypliny aktywności ruchowej, które w Polsce mają dużą popularność. Na przestrzeni ostatnich lat obserwuje się bardzo dynamiczny rozwój nowych ośrodków narciarskich, jak i duże inwestycje w obrębie ośrodków już istniejących. Na przykładzie ośrodka Podstolice-SKI, zlokalizowanego w obrębie wschodniej części Pogórza Wielickiego, mającego w części zaspokoić zapotrzebowanie na usługi narciarskie mieszkańców aglomeracji krakowskiej, autorzy podjęli próbę analizy bieżącej działalności ośrodka oraz w oparciu o dane klimatologiczne, uzyskane z reprezentatywnych stacji pomiarowych IMGW-PIB, analizowali jego rozwój w aspekcie zachodzących zmian klimatycznych.

Impact of climate change on ski resorts: Podstolice Ski area case study

Abstract

A key characteristic of modern tourism is the transition from passive to active forms of spending leisure time including various types of sports activity. In this context, many places with adequate natural beauty have become interested in developing recreational and sporting services. Downhill skiing and snowboarding are motion-oriented disciplines, which are now quite popular in Poland. New ski centers have emerged quite rapidly in recent years, while older ski centers are upgrading their infrastructure. The study focuses on the Podstolice Ski Area in the eastern part of the Wielickie Foothills, which is designed to serve at least some customers from the Kraków metropolitan area. The paper analyzes current offerings at the Ski Area and uses climatologic data obtained from representative IMGW-PIB sites to assess its development in the context of ongoing climate change.

Słowa kluczowe: ośrodek narciarski; Podstolice-SKI; Pogórze Wielickie; zmiany klimatu

Key words: ski resort; Podstolice Ski Area, Wielickie Foothills; climate change

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Bajgier-Kowalska, M., Pyrc, R. (2016). Zmiany klimatyczne a funkcjonowanie ośrodków narciarskich – studium przypadku stacji Podstolice-SKI. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.6

Wstęp

Do szczególnych cech współczesnej turystyki należy zaliczyć przejście od turystyki typu pasywnego do aktywnego spędzania czasu wolnego, w tym różnorakich aktywności sportowych. Z badań przeprowadzonych przez CBOS (2013) wynika, że dwie trzecie z ankietowanych (66%) uprawiało sport bądź ćwiczenia w ciągu ostatniego roku, w tym 40% podejmowało aktywność fizyczną regularnie, zaś 26% sporadycznie. Uprawianie sportu to przede wszystkim domena ludzi młodych, dobrze wykształconych, zadowolonych ze swojej sytuacji materialnej oraz mieszkańców miast. Aktywny wypoczynek jest więc jednym z ważniejszych elementów składowych stylu życia współczesnego człowieka, zwłaszcza mieszkańca dużych aglomeracji miejskich. W związku z coraz większym zainteresowaniem turystyką aktywną rozwijaną sferą wielu miejscowości posiadających odpowiednie walory przyrodnicze stały się usługi rekreacyjno-sportowe. Pod pojęciem tym rozumie się te, które są tworzone poza obrębem zakładów noclegowych i żywieniowych, mają charakter otwarty dla każdego i wymagają osobnych inwestycji związanych z budową określonych obiektów i utrzymaniem ich w stanie funkcjonalności, aby zaspokajały potrzeby rekreacyjno-sportowe ludności. Jedną z podstawowych zasad marketingu określanego jako rekreacyjno-sportowy jest rozpoznawanie istniejących i wyzwalanie nowych potrzeb konsumentów, by móc je przekształcić w popyt. Zadaniem jest skomponowanie takiej oferty, która w sposób harmonijny łączyłaby sprawdzone na rynku pakiety usługowe z elementami innowacji. Dlatego też produkt sportowy można zdefiniować jako pewnego rodzaju ofertę adresowaną do zorientowanych na sport konsumentów, zaspokajającą ich potrzeby zdrowia, aktywności ruchowej, rozrywki, przebywania w grupie, poprawy sylwetki, fascynacji i emocji (Klisiński, 1994).

Narciarstwo zjazdowe i snowboarding to dyscypliny aktywności ruchowej, które w Polsce cieszą się coraz większą popularnością (Żemła, 2005; Żemła, Żemła, 2006; Faracik i in., 2009; Mika, 2009; Krzesiwo, Mika, 2011; Krzesiwo, 2016). Dzięki rosnącemu popytowi na ten rodzaj wypoczynku coraz więcej miejscowości oraz inwestorów pragnie je rozwijać (Żemła, 2006). Jednak uprawianie narciarstwa jest w zasadniczej mierze zależne nie tylko od dostępnej infrastruktury, ale od warunków klimatycznych (Baranowska-Janota, 1978; Hudson, 2000; Kurek, 2004). Zmiany tych warunków w ciągu roku, jak i w dłuższym okresie czasu oddziałują na długość sezonu narciarskiego, jego jakość, a w konsekwencji na spodziewane efekty społeczne i ekonomiczne. Celem pracy była analiza możliwości i warunków funkcjonowania stacji narciarskiej Podstolice-SKI położonej na Pogórzu Wielickim. Autorzy w niniejszym opracowaniu, w oparciu o dane klimatologiczne, uzyskane z reprezentatywnych stacji pomiarowych IMGW-PIB, analizowali możliwości funkcjonowania stacji, zarówno w aspekcie historycznym, jak i w odniesieniu do prognozowanych zmian klimatycznych.

Ośrodek narciarsko-rekreacyjny Podstolice-SKI

Popularność turystyki narciarskiej powoduje, że nowe ośrodki narciarskie powstają nie tylko w obszarach górskich, ale coraz częściej na obszarach podmiejskich, w obrębie pasa Pogórza. Ośrodek narciarsko-rekreacyjny Podstolice-SKI położony jest w miejscowości Podstolice w gminie Wieliczka, zaledwie 18 km na południe od centrum Krakowa i 7 km od Wieliczki. Zlokalizowany jest w obrębie wschodniej części Pogórza Wielickiego, na północno-zachodnim stoku wzgórza o lokalnej nazwie Buczek, na wysokości od 287 do 350 m n.p.m. o różnicy poziomów 63 m (ryc. 1). Średnie nachylenie stoku waha się od 17 do 20%.

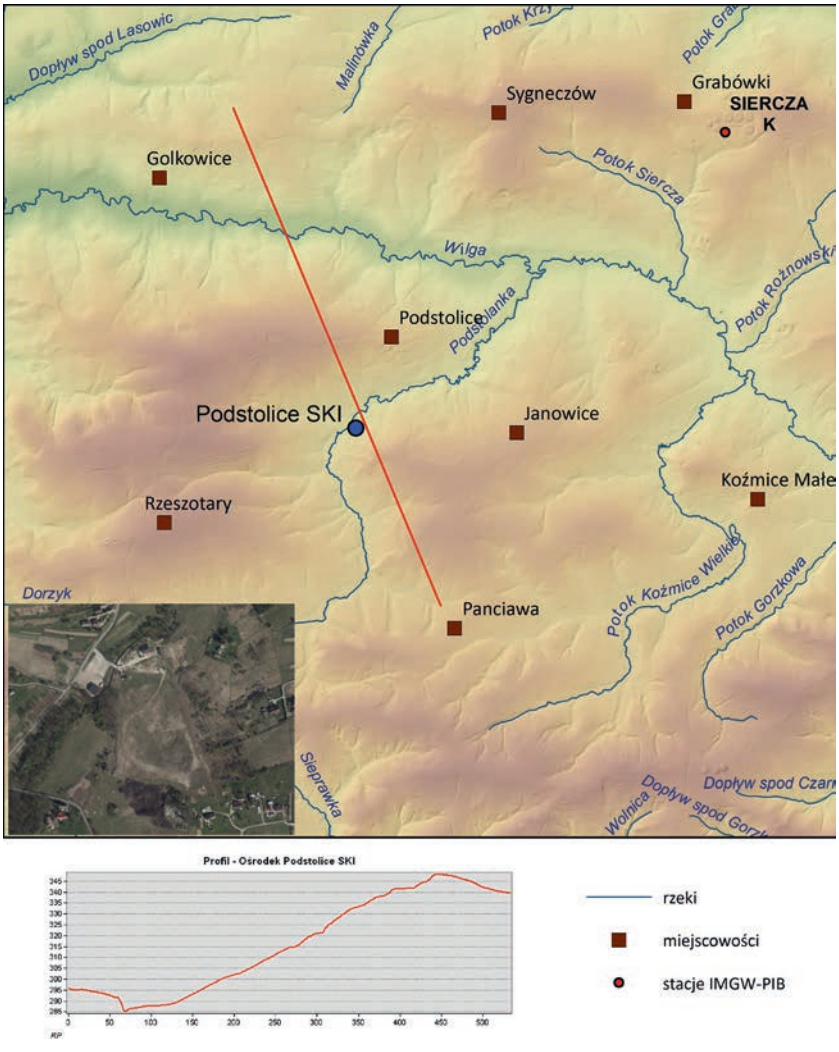

Ryc. 1. Położenie ośrodka narciarskiego Podstolice-SKI oraz profil morfologiczny stoku narciarskiego
Źródło: opracowanie własne

Łączna powierzchnia terenu zajęta pod inwestycję wynosi ok. 13 ha, w tym 8 ha zajmują trasy zjazdowe. Ośrodek usytuowany jest w terenie otwartym, niezagospodarowanym, stanowiącym obszar dawnych nieużytków, powstałych na powierzchni osuwiskowej, zmienionych w planach zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Wieliczka na tereny sportu i rekreacji z zielenią towarzyszącą. Grunty te nie znajdują się ani nie sąsiadują z terenami objętymi programem Natura 2000. Ośrodek jest nową inwestycją polsko-szwajcarskiej spółki AK-BUD sp. z o.o., powstałą w 2009 roku. Stacja dysponuje trzema wyciągami orczykowymi typu *Tartapoma* o długości 350, 220 i 80 m. Na stoku wyznaczono 3 trasy, które zostały wytyczone tak, aby mogli z nich korzystać narciarze i snowboardziści posiadający różne umiejętności: czerwoną – o długości 400 m, dwie trasy niebieskie o długości 550 i 220 m oraz trasę dla dzieci (ryc. 2), o łącznej przepustowości 1550 osób na godzinę. Trasy narciarskie są oświetlone i nagłośnione, znajdują się na nich kamery pokazujące w Internecie aktualną sytuację na stoku.

Zabudowania ośrodka, usytuowane wokół dolnej stacji wyciągów narciarskich, składają się z drewnianej karczmy, wypożyczalni i serwisu sprzętu narciarskiego i snowboardowego oraz pomieszczeń gospodarczych. Parking brukowany może pomieścić około 150 samochodów. Dojazd do ośrodka odbywa się bezpośrednio z drogi gminnej nr 560912K. W okresie sezonu narciarskiego ośrodek oferuje dodatkowo naukę z instruktorem ze szkoły narciarskiej Fun School, przedszkole narciarskie dla najmłodszych, skki trikke oraz różnorodne zawody narciarskie, m.in. o Puchar Smoka Wawelskiego czy Beskid Ski Cup. Dużą wygodą dla narciarzy jest BeskidSkiPass, czyli wspólny karnet 8 ośrodków narciarskich (Podstolice, Spytkowice, Limanowa, Rytro, Kasina Wielka, Kokuszka, Jaworki i Krynica Słotwiny Arena) dający do dyspozycji miłośnikom białego szaleństwa swobodę korzystania przez cały sezon z ponad 40 tras narciarskich w dość korzystnych cenach.

Ryc. 2. Plan stacji narciarskiej Podstolice-SKI

Źródło: http://www.podstolice-ski.pl/Trasy_i_wyciagi_,26,0.html

Usytuowanie ośrodka na małych wysokościach bezwzględnych, w sąsiedztwie aglomeracji krakowskiej powoduje, że jego funkcjonowanie z założenia odbywa się w oparciu o sztuczne naśnieżanie systemem śnieżenia niskociśnieniowego. Stacja posiada aktualnie osiem armatek o produkcji śniegu 440 m^3/h i poborze wody 158 m^3/h, o niskim poziomie emisji hałasu, tj. o poziomie mocy akustycznej poniżej 70 dB w odległości 10 m. Woda do hydrantów dostarczana jest z ujęcia wody na przepływającym obok potoku Podstolanka, będącym dopływem Wilgi, na którym wybudowano zaporę betonową o wysokości piętrzenia wody 1,9 m. Pojemność zbiornika zaporowego wynosi ok. 2000 m^3 wody, a długość cofki 206 m. W okresie letnim zbiornik może być wykorzystywany do pływania kajakami, które są na terenie ośrodka. Zaopatrzenie w wodę pitną głównych obiektów ośrodka narciarsko-rekreacyjnego jest realizowane z sieci wodociągowej gminy Wieliczka.

Na terenie ośrodka w 2013 roku otworzono dodatkowo mini-zoo, ze zwierzętami które można pogłaskać i nakarmić, co stanowi atrakcję szczególnie dla małych dzieci. Obecność terenu zalesionego i przepływającego potoku, pozwoliło na otwarcie parku linowego jak również ścianki wspinaczkowej o wysokości 8 m.

Lokalizacja ośrodka narciarsko-rekreacyjnego Podstolice-SKI jako czynnik jego konkurencyjności

Z prowadzonych badań wynika, że wśród wyjazdów narciarskich, zwłaszcza mieszkańców południowej Polski, dominują krótkie, jednodniowe wyjazdy, głównie do ośrodków zlokalizowanych w niewielkich odległościach od ich miejsca zamieszkania (Żemła, Siesicka, 2007; Chudy-Hyski i in., 2008). Dla narciarzy istotny jest głównie krótki, łatwy dojazd, cena, jakość usług narciarskich oraz brak kolejek do wyciągów (Żemła, 2005; Chudy-Hyski i in., 2008). Sposobem zaspokojenia części olbrzymiego popytu na usługi dla narciarzy i snowboardzistów są szeroko rozumiane inwestycje narciarskie powstające w niedużej odległości od aglomeracji miejskich. Potencjalni klienci powstających ośrodków akceptują coraz częściej pogorszenie parametrów tras narciarskich, w zamian za krótszy czas dojazdu do ośrodka oraz krótki czas oczekiwania w kolejkach. Zasadniczą trudnością jest znalezienie takich miejsc, aby spełniały oczekiwania potencjalnych klientów, a oferta narciarska nie odbiegała od tej oferowanej w ośrodkach górskich. Miejsce inwestycji narciarskiej powinno pozwolić na wytyczenie lub wybudowanie tras o odpowiedniej różnicy poziomów – minimum 60–100 m, w zależności od liczby wyciągów i zróżnicowania nachylenia terenu oraz o zróżnicowanej skali trudności. Współczesne ośrodki często powstają w oparciu o sztuczne naśnieżanie tras, dlatego ważne jest, aby skala i jakość naśnieżania oraz przygotowanie tras nie budziło wątpliwości co do warunków narciarskich panujących na stoku przez cały sezon. Ośrodki położone w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca zamieszkania klienta powinny oferować bardzo elastyczne godziny jego otwarcia i liczyć się z przyjazdem narciarzy po godzinach pracy, popołudniu i wieczorem, a więc wymagane jest oświetlenie tras. Współczesny narciarz lub snowboardzista jest wymagającym klientem, dla którego ważne jest zagospodarowanie ośrodka, parkingi, wypożyczalnia i serwis sprzętu, możliwość nauki z instruktorem, baza gastronomiczna, dodatkowe atrakcje i walory krajobrazowe otoczenia (Żemła, Żemła, 2006; Krzesiwo, Mika, 2011; Krzesiwo, 2014). Często małe,

jedno- czy dwuwyciągowe ośrodki, dzięki zaangażowaniu swoich właścicieli, nie tylko sprawnie konkurują z największymi ośrodkami, zapewniając porównywalną jakość usług, ale często kameralną atmosferą, położeniem blisko miejsca zamieszkania, wygrywają z ośrodkami położonymi daleko w górach.

Lokalizacja produktów turystycznych staje się jednym z elementów konkurencyjności obszarów recepcji turystycznej. Analiza czynnika lokalizacji pozwala stwierdzić, czy w danym obszarze występują wystarczające przesłanki, by inwestycja turystyczna mogła zaistnieć i przynieść spodziewane efekty społeczne i ekonomiczne oraz mogła konkurować z innymi ośrodkami (Gołembski, 2002). W przypadku ośrodka narciarskiego zysk inwestora uzależniony jest od możliwości stworzenia produktu o wysokiej jakości i dostępności dla wybranego segmentu rynku. Można zatem przyjąć, że dobrze zlokalizowany ośrodek narciarski zapewni inwestorowi właściwy poziom zysku, gdy lokalizacja jego umożliwi świadczenie usług o wysokiej jakości, daje potencjalnym klientom możliwość łatwego i szybkiego dotarcia do ośrodka oraz umożliwia rozwój przy ograniczeniu strat ekologicznych, a miejscowości możliwość rozwoju społeczno-ekonomicznego (Żemła, Żemła, 2006; Krzesiwo, Mika, 2011; Mika, 2014; Krzesiwo, 2016). Spełnienie powyższych warunków zależy zarówno od inwestora, jak i czynników zupełnie od niego niezależnych.

Czynnikiem powodzenia inwestycji w Podstolicach ze strony inwestora był dostępny kapitał prywatnej spółki polsko-szwajcarskiej AK-BUD sp. z o.o., z siedzibą w Chorągwicy koło Wieliczki oraz teren spełniający warunki założenia stoku narciarskiego. Lokalizacja w sąsiedztwie aglomeracji krakowskiej zapewnia łatwą i szybką dostępność komunikacyjną ośrodka, a więc minimalizację kosztów i czasu dotarcia do niego potencjalnego klienta. Należy jednak dodać, że ośrodek jest dostępny komunikacyjnie przede wszystkim dla osób podróżujących własnym samochodem lub autokarem, którzy mogą bez problemu dotrzeć na parking bezpośrednio przy stacji narciarskiej. Gorzej sytuacja wygląda dla osób korzystających z dostępnych środków komunikacji publicznej. Najbliższy przystanek autobusowy znajduje się około 30 minut drogi. Bardzo bliskie położenie od Krakowa i Wieliczki jako obszaru generującego ruch turystyczny związany ze sportami zimowymi jest elementem warunkującym jego konkurencyjność i powodzenie inwestycji. Ze względu na relatywnie krótki i łagodny stok, klientami stacji są głównie początkujący narciarze oraz rodziny z dziećmi, przyjeżdżające do stacji i odjeżdżające tego samego dnia.

Do czynników mających wpływ na właściwe funkcjonowanie ośrodka narciarskiego niezależnych od inwestora należą przede wszystkim warunki naturalne, w tym głównie pogodowe. W dotychczasowych rozważaniach nad lokalizacją ośrodków narciarskich brano pod uwagę występowanie śniegu w zimie – grubość pokrywy śnieżnej oraz długość jego zalegania – minimum 100 dni w roku (Baranowska-Janota, 1978; Hudson, 2000). W dobie sztucznego naśnieżania, związanego z rozwojem technologicznym i w dużej mierze ze zmianami klimatycznymi i niestałością pogodową, znaczenie naturalnej pokrywy śnieżnej nie jest już tak istotne. Dotyczy to zwłaszcza lokalizacji ośrodków narciarskich na małych wysokościach bezwzględnych, w miastach lub w sąsiedztwie aglomeracji miejskich, gdzie średnia dobowa temperatura powietrza jest podwyższona, co skraca długość zalegania pokrywy śnieżnej. Działalność takich stacji narciarskich jest uzależniona w głównej mierze od warunków termicznych, w tym od dobowej temperatury minimalnej powietrza ≤ -5°C lub nawet ≤ -1 (przy nowoczesnych armatkach śnieżnych), przy

której możliwe jest już sztuczne naśnieżanie stoku. Temperatury, które mieszczą się w zakresie od -12 do -18°C są uważane za najlepsze do sztucznego wytwarzania śniegu. Również wilgotność powietrza jest jednym z czynników bardzo silnie wpływających na skuteczność pracy urządzeń naśnieżających – im mniejsza wilgotność, tym lepsza jest sprawność armatki. Sprawia to, że śnieg jest lepszej jakości. Wilgotność i temperatura powietrza oraz temperatura wody użytej do naśnieżania (najlepiej ok. 0,5°C) decydują o gęstości, jakości i trwałości wyprodukowanego śniegu. Sztucznie wytworzony śnieg jest około 4 razy trwalszy niż śnieg naturalny (przykładowo 0,3 m śniegu sztucznego topnieje tak długo jak 1,2 m śniegu naturalnego). Sztuczna pokrywa śnieżna o grubości 0,5 m, przy dodatniej temperaturze i podczas opadu deszczu, z założenia powinna utrzymywać się na stoku około 2 tygodni (http://www.nasniezanie.pl/). Występowanie i wysokość opadu deszczu przy temperaturze powietrza powyżej 0°C w okresie od grudnia do kwietnia jest również warunkiem naturalnym efektywnego działania ośrodka narciarskiego. Ponieważ na wyposażeniu ośrodka w Podstolicach są armatki starszego typu, warunkiem ich uruchomienia jest temperatura powietrza ≤ -5°C, przy średniej wilgotności powietrza jaka tu występuje w okresie zimy 80–90%. Aby zaśnieżyć w kolejności trzy wytyczone trasy, o łącznej długości ponad 1100 m i grubości pokrywy śnieżnej 30–40 cm (na niektórych odcinkach stok kamienisty), istniejący sprzęt musiałby pracować siedem dni po 24 godziny. Dlatego też, w miarę możliwości pogodowych, stopniowo przygotowuje się poszczególne trasy, aby móc uruchomić stację.

Tendencje zmian klimatu Pogórza Wielickiego

Klimat Polski charakteryzuje się dużą zmiennością pogody oraz znacznym zróżnicowaniem przebiegu pór roku w następujących po sobie latach. Wykazuje on od końca XIX wieku systematyczną tendencję do wzrostu temperatury powietrza, zwłaszcza od 1989 roku. Pogórze Wielickie, podobnie jak pozostała część kraju znajduje się w zasięgu oddziaływania klimatu kształtowanego pod wpływem różnych mas powietrza, o odmiennych właściwościach fizycznych, które dają duże zróżnicowanie typów pogody. Obszar Pogórza Wielickiego zaliczany jest do umiarkowanie ciepłego piętra klimatycznego, położonego poniżej 750 m n.p.m., ze średnią roczną temperaturą powietrza 6–8°C (Hess, 1965). Pod koniec XX wieku klimat tego obszaru uległ jednak znacznemu ociepleniu. W latach 1988–2003 średnia roczna temperatura powietrza na stacji w Gaiku-Brzezowej wyniosła 8,7°C, a w Dobczycach 8,2°C, co wskazywać może na przesunięcie się granic pięter klimatycznych (Bokwa, Matuszyk, 2005). Nad omawiany region w przeważającej większości napływają masy powietrza polarno-morskiego (65%). Powietrze polarno-kontynentalne napływa przez 20% dni w roku, z wyraźnym maksimum w styczniu (37%) i z dużą częstością w marcu (28%), przynoszące mroźne, suche powietrze. Powietrze arktyczne pojawia się w ciągu 6% dni w roku, natomiast najrzadziej, bo tylko przez 3% dni w roku, napływają nad badany obszar masy powietrza zwrotnikowego (Limanówka, 2008). Największy wpływ na warunki klimatyczne wywierają zjawiska ekstremalne, których obecny wzrost liczby wystąpień zauważalnie zmienia dynamikę cech klimatu w Polsce.

Ze względu na brak możliwości określenia warunków termicznych, wynikający z braku reprezentatywnych punktów pomiarowych dla okolic ośrodka Podstolice-SKI, wykorzystano mapy modelowe średnich wartości temperatur dla całej Polski oraz „wybrano" wartości dla odpowiedniego gridu odpowiadającego stacji narciarskiej. Średnie wartości temperatury powietrza z okresu 1951–2000 opracowano dla półrocza zimowego, uwzględniając poszczególne miesiące (ryc. 3, 4). Wynoszą one odpowiednio -1,5°C w grudniu, -4,0°C w styczniu i -2,1°C w lutym (ryc. 3). Biorąc pod uwagę funkcjonowanie ośrodka również w miesiącach wiosennych, określono średnie temperatury powietrza dla marca i kwietnia (2,9°C marzec, 7,9°C kwiecień) (ryc. 4).

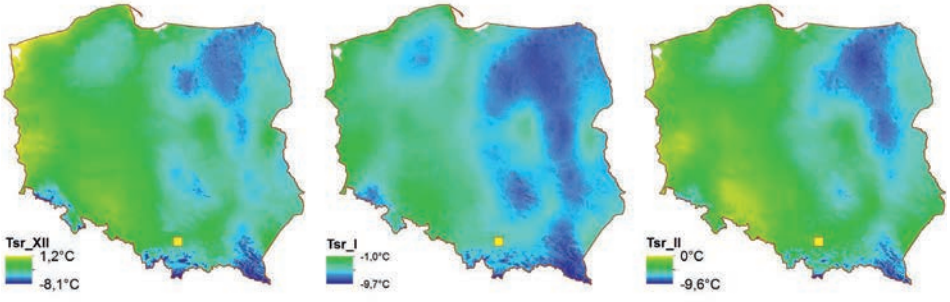

Ryc. 3. Średnie miesięczne temperatury powietrza dla stacji Podstolice-SKI na tle Polski (XII, I, II)
Źródło: opracowanie R. Pyrc na podstawie danych IMGW-PIB

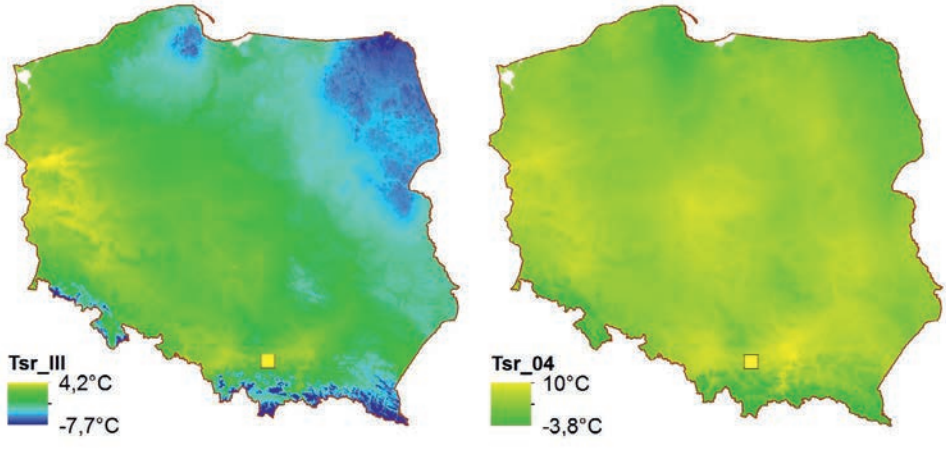

Ryc. 4. Średnie miesięczne temperatury powietrza dla stacji Podstolice-SKI na tle Polski (III, IV)
Źródło: opracowanie R. Pyrc na podstawie danych IMGW-PIB

Na większości obszaru Polski obserwuje się tendencje spadkowe liczby dni mroźnych i bardzo mroźnych (dni z temperaturą maksymalną < 0°C i ≤ -10°C, odpowiednio), które odgrywają zasadniczą rolę przy sztucznym naśnieżaniu stoków. Liczba dni mroźnych na Pogórzu Wielickim, na stacji w Dobczycach wynosi średnio 37 w roku, występują one najczęściej w styczniu, podobnie jak dni bardzo mroźne (Limanówka, 2008). W przypadku liczby dni w roku z temperaturą minimalną mniejszą od -10°C i -20°C wyraźnie zaznacza się zmniejszenie liczby takich dni. Zmiany na terenie Polski mają układ południkowy z większą liczbą dni w regionie północno-wschodnim oraz w górach.

Istotną kwestią zarówno w przypadku określenia czynników lokalizacyjnych ośrodka narciarskiego, jak również jego funkcjonowania, jest informacja o warunkach termicznych nie tylko w odniesieniu do średniej wieloletniej, ale w przypadku intensywnych zmian klimatycznych, również w bieżącym okresie funkcjonowania.

Analiza danych termicznych w kilku ostatnich latach pozwala stwierdzić, że obok średnich temperatur oscylujących w przedziałach od -5°C do +5°C, w zakresie których działalność ośrodka narciarskiego przy współczesnych możliwościach technologicznych jest jak najbardziej realna, występują w rejonie lokalizacji ośrodka coraz częściej temperatury maksymalne przekraczające znacznie +10°C (ryc. 5, 6), co z punktu widzenia działalności ośrodka jest sytuacją skrajnie niekorzystną.

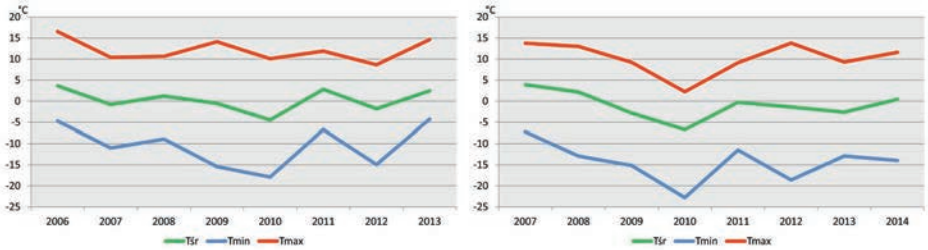

Ryc. 5. Wartości średnie minimalne, maksymalne i średnie temperatury dla miesiąca grudnia i stycznia na stacji pomiarowej IMGW-PIB Libertów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z IMGW-PIB

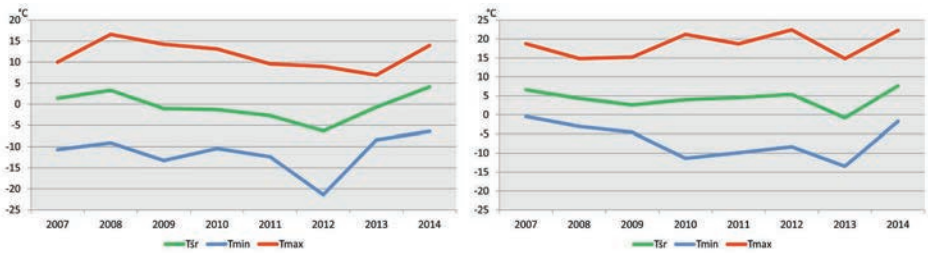

Ryc. 6. Wartości średnie minimalne, maksymalne i średnie temperatury dla miesiąca lutego i marca na stacji pomiarowej IMGW-PIB Libertów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z IMGW-PIB

Bardzo ważne w analizie warunków klimatycznych pod kątem turystyki narciarskiej są charakterystyki opadowe, w tym charakterystyki warunków śniegowych. Ze względu na brak w okolicy badanego ośrodka reprezentatywnej stacji pomiarowej posiadającej odpowiednio długi ciąg pomiarowy, zdecydowano się na wykorzystanie zaawansowanych technik interpolacyjnych opartych na metodzie *cokrigingu*. Jako zmienne zależne wykorzystano wysokość nad poziomem morza, wysokość względną, ekspozycję, nachylenie terenu. W wyniku modelowania otrzymano bardzo dokładny obraz charakteryzujący warunki śniegowe w całym obszarze Górnej Wisły. Na jego podstawie można było określić warunki opadowe i warunki śniegowe dla ośrodka Podstolice-SKI (okres analiz 1961–2010).

Średnia roczna suma opadów w okolicach ośrodka wynosi nieco ponad 807 mm, zaś w całym sezonie zimowym blisko 170 mm. Opady atmosferyczne nie wykazują jednokierunkowych tendencji. Zmieniła się struktura opadów głównie w ciepłej porze roku, są one bardziej gwałtowne, krótkotrwałe, niszczycielskie, powodujące coraz częściej gwałtowne powodzie. Jednocześnie zanikają opady poniżej 1 mm/dobę (Limanówka, 2008).

Opady śniegu stanowią w Polsce od 15 do 20% rocznej sumy opadów i występują od listopada do kwietnia, zaś w górach już we wrześniu, a w Tatrach pojawia się sporadycznie również w miesiącach letnich. Liczba dni z pokrywą śnieżną wydłuża się z zachodu i południowego–zachodu ku północnemu–wschodowi kraju z 30–60 do 80–90 dni i ponad 200 dni wysoko w górach (http://klimada.mos.gov.pl). Średnia roczna liczba dni z opadem śniegu na Pogórzu Wielickim to 36. Pokrywa śnieżna zalega w okolicach ośrodka Podstolice średnio 78 dni, od połowy listopada do początku kwietnia, a jej grubość wynosi około 15 cm, zaś maksymalnie nie przekracza 85 cm (ryc. 7, 8). Przeciętna grubość i trwałość pokrywy śnieżnej nie zapewnia korzystnych warunków do rozwoju sportów zimowych.

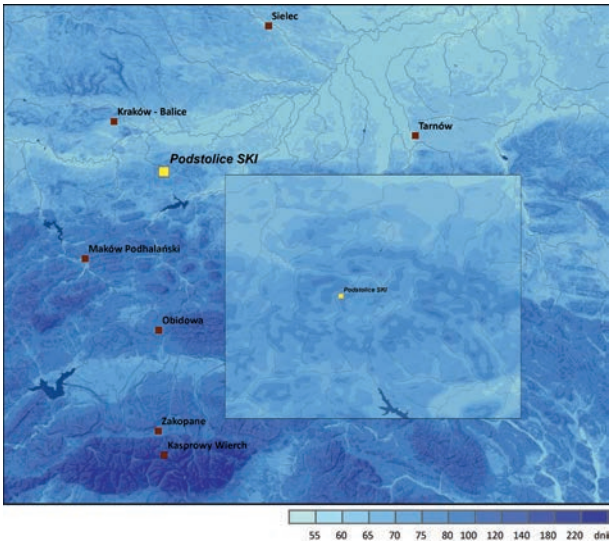

Ryc. 7. Średnia liczba dni z pokrywą śnieżną (1961–2010)
Źródło: opracowanie R. Pyrc na podstawie danych IMGW-PIB

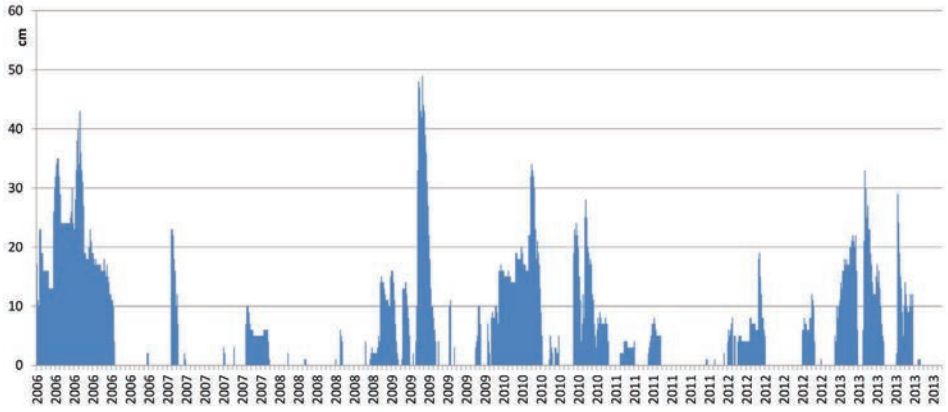

Ryc. 8. Grubość pokrywy śnieżnej w miesiącach: grudzień, styczeń, luty, marzec w latach 2006–2013 na stacji pomiarowej Koźmice Wielkie

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z IMGW-PIB

Analiza ryciny 8 pokazuje wyraźną cykliczność okresów zimowych z grubszą pokrywą śnieżną, co daje zdecydowanie większe możliwości do efektywnego działania ośrodka. Określenie częstości występowania okresów bardziej śnieżnych może również wpływać na potencjalne funkcjonowanie ośrodka w zakresie nie związanym z głównym typem działalności.

Scenariusze zmian klimatu w XXI wieku w Polsce opracowano wykorzystując najlepsze narzędzia nowoczesnej klimatologii – hydrodynamiczne modele systemu klimatycznego. Modele te dostarczają trójwymiarowego opisu w czasie zmiennych klimatycznych. Scenariusze zmian klimatu dla Polski są przygotowane w oparciu o ogólnodostępne dane modelowe pochodzące z projektu KLIMAT, który był prowadzony w Instytucie Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowym Instytucie Badawczym (Wpływ zmian klimatu…, 2012). W pracy wykorzystano dane ze scenariusza wiązki dla okresu 2011–2030, z którego wynika, że we wszystkich czterech potencjalnych miesiącach działalności ośrodka Podstolice-SKI przewiduje się wzrost średniej temperatury powietrza. Największy wzrost przewiduje się w grudniu i styczniu (przewidywana średnia temperatura dla grudnia 0,2°C, dla stycznia -2,0°C) , natomiast najmniejszy w miesiącu marcu (przewidywana średnia temperatura 3,1°C) (Wpływ zmian klimatu…, 2012). Na podstawie danych modelowych można określić, jak będzie kształtować się rozkład jednego z podstawowych czynników wpływających na funkcjonowanie ośrodka narciarskiego, jakim jest średnia, minimalna i maksymalna wartość temperatury powietrza w układzie rocznym w okresie 2011–2030. Tego typu opracowanie może być pomocne w planowaniu ewentualnego rozszerzenia działalności ośrodka, w przypadku możliwości wystąpienia skrajnie niekorzystnych warunków termicznych (ryc. 9).

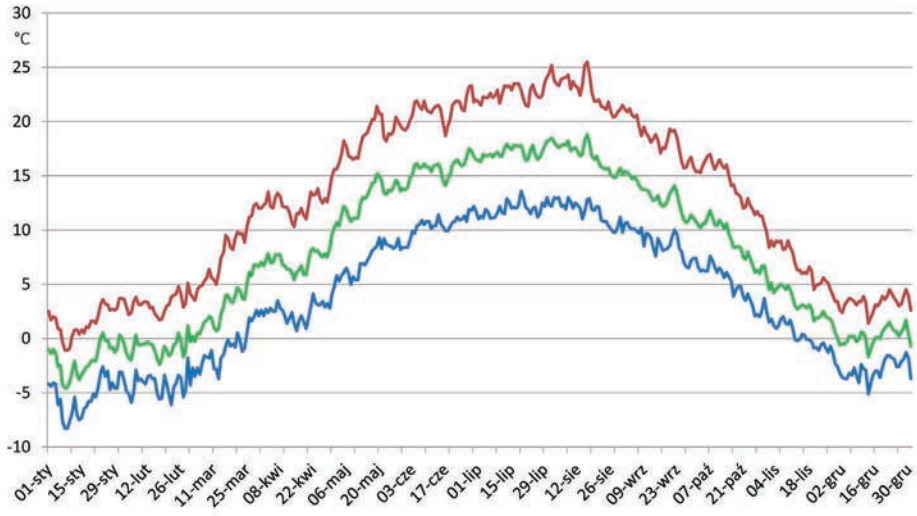

Ryc. 9. Przewidywane wartości średniej, minimalnej i maksymalnej dobowej temperatury powietrza w następnym okresie pomiarowym (2011–2030) w rejonie ośrodka Podstolice-SKI
Źródło: opracowanie R. Pyrc na podstawie danych IMGW-PIB

Funkcjonowanie ośrodka narciarskiego Podstolice-SKI

Ośrodek narciarski Podstolice-SKI, mający w części zaspokoić zapotrzebowanie na usługi narciarskie mieszkańców aglomeracji krakowskiej, funkcjonuje już siedem sezonów narciarskich. Został on otwarty w sezonie zimowym 2009/2010. Ze względu na warunki pogodowe, w tym głównie termiczne, umożliwiające sztuczne naśnieżenie stoku i odpowiednie przygotowanie tras narciarskich, uruchomienie jego nastąpiło 6 stycznia 2010 roku. W sezonie tym ośrodek funkcjonował bez przerwy do 18 marca, a więc przez 72 dni. W drugim sezonie zimowym 2010/2011 warunki pogodowe pozwoliły na uruchomienie ośrodka dopiero 19 stycznia 2011 roku i funkcjonował on tylko do 9 lutego. Ze względu na wysokie temperatury i brak możliwości naśnieżania od 10 do 18 lutego został on zamknięty ze względu na całkowite spłynięcie śniegu. Dopiero ponowne naśnieżenie tras narciarskich spowodowało uruchomienie ośrodka i jego funkcjonowanie do 15 marca. W sezonie tym ośrodek narciarski funkcjonował tylko przez 47 dni i poniósł ogromne wydatki finansowe, związane z dwukrotnym całkowitym zaśnieżeniem i przygotowaniem stoku. W kolejnym sezonie zimowym 2011/2012 wyciągi narciarskie ruszyły również dopiero w drugiej połowie stycznia i funkcjonowały bez przerwy do 10 marca, a więc przez 52 dni. Czwarty sezon funkcjonowania ośrodka narciarskiego Podstolice-SKI był jego najdłuższym sezonem. Niskie temperatury powietrza pozwoliły na przygotowanie stoku narciarskiego i ruszenie wyciągów już od 12 grudnia 2012 roku. Sztuczne naśnieżanie było możliwe prawie do połowy marca. Ośrodek zakończył sezon narciarski 30 marca 2013 roku, funkcjonując przez 108 dni, a więc możliwości eksploatacji zostały wykorzystane w 100%. Kolejny sezon 2013/2014 ze względu na warunki pogodowe był najkrótszym sezonem w funkcjonowaniu ośrodka w Podstolicach,

podobnie jak w innych ośrodkach w Polsce. Tylko jeden wyciąg został uruchomiony 25 stycznia 2014 roku, natomiast następny dopiero 1 lutego. Ze względu na wysokie temperatury powietrza sezon narciarski w ośrodku zakończył się już 2 marca, trwając łącznie 35 dni (dane od właścicieli ośrodka).

Wnioski

Rosnące zainteresowanie sportami zimowymi wśród społeczeństwa zachęca prywatnych przedsiębiorców do tworzenia nowej i usprawniania obecnej infrastruktury narciarskiej. Powstanie ośrodka narciarskiego jest jednak zasadne z punktu widzenia przynoszonych korzyści dla inwestora, jeżeli jest gwarancja minimum 100 dni występowania pokrywy śnieżnej, naturalnej bądź wyprodukowanej sztucznie, która jest warunkiem jego funkcjonowania (Baranowska-Janota, 1978). Z analizy długości sezonu narciarskiego trwającego na stacji Podstolice-SKI wynika, że od początku jego powstania, tylko w jednym sezonie 2012/2013 warunki te zostały spełnione. W okresie pierwszych pięciu lat jego funkcjonowania możliwości eksploatacji ośrodka były wykorzystane przeciętnie w 50%, a w sezonie zimowym 2013/2014 tylko w 35%.

Ze względu na krótki okres funkcjonowania ośrodka w okresie zimowym, spowodowanym niekorzystnymi warunkami pogodowymi, nie przynosił on oczekiwanych zysków dla inwestorów. W celu zwiększenia jego rentowności w 2013 roku poszerzył on swoją ofertę o usługi w okresie letnim. Na terenie ośrodka otworzono mini-zoo, park linowy i ściankę wspinaczkową. Drewniana karczma oferuje swoje usługi gastronomiczne również latem, w czasie weekendów.

Mimo generalnej tendencji występowania okresów niekorzystnych z punktu widzenia elementów meteorologicznych i klimatologicznych do funkcjonowania analizowanego ośrodka narciarskiego, okresowo zaznacza się występowanie zarówno zim ciepłych, jak również okresów zimowych o zdecydowanie większym potencjale śniegowym (ryc. 8). Taki stan rzeczy można po dogłębnej analizie wykorzystać do dokładnego zaplanowania i zdywersyfikowania działalności ośrodka. W okresach „korzystnych" zintensyfikować działalność ściśle związaną z wiodącą funkcją ośrodka, jednocześnie w przypadku okresów niekorzystnych rozszerzając działalność nie związaną z funkcją narciarską. Niestety planowanie tego typu działalności jest możliwe dopiero po wieloletniej i dokładnej analizie zarówno wyników ekonomicznych prowadzonej działalności, jak również warunków meteorologicznych oraz ich wzajemnego powiązania. Przewidywany wzrost temperatury powietrza, a co za tym idzie pogorszenie się zarówno warunków termicznych, jak i warunków pluwialnych i śniegowych, wymusi na właścicielach stworzenie szerszego planu dywersyfikacji działalności ośrodka, opartego przede wszystkim na działalności uzupełniającej, wykorzystującej inne formy rekreacji.

Literatura/References

Adaptacja do zmian klimatu (2015, 18 października). Pozyskano z http://klimada.mos.gov.pl/

Baranowska-Janota, M. (1978). Metoda wyznaczania terenów dla narciarstwa zjazdowego. *Człowiek i środowisko*, t. 2, z. 2, 43–51.

Bokwa, A., Matuszyk, K. (2005). Występowanie zjawisk atmosferycznych niekorzystnych dla rolnictwa na Pogórzu Wielickim. *Woda – Środowisko – Obszary wiejskie*, 5, 57–68.

Chudy-Hyski, D., Cieślikowski, K., Żemła, M. (2008). Jakość oferty polskich ośrodków narciarskich. *Ekonomia,* 21, 172–197.

Faracik, R., Kurek, W., Mika, M., Pawlusiński, R. (2009). Turystyka w Karpatach Polskich w świetle współczesnych kierunków rozwoju. W: B. Domański, W. Kurek (red.), *Gospodarka i przestrzeń*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 77–98.

Gołembski, G. (red.) (2002). *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym.* Poznań: AE.

Hess, M. (1965). Piętra klimatyczne w polskich Karpatach Zachodnich. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne*, 11, 1–267.

Hudson, S. (2000). *Snow Business. A Study of the International Ski Industry*. London: Cassel.

Klisiński, J. (1994). *Marketing w sporcie*. Warszawa: Resortowe Centrum Metodyczno-Szkoleniowe Kultury Fizycznej i Sportu.

Krzesiwo, K. (2014). *Rozwój i funkcjonowanie stacji narciarskich w polskich Karpatach.* Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Krzesiwo, K. (2016). Społeczne i gospodarcze aspekty rozwoju turystyki narciarskiej. *Przedsiębiorczość-Edukacja* 12, 233–244.

Krzesiwo, K., Mika, M. (2011). Ocena atrakcyjności turystycznej stacji narciarskich w świetle zagadnienia ich konkurencyjności – studium porównawcze Szczyrku i Białki Tatrzańskiej. *Prace Geograficzne*, 125, 95–110.

Kurek, W. (2004). *Turystyka na obszarach górskich Europy*. Kraków: IGiGP UJ.

Limanówka, D. (2008). Zmienność klimatu Pogórza Wielickiego w latach 1978–2003 (na przykładzie stacji Dobczyce). *Prace Geograficzne*, 119, 9–28.

Mika, M. (2009). Ski tourism in the Polish Carpathians – present state and issues of development. *Folia Geographica, Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis*, 14, Presov, 198–208.

Mika, M. (2014). *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki.* Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Raport CBOS. (2013). Aktywność fizyczna Polaków, Warszawa 2013 (online: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_129_13.PDF).

Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo. (2012). Warszawa: Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowy Instytut Badawczy.

Żemła, M. (2005). *Ośrodki narciarskie w Polsce, cz. II, Raport końcowy z badań własnych pracowników Katedry Turystyki GWSH*. Katowice.

Żemła, M. (2006). Uwarunkowania rozwoju polskich ośrodków narciarskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego,* 439, 345–359.

Żemła, M., Siesicka, A. (2007). Możliwości i szanse wynikające z rozwoju infrastruktury narciarskiej na zwałowiskach poprzemysłowych aglomeracji katowickiej. W: *Dziedzictwo kultury przemysłowej jako szansa rozwoju turystyki europejskiej*. III Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna, Zabrze 15–16 września 2006. Katowice, 189–204.

Żemła, M., Żemła, A. (2006). Wpływ czynników lokalizacji na konkurencyjność ośrodka narciarskiego. *Turyzm,* 16, 1, 71–83.

http://www.nasniezanie.pl/ (2015, 5 listopada)

Notka biograficzna o autorze: Zainteresowania naukowo-badawcze i tematyka publikacji koncentrują się wokół problemów geomorfologicznych oraz zagadnień z zakresu geografii regionalnej.

Badania autorki dotyczą również problematyki rozwoju turystyki i rekreacji, a głównie zagadnień uwarunkowań rozwoju i funkcjonowania regionów turystycznych na świecie, analizy przestrzennego zróżnicowania zagospodarowania turystycznego oraz wielkości ruchu turystycznego.

Biographical note of author: the scientific and research issues as well as the publication themes are concentrated on the geomorphology problems and the issues concerning regional geography. Author's research concentrate also on the problem of tourism and recreation growth, especially on the question of development conditions and functioning of tourist regions in the world including the analyses of spatial differentiation of tourist infrastructure and size of tourism itself.

Małgorzata Bajgier-Kowalska, dr
Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Wydział Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych
Katedra Turystyki Międzynarodowej i Geografii Społecznej
ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1
30-705 Kraków
malbajkow@interia.pl

Notka biograficzna o autorze: zainteresowania naukowo-badawcze i tematyka publikacji koncentrują się wokół analizy meteorologicznych i klimatologicznych uwarunkowań występowania opadów ekstremalnych w Polsce, wykorzystania współczesnych metod pomiarowych, w tym danych radarów meteorologicznych w analizie opadów atmosferycznych na potrzeby społeczeństwa.

Biographical note of author: the research in the publication focuses on meteorologic and climatologic conditions leading to the occurrence of extreme precipitation events as well as bases on the use of advanced methods of measurement including meteorologic radar data in the analysis of atmospheric precipitation that can be useful to local communities.

Robert Pyrc, mgr
Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej
Państwowy Instytut Badawczy
Dział Zarządzania Siecią Obserwacyjno-Pomiarową w Krakowie
ul. Piotra Borowego 14
30-215 Kraków
robert.pyrc@imgw.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.7

Jerzy Wrona
Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków, Polska

Symbole religijne na flagach i w herbach państw współczesnego świata

Streszczenie

Wygląd i podstawowa symbolika flag i herbów państwowych wchodzi w zakres zainteresowania także geografii, zwłaszcza geografii politycznej. Wiele flag i herbów swą kolorystyką i detalami graficznymi odnosi się do religii, gdyż – tak dawniej, jak i obecnie – wierzenia religijne mają duży wpływ na rozwój społeczeństw. Na flagach prawie 70 i w herbach około 80 państw współczesnego świata zostawiły swoje odbicie przede wszystkim wielkie religie światowe – chrześcijaństwo i islam. Symbole religijne na flagach i w herbach: nawiązują do tradycji religijnych danego narodu, symbolicznie informują o podstawowym składzie wyznaniowym mieszkańców, „określają" religię państwową, niekiedy nawołują do tolerancji religijnej. Napisy na flagach oraz dewizy herbowe odwołują się wprost do Boga lub do określonych wartości etyczno-religijnych.

Religious symbols on flags and national coats of arms of states of contemporary world

Abstract

The appearance and basic symbolism displayed on flags and national coats of arms of states is an important topic in geography, especially political geography. The colors and graphic details of many national flags and coats of arms refers to religion because – formerly and now – religious beliefs have a strong influence on the development of societies. Symbols of all the great world religions – Christianity and Islam are presented on almost 70 flags and 80 national coats of arms of countries of the modern world. Religious symbols placed on the flags and coats of arms: refer to the religious traditions of a nation, symbolically define the religious residents, "identify" state religion, may be the motto of religious tolerance. The inscriptions on the flags, and the motto of the national coat of arms refer directly to God or to specific ethical and religious values.

Słowa kluczowe: flaga; herb państwowy; kraj; religia; świat

Key words: coat of arms; country; flag; religion; world

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Wrona, J. (2016). Symbole religijne na flagach i herbach państw współczesnego świata. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.7

Wprowadzenie

Flaga oraz herb, najważniejsze symbole państwowe, świadczą o zajmowanym przez każde państwo miejscu na politycznej mapie świata, w określonym – ukształtowanym przez środowisko geograficzne i historię – kręgu cywilizacyjnym. Wygląd i podstawowa symbolika flag i herbów państwowych wchodzi w zakres zainteresowania także geografii, zwłaszcza geografii politycznej. Barwy i elementy graficzne flag i herbów nawiązują zwykle do legendarnych i historycznych wydarzeń z dziejów kraju i jego narodu oraz do geografii – charakterystycznych cech środowiska przyrodniczego, ludności i gospodarki.

Wiele flag i herbów swą kolorystyką i detalami odnosi się do religii, gdyż – tak dawniej, jak i obecnie – wierzenia religijne mają duży wpływ na rozwój społeczeństw.

W opracowaniu – nie wnikając w szczegółowe detale weksylologiczne i heraldyczne – przeanalizowano występowanie elementów graficznych i kolorystycznych odnoszących się do religii na flagach i w herbach około dwustu suwerennych państw wszystkich kontynentów.

W pracy wykorzystano różnorodne – książkowe i artykułowe – źródła weksylologiczne i heraldyczne, ponadto opracowania typowo geograficzne, polityczne i historyczne. Najważniejsze podano w załączonej literaturze. Bardzo pomocny okazał się też Internet, m.in. strony krajowe i zagraniczne Wikipedii oraz FOTW – Flags of the World.

Symbole poszczególnych religii – chrześcijaństwo

Symbole chrześcijaństwa – krzyż i biały (srebrny) kolor widnieją na flagach i w herbach najstarszych państw europejskich – Wielkiej Brytanii, Grecji, Szwajcarii, krajów skandynawskich oraz innych krajów Europy i świata. Wśród symboli chrześcijańskich krzyżowi przynależy naczelne miejsce.

Krzyż jako motyw ornamentalny i znak symboliczny znany był wielu kulturom od zamierzchłych czasów. Obecnie stanowi przede wszystkim symbol wiary chrześcijańskiej. Upowszechnienie się kultu krzyża nastąpiło po zniesieniu przez Konstantyna Wielkiego kary śmierci krzyżowej i odnalezieniu drzewa krzyża Chrystusowego w 320 r. Z uwagi, iż był narzędziem męki i śmierci Jezusa Chrystusa, krzyż ustanowiono godłem krucjat („wypraw krzyżowych") podejmowanych przez europejskich rycerzy chrześcijańskich do Ziemi Świętej. Na tarczach rycerskich krzyże pojawiły się w połowie XII w. Od rycerstwa znak ten przeszedł do heraldyki, chorągwi, orderów i odznaczeń (Cirlot, 2000; Dudziński, 1997; *Encyklopedia katolicka*, 1993–1997; Znamierowski, Dudziński, 2008).

Flaga państwowa Wielkiej Brytanii (ryc. 1) powstała z połączenia flag narodowych Anglii, Szkocji i Irlandii. Kompozycję plastyczną tworzą, nałożone na siebie, trzy krzyże: krzyż św. Jerzego (czerwony na białym polu), krzyż św. Andrzeja (biały, poprzeczny na granatowym polu), krzyż św. Patryka (czerwony, poprzeczny na białym polu). Symbolizują one członków obecnego Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej.

W rozbudowanym kompozycyjnie herbie Wielkiej Brytanii umieszczono dewizę korony brytyjskiej *Dieu et mon droit* – „Bóg i moje prawo". Była to proklama – rycerskie

zawołanie króla angielskiego Ryszarda Lwie Serce w bitwie z Francuzami pod Gisors w 1198 r.

Biały krzyż, tzw. grecki, na niebieskim tle w kantonie flagi Grecji symbolizuje greckie chrześcijaństwo ortodoksyjne – prawosławni stanowią 98% mieszkańców kraju. Krzyż na fladze jest też przeciwstawieniem tureckiego (islamskiego) półksiężyca. Podkreśla rolę chrześcijaństwa w formowaniu się nowoczesnego narodu greckiego. Herbem Grecji jest srebrny krzyż w błękitnym polu tarczy herbowej.

Nietypowa, kwadratowa flaga Szwajcarii posiada na czerwonym polu biały równoramienny krzyż. Taki sam krzyż jest godłem Konfederacji Szwajcarskiej (ryc. 2). W 1339 r., podczas bitwy pod Laupen ustalony wspólny znak rozpoznawczy – biały krzyż na odzieży żołnierzy kantonów, które tworzyły konfederację. Biały krzyż dodano też do czerwonego pola wojennych proporców.

Flagi państw skandynawskich, z krzyżem tzw. skandynawskim, o nieregularnych ramionach, inspirowała flaga duńska (ryc. 1). Pochodzi z czasów krucjat duńskich krzyżowców przeciwko pogańskim Estom (Estończykom). Według legendy, podczas bitwy pod Lyndanise (obecnie Tallin), 15 czerwca 1219 r. król duński Waldemar II zobaczył na ognistym niebie biały krzyż, który uznano za zapowiedź zwycięstwa nad przeciwnikiem. Według innej wersji legendy, w czasie tej bitwy z nieba spadła czerwona chorągiew z krzyżem. W rzeczywistości czerwona flaga z białym krzyżem była zapewne chorągwią średniowiecznych rycerzy udających się na wyprawy krzyżowe już w XII w. Dziś krzyż skandynawski na flagach Danii, Finlandii, Islandii, Norwegii i Szwecji, symbolizuje związki historyczne i podobieństwa geograficzne państw nordyckich (Smith, 1996).

W herbach wielu państw świata występuje korona z krzyżem. Taka sytuacja ma miejsce w herbach Danii, Norwegii i Szwecji. Korona zamknięta z krzyżem (czasem więcej niż jedna) występuje także w herbach m.in. Belgii, Holandii, Luksemburga, Monako, Hiszpanii, Bułgarii, Kanady.

Zrozumiałe jest, że znaki państwowe Watykanu (ryc. 2) w pełni nawiązują do charakteru tego państwa. Żółto-białe barwy flagi Stolicy Apostolskiej pochodzą od barw godła państwowego – kluczy św. Piotra. Nawiązują też do herbu Królestwa Jerozolimskiego istniejącego w dobie wypraw krzyżowych (1099–1187) – miało ono złoty krzyż na srebrnym polu. Pośrodku pasa białego na kwadratowej fladze Watykanu umieszczono, skrzyżowane ze sobą, klucze „od bram raju i czyśćca". Klucze przypominają fragment Ewangelii św. Mateusza – słowa Chrystusa skierowane do apostoła Piotra: „I tobie dam klucze królestwa niebieskiego" (Mt 16,19). Nad kluczami św. Piotra znajduje się złoto-srebrna tiara – trójczłonowa korona papieska. Uważa się, że jest ona symbolem potrójnej władzy: królewskiej, kapłańskiej, pasterskiej. Od 1963 r. tiara jest nieużywana.

Flaga Republiki Irlandzkiej ma trzy pionowe pasy w kolorach: zielonym, białym i pomarańczowym. Zieleń symbolizuje „Szmaragdową (Zieloną) Wyspę", jak nazywana jest często Irlandia oraz katolicką większość (84%) społeczeństwa. Kolor pomarańczowy, przypominający barwy rodowe Wilhelma III Orańskiego (od 1689 r. króla Anglii, Szkocji i Irlandii), oznacza protestantów (irlandzkich anglikanów). Biały pas, położony pośrodku obydwu poprzednich, symbolizuje pragnienie pokoju i zrozumienia między tymi grupami wyznaniowymi.

Kolorystyka flagi Malty wywodzi się z herbu Zakonu Joannitów, zwanych później Kawalerami Maltański, którzy rządził Maltą w latach 1530–1798. W lewym

górnym rogu flagi umieszczono Krzyż Jerzego, z wyobrażeniem postaci św. Jerzego na koniu. To najwyższe cywilne odznaczenie Zjednoczonego Królestwa przyznał Malcie w 1943 r. król angielski Jerzy VI za męstwo Maltańczyków podczas II wojny światowej.

Na zielono-czerwonej fladze Portugalii umieszczono mały herb państwowy. Na srebrnej tarczy widnieje 5 mniejszych błękitnych tarcz uformowanych na kształt krzyża. Przypominają one czasy rekonkwisty – walki chrześcijan o wyparcie Maurów z Półwyspu Pirenejskiego, szczególnie zaś zwycięstwo późniejszego pierwszego portugalskiego króla Alfonsa I Zdobywcy nad pięcioma księciami Maurów w bitwie pod Ourique w 1139 r. Pięć srebrnych kropek na każdej z tarcz najczęściej interpretuje się jako pięć ran Chrystusa, w imię którego bitwa była prowadzona, i – jak się uważa – za Jego przyczyną odniesiono zwycięstwo (Brożek, 1998).

Krzyż na koronie książęcej znajduje się na fladze i w herbie Liechtensteinu. Podobna sytuacja ma miejsce na fladze państwowej i w herbie San Marino. Na tarczy herbowej przedstawiono trzy wierzchołki masywu Monte Titano. Nazwa państwa wywodzi się od św. Maryna (Marinusa), założyciela w IV w. niewielkiej wspólnoty chrześcijańskiej na Górze Tytana, który ukrył się tu przed prześladowaniami cesarza Dioklecjana.

Mimo że od 1993 r. Księstwo Andory jest suwerennym państwem, to z uwagi na tradycję zachowano dotychczasową nazwę i tytularne zwierzchnictwo prezydenta Francji i biskupa z Seo de Urgel. Stąd też w herbie Andory, znajdującym się na fladze państwowej, pozostały symbole władzy biskupiej – mitra i pastorał. Trzymaczami tarczy herbowej Monako są dwaj franciszkańscy mnisi z mieczami, co jest przypomnieniem zdobycia Monako w 1297 r. przez Franciszka Przebiegłego, przebranego za mnicha. Wydarzenie to uznano za początek panowania dynastii Grimaldich w Monako. Dewiza herbowa *Deo Juvante* oznacza „Z pomocą boską".

Orzeł z krzyżem w dziobie jest godłem Rumunii. Wspólna przeszłość historyczna jest powodem, że współczesny herb Republiki Mołdawii jest podobny do rumuńskiego. Wizerunek orła przyniosły do Dacji legiony rzymskie. Uważa się tu, że krzyż w dziobie orła to oznaka przyjęcia chrześcijaństwa i uniwersalnych wartości moralnych tej religii (prawosławni stanowią 85% ludności Rumunii i ok. 80% Mołdawii).

Dwuramienny srebrny krzyż – uważany często za symbol „apostołów Słowian" – świętych Cyryla i Metodego, jako godło Republiki Słowacji widnieje na fladze naszego południowego sąsiada. Srebrny krzyż Słowacji pochodzi z herbu średniowiecznych Węgier. Taki sam podwójny krzyż znajduje się w lewym (heraldycznie) polu tarczy herbu Węgier (ryc. 2). Tarczę herbową wieńczy korona króla Stefana I Świętego – twórcy państwowości węgierskiej, który po przyjęciu chrztu koronował się w 1001 r. na króla Madziarów. Na koronie Świętego Stefana znajduje się charakterystyczny przekrzywiony złoty krzyżyk, co – według tradycji – jest efektem jej uszkodzenia podczas kradzieży w XV w.

Herb Serbii (umieszczony na fladze) z dwugłowym orłem wieńczy korona z krzyżem. Tarcza herbowa zawiera tzw. krzyż serbski (równoramienny z czterema krzesiwami w każdym rogu, przypominającymi w cyrylicy literę „C"). Podobnie herb Czarnogóry widnieje na fladze tego państwa. Dwugłowy orzeł trzyma w szponach berło i jabłko zakończone krzyżami, a głowy orła wieńczy korona z krzyżem. Na piersi orła jest tarcza z lwem, który reprezentuje władzę biskupią i jest biblijnym symbolem Chrystusa Zwycięzcy.

Godłem Litwy jest Pogoń. Galopujący na koniu rycerz trzyma tarczę z podwójnym złotym krzyżem, znakiem rodowym Władysława Jagiełły. Godłem Rosji jest dwugłowy orzeł, który w szponach dzierży berło i carskie jabłko z krzyżem. Na piersi złotego orła widnieje mała tarcza z wizerunkiem św. Jerzego – patrona Rusi Moskiewskiej.

Nowa, z 2004 r., flaga Gruzji (ryc. 1) nosi nazwę „flagi 5 krzyży". W centrum białego pola flagi umieszczono czerwony krzyż św. Jerzego – patrona Gruzji i 4 małe krzyże greckie po bokach. Liczba krzyży symbolizuje 5 ran Chrystusa. Według innych interpretacji pięć krzyży to Chrystus i czterech ewangelistów. W herbie Gruzji (ryc. 2) umieszczono obraz św. Jerzego w walce ze smokiem (Hubka, 2016).

Czerwony pas na fladze Armenii symbolizuje krew ormiańskich bohaterów przelaną w obronie wolności i chrześcijaństwa. Pośrodku tarczy herbu armeńskiego znajduje się mała tarcza (tzw. sercowa) z rysunkiem Araratu – odwiecznego symbolu Armenii i niemego świadka liczącej trzy tysiące lat historii Ormian. Na wierzchołku Araratu, symbolicznie okolonego wodami potopu, widać arkę Noego.

Z krajów Afryki odniesienie do religii zawierają dewizy herbów Ugandy (ryc. 2) i Nigerii. W herbie Ugandy dewiza brzmi *For God and My Country* – „Dla Boga i Mego Kraju". Napis na złotej wstędze herbu Nigerii to: *Unity and Faith, Peace and Progress* – „Jedność i Wiara, Pokój i Postęp".

Trójbarwny, żółto-czarno-biały krzyż pośrodku flagi Dominiki oznacza chrześcijaństwo. Trzy kolory krzyża przedstawionego na fladze symbolizują m.in. Trójcę Świętą. Tarczę herbową dzieli na cztery pola złoto-błękitny krzyż, będący symbolem chrześcijańskiej wiary narodu. Umieszczone w herbie motto państwa brzmi *Apres Bondie C'est La Ter* – „Po Bogu kochamy ziemię" .

Na fladze Dominikany biały krzyż symbolizuje katolicyzm, wyznawany przez prawie 70% mieszkańców kraju. W środku krzyża znajduje się herb państwowy. W centralnej części tarczy herbowej umieszczono Biblię otwartą na stronie z Ewangelią św. Jana. Nad Pismem Świętym jest złoty krzyż symbolizujący wyzwolenie z niewoli kolonialnej. Do religii nawiązuje również motto narodowe: *Dios, Patria, Libertad* – „Bóg, Ojczyzna, Wolność". Podobne motto: *Dios, Union, Libertad* – „Bóg, Jedność, Wolność" znajduje się też w herbie Salwadoru, umieszczonym także na fladze państwowej tego latynoskiego kraju.

Głównym elementem tarczy herbu Wysp Bahama jest flagowy statek Krzysztofa Kolumba „Santa Maria". Dewiza Grenady, umieszczona na wstędze w dolnej części herbu, brzmi: *Ever Conscious of God we aspire, build and advance as one people* – „Zawsze dążymy do poznania Boga, budowy i postępu jako jeden naród". Z kolei w klejnocie herbu Barbadosu wyciągnięta ręka krajowca trzyma dwie łodygi trzciny cukrowej złożone na kształt krzyża św. Andrzeja. Motyw trzciny cukrowej podkreśla rolę, jaką w gospodarce kraju, zwłaszcza dawniej, odgrywał eksport cukru i rumu. Na srebrnej tarczy herbu Jamajki znajduje się czerwony krzyż św. Jerzego.

Gwiazdozbiór Krzyża Południa zdobi herb Brazylii, a dewiza herbu Surinamu *Justitia, Pietas, Fides* oznacza „Sprawiedliwość, Pobożność, Wierność".

Z państw Australii i Oceanii gwiezdny Krzyż Południa, jako symbol półkuli południowej, znajduje się na flagach Australii (ryc. 1), Nowej Zelandii, Samoa oraz Papui-Nowej Gwinei. Flaga brytyjska, z krzyżami świętych Jerzego, Andrzeja i Patryka, znalazła miejsce na flagach Australii, Nowej Zelandii, Fidżi i Tuvalu.

Chrześcijan (a są to głównie protestanci) reprezentują też cztery najdłuższe promienie białej gwiazdy – ułożone na kształt krzyża, na fladze Wysp Marshalla.

Czerwony równoramienny krzyż znalazł miejsce w kantonie flagi państwowej Tonga. Krzyż, którego kolor symbolizuje krew Chrystusa, ma uświadamiać mieszkańcom, że czuwa nad nimi Bóg i przypominać, jak wiele zawdzięczają oni poświęceniu Chrystusa. Centralne miejsce herbu Tonga zajmuje biała gwiazda z czerwonym krzyżem pośrodku. Korony królewskie z krzyżem są symbolem państwa monarchistycznego. Biały gołąb, trzymający w dziobie gałązkę oliwną, symbolizuje pokój, jedność i chrześcijaństwo. Dewiza herbu *Ko e' Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a* znaczy „Bóg i Tonga są moim dziedzictwem" (Brożek, 1998).

Na tarczy herbowej Związku Australijskiego umieszczono czerwony krzyż św. Jerzego – symbol Nowej Południowej Walii, następnie – Krzyż Południa reprezentujący stan Wiktoria, w polu trzecim – błękitny krzyż maltański oznaczający Queensland.

W herbie Nowej Zelandii widnieją gwiazdy Krzyża Południa. Ponad tarczą herbową znajduje się korona św. Edwarda (z krzyżami) symbolizująca monarchię brytyjską.

Herb Nauru dopełnia dewiza *God's Will First* – „Najpierw wola Boża". Motto herbu Vanuatu (ryc. 2) brzmi *Long God yumi stanap* – „Zdążamy do Boga". W herbie Samoa znajduje się Krzyż Południa (wskazujący na położenie kraju) oraz czerwony krzyż (oznaczający chrześcijaństwo). Dewiza herbowa brzmi *Fa'avae i le Atua Samoa* – „Boże, bądź fundamentem Samoa". Motto państwowe Tuvalu to: *Tuvalu mo te Atua* – „Tuvalu dla Boga". Tarczę herbu Fidżi (znajdującą się też na fladze kraju) dzieli krzyż św. Jerzego, symbolizujący związki z Wielką Brytanią. Motto herbu brzmi: *Reve vaka na kalou ka doka na Tui* – „Bojaźń Boga i honor króla" (Brożek, 1998).

Ryc. 1. Przykładowe flagi z symboliką religijną: Arabia Saudyjska, Australia, Dania, Gruzja, Indie, Irak, Kambodża, Pakistan, Sri Lanka,Tunezja, Urugwaj, Wielka Brytania

Źródło: https://pl.wikipedia.org

http://www.crwflags.com/FOTW/FLAGS/

Ryc. 2. Przykładowe herby państwowe z symboliką religijną: Gruzja, Izrael, Laos, Mauretania, Szwajcaria, Uganda, Vanuatu, Watykan, Węgry
Źródło: https://pl.wikipedia.org/
http://www.crwflags.com/FOTW/FLAGS

Symbole poszczególnych religii – islam

Głównymi symbolami islamu są zieleń i półksiężyc. W różnych kompozycjach widać je na flagach i w herbach wielu państw muzułmańskich. Kolor zielony był ulubionym przez proroka Mahometa. Spośród używanych przez niego trzech chorągwi: czarnej – wojennej, białej – pokojowej i zielonej, ta ostatnia była najważniejszą, nazywano ją „chorągwią proroka". Poza tym, dla ludów żyjących na gorących i suchych pustyniach oraz półpustyniach Półwyspu Arabskiego, o dominacji brunatnożółtego, jałowego krajobrazu, woda, deszcz i zieleń są czymś wyjątkowym. Stąd też kolor zielony, przypominający roślinność, jest darzony tu szczególnym szacunkiem (Barker, 2006; Wrona, 2002).

W pełni „religijną" jest flaga Arabii Saudyjskiej (ryc. 1). Na zielonym polu flagi umieszczono szahadę – główne credo islamu: *La ilaha illa – Llah wa Muhammad rasul – Llah* – „Nie ma Boga nad Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem". Szahada jest wyznaniem wiary dla muzułmanów, stanowi część składową każdej modlitwy. Pod inskrypcją znajduje się miecz, który ma służyć do obrony wiary. Flaga Arabii Saudyjskiej jest jedyną, której nie opuszcza się do połowu masztu na znak żałoby (Smith W., 2001).

Szahada znajduje się też w herbie Afganistanu umieszczonym na fladze tego państwa. Aktualna wersja flagi Afganistanu z 2004 r. posiada trzy pionowe pasy: czarny, czerwony, zielony. Herb składa się ze stylizowanego rysunku meczetu, w którym wyróżniono m.in. takie detale architektoniczne, jak mihrab i minbar. Ponadto w herbie widnieje napis *Allahu Akbar* – „Allah jest wielki".

Formuła „Allah jest wielki" znajduje się także na fladze (ryc. 1) i w herbie Iraku oraz – powtórzona 22 razy – na fladze Iranu. Emblemat państwowy Iranu, umieszczony też na fladze państwowej, przedstawia cztery stylizowane sierpy księżyca otaczające ostrze miecza. Sierpy księżyca symbolizują fazy księżyca rosnącego tak samo jak wzrasta islam. Półksiężyce ułożone są na kształt arabskiego słowa „Allah". Pięć części emblematu herbowego oznacza 5 zasad – obowiązków wyznawców islamu: wyznanie wiary (*szahada*), pięciokrotną modlitwę w ciągu dnia (*salat*), jałmużnę (*zakat*), post (*saum*) i pielgrzymkę do Mekki (*hadżdż*).

Styk pól pionowych – białego i czerwonego na fladze Bahrajnu tworzy linię zygzakowatą. Utworzonych w ten sposób pięć białych trójkątów także symbolizuje pięć filarów islamu.

Na fladze jordańskiej, w tradycyjnych kolorach panarabskich (czarny, czerwony, biały, zielony) umieszczono białą, siedmioramienną gwiazdę. Symbolizuje ona siedem pierwszych wersetów *al-Fatiha* – sury otwierającej Koran. Jest to najczęściej odmawiana modlitwa muzułmańska. W centrum herbu Jordanii znajduje się orzeł wsparty na niebieskiej kuli globu ziemskiego, co ma sugerować rozprzestrzenianie się islamu.

Pas zielony na obecnej fladze Omanu przypomina islam i góry Al-Dżabal al-Achdar (Zielone Góry), tradycyjnie związane z powracającymi z Mekki pielgrzymami (Znamierowski, 1999). Do islamu nawiązuje też kolor zielonych gwiazd na fladze Syrii, zielonego pasa na fladze Kuwejtu i Libii, zielonego trójkąta na fladze Sudanu.

Na czerwonym polu flagi Maroka umieszczono zieloną gwiazdę, tzw. pieczęć (gwiazdę) Salomona. Pieczęć Salomona m.in. symbolizuje „klucz do Królestwa Niebieskiego", natchnienie i doskonałość (daje się narysować bez odrywania ręki). Jest także amuletem odpędzającym złe duchy. Pięć ramion gwiazdy nawiązuje do pięciu filarów wiary muzułmańskiej. Zielony pentagram znajduje się też w herbie tego państwa. Dewizą herbową jest werset z 47 sury Koranu – „Jeśli chwalicie Boga, Bóg da wam zwycięstwo".

Tradycyjnym godłem krajów islamu jest półksiężyc wraz z gwiazdą. Pojawienie się tego symbolu tłumaczą różne legendy. Początkowo był symbolem świeckim, jednym z godeł Imperium Osmańskiego. Emblematem większości krajów arabskich stał się od okresu wypraw krzyżowych. Rogi półksiężyca są różnej długości. Niektóre narody wierzą, że im są one dłuższe, tym więcej przynoszą szczęścia.

Księżyc jako miesięczna rachuba czasu ma w bliskowschodniej tradycji i folklorze większe znaczenie niż Słońce. Wiąże się z różnymi rytmami życia ludzkiego i przyrody. Powszechne dawniej wędrówki koczowniczych Beduinów zazwyczaj odbywały się nie podczas gorącego dnia, ale w czasie chłodniejszej nocy, zwykle przy księżycu. I przez to również łatwiej jest zrozumieć, dlaczego pasterskie ludy Półwyspu Arabskiego wzięły na swe sztandary półksiężyc, a nie słońce.

Półksiężyc i pięcioramienna gwiazda widnieją przede wszystkim na flagach oraz w herbach Turcji, Tunezji, Algierii, Mauretanii i kilku innych krajach muzułmańskich Azji i Afryki. Półksiężyc znajdował się już w XVI w. na fladze imperium osmańskiego, którego sercem była Turcja. Głównym elementem współczesnej flagi tureckiej są biały półksiężyc i gwiazda umieszczone na czerwonym tle. Do 1936 r. gwiazda w herbie i na fladze tureckiej znajdowała się między rogami półksiężyca, w jego wnętrzu (co jest niezgodne z realiami astronomicznymi). „Opuszczenie" przez gwiazdę pola wyznaczonego rogami półksiężyca interpretowane zwykle jest

jako symbol otworzenia się – w czasie modernizacji kraju przez Atatürka – na wpływy kultury europejskiej.

Na fladze Tunezji (ryc. 1) półksiężyc z gwiazdą są koloru czerwonego na białym tle. Z kolei półksiężyc i gwiazda na fladze Islamskiej Republiki Mauretanii oraz w herbie tego państwa (ryc. 2) są w kolorze żółtym, co – obok symboliki religijnej – interpretuje się jako barwę piasków pustynnych (Hesmer, 1992). Muzułmanów reprezentuje żółty półksiężyc i gwiazda w kantonie flagi Federacji Malezji. Ta podstawowa symbolika islamska widnieje też na fladze i w herbie Malediwów.

Między rogami półksiężyca na fladze Komorów znalazły się cztery gwiazdy. Półksiężyc nawiązuje do islamu jako religii państwowej, a cztery gwiazdy symbolizują cztery wyspy archipelagu Komorów (włącznie z Majottą, będącą formalnie departamentem zamorskim Francji).

Biały półksiężyc i pięcioramienna gwiazda na ciemnozielonym polu są zasadniczym motywem flagi Pakistanu (ryc. 1). Biały pas przy drzewcu tejże flagi symbolizuje tolerancję wobec innych wyznań – hinduistów, buddystów, chrześcijan. Natomiast w herbie Pakistanu półksiężyc z gwiazdą są koloru zielonego.

Czerwony półksiężyc, jako symbol islamu, znajduje się w herbie Brunei, umieszczonym na fladze tego sułtanatu, gdzie mahometanie stanowią 2/3 mieszkańców. Inskrypcja na półksiężycu brzmi: „Zawsze służ zgodnie z wolą Boga". Należy zauważyć, że sąsiedni Singapur też posiada flagę z półksiężycem i gwiazdami. Nie symbolizują one jednak islamu, choć muzułmanie stanowią 1/6 społeczeństwa (Znamierowski, 2002).

Na flagach oraz w herbach b. ZSRR i jego republik związkowych dominowały elementy ideologiczne, brak było nawiązań do religii. Natomiast w znakach państwowych republik powstałych z rozpadu Związku Radzieckiego symbolika religijna jest dość widoczna, szczególnie w krajach islamskich. Zielony kolor i półksiężyc symbolizują islam na współczesnych flagach Azerbejdżanu, Uzbekistanu, Turkmenistanu i Tadżykistanu. Symbole islamu znajdują się też w herbach trzech pierwszych wymienionych państw. Ponadto korona i gwiazdy na fladze i w herbie Tadżykistanu symbolizują główne żywioły staroirańskiego zoroastryzmu, gdyż muzułmańscy Tadżykowie uważają się za potomków dawnych Irańczyków (Revnivcev, 1994).

Zielony pas i gwiazda na fladze Senegalu są symbolem bujnej przyrody, a także islamu. Do religii nawiązuje też dewiza herbowa *Un Peuple – un But – une Foi* – „Jeden Naród, jeden Cel, jedna Wiara". Dewiza o tej samej treści umieszczona została także w herbie Mali. W herbie tym zwraca uwaga stylizowany rysunek Wielkiego Meczetu w Dżennie. Jest to największy gliniany obiekt sakralny i największy wolno stojący budynek z cegły suszonej na świecie. Meczet zalicza się do najbardziej znanych budowli w Afryce, w 1988 r. został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Symbole poszczególnych religii – hinduizm

Pas pomarańczowy (szafranowa żółć) na fladze Indii (ryc. 1) symbolizuje hinduistów (stanowiących 80% mieszkańców kraju), zielony – muzułmanów (14%), biały – pokój i prawdę. Pośrodku pasa białego umieszczono niebieski okrąg *Dharma Chakra* – „koło życia", pierwotnie emblemat buddyjski, symbolizujący wieczny cykl wcieleń. Widniał on na kapitelu kolumny pałacu cesarza Asioki w Sarnath

(III w. p.n.e). Barwa koła jest barwą nieba i morza, a 24 dzwona koła przedstawiają 24 godziny doby, niekończący się bieg życia i postęp. Emblemat ten jest ważnym symbolem indyjskiej kultury, filozofii i religii. Dla współczesnych – mocno zróżnicowanych etnicznie i religijnie – Indii *chakra* jest uniwersalnym znakiem ponadnarodowym (Dudziński, 1997). Symbol ten – wraz z rzeźbami lwów – widnieje też w godle Indii. Lew był już w starożytności symbolem władzy królewskiej, a w buddyzmie oznacza Buddę (Jackowski, 1991).

Choć Kambodża (ryc. 1) kilkakrotnie zmieniała swą flagę państwową, to jednak prawie za każdym razem umieszczano na niej rysunek świątyni Angkor Wat (XII w.), do dziś uważanej za arcydzieło architektury światowej. Na aktualnej granatowo-czerwono-granatowej fladze widnieje biała stylizowana sylwetka tego narodowego symbolu Kambodży i dawnej świetności kultury Khmerów. Angkor Wat („wielka świątynia") poświęcono bogu Wisznu. Choć dziś Kambodżanie wyznają buddyzm (97% ludności), to jednak hinduistyczna świątynia Angkor Wat pozostaje ich duchowym punktem odniesienia i przedmiotem dumy narodowej.

Dwa trójkąty charakterystycznej flagi nepalskiej symbolizują – poza wierzchołkami Himalajów – również dwie główne religie kraju, hinduizm i buddyzm (Znamierowski, 1999). Motto herbu Nepalu brzmi: „Matka oraz Ojczyzna są ważniejsze od królestwa niebieskiego".

Symbole poszczególnych religii – buddyzm

Symbolami buddyzmu spotykanymi na flagach państw, których ludność wyznaje tę religię, są smoki, słonie, lwy i kolor pomarańczowy (Ivanov, 1971).

Głównym elementem flagi Sri Lanki (ryc. 1) jest złoty lew dzierżący w łapie miecz. Lew jest dawnym symbolem Cejlonu („Wyspy lwa") i wierzących w Buddę Syngalezów, którzy dziś stanowią 70% mieszkańców kraju. W rogach kasztanowobrązowego pola z wizerunkiem lwa umieszczono cztery stylizowane liście pochodzące z *bo* – „świętego" drzewa hinduistów i buddystów. Cztery liście symbolizują cztery cnoty buddyzmu: miłość, współczucie, litość i spokój. Hindusi wierzą, że pod koroną tego drzewa – o botanicznej nazwie figa pagodowa (*Ficus religiosa*) – urodził się bóg Wisznu, a wyznawcy buddyzmu, że właśnie pod nim rozmyślał Gautanama Budda, zanim doznał oświecenia. Z lewej strony flagi są dwa pionowe pasy: zielony i pomarańczowy, reprezentujące mniejszości religijno-etniczne. Kolor zielony symbolizuje muzułmańskich Maurów (8%), pomarańczowy – Tamilów wyznających głównie hinduizm (7%). W herbie Sri Lanki znajduje się lew i buddyjskie „koło prawa" *Dharma Chakra*.

W herbie Laosu (ryc. 2) wyobrażono sylwetkę buddyjskiej (pierwotnie hinduistycznej) świątyni Pha That Luang („Wielka Święta Stupa"), położonej w stolicy kraju Wientian (Vientiane). Pokryty złotem, największy w Laosie obiekt sakralny, symbolizuje jedność wszystkich etnicznych plemion i warstw społecznych.

Pole flagi Bhutanu podzielone jest ukośnie na dwa trójkąty, co oznacza duchowe i doczesne władze tego królestwa. Trójkąt pomarańczowo-czerwony symbolizuje duchową moc lamów i buddyzmu (lamaizmu), głównej religii kraju. Pośrodku flagi umieszczono białego (symbol czystości i uczciwości) bezskrzydłego smoka. Przypomina on, że w tybetańskim dialekcie Bhutan nazywany jest *Druk Yul*, co oznacza

„Kraj Smoka" (in. „Ziemia Grzmiącego Smoka"). Smok trzyma w łapach „perły bogactwa i doskonałości" (Cooper, 1998). Pełen odniesień do symboliki buddyzmu lamajskiego i hinduizmu jest też herb Bhutanu. Kwiat lotosu, świętej rośliny w hinduizmie i buddyzmie, oznacza moralność.

Pas biały na trójbarwnej fladze Królestwa Tajlandii interpretowany jest jako symbol buddyzmu (wyznawanego przez ponad 90% mieszkańców) i „czystości narodu" (Mucha, Valašek, 1987).

Godłem Tajlandii jest mityczny ptak Garuda, jedno z bóstw hinduizmu i buddyzmu, wierzchowiec boga Wisznu. Przedstawiany jest jako pół-orzeł i pół-człowiek. Garudę zalicza się do najstarszych niebiańskich ptaków, tak dużych, że mógł swym cielskiem zasłonić słońce. Mitologia indyjska opisuje go jako stwora szlachetnego, przychylnego ludziom.

Garuda jest też głównym elementem wielotematycznego herbu Indonezji. Jego sylwetka i kolorystyka są tu inne w porównaniu do herbu Tajlandii. Złota gwiazda pośrodku tarczy oznacza wiarę w jednego Boga, jedną z pięciu naczelnych zasad, na których opiera się filozofia państwa.

Symbole poszczególnych religii – judaizm

Charakterystyczne symbole judaizmu, najstarszej z istniejących dziś religii, zawiera flaga Izraela. Ciemnoniebieskie i białe pasy flagi zapożyczone są z tałesu – tradycyjnego szala modlitewnego Żydów, a Gwiazda Dawida jest oficjalnym symbolem tego narodu od XVIII w. Hitlerowcy uczynili z Gwiazdy Dawida znak hańby i pogardy mający wyróżniać Żydów wśród innych narodowości. Od tego czasu stała się ona – uświęconym przez męczeństwo i cierpienie – symbolem tożsamości religijnej oraz narodowej Żydów (Tyloch, 1974; Encyclopaedia Judaica, vol. 11, 1978).

Godłem Izraela (ryc. 2) jest menora – siedmioramienny świecznik. W herbie menorę otacza wieniec gałązek oliwnych, symbolu pokoju z czasów biblijnych. Złota menora, znak boskiej mądrości, płonęła w Świątyni Jerozolimskiej dzień i noc. Ramiona menory symbolizują 7 dni tygodnia, jak też słońce, księżyc i pięć głównych planet (Gibson, 2010).

Inne religie i wierzenia tradycyjne

Bardzo bogata w symbolikę jest flaga Korei Południowej. Pośrodku białego pola flagi umieszczono czerwono-niebieskie koło *taeguk*. Jego wyobrażenie znalazło się też w herbie państwa. Piktogram ten, zawierający credo buddyjskiej filozofii, wywodzi się z fundamentalnych zasad jin-jang (yin-yang) filozofii chińskiej, zwłaszcza taoistycznej i konfucjańskiej. *Taeguk* (w jęz. mandaryńskim – *taijitu*) symbolizuje absolutność, wszechświat, kosmos. Jego części – czerwona (jang) i niebieska (jin) oznaczają odwieczne, przenikające się i stanowiące nierozerwalną jedność, kategorie filozoficzne: pozytyw i negatyw, ducha i materię, dobro i zło, dzień i noc, pierwiastek męski i żeński, życie i śmierć. Otaczające *taeguk* cztery trygramy (*kwae*), składające się z potrójnych całych lub przerywanych czarnych kresek, są znakami kultowymi przestrzeni i czasu (Il-su, 1973).

Najbardziej charakterystycznym elementem flagi i herbu Mongolii jest złoty ideogram *sojombo* symbolizujący różne aspekty lamajskiej religii. Jest on także tradycyjnym, narodowym znakiem wolności, niepodległości i pomyślności (Rinczen, 1955). Poszczególne części tego znaku mają odrębne symboliczne – i nie zawsze jednoznacznie interpretowane – znaczenie. Uważa się, że *sojombo* dla Mongołów w heraldycznym i religijnym sensie ma takie samo znaczenie jak krzyż dla chrześcijan i półksiężyc dla muzułmanów.

Na fladze i w herbie Kazachstanu błękit symbolizuje ludy mongolsko-tureckie oraz niebo, co nawiązuje do dawnej religii koczowników. Nomadzi Azji Środkowej wierzyli w Tengri. Bóstwo to nie miało świątyń, jego domem był wszechświat. Złote słońce ma fladze oznacza kosmos, a umieszczony pod nim złoty orzeł symbolizuje świat marzeń oraz tzw. wyższy świat, czyli świat Boga.

Centralną część herbu Meksyku zajmuje orzeł siedzący na opuncji i pożerający grzechotnika. Herb nawiązuje do legendy indiańskiej mówiącej o Aztekach, którzy szukali – za radą swych kapłanów, wypełniających wolę boga słońca i wojny Huitzilopochtli – orła z wężem w dziobie. Taki widok znaleźli na wysepce pośrodku jeziora Texcoco. Postanowili się tu zatrzymać, założyli w 1325 r. swoją stolicę Tenochtitlan, nazwaną później Meksykiem. Herb umieszczony jest na białym, środkowym pasie flagi Meksyku.

W przypadku flag oraz herbów Argentyny i Urugwaju (ryc. 1) złote słońce z tarczą o ludzkiej twarzy ma rysy Inti – dawnego boga Inków. Słońce nazywane jest „słońcem majowym" (*El Sol de Mayo)* i jest symbolem rewolucji, która doprowadziła do zwycięstwa nad Hiszpanami.

Na fladze Japonii czerwony krąg odnosi się do tradycyjnej nazwy państwa *Nippon* – Kraj Wschodzącego Słońca oraz do Amaterasu – bogini słońca, głównego bóstwa shintoizmu.

Podsumowanie

Na flagach prawie 70 i w herbach około 80 państw współczesnego świata zostawiły swoje odbicie przede wszystkim wielkie religie światowe – chrześcijaństwo i islam, w mniejszym stopniu – hinduizm i buddyzm. Elementy religijne związane z chrześcijaństwem znaleźć można na flagach i w herbach ponad 50 krajów, natomiast zielony kolor, półksiężyc i inne elementy nawiązujące do islamu występują w oficjalnych znakach państwowych ponad dwudziestu krajów azjatyckich i afrykańskich.

Elementy odnoszące się do różnych religii uwidoczniono na flagach i w herbach państw wszystkich kontynentów. Zazwyczaj symbolikę religijną zawiera zarówno flaga, jak i herb danego państwa, tylko w kilku przypadkach jest inaczej. Łącznie na flagach i w herbach ponad 80 państw (40% ogółu w pełni suwerennych państw świata) barwy i elementy graficzne odnoszą się do religii.

Symbole religijne na flagach i w herbach nawiązują do tradycji religijnych danego narodu, informują o podstawowym składzie wyznaniowym mieszkańców, „określają" religię państwową, niekiedy nawołują do tolerancji religijnej. Napisy na flagach oraz dewizy herbowe odwołują się zazwyczaj wprost do Boga lub do określonych wartości etyczno-religijnych.

Poruszona w artykule tematyka wykorzystana może być w geograficznej praktyce pedagogicznej, m.in. przy omawianiu religijnego zróżnicowania ludności świata oraz problematyki tolerancji religijno-etnicznej.

Literatura/References

Barker, B.J. (2006). *Przewodnik po flagach świata.* Warszawa: Bauer-Weltbild Media.
Brožek, A. (1998). *Lexikon vlajek a znaku zemi světa.* Praha: Kartografie.
Cirlot, J.E. (2000). *Słownik symboli*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
Dudziński, P. (1997). *Alfabet heraldyczny.* Warszawa: Wydawnictwo Diogenes.
Cooper, J.C. (1998). *Zwierzęta symboliczne i mityczne.* Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
Encyclopaedia Judaica, vol. 6, 11. (1978). Jerusalem: Encyclopaedia Judaica.
Encyklopedia katolicka, t. 1–7, (1993–1997). Lublin: KUL.
Gibson, C., (2010). *Jak czytać symbole? Język symboli w różnych kulturach.* Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
Hesmer, K.H. (1992). *Flaggen und Wappen der Welt.* Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag.
Hubka, J. (2016). Vlajky a znaky Gruzie*. Vexilolog*, nr 61–62.
Il-su, K. (1973). T'aeguk. The history of the Korean National Flag. *The Flag Bulletin*, 3.
Ivanov, K.A. (1971). *Fłagi gosudarstv mira.* Moskva: Izdat. Transport.
Jackowski, A., (1991). Zarys geografii pielgrzymek. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne*, 85.
Mucha, L., Valašek, S. (1987). *Vlajky a znaky zemi světa.* Praha: GKP.
Revnivcev, M.V. (1994). Nove znaky. Tadżikistan. *Vexilologie,* 92, 1796.
Rincen. (1955). Sojombo – emblemat wolności i niepodległości narodu mongolskiego. *Przegląd orientalistyczny, 3.*
Smith, N. (1996). *Flagi świata.* Warszawa: Oficyna Panda.
Smith, W. (2001). *Flag Lore of All Nations.* Brookfield: The Millbrook Press.
Tyloch, W. (1974). Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne Bliskiego Wschodu i judaizmu. W: *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne.* Warszawa: Iskry.
Wrona, J. (2002). *Analiza elementów geograficznych i ich symboliki na flagach oraz w herbach państw współczesnego świata.* Kraków: Wydawnictwo AE.
Znamierowski, A. (1999). *The World Encyclopedia of Flags. The definitive guide to international flags, banners, standards and ensigns.* London: Lorenz Book.
Znamierowski, A. (2002). *Flagi świata. Ilustrowany przewodnik.* Warszawa: Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media.
Znamierowski, A., Dudziński, P. (2008). *Wielka księga heraldyki.* Warszawa: Świat Książki.

Publikacje internetowe

Czech Vexillological Pages. (2016, 2 czerwca). Pozyskano z: http://www.vexilologie.cz/index2.php?a=000&n=0
Hubka J., Vexilologicke album. (2016, 1 lipca). Pozyskano z: http://www.vexilologie.cz/vexialbu/
Flags of the World. (2016, 15 maj). Pozyskano z :http://www.crwflags.com/fotw/flags/
Religion_in_national_symbols. (2016, 20 maj). Pozyskano z: https://en.wikipedia.org/wiki/
World Flag Database. (2016, 1 maj). Pozyskano z: http://flags.mmcorp.com.asp

Notka biograficzna o autorze: absolwent kierunku geografia na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Do jego głównych zainteresowań badawczych należą: geografia społeczno-ekonomiczna, geografia polityczna, weksylologia.

Biographical note of author: graduated from geography at the Jagiellonian University in Cracow. His main research interests focus on: socio-economic geography, political geography, vexillology.

Jerzy Wrona, dr
Uniwersytet Ekonomiczny
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
wronaj@uek.krakow.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.8

Rafał Koszek
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, Polska

Współczesny pielgrzym na Via de la Plata – próba charakterystyki

Streszczenie

Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela przeżywa w ostatnich latach renesans. Pątnicy zmierzają do grobu św. Jakuba różnymi szlakami, spośród których jednym z najpopularniejszych jest Via de la Plata. W starożytności wzdłuż wyznaczonej dziś Drogi przebiegał trakt handlowy, łącząc południe z północną zachodnią częścią Półwyspu Iberyjskiego. Współcześnie, szlak rozpoczyna się Sewilli i prowadząc pielgrzymów w kierunku północnym i północno-zachodnim doprowadza go do celu wędrówki. Autor, w latach 2012 i 2013 pielgrzymując Via de la Plata, przeprowadził ankietę, której celem było zbadanie sylwetki pielgrzymów. Zgromadzone dane zostały uzupełnione ankietą internetową przeprowadzoną w 2015 roku. Wyniki badań pozwoliły na skonstruowanie trzech głównych wniosków. Po pierwsze, istnieje zależność pomiędzy wiekiem pątnika a motywami, którymi się on kieruje. Wraz z wiekiem wzrasta odsetek pielgrzymów wybierających się na szlak z powodów religijnych. Po drugie, głównym źródłem informacji o Camino dla pielgrzymów pochodzących z Hiszpanii są krewni i znajomi, natomiast zagraniczni pątnicy wiedzę o Drodze św. Jakuba czerpią najczęściej z literatury, internetu oraz od krewnych i znajomych. Po trzecie, najważniejszymi problemami napotkanymi w czasie wędrówki są warunki noclegów, dostępność kościołów i słabe oznakowanie Drogi.

The modern pilgrim on Via de la Plata – an attempt to characterize

Abstract

The pilgrimage to Santiago de Compostela is nowadays very popular. Pilgrims can reach the tomb of St. James by different routes. One of the most popular is Via de la Plata. In the ancient times it was a commercial track that connected the south and the north-western part of Iberian Peninsula. Nowadays, it starts in Seville and leads pilgrims to the tomb of St. James the Apostle. The author of this paper, in 2012 and 2013 conducted a questionnaire on this route, trying to collect information about the profile of modern pilgrims. The collected answers were supplemented by an internet questionnaire made in 2015. The survey led to three key findings. Firstly, the younger the pilgrims are, the rarer they walk on Camino de Santiago for the religion purposes. Secondly, the most important sources of information about St. James Way for Spanish are relatives and friends, while for the respondents from other countries

these are literature, internet and relatives and friends. Last but not least, the most significant problems for pilgrims on Via de la Plata are: accommodation, access to churches and the signage of the way.

Słowa kluczowe: Camino de Santiago; motywy pielgrzymowanie; Via de la Plata

Key words: Camino de Santiago; motive of pilgrimage; Via de la Plata

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Koszek, R. (2016). Współczesny pielgrzym na Via de la Plata – próba charakterystyki. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.8

Wprowadzenie

Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela przeżywa w ostatnich latach renesans. Camino de Santiago jest najpopularniejszym i najdłuższym oznakowanym szlakiem pątniczym świata (Mróz, 2016). Rzesze podążających za znakami muszli i żółtych strzałek docierają do grobu św. Jakuba. Coraz częściej padają jednak pytania o charakter podejmowanych wędrówek, o motywy pielgrzymowania. Agnieszka Jaworska wskazuje na postmodernistyczny charakter pielgrzymowania do grobu św. Jakuba, w którym, tradycyjnych religijnych pielgrzymów zastąpili w dużej mierze wędrowcy zainspirowani bardziej popkulturą niż wiarą; nazywa ich ona *postpielgrzymami* (Jaworska, 2016). Równocześnie, wspomniana autorka, jak i inni badacze podkreślają, że Camino jest czymś więcej niż „nordic walking". Jest to wyprawa duchowa, spotkanie z łaską, która wnika w codzienny wysiłek i pot (Roszak, 2013). Autor niniejszego opracowania podjął próbę określenia cech współczesnego pielgrzyma na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych. Objęto nimi 80 osób poruszających się szlakiem Via de la Plata, rozpoczynającym się w Sewilli odcinkiem Camino de Santiago, prowadzącym z południa na północny zachód Półwyspu Iberyjskiego. Wyniki zostały uzupełnione o spostrzeżenia wynikające z obserwacji bezpośredniej prowadzonej metodą uczestniczącą w latach 2012–2013. Ankietę przeprowadzano w trakcie odbywania pielgrzymki w latach 2012–2013 oraz w 2015 roku za pośrednictwem forów internetowych.

Via de la Plata

Via de la Plata jest starożytnym szlakiem, który w czasach rzymskich łączył miasta *Emerita Augusta* (współcześnie Merida) z *Asturica Augusta* (współcześnie Astorga). Jej nazwa pochodzi od arabskiego *Bal'latta* (brukowana). W czasach Imperium Romanum stanowiła ważny trakt handlowy nazywany *Via Heraclea*. Naturalnym przedłużeniem drogi był odcinek prowadzący w kierunku południowym do ówczesnego *Hispalis* (Sewilla), który jest współcześnie punktem początkowym pielgrzymujących do Santiago de Compostela. Wędrując Camino de la Plata możemy spotkać elementy przypominające o rzymskim pochodzeniu trasy. Są nimi łuki wyrysowane na bloczkach, symbole łuków budowanych przez starożytnych oraz *miliarios*, wyznaczające odległość na trasie, ustawione co 1480 metrów (1 mila rzymska). Jak już wspomniano, nazwa Via de la Plata odnosi się do drogi łączącej Sewillę z Astorgą, łącząc się tym samym z najbardziej popularną, Francuską Drogą św. Jakuba. Częściej

Ryc. 1. Trasa Via de la Plata i Camino Sanabrés
Źródło: opracowanie własne

wybierana jest jednak trasa alternatywna, prowadząca do Santiago de Compostela szlakiem Camino Sanabrés. Skrzyżowanie dróg znajduje się w Granja de Moreruela, skąd wspomniany szlak prowadzi w kierunku północno-zachodnim przez Orense. Via de la Plata jest pokonywana przez zdecydowanie mniejszą liczbą pielgrzymów niż Droga Francuska. W 2014 roku z Sewilli wyruszyło 2132 pielgrzymów, co stanowiło 0,90% ich ogólnej liczby[1].

Współczesny pielgrzym – próba charakterystyki

Aldea del Cano, mała miejscowość na południowym zachodzie Hiszpanii, jeden z przystanków na Via de la Plata. Bardzo spokojny wieczór, niewielka liczba pielgrzymów odpoczywa przed następnym dniem wędrówki. W pewnym momencie nawiązuje się rozmowa pomiędzy dwójką młodych pielgrzymów z Polski oraz mężczyzną w średnim wieku, stomatologiem pochodzącym z Niemiec. Po chwili okazuje się, że mężczyzna po raz kolejny próbuje pokonać około 1000 km drogi, by w końcu dotrzeć upragnionego celu. Próbował już kilka razy, lecz kontuzje na trasie uniemożliwiały mu dokończenie wędrówki. Tym razem jest bardzo zdeterminowany, uznaje pokonanie całej trasy za kluczową sprawę. Kiedy dowiaduje się, że rozmawia z dwójką studentów z Polski, wspomina, że kilka dni wcześniej miał okazję spotkać dwie kobiety z tego kraju. Był to dla niego niezbyt przyjemny epizod, ponieważ kobiety zachowywały się bardzo dziwnie. Otóż, pielgrzymowanie Drogą św. Jakuba

[1] www.peregrinossantiago.es/eng/

było dla nich przeżyciem duchowym, religijnym. W rozmowie przedstawiały one motywy swojej wędrówki, wskazując na pielgrzymkę, jako drogę prowadzącą do Boga. Niemiec uznał Polki za dziwaczny wyjątek wśród poruszających się na szlaku, całkowicie nie rozumiejąc ich postawy. Większe zdziwienie było prawdopodobnie przed nim, ponieważ po chwili od dwójki studentów usłyszał, że podzielają oni poglądy wspomnianych przez niego kobiet…

Wędrując Drogami św. Jakuba, w tym szlakiem Via de la Plata, możemy spotkać bardzo różnorodnych pielgrzymów. Zróżnicowanie widoczne jest również w grupie ankietowanych. Jak już wcześniej wspomniano, badaniem objętych zostało 80 osób, 51 mężczyzn (64%) oraz 29 kobiet (36%). Zdecydowana większość pytanych odbywała pielgrzymkę pieszo (84%), pozostali poruszali się na rowerze (16%). Respondenci podzieleni byli na cztery grupy wiekowe. Największą liczbę stanowili ci w przedziale wiekowym 36–65 (64%). Wiek 15 osób (19%) przekraczał 65 lat. Pomiędzy 26 a 35 rokiem życia znajdowało się 10 osób (12%), natomiast najmłodszą grupę wiekową, 19–25 lat, reprezentowały 4 osoby (5%). Ankietowani pochodzili

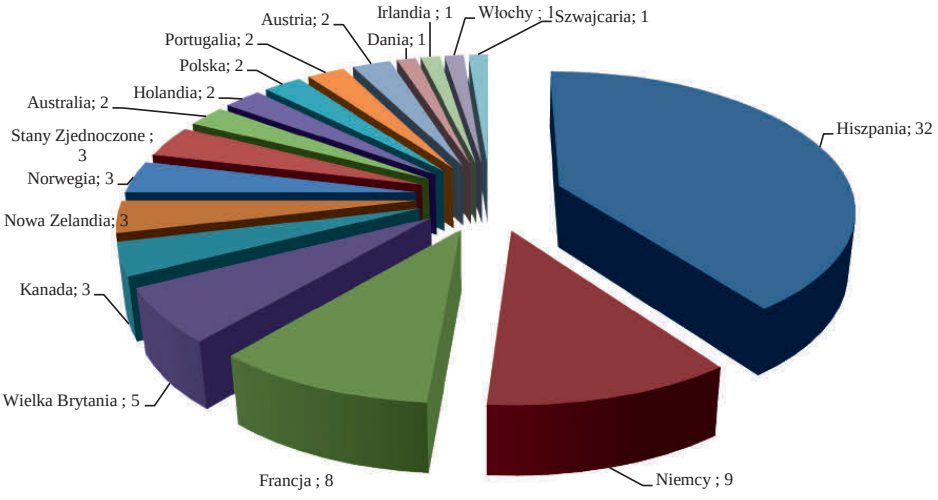

Ryc. 2. Liczba ankietowanych wg kraju pochodzenia
Źródło: opracowanie własne

z 17 krajów, reprezentując 3 kontynenty: Europę, Amerykę Północną oraz Australię. Największą liczbę stanowili Hiszpanie (40%), znacząca grupa pielgrzymów pochodziła również z Niemiec (11%), Francji (10%) i Wielkiej Brytanii (6%) (Ryc. 2).

Analizując odpowiedzi respondentów można zaobserwować kilka zależności. Po pierwsze, widoczna jest wyraźna różnica pomiędzy Hiszpanami a pielgrzymami pochodzącymi z innych krajów pod względem źródeł, z których dowiedzieli się oni o Camino de Santiago. Wśród Hiszpanów dominującym źródłem informacji o Drodze św. Jakuba są rodzina i znajomi (49%). Pielgrzymi z innych krajów najczęściej dowiadują się o Camino głównie z trzech źródeł: literatury (35%), internetu (27%), od rodziny lub znajomych (26%) (Ryc. 3). Uwagę zwraca bardzo niski odsetek

wędrujących, którzy z Drogą św. Jakuba zostali zaznajomieni w kościele lub otrzymali taką informację od duszpasterza. Można również zauważyć, że temat Camino częściej występuje w mediach hiszpańskich, co wiążę się z większą liczbą pielgrzymów otrzymujących wiadomości tym środkiem przekazu. Z powyższych wyników można wysnuć wniosek, iż publikacje książkowe oraz internetowe stanowią ważne źródło informacji dla zainteresowanych Camino w krajach innych niż Hiszpania, co potwierdza słuszność prowadzenia takiej działalności popularyzatorskiej oraz może być wskazówką do rozwijania tej formy promocji Drogi św. Jakuba, m.in. w Polsce.

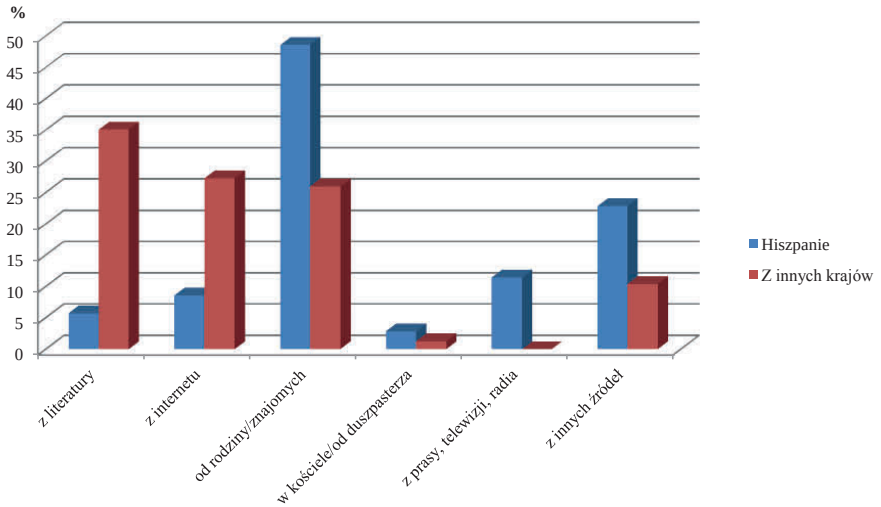

Ryc. 3. Źródło wiedzy o Drodze św. Jakuba wg kraju pochodzenia
Źródło: opracowanie własne

Stanowią one niejednokrotnie inspirację oraz pomoc dla chcących wybrać tę formę aktywności religijnej.

Po drugie, można zauważyć zależność pomiędzy wiekiem pielgrzyma a motywem podjęcia wędrówki do Santiago de Compostela. Otóż, odsetek pielgrzymów poruszających się Via de la Plata, wskazujących na religijny lub religijno-kulturowy motyw wyruszenia w Drogę jest bardzo niski w młodszych grupach wiekowych. Wraz ze zwiększaniem się wieku ankietowanych, odsetek ten zdecydowanie wzrasta, by w najstarszej grupie wiekowej stać się motywem dominującym. Respondenci odpowiadając na pytanie dotyczące powodu wyruszenia na Drogę św. Jakuba mieli do wyboru pięć odpowiedzi, mogli wskazać na religijny, religijno-kulturowy, kulturowy, turystyczny lub inny motyw pielgrzymowania. Żaden z ankietowanych w wieku 19–25 lat nie wskazał na religijną bądź religijno-kulturową przyczynę podjęcia wędrówki. W grupie 26–35 lat zdecydowana większość pytanych również nie kierowała się motywem religijnym. Motyw religijny lub religijno-kulturowy został wybrany przez niemalże połowę ankietowanych w wieku 36–65 lat, natomiast osoby powyżej 65 roku życia najczęściej kierowały się tym motywem (Ryc. 4). Sytuacja ta może niepokoić, szczególnie z perspektywy zachowania tradycyjnego, duchowego przeżywania pielgrzymki. Postępująca laicyzacja i komercjalizacja szlaku może

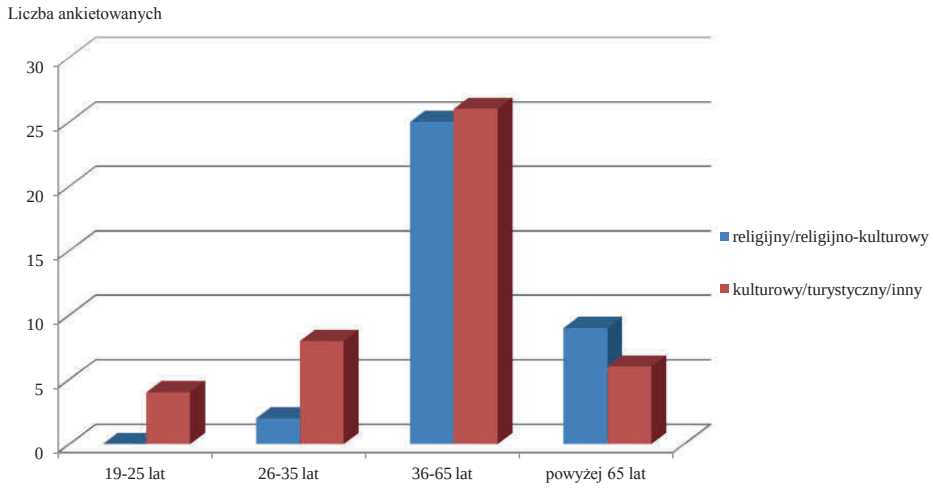

Ryc. 4. Motyw pielgrzymowania w poszczególnych grupach wiekowych
Źródło: opracowanie własne

prowadzić do utracenia wartości, które leżą u podstaw chrześcijańskiego dziedzictwa Camino de Santiago.

Po trzecie, baza noclegowa, dostępność obiektów sakralnych oraz oznakowanie drogi były elementami, które ankietowani najczęściej wskazywali jako wymagające poprawy. Przyglądając się bliżej osobom, które zwracają uwagę na problem zamkniętych kościołów, można zaobserwować, iż zdecydowana większość z nich (ponad 80%) deklaruje przynależność do Kościoła katolickiego lub Kościoła protestanckiego. Również spory odsetek, bo prawie 70% tych ankietowanych wskazuje na religijny lub religijno-kulturowy powód pielgrzymowania. Należy jednak zaznaczyć, że część badanych, pomimo tego, że nie deklaruje przynależności do Kościoła i religijnego powodu podjęcia wędrówki, również zwraca uwagę na problem dostępności obiektów sakralnych. Można więc stwierdzić, iż rozwiązane problemu zamkniętych kościołów na Drodze św. Jakuba mogłoby przyczynić się do lepszego przeżycia pielgrzymki nie tylko osób wierzących, ale również tych niedeklarujących przynależności do Kościoła. Byłoby to także istotnym krokiem w rozwijaniu Dróg Jakubowych oraz przypominaniu o chrześcijańskich korzeniach Camino.

Zakończenie

Via de la Plata jest jedną z dróg prowadzących do Santiago de Compostela. Ta starożytna trasa nie przyciąga tak dużej liczby pielgrzymów jak słynna Droga Francuska, jednak jest główną drogą prowadząca z południowej części Hiszpanii do grobu św. Jakuba Apostoła. Współcześnie, w czasach wielkiego wzrostu zainteresowania Camino de Santiago, jest miejscem spotkania pielgrzymów z całego świata. Jak wynika z przeprowadzonych badań, są oni bardzo różnorodni pod wieloma względami, np. wieku, kraju pochodzenia. Dla większości z nich to nie motyw religijny stanowi

przyczynę podjęcia wędrówki. Przeważają czynniki turystyczne, kulturowe. Dla wielu osób pokonujących tę trasę, Camino jest sprawdzeniem możliwości fizycznych, ciekawym sposobem na aktywne spędzenie wakacji. Z punktu widzenia chrześcijańskiej tradycji pielgrzymowania Drogą św. Jakuba, szczególnie niepokojący jest brak motywacji religijnych w młodszych grupach wiekowych. Motyw religijny jest przeważający wśród osób starszych, jednak siłą rzeczy w przyszłości ludzie ci będą stanowili coraz mniej liczną grupę, ustępując miejsca nowym pokoleniom. Próba nawiązywania do duchowego przeżywania pielgrzymki jawi się więc jako jeden z najważniejszych celów stojących przed osobami pracującymi na rzecz Camino de Santiago. W powyższej charakterystyce wykazano również, iż publikacje książkowe i internetowe stanowią najważniejsze źródło informacji dla pielgrzymów przybywających na Via de la Plata z krajów innych niż Hiszpania. Nasuwa to jeden z możliwych sposobów dotarcia do potencjalnych pielgrzymów i realizacji wcześniej postawionego celu. Do wzmocnienia duchowego przeżywania Drogi przyczyniłoby się również rozwiązanie problemu dostępu do obiektów sakralnych, często wskazywane jako jeden z głównych problemów na Via de la Plata.

Literatura

Gałuszka, B., Koszek, R. (2013). Walory turystyczne początkowego odcinka Camino de la Plata (Sewilla-Plasencia). W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat Pielgrzymek do Grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 217–230.

Jaworska, A. (2015), *Camino de Santiago. Tradycja i współczesność*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.

Jaworska, A. (2016). Pielgrzym otwarty na Boga? W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga do Compostelі – Przeszłość i Teraźniejszość*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 87–95.

Mróz, F. (2016). Youth pilgrimages along pilgrimage routes in Europe. W: J. Stala, A. Porębska (red.), *World Youth Days. A Testimony to the Hope of Young People*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, 303–318.

Mróz, F. (2016). Znaczenie europejskich szlaków pielgrzymkowych w budowaniu tożsamości Europy – przeszłość i teraźniejszość. W: M.C. Hastetter, M. Ostrowski (red.), *Pielgrzymi, drogi, święte miejsca. Pilgern, Wege, Heilige Orte.* Kraków, Trumau: Wydawnictwo Unum, 185–199.

Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). Pilgrimage and religious tourism on the way of St. James – the first European cultural rout. *Visnyk of the lviv University. Series geography*, 43, 366–379.

Murray, M. (2013). Comparative perspectives on the Camino Frances and Via de la Plata pilgrim itineraries. W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat Pielgrzymek do Grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 177–193.

Roszak, P. (2013). Droga wiary i kultury na Camino de Santiago. O hermeneutyce wiary i tradycji na Szlaku św. Jakuba. W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat Pielgrzymek do Grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 123–137.

Strony internetowe

www.peregrinossantiago.es/eng/ (dostęp: 27.09.2015).

Notka biograficzna o autorze: zainteresowania badawcze autora koncentrują się wokół trzech głównych zagadnień: rozwoju chińskiej gospodarki i jej wpływu na inne regiony świata, szczególnie na państwa europejskie; historii geografii, zwłaszcza geografii starożytnej; historii i współczesnego rozwoju Drogi św. Jakuba. W roku akademickim 2014/2015 nagrodzony Stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego za wybitne osiągnięcia naukowe.

Biographical note of author: author's research interests concern three main fields: the Chinese economic growth and its influence on other regions, especially on the European countries; history of geography, particularly ancient geography; history and contemporary development of the St. James Way. In the academic year 2014/2015 awarded with the Fellowship of Ministry of Science and Higher Education for outstanding scientific achievements.

Rafał Koszek, mgr
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
rkoszek@gmail.com

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.9

Franciszek Mróz
Institute of Geography, Pedagogical University, Cracow, Poland
Oresta Bordun
Department of Tourism of the Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine

The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James *Via Regia* and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border

Abstract

Inclusion of the Polish sections of the Way of St. James in the European network of Camino de Santiago gave impetus to marking the Way of St. James within the territory of Ukraine. On the tenth anniversary of the opening of the Polish section of Camino de Santiago, on 10 October 2015 and 11 October 2015 in Shehyni and Medyka at the Polish-Ukrainian border, the first Ukrainian section of *Camino de Santiago*, the so-called Lviv Way of St. James Via Regia was connected with the Polish section of the St. James's route – The Subcarpathian Way of St. James *Via Regia*.

The objective of the paper is to present the origin and development of the first Ukrainian section of the Way of St. James – the Lviv Way of St. James *Via Regia*. Authors of the paper have also indicated the possibilities of development of the pilgrimages and religious tourism at the Polish-Ukrainian borderland on the basis of the pilgrimage route to Santiago de Compostela. In the research related to religious tourism in the examined area only Catholic church sanctuaries (Catholic church of the Latin rite and Byzantine-Ukrainian rite) located in the frontier zone at the Polish-Ukrainian borderland were taken into account.

From the perspective of functioning of the Route of St. James at the Polish-Ukrainian Borderland for over a year it may be stated that it may become an important and popular section of *Camino de Santiago* in this part of Europe. Studies conducted confirm that this section of the route is attended by Camino pilgrims seeking silence, solitude and a kind of counterbalance to the increasingly commercialized *Camino de Santiago* in Spain, especially its final 100-kilometer sections leading to the sanctuary in Santiago de Compostela.

The presented thesis constitutes a result of the office and field works that have been conducted by the authors on the European sections of the Way of St. James since 2006. These research works have been focused mainly on the section *Camino de Santiago* at the Polish-Ukrainian borderland since 2013.

Słowa kluczowe: *Camino de Santiago*; Droga św. Jakuba; Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*; pielgrzymka; Santiago de Compostela; turystyka religijna

Key words: *Camino de Santiago*; Lviv Way of St. James *Via Regia*; pilgrimage; religious tourism; Santiago de Compostela; St. James's Way

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Mróz, F., Oresta, B. (2016), The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James Via Regia and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.9

Introduction

The Way of St. James – *Camino de Santiago* is the longest and most known pilgrimage and culture trail in Europe. The track has existed for over 1000 years and has enjoyed a considerable development during the last decade. Many parts of Europe undertake initiatives aiming at the development of the cult of St. James, as well as creating new parts of the *Camino de Santiago*.

It is estimated that the sanctuary of St. James in Santiago de Compostela is visited by over 5 million people each year. In 2015 at the Pilgrimage Agency of the Archbishopric of Santiago de Compostela (*Oficina de Acogida al Peregrino*) 262 516 Camino pilgrims who had obtained the "Compostela" (a document certifying the completion of the pilgrimage to the tomb of St. James – walking the distance of the last 100 kilometres of *Camino de Santiago* or covering the distance of its 100 kilomentres on a horseback or 200 kilometres by bike) were registered (www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2015.pdf). While analyzing the data related to the pilgrimage movement to the tomb of St. James in the last decade, a constant increase in the number of the Camino pilgrims from the Central and Eastern Europe – particularly from Poland, Hungary and Slovakia – is visible. For a few years the number of Ukrainians who have reached Santiago de Compostela and received the so-called Compostela has also been increasing. In the year 2015, 3782 pilgrims from Poland (1.44% of the total) and 159 Ukrainians (0.06% of the total) received the "Compostela". For comparison, in the year 2005 there were 422 Poles and 11 people from Ukraine (www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones_2005.pdf).

In the year 2004 when the European network of the Way of St. James reached the Polish-German border the first Camino pilgrims thought of demarcation and designation of the first section of Camino de Santiago. Next year the first section of the St. James's route in Poland – the so-called Lower Silesian Way of St. James was opened. During the next decade the total number of 32 sections of the Way of St. James, whose length currently exceeds 6000 kilometres (updated 1 November 2016), were marked. Inclusion of the Polish sections of the Way of St. James in the European network of Camino de Santiago gave impetus to marking the Way of St. James within the territory of Ukraine. On the tenth anniversary of the opening of the Polish section of Camino de Santiago, on 10 October 2015 and 11 October 2015 in Shehyni and Medyka at the Polish-Ukrainian border, the first Ukrainian section of *Camino de Santiago*, the so-called Lviv Way of St. James Via Regia was connected with the Polish section of the St. James's route – The Subcarpathian Way of St. James *Via Regia*.

The opening of the Lviv Way of St. James *Via Regia* introduced Ukraine into the European network of pilgrimage routes leading to Santiago de Compostela and increased the pilgrimage distance for Camino pilgrims. The first Ukrainian section of the Way of St. James also provides the chances for development of the pilgrimages and religious tourism at the Polish-Ukrainian border.

The objective of the present paper is to present the origin and development of the first Ukrainian section of the Way of St. James – the Lviv Way of St. James *Via Regia*. Authors of the paper have also indicated the possibilities of development of the pilgrimages and religious tourism at the Polish-Ukrainian borderland on the basis of the pilgrimage route to Santiago de Compostela.

In the research related to religious tourism in the examined area only Catholic church sanctuaries (Catholic church of the Latin rite and Byzantine-Ukrainian rite) located in the frontier zone at the Polish-Ukrainian borderland were taken into account. The research also included sacral objects with the official status of a sanctuary specified with the rules of the Code of Canon Law, therefore possessing the relevant approval of the local bishop (Code of the Canon Law, can. 1230). The frontier zone at the Polish-Ukrainian border was delimited pursuant to rules on local border traffic ageed upon by the Government of the Republic of Poland and Cabinet of Ministers of Ukraine that entered into force on 1 July 2009 (www.dziennikustaw.gov.). This zone extends no more than 30 kilometres from the border and the local administrative units that were regarded as the frontier zone are specified in the above-mentioned bilateral agreement (www.egospodarka.pl).

The present paper constitutes a result of the office and field works that have been conducted by the authors on the European sections of the Way of St. James since 2006. These research works have been focused mainly on the section *Camino de Santiago* at the Polish-Ukrainian borderland since 2013 (Bordrun, Mróz F., 2016).

The origin of marking out the Lviv Way of St. James *Via Regia*

A number of factors influenced the formation of the first section of the Way of St. James, among which the key importance can be given to: marking out the Way of St. James *Via Regia* in the Subcarpathian region, growing interest of *Camino de Santiago* in Ukraine, and – first of all – the cooperation of the employees of the Chair of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv with lovers of the St. James's Routes and worshippers of St. James in Poland associated in the Confraternity of St. James at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk and the Confraternity of St. James in Więcławice Stare.

Lviv Way of St. James is an eastward extension of the Sub-Carpathian Way of St. James *Via Regia. Via Regia* (High Road) was a medieval trade route that led from Kiev through Zhitomir, Lviv, Przemyśl, Jarosław, Przeworsk, Kraków, Wrocław, Leipzig, Cologne, Aachen, Paris to the Iberian Peninsula. It was a transregional route on which, along with the development of trade, a number of infrastructure facilities and new settlements were established and which contributed to the development of interrelations among European countries. It was safely used not only by merchants and armies, but also by pilgrims going to the tomb of St. James the Apostle in Santiago de Compostela (Mróz Ł., 2015). At present, the Way of St. James *Via Regia* is the longest section of the thirty-two existing sections of the Way of St. James in Poland. This route counts 957 km in the territory of Poland and leads from Korczowa and Medyka (near the Polish-Ukrainian border) through Przemyśl, Jarosław, Przeworsk, Rzeszów, Pilzno, Tuchów, Tarnów, Brzesko, Wieliczka, Kraków, Olkusz, Będzin,

Piekary Śląskie, St. Anne's Mountain, Opole, Skorogoszcz, Brzeg, Wrocław, Legnica to Zgorzelec (Bordun, Mróz F., 2016).

The first section of the Way of St. James *Via Regia* in Poland, from Brzeg through Wrocław and Legnica to Zgorzelec, was opened on 6 October 2006. In the following years, another section of the route was marked – starting from Pilzno and leading through Tuchów, Tarnów, Brzesko, Wieliczka, Kraków, Olkusz, Sławków, Będzin, Sączów, Piekary Śląskie, St. Anna's Mountain, Opole, Skorogoszcz, Brzeg to Wrocław.

A key event and a project that provided the bases for marking the Lviv Way of St. James *Via Regia* was the opening of the Way of St. James *Via Regia* in the territory of the Subcarpathian province (Korczowa – Przemyśl – Jarosław – Przeworsk – Łańcut – Rzeszów – Pilzno) on 5 January 2012. The Subcarpathian Way of St. James *Via Regia* was formed due to the involvement and work of the Subcarpathian Camino pilgrims and lovers of *Camino de Santiago*, as well as by fundings from the Marshal's Office of the Subcarpathian Province. The main originator of the idea of marking the route was Paweł Plezia – a guide, a chairman of the Management of the Branch of the Polish Tourist and Sightseeing Society in Ropczyce and a member of the Association "Friends of the Ways of St. James in Poland". In the year 2011 Krzysztof Liebchen marked a 219-kilometre section of the route from Korczowa (at the Polish-Ukrainian border) through Przemyśl, Jarosław, Przeworsk, Rzeszów to Pilzno.

Officially, in the spring in 2013, a group of camino pilgrims and lovers of the route in the Subcarpathian area marked an alternative route leading from the Polish-Ukrainian border in Medyka to Przemyśl (22 kilometres). Currently, the members of the Fraternity of James Apostle at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk that was established on 13 October 2013 in Przeworsk care for the route. It is also worth mentioning that in the year 2014 the members of the Przeworsk fraternity and the Society for Development of Tuligłowy set and marked the connecting section of the Subcarpatian Way of St. James – the so-called Tuligłowy Way of St. James leading from Wola Rokietnicka to the Shrine of Immaculate Mother of Good Hope in Tuligłowy and afterwards to Rokietnica where it is connected with the main route of the Way of St. James *Via Regia* (13 km).

When marking out the Lviv Way of St. James *Via Regia*, its creators primarily followed the course of the medieval trade route leading from Kiev through Lviv to Przemyśl and then to Kraków and Wrocław. Most sections of the route were led along dirt or paved roads not burdened with heavy road transport. Unfortunately, in contrast to works carried out on the Polish sections of the Way of St. James, in the territory of Ukraine, it was impossible to refer to locations of parishes and churches dedicated to St. James the Greater, as they are scarce in Ukraine. However, on the analysed section of the route, there are many Orthodox Churches dedicated to St. Nicholas who is also considered the patron saint of travellers, as well as sailors, merchants, archers, children and students (Bordum, 2014). Unfortunately, at present, the only church dedicated to St. James at the borderland between Poland and Ukraine (though not at the route of the Lviv Way of St. James *Via Regia*) is a ruined temple in Krakovets (Archdiocese of Lviv, deanery of Horodok) (www.rkc.in.ua/index.php?l=p&m=k&f=ozlvja&p=lvjakrjk). This church was founded in 1785 by the contemporary owner of Krakovets – Ignacy Cetner, Governor of the Belz Province. The temple was built in the Neoclassical style, on a Latin cross plan with a single extended nave.

However, it should be emphasised that the iconography of St. James the Greater is relatively rich in Ukraine as images of the first Apostles martyr are present in all the Orthodox churches where iconostases have been preserved. Traces of the cult of St. James are also present in Lviv, where, until the end of the 18th century, an Orthodox Church of the Armenian rite existed within the area of the Castle Hill. The temple was demolished in the years 1796–1800, after a decision of Austrian authorities implemented resolutions of the so-called Joseph's reforms of the Emperor Joseph II of Habsburg (1741–1790) (Bordun, Holub, 2015).

The design for marking out the Lviv Way of St. James *Via Regia* was developed and prepared by the research staff of the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv operating since 2003. In the years 2006–2016, the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv organized ten conferences of international importance, attended by academics from Poland, Belarus and Italy. During the conference held in 2012, theoretical bases for studying the cult of St. James the Apostle were presented by Franciszek Mróz and Łukasz Mróz (Mróz F., Mróz Ł., 2013). In 2013, the research staff of the Department of Tourism of the National University of Lviv established cooperation with Camino pilgrims in Poland. At the same time, cooperation was established between the management of the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv and the Head of the State Higher School of Technology and Economics in Jarosław (Mróz F., Mróz Ł., 2013).

In the years 2014–2016 the employees of the Chair of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv continued field work and research in the Lviv libraries and archives. Scholars from the State Higher School of Technology and Economics in Jarosław (Jacek Hołub, MSc.) as well as the Institute of Geography and Spatial Management of the Jagiellonian University in Kraków (Łukasz Mróz, MSc.) also participated in this research. At the turn of September and October 2016 the field works at the Lviv Way of St. James *Via Regia* were conducted by the employees of the Institute of Geography of the Pedagogical University of Kraków (Franciszek Mróz, PhD; Anna Delekta, PhD and Kamila Ziółkowska-Weiss, PhD) during the two-week academic internship. The research related to traces of the cult of St. James the Greater in Lviv and on the designed section of the Lviv Way of St. James *Via Regia.* Results of these studies were presented at the 7th International Scientific Conference "Saints and the Blessed on the Way of St. James – On the 800th Anniversary of the Pilgrimage of St. Francis of Assisi to Santiago de Compostela" (6–7 September 2014), 8th International Scientific Conference "The Way of St. James in Poland – Past, Present and Future. On the 10th Anniversary of the First Polish Section of Camino de Santiago" (4–6 September 2015) (Bordun, Hołub, 2015), 9th International Scientific Conference "Camino de Santiago and the Tomb of St. James: History and Interpretation" (10–11 September 2016) (Bordun, Mróz F., 2016), as well as at conferences organized in Ukraine, which resulted in publications in academic journals in Kiev and Zhytomyr (О. Бордун, Ю. Шуманська, 2015).

Parallel to the studies, the research staff of the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv participated in a pilgrimage on the Sub-Carpathian Way of St. James *Via Regia*. Due to the cooperation between St. James's Fraternity at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk and the research community of the University of Lviv, the Lviv Way of St. James *Via Regia* was marked out. Markings on the route of 105 km from Lviv to Shehyni were made by the research

staff and students of the University of Lviv under the direction of Assistant Professor O. Bordun and T. Zawadowski (Bordun, Mróz F., 2016).

On 10–11 October 2015 in Szegina and Medyka near the border between Poland and Ukraine the group of 70 Camino pilgrims from Poland and Ukraine (members of the Fraternity of St. James at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk, the Fraternity of St. James in Lviv, the Mazovian Fraternity of St. James and the Fraternity of St. James in Więcławice Stare, students of the Ivan Franko National University of Lviv, students of the Lviv National Academy of Arts and members of the Polish Tourist and Sightseeing Society) met on the Way of St. James to participate in the ceremony of connecting the Polish and Ukrainian sections of the Way of St. James *Via Regia*. Simultaneously, it meant the completion of marking works on the Lviv Way of St. James *Via Regia*. Linking of both cross-border sections of the

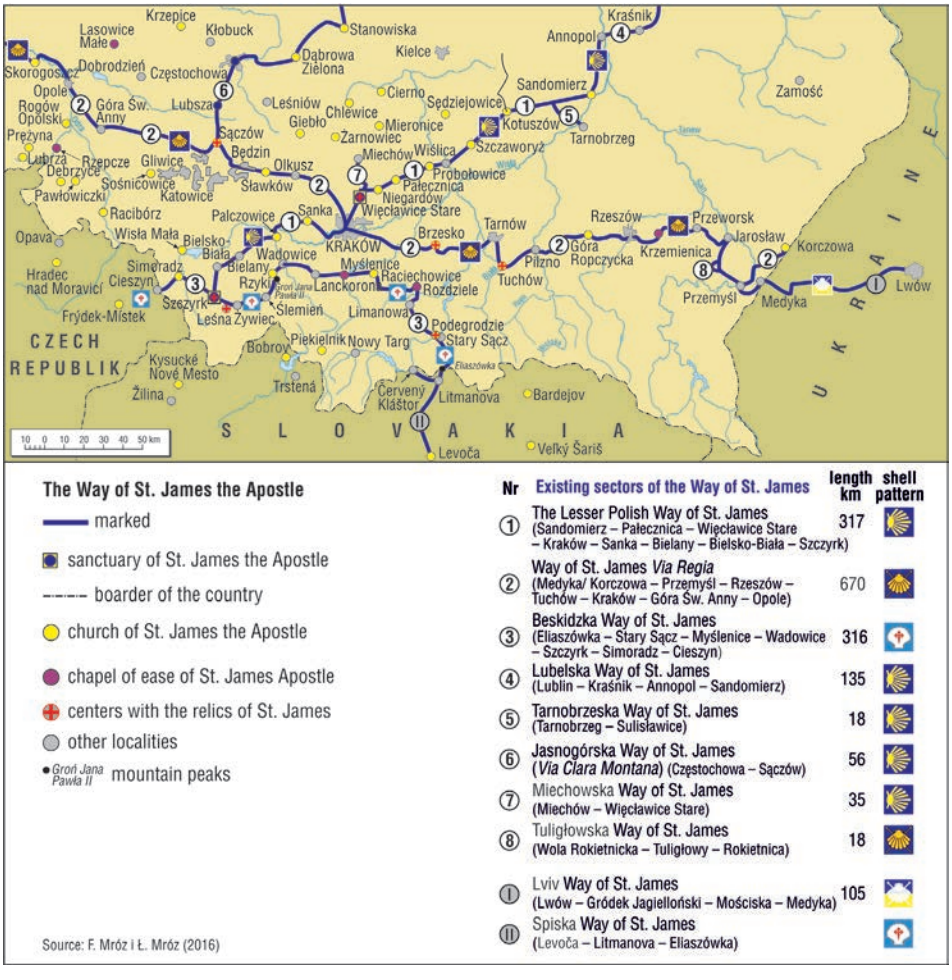

Fig. 1. The Ways of St. James the Apostle in south-eastern Poland at the borderland between Poland and Ukraine and between Poland and Slovakia (as of 1 October 2016).
Compilation: F. Mróz and Ł. Mróz

Way of St. James provides new opportunities for the development of this route at the Polish-Ukrainian borderland, and, above all, it enables pilgrimages on the route fully marked with St. James's shell from Lviv to Santiago de Compostela (www.viaregia.podkarpacie.eu) (Fig. 1).

The Lviv Way of St. James *Via Regia* – functioning, chances and threats to further development

Group trips and pilgrimages along the Way of St. James known as "Sunday Pilgrimage", "Camino Walking Tram" or "Weekend on the Way of St. James" that have been organized for many years constitute a very important element in the development of pilgrimage routes to Santiago de Compostela within Central and Eastern Europe. Originators of this type of wanderings are mainly lovers of the Way of St. James, members of the camino societies, members of the Fraternities of St. James, chaplains, students and scouts. Particular attention should be paid – first of all – to pilgrimage initiatives known as "Sunday Pilgrimage on the Way of St. James" organized by members of the Fraternities of St. James. This initiative was also well-adopted in the Subcarpathian region where it has been organized by lovers of Camino de Santiago who are members of, among others, the Subcarpathian Region of the Scouts of the Scouting Association of the Republic of Poland and members of the Fraternity of St. James at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk since 2012. The total number of 1388 people (in the year 2012 – 148 camino pilgrims; in the year 2013 – 300; in the year 2014 – 267; in the year 2015 – 326 and in the year 2016 – 347 people) participated in 42 stages of pilgrimages organized between 2012 and 2016. Taking into account the average number of participants per stage in the particular years (in the year 2012 – 19 people; in the year 2013 – 33 people; in the year 2014 – 33 people; in the year 2015 – 41 people; in the year 2016 – 39 people) the growing popularity of pilgrimaging on the Way of St. James in the Subcarpathian province can be observed. As early as since 2013 camino pilgrims from Ukraine, among others, scholars and students of the Chair of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv have participated in many stages of the Sunday Pilgrimage on the Subcarpathian Way of St. James *Via Regia* (Fig. 2).

Following the example of the so-called "Sunday Pilgrimage on the Way of St. James", which meets with high interest, the first pilgrimage hike of that kind, leading from Lviv to Horodok, was organized on 25 July 2015 and was attended by 50 pilgrims (25 from Poland and 25 from Ukraine). The next stages of the pilgrimage on the Lviv Way of St. James *Via Regia* were organized on 12 September 2015 (the section from Horodok to Sudova Vyshnia) (www.viaregia.lnu.edu.ua/node/22) and during the period from 10 October 2015 to 11 October 2015 when – as it has already been mentioned – the Polish and Ukrainian section of the Way of St. James *Via Regia* were connected. In 2016, members of the Fraternity of St. James in Lviv organized a Sunday Pilgrimage on the Lviv Way of St. James *Via Regia*. The first stage of this pilgrimage on the route Lviv – Horodok took place on 15 May 2016 and 9 people, mainly students of the Ivan Franko National University of Lviv, took part in it (www.facebook.com). In the second stage organized on 12 June 2016 on the section from Horodok to Sudova Vyshnia there were 15 pilgrims from Ukraine and 1 person

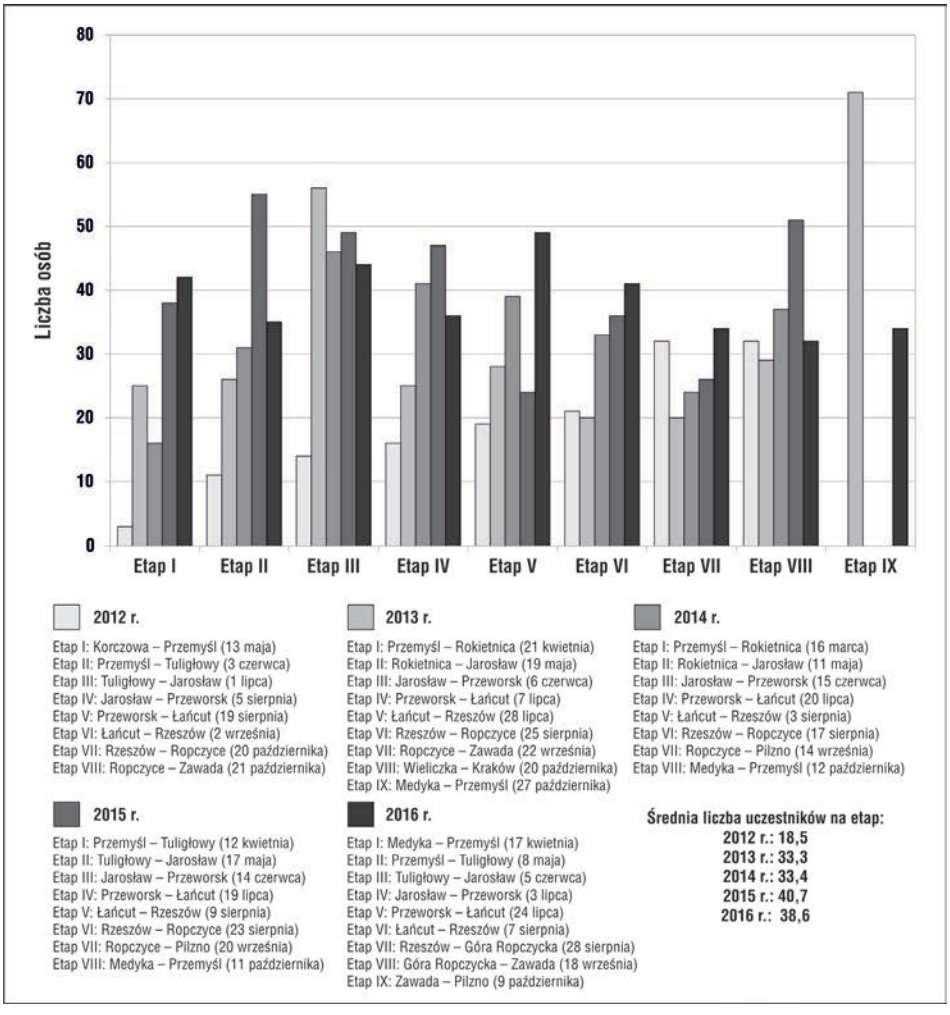

Fig. 2. Participants of "Sunday Pilgrimage on the Way of St. James *Via Regia*" organized in the years 2012–2016 by the Subcarpathian Region of the Scouts of the Scouting Association of the Republic of Poland and the Fraternity of St. James at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk.

Source: F. Mróz, Ł. Mróz (2016) on the basis of the list of pilgrims kept by the Fraternity of St. James at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk.

from Poland (Ірина Химка. Паломницький шлях святого Якова). The third stage took place on 24 July 2016 and 30 camino pilgrims (15 Ukrainians and 15 Poles) participated in it (Ірина Химка. Паломницький шлях святого Якова).

However, it should be assumed that the process of the development of the Way of St. James in Ukraine will continue at a slower pace than it has been the case in Poland or other countries of Western Europe, and this is mostly due to the lack of a pilgrimage tradition among Ukrainians, as well as the current economic and geopolitical developments in that country. Therefore, it is important that information on the sanctuary of St. James in Santiago de Compostela and the Way of St. James be spread

in schools, universities, centres for culture, sports and tourism, among tour operators, tourist guides, local non-governmental organizations and associations, and, in particular, among residents of the areas where the Way of St. James runs. As it has been stressed a number of times, for the Way of St. James to become an authentic and lively route in a given parish or region, the route must be present in and known to the local community (Mróz F., Mróz .Ł, 2013). Tasks in this area are handled very well by the research staff of the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv who have engaged students in the project of marking the Lviv Way of St. James *Via Regia,* first having prepared them in terms of the subject of the project. During the internship students are asked, among other things, to prepare a sightseeing description of Orthodox churches located at the route and then present it during lectures. In turn, on 23 December 2015, a vernissage of drawings and watercolours depicting the Lviv Way of St. James *Via Regia* was opened at the Department of Tourism of the National University of Lviv. The paintings were created by students of the Lviv National Academy of Arts who had participated in the fourth stage of the "Sunday Pilgrimage on the Lviv Way of St. James" (www.viaregia.podkarpacie.eu).

The next step in promoting the Lviv Way of St. James *Via Regia* were workshops organized by the Lviv Association for Tourism Development during the period from 2 November 2016 to 4 November 2016. Their aim was to improve the qualifications of the guides and translators accompanying tourists in the Lviv region. During the workshops Assistant Professor Oresta Bordun gave the lecture concerning the Lviv Way of St. James *Via Regia*.

Tour guides and tour operators in the Lviv region may play a significant role in promoting the Lviv Way of St. James Via Regia and transferring the basic knowledge concerning the phenomenon of pilgrim journeys to *Camino de Santiago*. Promotion of the Ukrainian section of the pilgrimage route to Santiago de Compostela with a emphasis on the multiculturalism of the Lviv region and an indication of the existing places of worship of St. James should take place in all possible sources of mass media. e.g. press, radio, television and, naturally, the Internet. Within this scope it is necessary to use social networks (social media), e.g. Facebook and Twitter. It is essential to draw the attention of the media, particularly journalists of local newspapers, as well as to organize press conferences and study tours of the Way of St. James. Organizing exhibitions and lectures concerning Camino de Santiago – the most beautiful one in the world – constitutes a very important element of promoting the Way of St. James. Within the framework of the cross-border cooperation regarding pilgrimages on the Way of St. James at the Polish-Ukrainian border such projects are implemented by the Fraternity of St. James in Lviv and Fraternity of St. James in Przeworsk. It is important for these activities to have support of the local communities – among the ministers, local authorities, tour operators, local entrepreneurs and representatives of the non-governmental organizations. Within this scope it is necessary to appoint the Program Committee (Chapter) for Development of the Way of St. James in particular areas of specific regions (provinces/districts). In Poland the board of this type was established in two regions, i.e. The Board for Development of the Route of St. James appointed on 15 April 2013 pursuant to the ordinance of the marshal of the Kujawsko-Pomorskie voivodeship and the Chapter of the Pomeranian Way of St. James appointed on 15 October 2008.

It is also worth emphasizing that at the Ivan Franko National University of Lviv functions an information point providing information on the Way of St. James, and in the courtyard of the university, there is the only monument in Europe in the shape of a backpack with a brass shell of St. James tacked thereon. A banner with a photo of the backpack with St. James's shell also adorns the website of the Faculty of Geography of the Ivan Franko National University of Lviv (www.geography.lnu.edu.ua).

Thanks to the cooperation between the academic community in Lviv and the Fraternity of St. James the Apostle at the Shrine of the Holy Sepulchre in Przeworsk, as well as the assistance of Rev. Piotr Roszak, Ph.D., a lecturer of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, the Faculty of Geography and the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv have been included in the project *Campus Stellae* and have received St. James Academic Accreditation (www.campus-stellae.org/cpolonia.html#regia). It is worth mentioning that *Campus Stellae* is an important link between young students and academic staff of universities with the idea of pilgrimage hiking on *Camino de Santiago.* This project has been developed since 2002 by the Association of Graduates of the University of Navarra (*Asociación ALUMNI – Universidad de Navarra*) which cooperates with other Spanish universities located on the French Way. The primary objective of *Campus Stellae* is to promote *Camino de Santiago* among the international academic community.

A fundamental issue for Camino pilgrims is, of course, a well-functioning and well-developed pilgrimage infrastructure. This is particularly true in terms of accommodation, catering and information facilities, as well as tourist shelters as places to rest and take shelter from inclement weather. Although on the Ukrainian section of the Way of St. James *Via Regia* there are, indeed, accommodation and catering facilities, their standard is very low. The situation as regards tourist infrastructure is much better on the Subcarpathian Way of St. James *Via Regia*.

A very important element of promotion of the Way of St. James is organization of exhibitions and lectures, as well as press and television interviews. Within the framework of cross-border cooperation concerning pilgrimages on the Way of St. James at the borderland between Poland and Ukraine, such projects are carried out by the Fraternity of St. James in Lviv and the Fraternity of St. James in Przeworsk. Organization of *Camino de Santiago* pilgrimages (hikes, treks) during weekends (on Sundays) greatly supports the popularization of the Way of St. James among local communities. Initiatives of this type are organized in different regions of Poland, mainly by Fraternities of St. James and members of the Association of Friends of the Way of St. James in Poland.

An important task faced by coordinators of the Way of St. James *Via Regia* at the Polish-Ukrainian borderland is to ensure that the route does not lose its character as a pilgrimage route and that hiking on this route has primarily a religious dimension. This, however, does not mean closing off the route to tourists for whom a cognitive aspect is the main purpose of hiking. Therefore, it is necessary to provide pastoral care to pilgrims and tourists in buildings of religious worship located along the route. It is important that the route become a path of open temples and a place of prayer for pilgrims. It is also essential to appoint the so-called route guards who would carry out systematic checks of the condition of route markings, especially during the pilgrimage season.

Currently, it is difficult to provide an unequivocal answer to the question whether the Lviv Way of St. James Via Regia will be a lively route trodden by dozens of walking camino pilgrims. In the authors' opinion, there are great chances for development of this Ukrainian section of *Camino de Santiago* and the most important arguments for this to happen are, among others:

- rank and growing popularity of *Camino de Santiago* – at present the most important Christian pilgrimage route in the world, with over 1200-year-old pilgrimage tradition, listed in the UNESCO World Heritage Site (within the territory of Spain and France) and the first European Cultural Route;
- "fashion" for *Camino de Santiago* present in Europe;
- tourist and pilgrimage attractiveness of the route – the Lviv Way of St. James Via Regia passes through the valuable natural and cultural areas (the city of Lviv – listed in the UNESCO World Heritage Site) and shrines in Lviv, Krysowice and Mostyska,
- multifaceted nature of the route (religious, historical, cultural and natural),
- constantly growing pilgrimage and tourist movement of Ukrainians on *Camino de Santiago,*
- good marking of the distance of 105 kilometres of the route – in accordance with the method of marking (yellow arrows and shells, signposts, etc.) adopted in the Western European countries (mainly in Spain and France),
- organization of "Sunday Pilgrimage on the Way of St. James" by the Fraternity of St. James in Lviv,
- inclusion of the students of the Lviv universities in the process of marking out the route and the initiative of walking along the route,
- activity of the Fraternity of St. James in Lviv promoting the idea of pilgrimages and wandering along the Way of St. James and developing the cult of James the Greater,
- the support of the ecclesiastical authorities – the Catholic Church and the Orthodox Church in the Lviv region – regarding the idea of pilgrimages on the Way of St. James,
- promotion of the Lviv Way of St. James Via Regia in mass media,
- the website devoted to the route,
- visits and hiking of foreign Camino pilgrims (mostly from Poland) along the route,
- cooperation with joint initiatives of demarcation and marking out the sections of the Lviv Way of St. James with fraternities of St. James in Poland,
- growing popularity (among Camino pilgrims) of new "exotic" sections of the Way of St. James in countries of Central and Eastern Europe – being a specific counterweight to the more and more commercialized *Camino de Santiago* in Spain – particularly the last 100-kilmetre sections leading to the shrine in Santiago de Compostela,
- implementation of projects of development of the tourist infrastructure and promotion of the route of the Cross-border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine for the years 2014–2020 within the framework of the European Neighbourhood and Partnership Instrument (project at the stage of preparation),

- exchange of experience and updates on the research with other academic centres in Europe;
- inclusion of the Faculty of Geography and the Chair of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv in the project of *Campus Stellae,*
- participation of the Ukrainian scholars in the foreign, international conferences and symposia devoted to *Camino de Santiago,*
- improved transport accessibility of Lviv.

The main threats concerning further development of the Lviv Way of St. James *Via Regia* include the following:

- lack of tradition of pilgrimages along the Routes of St. James among Ukrainians,
- geopolitical and economic situation in Ukraine,
- insignificant cult of Apostle James the Greater in Ukraine,
- lack of St. James the Greater Apostle parishes and churches in Ukraine,
- insufficient knowledge of Ukrainians regarding the character of St. James the Greater Apostle, a shrine in Santiago de Compostela, and a tradition of pilgrimages along the Way of St. James,
- insufficient tourist and pilgrimage infrastructure of the route,
- lack of information points concerning the route (except for the St. James Workshop at the Ivan Franko National University of Lviv),
- unsatisfactory promotion of the route.

Importance of the Lviv Way of St. James *Via Regia* in the development of pilgrimages and religious tourism at the Polish-Ukrainian borderland

Incorporation of the first Ukrainian section of the Way of James into the European network of *Camino de Santiago* is a very important impulse towards the popularization of pilgrimages and hiking on the Way of St. James among Ukrainians both at the Polish-Ukrainian borderland and in the Iberian Peninsula. It can already be observed that the number of Ukrainians going on a pilgrimage to the tomb of St. James in Santiago de Compostela increases every year. In 2004, only 30 people from Ukraine received the so-called Compostela (a document confirming the completion of a pilgrimage to the tomb of St. James, with the final 100 km of *Camino de Santiago* travelled on foot, horseback or wheelchair, or 200 km travelled by bike) (www.oficinadelperegrino.com). In subsequent years, the number of Ukrainians who had reached Compostela was even lower and amounted only to 11 and 7 people in 2005 and 2006 respectively (the year 2004 was celebrated in Santiago de Compostela as the Holy Year of St. James). In 2010, i.e. the next Jubilee Year, at the Pilgrimage Office of the Archbishopric of Santiago de Compostela (*Oficina de Acogida al Peregrino*), 65 people from Ukraine were registered. The record year up till now – taking into account the number of Ukrainian camino pilgrims who had reached the tomb of St. James – was the year 2014 when 169 Ukrainians were registered and in the year 2015 there were 159 people (www.oficinadelperegrino.com).

The above-mentioned initiatives called "Sunday Pilgrimages along the Way of St. James", as well as individual pilgrimages of foreign camino pilgrims may constitute an impulse for development of the pilgrimages and hiking along the Lviv Way of St. James *Via Regia.* It is already worth mentioning that members of the Fraternity of

St. James in Więcławice Stare and lovers of *Camino de Santiago* from the Małopolska province will initiate "The 6th Sunday Pilgrimages along the Way of St. James from Lviv to Kraków" in the Roman-Catholic Cathedral in Lviv on 1 April 2017.

Opening of the Way of St. James at the borderland between Poland and Ukraine also creates new opportunities for the development of religious tourism and pilgrimages to pilgrimage centres located directly along the route or in its close proximity. This mostly applies to shrines situated in the frontier zone at the Polish-Ukrainian borderland (fig. 4). It must be emphasized that within this frontier zone there are over 30 shrines (31 within the territory of Poland, 2 within the territory of Ukraine) and directly at the Subcarpathian and Lviv section of *Camino de Santiago* there are 23 pilgrimage centres – 4 centres by the Lviv Way of St. James Via Regia (Shrine of Our Lady of Graces and Divine Mercy at the Lviv cathedral, Shrine of St. Anthony of Padua in Lviv, Shrine of Our Lady of Perpetual Help in Mostyska and Shrine of Our Lady of Fatima in Krysowice) and 19 centres at the Subcarpathian Way of St. James Via Regia (3 shrines in Przemyśl, Tuligłowy, Chłopice, 3 shrines in Jarosław, Przeworsk, Łańcut, Słocina, 5 shrines in Rzeszów, Ropczyce, Zawada and Pilzno) (fig. 4). Within the group of shrines at the frontier zone at the Polish-Ukrainian borderland particular attention must be paid mainly to Marian sanctuaries with images of Our Lady crowned under papal authority, i.e. Shrine of Our Lady of Graces in Lviv, Shrine of Our Lady of Kalwaria in Kalwaria Pacławska, Shrine of Our Lady of Jackow and Shrine of the Immaculate Conception of the Most Blessed Virgin Mary in Przemyśl, Shrine of Our Lady of Chłopice in Chłopice, Shrine of Our Lady of Sorrows and Shrine of Our Lady "Myloserdia Dveri" in Jarosław, Shrine of Our Lady of Bieszczady in Jasień, Shrine of Our Lady of Consolation in Jodłówka, Shrine of Our Lady of Comfort of the Afflicted in Wielkie Oczy, Shrine of Our Lady of Tuligłowy in Tuligłowy, Shrine of Our Lady of Graces in Lubaczów, Shrine of Our Lady of Łukawiec in Łukawiec, Shrine of Our Lady of Carmel in Tomaszów Lubelski and Shrine of Our Lady of Sokal in Hrubieszów. The shrines in Kalwaria Pacławska, Przemyśl, Jarosław, Lubaczów, Tomaszów Lubelski, as well as the Shrine of Our Lady of Graces and Divine Mercy in Lviv have the highest position in the group of the shrines of the Polish-Ukrainian borderland.

Pilgrimages and hiking along the Ukrainian section of the Way of St. James *Via Regia* may significantly enrich the offers of the Polish and foreign travel agencies and pilgrimages agencies organizing pilgrimages and religious tourism to the shrines in western Ukraine. Currently, dozens of tourist and pilgrimage groups – mainly from Poland – visit shrines in the Lviv Archdiocese. However, it must be emphasized that the number of shrines of the Roman-Catholic Church in Ukraine is small and it equals 21 centres at present (status as of 1 November 2016) (www.idziemy.pl/kosciol). For comparison, approximately 850 shrines of the Catholic church are currently registered in Poland (Mróz F. 2016). The largest number of the Catholic shrines in Ukraine are in the Lviv Archdiocese –13 (Mróz F., 2016). At present, there are 3 shrines in the diocese of Kamianets-Podilskyi, 2 shrines in the diocese of Kyiv-Zhytomyr and 1 shrine in the diocese of Kharkiv-Zaporizhia and Odessa-Simferopol, respectively. These shrines re-started their functioning as late as in the last quarter of a century (after the year 1991). It must be remembered that after the World War II ended, the majority of Poles living in the areas taken over by the Soviet Union (Soviet Socialist Republic of Ukraine) was forced to migrate to the destroyed Recovered Territories. Priests and believers leaving their hometowns took paintings with them and they

treated them as objects of cult in their parish churches for many years. In the group of paintings brought from churches situated within the eastern territories of the Second Polish Republic after the year 1945, Marian paintings are predominant, whereas there are relatively few paintings of Christ as well as pictures of the saint and the blessed (Kukiz T., 2001). In the year 1991 Pope John Paul II renewed the structures of the Catholic church in Ukraine and Ukrainian authorities resumed diplomatic relations with the Holy See. Following years brought on the revival of the Roman-Catholic Church and Greek-Catholic Church in Ukraine and part of the shrines closed and destroyed in the communist period gradually re-started their functioning.

The Lviv Way of St. James *Via Regia* may also become a pilgrimage space of walking pilgrimages that have been organized at the Polish-Ukrainian borderland for many years, e.g. pilgrimages from Rzeszów to the Shrine of Our Lady of Graces in Lviv. In the last edition of this pilgrimage organized during the period from 25 June 2016 to 30 June 2016 there were 240 pilgrims from the archdiocese of Rzeszów and various regions of Poland and from abroad (www.diecezja.rzeszow.pl). Residents of Lviv, Horodok and Mostyska who have kept the centuries-old tradition of walking pilgrimages to the Shrine of Our Lady of Kalwaria and Christ's Passion in Kalwaria Pacławska may also go on pilgrimages along the Lviv Way of St. James *Via Regia.*

Conclusions

Opening of the first section of *Camino de Santiago* in Ukraine – the Lviv Way of St. James *Via Regia* has significantly increased the "pilgrimage attractiveness" of the Way of St. James in Central and Eastern Europe and has become an impulse for the development of the Ukrainian pilgrimage movement on the Way of St. James. From the perspective of functioning of the Route of St. James at the Polish-Ukrainian Borderland for over a year it may be stated that it may become an important and popular section of *Camino de Santiago* in this part of Europe. Conducted studies confirm that this section of the route is attended by Camino pilgrims seeking silence, solitude and a kind of counterbalance to the increasingly commercialized *Camino de Santiago* in Spain, especially its final 100-kilometer sections leading to the sanctuary in Santiago de Compostela. A number of key tasks related to the functioning of the route is still to be implemented. It is very important for the information about the Lviv Way of St. James to reach a larger number of Ukrainians for whom going on pilgrimages along the Routes of St. James may become one of the ways to get to know themselves, get to know another person and deepen their faith. However, it must be remembered that during the works aimed at development of the tourist infrastructure at the route or promotion of the Way we cannot forget that *Camino de Santiago* constitutes mainly a pilgrimage route – the route where European awareness was born centuries ago and which certifies the Christian roots of Europe and encourages new evangelization at every step nowadays. It is hoped that the cooperation or even friendship developed over several years between Camino pilgrims from Ukraine and Poland will bring further success associated with the development of the Way of St. James *Via Regia* in the analysed area, and the route will become an important communication channel between Eastern and Western Europe, a positive space of unity among nations.

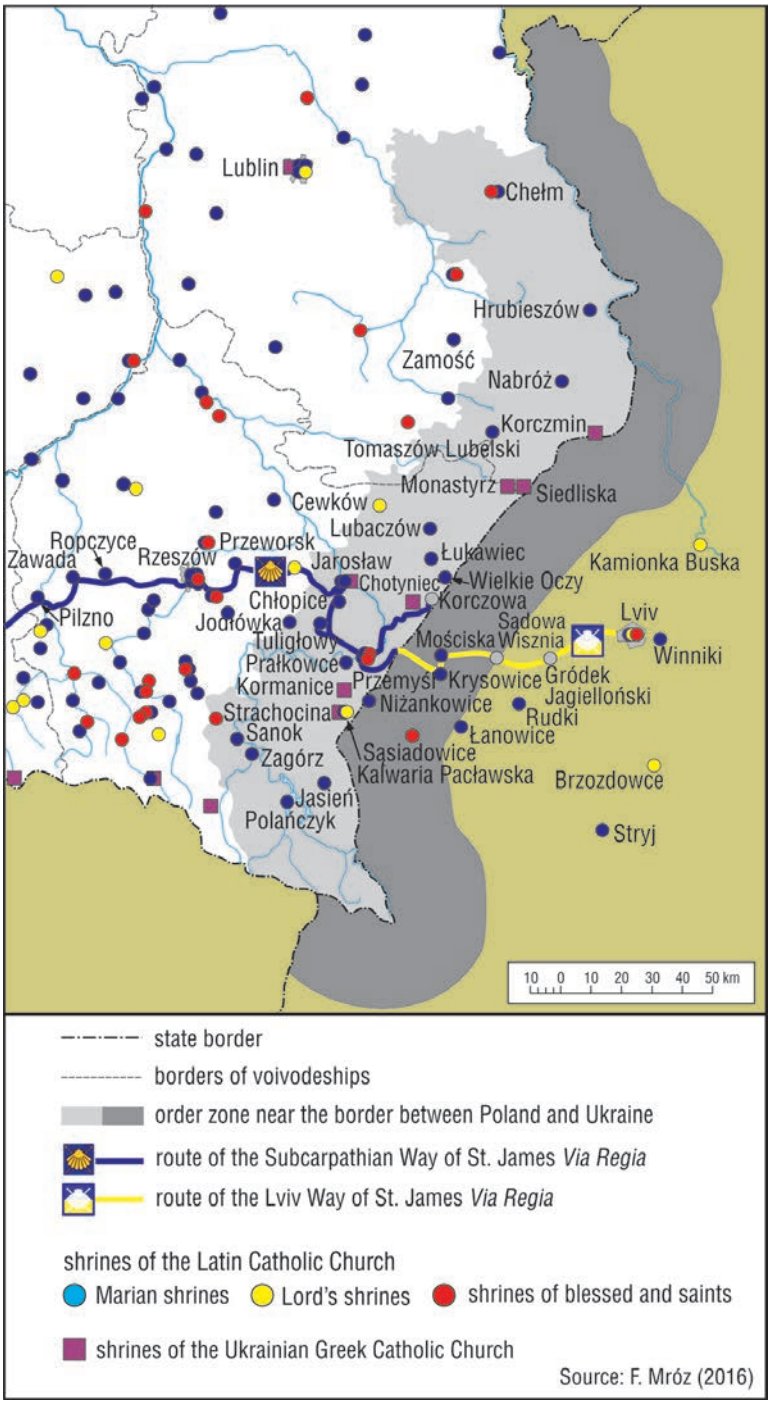

Fig. 3. Shrines of the Roman-Catholic Church and Way of St. James Via Regia in the frontier zone at the Polish-Ukrainian borderland and within the territory of Subcarpathian province and Lviv region.
Source: prepared by F. Mróz (2016)

Reference

Bordun, O., Mróz, F. (2016). Możliwości współpracy transgranicznej w zakresie pielgrzymowania i turystyki religijnej na przykładzie Drogi św. Jakuba Via Regia na Pograniczu Polsko-Ukraińskim. W: P. Roszak, F. Mróz (eds.), *Droga do Composteli – przeszłość i teraźniejszość*. Kraków: Wydawnictwo „Czuwajmy", p. 139–151.

Bordun, O. (2014). Programme for Marking Out the Ukrainian Section of the European Pilgrimage Route of St. James from Lviv. W: A. Jackowski, F. Mróz (eds.), *Saints and the Blessed on the Way of St. James – On the 800th Anniversary of the Pilgrimage of St. Francis of Assisi to Santiago de Compostela*. Kraków, pp. 268–273.

Bordun, O., Hołub, J.M. (2015). Cult of St. James the Apostle in Lviv – State of Research and Works to Extend the Way of St. James Via Regia in Ukraine. W: P. Roszak, F. Mróz (eds.), *The Way of St. James in Poland – Past, Present and Future. On the 10th Anniversary of Opening the First Polish Section of Camino de Santiago*. Kraków: Wydawnictwo „Czuwajmy", pp. 386–388.

Hołub, J.M. (2014). *Religious Tourism on the Example of the Way of St. James the Greater, Medyka – Santiago de Compostela. Prospects for Extending the Way of St. James. Shehyni – Lviv – Kiev,* М.П. Мальська (red.), "Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід". Львів, pp. 11–22.

Hołub, J.M., Mróz, Ł. (2013). *The Way of St. James Via Regia. Podkarpackie Province – Pilgrim and Tourist Guide*. Jarosław: Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce", p. 8.

Kukiz, T. (2001). *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, volume I. Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska".

Mróz, F., Mróz, F. (2013). *Pilgrimage and religious tourism on the Way of St. James – the first European Cultural Route. Visnyk of the Lviv University*, Series Geography, 43(2), pp. 366–378.

Mróz, Ł. (2015). *The Way of St. James Via Regia. Genesis and Development (with a Particular Focus on Its Section in the Podkarpackie Province),* Peregrinus Cracoviensis, 22, pp. 73–90.

Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). 5000 km of Polish sections of the Way of St. James. Still the beginning of the road?… W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (eds.), *1200 years of pilgrimages to the tomb of St. James in Santiago de Compostela*. Kraków: Wydawnictwo „Czuwajmy", p. 283.

Mróz F. (2016). Sanktuaria Kościoła Rzymskokatolickiego w przestrzeni sakralnej Polski. W: J. Latosińska, J. Mokras-Grabowska (eds.), *Kultura i turystyka. Sacrum i profanum*. Łódź: Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, p. 183–205.

Skowron-Charif, B. (2001). Losy wizerunków maryjnych z terenów wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. *Peregrinus Cracoviensis*, 12, p. 189–198.

Бордун, О., Шуманська, Ю. (2015). Сучасний стан і перспективи розвитку в Україні європейського паломницького шляху Святого Якова. W: Я.Б. Олійник (edit.), *Географія та туризм*: – Вип. 28., Київ – 2014, С. 131–140.

Бордун, О., Голуб, Я.М. (2015). Стратегія та умови долучення України до Європейського паломницького шляху святого Якова. W: І.В. Саух, *Конкуреноспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи*, Житомир, С. 10–12.

Бордун, О. (2015). Економічні можливості відродження культурного шляху Європи – «Віа Регіа» на території України, „Економіка. Управління. Інновації. Випуск" № 1 (13), Житомир.

Ірина Химка. Паломницький шлях святого Якова / «Наш край», № 50, 1.07.2016 р, с.
Ірина Химка. Паломницький шлях святого Якова / «Наш край», №60, 5.08.2016 р.

Strony internetowe

www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2015.pdf [obtained on 28.10.2016].
www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2005.pdf [obtained on 28.10.2016].
www.dziennikustaw.gov.pl/DU/2009/555/1;www.isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20091030859
www.isap.sejm.gov.pl/ DetailsServlet?id=WDU20091030858 [obtained on 25.10.2016].
www.egospodarka.pl/107811,Strefa-przygraniczna-w-Polsce-2013-podmioty-gospodarcze,1,39,1.html [obtained on 25.10.2019].
www.rkc.in.ua/index.php?l=p&m=k&f=ozlvja&p=lvjakrjk [obtained on 26.10.2016].
www.viaregia.lnu.edu.ua/node/22 [obtained on 27.10. 2016].
www.facebook.com/Viaregia.Ukraine/ [obtained on 28.10.2016].
www.viaregia.podkarpacie.eu/?q=node&page=1 [obtained on 18.07.2016];
www.geography.lnu.edu.ua/ [obtained on 18.07.2016].
www.campus-stellae.org/cpolonia.html#regia / [obtained on 18.07.2016].
www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2004.pdf [obtained on 25.10.2016].
www.oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2015.pdf [obtained on 25.10.2016].
www.idziemy.pl/kosciol/ukraina-nowe-lacinskie-sanktuarium-maryjne/ [obtained on 25.10.2016].
www.rkc.lviv.ua/category_1.php?cat_1=10&lang=3 [obtained on 25.10.2016].
www.diecezja.rzeszow.pl/2016/06/pieszo-lwowa-milosierdzie [obtained on 30.10.2016].
www.viaregia.podkarpacie.eu/?q=content/dwa-narody-jedna-droga [obtained on 17.07.2016]

Notka biograficzna o autorze: urodzony w 1975 r. w Przeworsku, geograf społeczno-ekonomiczny, pracownik naukowo-dydaktyczny (adiunkt) w Zakładzie Turystyki i Badań Regionalnych Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Wykładowca w Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie. Tytuł doktora nauk o Ziemi w zakresie geografii, otrzymał w 2006 r. na podstawie rozprawy doktorskiej nt. *Geneza i typologia sanktuariów Pańskich w Polsce*, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Antoniego Jackowskiego w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ. W 1999 r. ukończył w Częstochowie Studium Podyplomowe „Pielgrzymki. Turystyka religijna". Konsultor w Radzie ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek Konferencji Episkopatu Polski. Członek Archicofradía Universal del Apóstol Santiago. Instruktor Krajoznawstwa Polski. Prezes (w latach 2012–2014), a obecnie zastępca prezesa Bractwa św. Jakuba w Więcławicach Starych. Członek Zespołu konsultacyjnego ds. przygotowania Planu działań na rzecz rozwoju turystyki religijnej w Krakowie do roku 2020 powołanego przez Prezydenta Miasta Krakowa. Obecnie jego zainteresowania badawcze koncentrują się m.in. wokół zagadnień związanych z pielgrzymowaniem, turystyką religijną i turystyką kulturową w Polsce, genezą i funkcjonowaniem ośrodków pielgrzymkowych w Europie, a także europejskimi szlakami kulturowymi z szczególnym uwzględnieniem *Camino de Santiago* – Drogi św. Jakuba. Jest autorem ponad 90 publikacji naukowych i ponad 50 publikacji popularno-naukowych z tego zakresu, a także redaktorem 12 prac zbiorowych. Od 2008 roku jest współorganizatorem corocznych międzynarodowych konferencji

naukowych poświęconych problematyce historii i funkcjonowania Drogi św. Jakuba w Europie. Jest szczęśliwym mężem i ojcem trójki wspaniałych dzieci: Piotra (15 lat), Michała (13 lat) i Anny (8 lat). Interesuje się krajoznawstwem, fotografią i sportem.

Biographical note of author: socio-economic geographer born in 1975 in Przeworsk, an academic (Assistant Professor) at the Department of Tourism and Regional Research of the Institute of Geography at the Pedagogical University of Cracow. Lecturer at the Pontifical University of John Paul II in Cracow. In 2006 he received the title of Doctor of Earth Sciences (PhD) in geography based on a doctoral dissertation entitled *Origins and Typology of Sanctuaries in Poland*, written under the supervision of Professor Antoni Jackowski, PhD, of the Institute of Geography and Spatial Management at the Jagiellonian University. In 1999 he completed post-graduate studies in Częstochowa in the field of "Pilgrimages. Religious Tourism." Consultant in the Migration, Tourism and Pilgrimage Council of the Polish Episcopal Conference. Member of Archicofradía Universal del Apóstol Santiago. Instructor of Polish cultural and regional studies. Chairman (during the period of 2012–2014) and currently Vice-Chairman of the Brotherhood of St. James in Więcławice Stare. Member of the Consultation Team for the preparation of the Action Plan for the development of religious tourism in Cracow until 2020, nominated by the Mayor of Cracow. His present research interests are concentrated on, for example, issues related to pilgrimages, religious and cultural tourism in Poland, origins and functioning of pilgrimage centres in Europe, and European cultural routes, especially *Camino de Santiago* – the Way of St. James. He is the author of more than 90 academic publications and more than 50 popular science publications from this field, as well as an editor of 12 collaborative publications. Since 2008, he has been the co-organiser of annual international conferences devoted to the history and functioning of the Way of St. James in Europe. He is also a happy husband and the father of three wonderful kids: Piotr (15), Michał (13) and Anna (8). He is interested in cultural and regional studies, photography and sports.

Franciszek Mróz, dr
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
Zakład Turystyki i Badań Regionalnych
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
fmroz@wp.pl

Notka biograficzna o autorze: urodzona w 1974 r. we Lwowie, geograf społeczno-ekonomiczny. W 1996 r. ukończyła studia geograficzne na Lwowskim Uniwersytecie Narodowym im. Iwana Franki we Lwowie. Od sierpnia 1997 r. do września 2003 r. pracowała jako laborant w Zakładzie Roztoczańskiego Krajobrazu Uniwersytetu im. Iwana Franka we Lwowie. Tytuł doktora nauk geograficznych z geografii społeczno-ekonomicznej (DK № 019941) otrzymała w 2003 r. na podstawie rozprawy doktorskiej nt. *Transportowa infrastruktura zachodniego ukraińskiego przygranicza: ekonomiczno-geograficzne badanie*, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Ivana Rowenczaka w Fakultecie Geografii Uniwersytetu im. Ivana Franka we Lwowie. Od 2003 roku – wykładowca Katedry Turystyki Fakultetu Geografii Uniwersytetu im. Ivana Franka we Lwowie. W 2006 r. – otrzymała tytuł docenta (PhD). Obecnie jej zainteresowania badawcze koncentrują się m.in. wokół zagadnień związanych z Drogą św. Jakuba *Via Regia* na Ukrainie. W listopadzie 2015 r. odbyła staż naukowy w Institut für Stadt und Regionalforschung Österreichische Akademie der Wissenschaften. Jest autorem ponad 60 publikacji. Od 2015 roku jest współorganizatorem szeregu inicjatyw naukowych, kulturalnych i pielgrzymkowych na Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* w Ukrainie. Interesuje się krajoznawstwem, fotografią i sportem.

Biographical note of author: Socio-economic geographer born in 1974 in Lviv. In 1996 she graduated from Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Geography. Her major field of studies

is political geography. From August 1997 to September 2003 she worked as Laborant of Roztochian landscape-geophysical permanent establishment of the of the Ivan Franko National University of Lviv. In 2003 she her PhD in economic and social geography (DK № 019941), based on a thesis entitled "Transport Infrastructure of Western Ukrainian borderline: economic-geographical research". After that she has worked as an Assistant Professor at the Department of Tourism of the Ivan Franko National University of Lviv. In 2006 he received the title of Docent. She is the author of more than 60 publications. Currently, her research is concerned with The Way of St. James Via Regia in Ukraine. For this project she analyzes foreign researches on tourism and shares personal experience with foreign colleagues during conferences, which resulted in more than 10 publications. In November of 2015 she participated in an academic internship at Institut für Stadt und Regionalforschung Österreichische Akademie der Wissenschaften. She covered some segment of Jacobsweg Via Regia near Vienna and explored the road and met with manager of Tourist Information Center in Vienna and became familiar with work of this organization. In 2016 she was a coordinator of three pilgrimage tours with Polish pilgrimage organizations on The Lviv Way of St. James *Via Regia* in Ukraine. She is interested in cultural and regional studies, photography and sports.

Oresta Bordun, doc.
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki we Lwowie
Geograficzny Fakultet
Katedra Turyzmu
obordun@ukr.net

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.10

Joanna Kudełko
Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków, Polska

Centra wzrostu w regionie podkarpackim w latach 1980–2014

Streszczenie

Procesy rynkowe w warunkach konkurencji powodują, że rozwój poszczególnych obszarów odbywa się z różną intensywnością. Siły rynkowe oddziaływają w kierunku koncentracji procesów rozwojowych w najbardziej atrakcyjnych miejscach, co powoduje zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w przestrzeni.
Celem artykułu jest analiza przemian strukturalnych centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego, które stanowią różnej skali ośrodki aktywności gospodarczej regionu, od centrum o znaczeniu regionalnym po małe jednostki mające znaczenie lokalne. Dokonana analiza odzwierciedla kształtowanie się potencjału, funkcji i przestrzennego rozmieszczenia centrów wzrostu w latach 1980–2014.
W analizowanych latach zmniejsza się liczba centrów oraz zatrudnionych w nich osób. Zmniejsza się rola centrów pełniących funkcje przemysłowe. Jednocześnie rośnie znaczenie jednostek o funkcjach usługowych. W strukturze przestrzennej regionu podkarpackiego zauważalne są postępujące procesy koncentracji działalności gospodarczej w jego centralnym mieście Rzeszowie. Jednocześnie tracą na znaczeniu miasta tworzące strefę zewnętrzną.

Growth Centers in the Podkarpackie Region in the years 1980–2014

Abstract

Market processes, in competitive conditions, cause the development of particular areas with different intensity. Market forces interact in the direction of the concentration of development processes in the most attractive locations, which results in disparities in socio-economic development in the area.
The aim of this article is to analyze the structural changes of socio-economic growth centers of Podkarpackie Voivodeship which are different scale centres of economic activity of the region, from the centres of regional importance to small units having local significance. The analysis reflects the development of the potential, functions and the spatial distribution of growth centres in the years 1980–2014.
In the analyzed period reduces the number of centers the number of employed people in them. The importance of centres of industial development is on the decline. Correspondingly, the importance of centres with a developing services sector is increasing. The spatial structure of the Podkarpacki region are noticeable progressive processes of concentration of economic activity in the central city of Rzeszow.

Słowa kluczowe: centra wzrostu; funkcje miast; region podkarpacki; rozwój regionalny

Key words: functions of cities; growth centers; Podkarpacki region; regional development

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kudełko, J. (2016). Centra wzrostu w regionie podkarpackim w latach 1980–2014. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.10

Wprowadzenie

Cechą aktywności gospodarczej jest jej zróżnicowanie w przestrzeni, co jest przyczyną kumulacji zjawisk gospodarczych na wybranych obszarach (Korenik, Słodczyk, 2005: 49). Regionalizacja na poziomie NUTS 2, jaka jest powszechnie stosowana w analizach i działaniach podejmowanych w ramach prowadzonej polityki, nie wykazuje zróżnicowań wewnętrznych, niekiedy bardzo istotnych. Dlatego też istnieje potrzeba „zejścia w dół" w badaniach regionalnych, tj. na niższe szczeble agregacji (Kosiedowski, 2008). Jednostkami terytorialnymi, które najsilniej włączają się w globalną walkę konkurencyjną są duże miasta, stanowiące centra życia naukowego, akademickiego, a jednocześnie będące siedzibami instytucji finansowych i wyspecjalizowanych usług.

W wyniku koncentracji lokalizacji różnorodnych podmiotów gospodarczych i instytucji rozwijają się różnej skali centra aktywności regionalnej. W literaturze przedmiotu takie jednostki określa się mianem centrów lub biegunów wzrostu (Grzeszczak, 1999; Kudełko, 2008; Sobala-Gwosdz, 2005). Centra wzrostu społeczno-gospodarczego stanowią podstawowe konstrukcje przestrzenne regionu, a przez powiązania funkcjonalne ze swoim zapleczem wpływają na przekształcenia układów wewnątrzregionalnych, ponadlokalnych i lokalnych.

Celem artykułu jest analiza przemian strukturalnych centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego, które stanowią różnej skali ośrodki aktywności gospodarczej regionu, od centrum o znaczeniu regionalnym po małe jednostki mające znaczenie lokalne.

Dokonana analiza zmian strukturalnych centrów wzrostu województwa podkarpackiego odzwierciedla kształtowanie się ich potencjału, funkcji i przestrzennego rozmieszczenia w latach 1980–2014, a więc obejmuje ona ostatnie lata gospodarki centralnie sterowanej, lata transformacji gospodarczej oraz gospodarki rynkowej.

Przemiany potencjału i funkcji centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego

Za centra wzrostu społeczno-gospodarczego uznano miasta i gminy, które skupiają ponad 1 tys. pracujących w zajęciach pozarolniczych. Wyróżniono kilka grup centrów, różniących się pod względem wielkości, począwszy od centrum regionalnego po małe jednostki mające znaczenie lokalne.

Charakter i znaczenie centrów wzrostu związane jest z pełnionymi przez nie funkcjami, wykształconymi w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego. Poszczególne centra wzrostu pełnią różnorodne funkcje, które związane są przede wszystkim z ich bazą ekonomiczną i określonym rodzajem działalności gospodarczej prowadzonej na ich terenie.

Wyznacznikiem funkcji pełnionych przez poszczególne centra jest struktura zatrudnienia istniejąca na ich terenie. Jako podstawowe kryterium do ich określenia służy udział pracujących w poszczególnych sekcjach gospodarki narodowej (Dziewoński, 1971; Kudełko, 2008). W podjętych badaniach, w wyznaczaniu typów funkcjonalnych centrów, zaproponowano klasyfikację uwzględniającą procentowy udział pracujących w przemyśle i budownictwie oraz udział pracujących w usługowych działach gospodarki narodowej. Klasyfikacja taka umożliwia porównanie wpływu procesów industrializacji i urbanizacji na rozwój poszczególnych jednostek. W świetle przyjętych kryteriów wyróżniono cztery kategorie funkcjonalne centrów wzrostu: centra przemysłowe, przemysłowo-usługowe, usługowo-przemysłowe i usługowe. Jako centra przemysłowe uznano jednostki, w których strukturze zatrudnienia przemysł i budownictwo mają udział powyżej 60%, centra usługowe natomiast charakteryzują się dominacją pracujących w działach usługowych (ponad 60%). W centrach przemysłowo-usługowych udział przemysłu i budownictwa nie jest aż tak wysoki, ale zatrudnienie w przemyśle i budownictwie jest zdecydowanie większe niż w usługach. Z kolei w centrach usługowo-przemysłowych relacja ta jest odwrotna.

Centra wzrostu społeczno-gospodarczego mają dominujące znaczenie dla rozwoju województwa podkarpackiego, gdyż skupiają przeważającą część jego potencjału, zobrazowaną przez liczbę pracujących w zajęciach pozarolniczych. Proces ich rozwoju i przekształceń strukturalnych przebiegał ze zmiennym natężeniem w różnych okresach.

Centra wzrostu w ostatnich latach gospodarki centralnie sterowanej

Pierwszy analizowany okres obejmuje lata 1980–1988, czyli ostatnie lata gospodarki centralnie sterowanej.

Realizowana w okresie gospodarki centralnie sterowanej doktryna gospodarcza zakładała rozwój kraju w oparciu o procesy industrializacji, co przyspieszało rozwój przedsiębiorstw przemysłowych i miast, w których były zlokalizowane. Przemysł traktowany był jako główna siła napędowa do zaspokojenia potrzeb społecznych ludności. Działania dotyczące odbudowy i modernizacji istniejących zakładów przemysłowych oraz nowych lokalizacji podejmowane były w myśl zasady aktywizacji gospodarczej terenów ekonomicznie zaniedbanych, w celu wyrównania dysproporcji przestrzennych w zakresie rozmieszczenia sił wytwórczych. Rozwój przemysłu, zwłaszcza ciężkiego i wydobywczego, dokonywał się kosztem innych działów i sekcji gospodarki.

Na obszarze obecnego województwa podkarpackiego widoczna była dominacja działów i sekcji przemysłowych. W regionie tym rozwijały jednostki gospodarcze, powstałe jeszcze dużo wcześniej, w okresie tworzenia Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) w latach 30. XX w., tj. m.in.: huta i elektrownia w Stalowej Woli, elektrownie wodne w Rożnowie i Myczkowcach, Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego Państwowych Zakładów Lotniczych w Rzeszowie, Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego w Mielcu, fabryka sztucznego kauczuku i opon samochodowych w Dębicy, fabryka farb i lakierów w Dębicy, fabryka celulozy w Niedomicach, zakłady chemiczne w Pustkowie. W późniejszych latach podejmowano także inwestycje przemysłu obronnego wynikające z ówczesnej międzynarodowej sytuacji politycznej. Nastąpił

dalszy rozwój Stalowej Woli, Rzeszowa i Mielca. Przystąpiono również do zagospodarowywania odkrytych w 1951 r. geologicznych złóż siarki rodzimej w okolicach Tarnobrzega, czego efektem stało się powstanie Tarnobrzeskiego Zagłębia Siarkowego. Przystąpiono także do eksploatacji gazu w okolicy Lubaczowa i Przemyśla.

Ważną konsekwencją dla rozwoju województwa podkarpackiego, a zwłaszcza jego stolicy Rzeszowa, była powojenna zmiana granic państwa polskiego, w wyniku której Polska straciła duże obszary na wschodzie. Obecne województwo podkarpackie zostało odcięte granicą od Lwowa, ważnego ośrodka dla stymulowania rozwoju tego obszaru. Pojawił się zatem bodziec do rozwoju stolicy regionu południowo-wschodniego – Rzeszowa (Zarycki, 2011: 98–99).

W ostatnich latach gospodarki centralnie sterowanej następował wzrost potencjału centrów wzrostu obecnego województwa podkarpackiego. W latach 1980–1988 ich liczba zwiększyła się z 54 do 60 (tab. 1). Natomiast łączna liczba pracujących w nich osób wzrosła z 460,6 tys. do 483,2 tys., tj. o 4,9% (tab. 1).

Tab. 1. Przemiany potencjału społeczno-gospodarczego centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Liczba centrów						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
1–2	21	26	18	18	22	21
2–5	16	15	16	14	14	10
5–10	7	9	3	3	4	3
10–20	1	1	2	5	5	6
20–50	8	8	7	4	4	2
50–100	1	1	1	1	1	1
Ogółem	54	60	47	45	50	43
Liczba pracujących w centrach						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
1–2	28 806	34 455	22 553	24 630	29 377	27 765
2–5	56 334	50 052	53 359	45 001	43 561	38 061
5–10	48 952	62 107	23 742	21 680	25 082	18 972
10–20	19 515	19 814	32 518	75 206	74 625	94 566
20–50	221 366	227 948	167 769	90 448	95 201	51 277
50–100	85 677	88 866	71 720	70 580	80 429	83 241
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
1–2	6,3	7,1	6,1	7,5	8,4	8,8
2–5	12,2	10,3	14,4	13,7	12,5	12,1
5–10	10,6	12,9	6,4	6,6	7,2	6,0
10–20	4,2	4,1	8,7	23,1	21,4	30,1
20–50	48,1	47,2	45,1	27,6	27,3	16,3
50–100	18,6	18,4	19,3	21,5	23,1	26,5
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzeskiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

Dominującą rolę w regionie odgrywała jego stolica – miasto Rzeszów, w którym zatrudnienie w latach 1980–1988 zwiększyło się z 85,7 tys. do 88,9 tys. osób, tj. o 3,7%. Udział stolicy w strukturze pracujących wszystkich wyróżnionych centrów utrzymywał się na poziomie ok. 18,5%.

W grupie dużych miast, skupiających od 20 do 50 tys. pracujących znajdowały się: Stalowa Wola, Krosno, Mielec, Przemyśl, Dębica, Tarnobrzeg, Sanok i Jasło. W omawianym okresie liczba pracujących w nich zwiększyła się nieznacznie z 221,4 tys. do 227,9 tys., czyli o 3%. Wyróżnione jednostki miały decydujące znacznie w strukturze wszystkich centrów, ich udział utrzymywał się na poziomie 48,1% w 1980 r. i nieznacznie spadł do 47,2% w 1988 r.

Pozostałe grupy centrów skupiały jednostki o znacznie słabszym potencjale społeczno-gospodarczym i odgrywały znacznie mniejszą rolę w strukturze regionu. Wśród nich najliczniejsza była grupa najmniejszych centrów, skupiających od 1 do 2 tys. pracujących. Ich liczba w analizowanym okresie zwiększyła się z 21 do 26. Ich udział w strukturze pracujących był niewielki, choć zwiększył się nieco z poziomu 6,3% do 7,1%.

W 1980 r. zdecydowanie przeważały jednostki opierające swój rozwój głównie na działach i sekcjach przemysłowych. Liczba centrów, w których dominowała działalność przemysłowa (przemysłowych i przemysłowo-usługowych) wynosiła 40 (tab. 2). W strukturze zatrudnienia stanowiły one 88,3%, skupiając 406,7 tys. pracujących. Oznacza to, że obszar obecnego województwa podkarpackiego znajdował się w tamtym czasie w fazie industrialnego rozwoju, w której preferowany był rozwój przemysłu, przy jednoczesnym poważnym zaniedbaniu rozwoju usług. W okresie do 1988 r. udział tego typu jednostek zmniejszył się, ale przemysł nadal dominował w potencjale centrów regionu. Liczba centrów przemysłowych wynosiła 33, a ich udział w strukturze pracujących nadal był większościowy i wynosił 61,5%.

Równolegle stopniowo zwiększało się znaczenie procesów urbanizacyjnych, związanych z rozwojem miast i usług w nich. Było to wynikiem wykształcenia się dużej dysharmonii między rozwojem przemysłu a usługowych działów gospodarki narodowej. W centrach przemysłowych brak rozwoju usług i infrastruktury społecznej stanowił często, szczególnie na terenach intensywnie uprzemysławianych, podstawową barierę do dalszego rozwoju industrialnego wielu miast (Fajferek, Zioło, 1983). W latach 1980–1988 udział centrów o funkcjach usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększył się z 11,7% do 38,5%. Liczba takich jednostek wzrosła od 14 do 27, a zatrudnienie w nich od 53,9 tys. osób do 186,1 tys. osób.

Tab. 2. Przemiany struktury funkcjonalnej centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

	Liczba centrów					
Funkcje	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
P	27	16	15	10	12	11
P-U	13	17	14	9	5	6
U-P	7	7	2	8	11	10
U	7	20	16	18	22	16
Ogółem	54	60	47	45	50	43

Liczba pracujących w centrach						
Funkcje	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
P	237 378	111 304	106 022	39 566	46 357	61 666
P-U	169 372	185 799	132 645	94 339	33 021	40 079
U-P	39 593	102 424	72 977	34 315	103 116	72 760
U	14 307	83 715	60 017	159 325	165 781	139 377
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Funkcje	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
P	51,5	23,1	28,5	12,1	13,3	19,6
P-U	36,8	38,4	35,7	28,8	9,5	12,8
U-P	8,6	21,2	19,6	10,5	29,6	23,2
U	3,1	17,3	16,1	48,6	47,6	44,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

P – przemysłowe, P-U – przemysłowo-usługowe, U-P – usługowo-przemysłowe, U – usługowe
Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzeskiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

Centra wzrostu w okresie transformacji systemowej

W latach transformacji systemowej wiele przedsiębiorstw przeżywało duże trudności, wiążące się z koniecznością dostosowania się do wymogów gospodarki rynkowej. Zmiany polityczne w Polsce i na świecie oraz zlikwidowanie militarnego Układu Warszawskiego konkurującego z NATO, spowodowały znaczne zmniejszenie zapotrzebowania na wyroby przemysłu obronnego. W okresie tym nastąpił wyraźny spadek produkcji przemysłowej. Nastąpiła utrata znaczenia wielu ośrodków przemysłowych, wykreowanych w czasie rozwoju COP i w całym okresie powojennym. Procesy restrukturyzacyjne okazały się szczególnie trudne dla przemysłu odznaczającego się brakiem wyposażenia w nowoczesne technologie.

W pierwszych latach transformacji systemowej w Polsce polityka regionalna została w drastyczny sposób ograniczona. Wynikało to z przyjętego liberalnego podejścia do modelu rozwoju regionalnego. Ponadto, problemy związane z procesami transformacji skłoniły władze do koncentrowania działań przede wszystkim na przebudowie ustroju społeczno-ekonomicznego i łagodzeniu związanych z tym problemów, głównie zwalczaniu inflacji. Przy bardzo ograniczonym instrumentarium finansowym politykę regionalną sprowadzono do minimum, podejmując jedynie doraźne działania, eliminujące negatywne skutki restrukturyzacji na obszarach uprzemysłowionych, polegające głównie na zwalczaniu zwiększającego się bezrobocia.

Wśród głównych przyczyn zapaści polityki regionalnej w tym okresie wymienia się: ograniczenia budżetowe i kredytowe, brak polityki strukturalnej, wadliwe założenia i sposoby prowadzenia prywatyzacji, brak środków na aktywne formy zwalczania bezrobocia, niedostateczną skalę oferowanych dóbr i usług publicznych, zbyt duże stopy procentowe, brak instytucji finansowych i banków regionalnych i komunalnych oraz brak wydzielonego funduszu o orientacji regionalnej (Winiarski, 2003).

W przełomowym okresie transformacji gospodarki w kierunku gospodarki rynkowej nastąpił wyraźny spadek potencjału centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego. W stosunku do 1988 r. w roku 1991, a więc w fazie przełomu systemowego, liczba centrów wzrostu zmniejszyła się z 60 do 47. Utrata potencjału zauważalna była także w liczbie pracujących. W tym okresie nastąpił spadek zatrudnienia z centrów do poziomu 371,7 tys., czyli aż o 23%. Trend spadkowy utrzymywał się także w kolejnych latach transformacji, aż do roku 2000.

W latach 1988–2000 nastąpił dość poważny spadek potencjału społeczno-gospodarczego centrów, wyrażający się zmniejszeniem ich liczby oraz wielkości pracujących. W tym okresie na terenie województwa liczba centrów zmniejszyła się z 60 do 45, a liczba pracujących w nich spadła z 483,2 tys. osób do 327,5 tys. osób, tj. o 32,2%.

W okresie transformacji następowały przemiany funkcjonalne centrów, w kierunku zarysowującym się już wcześniej. Znaczenie jednostek o charakterze przemysłowym stopniowo malało. W latach 1988–2000 liczba centrów przemysłowych i przemysłowo-usługowych zmniejszyła się z 33 do 19, a liczba pracujących w nich spadła z 297,1 tys. osób do 133,9 tys. osób, tj. o 54,9%. Udział tej grupy centrów zmniejszył się z 61,5% do 40,9%. Równocześnie udział centrów usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększył się z 38,5% do 59,1%. Jednak ich liczba zmniejszyła się z 27 do 26, a zatrudnienie w nich wzrosło nieznacznie z 186,1 tys. osób do 193,6 tys. osób, czyli o 4,0%. Oznacza to, że wzrost udziału centrów o charakterze usługowym w ogólnym potencjale centrów nie wynikał z rozwoju sekcji usługowych, ale raczej z upadku sektorów przemysłowych.

Centra wzrostu w latach 2000–2014

Po początkowych latach transformacji, charakteryzujących się chaotycznymi działaniami w dziedzinie polityki regionalnej, nastąpiło ponowne zainteresowanie tą dziedziną interwencji publicznej. Podstawową przesłanką podjęcia aktywnej polityki regionalnej w Polsce była konieczność dostosowania się w tej kwestii do reguł obowiązujących w krajach Unii Europejskiej. Wraz z podjęciem starań o wejście do Unii Europejskiej, Polska musiała podjąć wiele działań dostosowawczych, w tym także obejmujących formalno-prawne aspekty prowadzenia polityki regionalnej, co spowodowało wzrost zainteresowania problematyką polityki rozwoju regionalnego oraz powrót do planowania rozwoju na szczeblu regionalnym. Od maja 2004 r. Polska stała się członkiem Unii Europejskiej, co dało jej możliwość korzystania z instrumentów finansowych, współfinansujących realizowane inwestycje. Było to jednym z głównych powodów ożywienia aktywności gospodarczej w centrach wzrostu regionu podkarpackiego. Obecnie wśród głównych priorytetów polityki spójności Unii Europejskiej, przyjętych także w polskich krajowych i regionalnych dokumentach programowych, jest wspieranie innowacyjności regionów oraz rozwój ich potencjałów endogenicznych poprzez stymulowanie „inteligentnych specjalizacji". Każde terytorium, w oparciu o specyficzne i unikatowe dla niego potencjały, powinno wyznaczyć obszary o najwyższym potencjale rozwojowym, w których ma szanse na tworzenie innowacyjności.

W ostatnich kilkunastu latach obserwuje się zmienne tendencje w rozwoju centów wzrostu województwa podkarpackiego. W latach 2000–2010 zauważalny był wzrost ich potencjału. W tym okresie liczba centrów zwiększyła się z 45 do 50, a zatrudnienie w nich wzrosło z 327,5 tys. osób do 348,2 tys. osób, czyli o 6,3%. Jednak w ostatnim roku, dla którego dostępne są dane statystycznie (2014), widać pewne osłabienie w stosunku do roku 2010. Liczba centrów spadła do 43, a zatrudnienie zmniejszyło się do 313,9 tys. osób, czyli o 9,9%.

W latach 2000–2010 następowały procesy urbanizacji, przejawiające się wzrostem udziału centrów o specyfice usługowej. Liczba takich jednostek (usługowych i usługowo-przemysłowych) wzrosła z 26 do 33, a liczba osób pracujących w nich zwiększyła się z 193,6 tys. do 268,9 tys., tj. o 38,9%. Zaś ich udział w strukturze zatrudnionych w centrach regionu zmienił się z 59,1% do 77,2%. Równocześnie zmniejszyło się znaczenie centrów opierających swój potencjał głównie na działalności przemysłowej (przemysłowych i przemysłowo-usługowych). Ich liczba spadała z 19 do 17, a zatrudnienie z 133,9 tys. do 79,4 tys., czyli o 40,7%. Natomiast udział w strukturze pracujących w centrach zmniejszył się z 40,9% do 22,8%.

Tendencja malejącego znaczenia procesów industrializacji na rzecz wzrostu sektorów usługowych została zachwiana w ostatnich czterech latach analizy. W 2014 r. w porównaniu z 2000 r. zauważa się wzrost znaczenia centrów o charakterze przemysłowym. Wprawdzie ich liczba pozostała niezmieniona, ale wzrosła liczba pracujących w nich do 101,7 tys. osób, tj. o 21,1% oraz udział w strukturze pracujących w centrach do 32,4%. Odpowiednio utraciły na znaczeniu centra o specyfice usługowej, których liczba spadła do 26, a zatrudnienie zmniejszyło się do 212,1 tys. osób, tzn. o 21,1%. Tym samych ich udział w strukturze centrów zmalał do 67,6%. Cztery lata analizy, to jednak za mało, by formułować wniosek, że w województwie podkarpackim nastąpiła ponowna intensyfikacja procesów industrializacji. Bardziej wiarygodne wnioski będzie można formułować za kolejne kilka lat.

Przemiany potencjału i funkcji centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Przeprowadzona analiza rozwoju centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego wykazała, że w latach 1980–2014 następowały bardzo wyraźne zmiany w potencjale i strukturze funkcjonalnej centrów wzrostu w tym województwie.

W ciągu analizowanych trzydziestu czterech lat nastąpił spadek potencjału centrów wzrostu. Ich liczba została ograniczona z 54 do 43, a zatrudnienie w tych jednostkach zmniejszyło się z 460,6 tys. osób do 313,9 tys. osób, tj. o 31,8%.

W województwie dominujące znaczenie odgrywa jego stolica – Rzeszów. Zgodnie z ogólną tendencją liczba pracujących w Rzeszowie zmniejszyła się nieznacznie w latach 1980–2014 z 85,7 tys. osób do 83,2 tys. osób, tj. o 2,9%, ale równocześnie udział Rzeszowa w strukturze wszystkich wyróżnionych centrów województwa w całym analizowanym okresie systematycznie wzrastał, z 18,6% do 26,5%. Świadczy to o dokonujących się procesach koncentracji w dominującym mieście w regionie. Oznacza to, że miasto to rozwijało się dynamiczniej niż pozostałe jednostki na terenie województwa, przyczyniając się do pogłębiania się procesów polaryzacyjnych.

Jednocześnie można zaobserwować zmniejszanie się znaczenia centrów liczących od 20–50 tys. pracujących. Do tej grupy miast w 1980 r. zaliczały się: Stalowa Wola, Krosno, Mielec, Przemyśl, Dębica, Tarnobrzeg, Sanok i Jasło. Jednak w wyniku spadku zatrudnienia większość z nich przesunęła się do grupy o mniejszym potencjale społeczno-gospodarczym. W grupie tej pozostał jedynie Mielec i Krosno. W wyniku tego liczba pracujących w centrach skupiających od 20 do 50 tys. pracujących zmniejszyła się w analizowanym okresie z 221,4 tys. osób do 51,8 tys. osób, to znaczy o 76,6%, a ich udział w strukturze pracujących w centrach zmalał z 48,1% do 16,3%. W związku z tym w strukturze regionu większe znaczenie osiągnęły mniejsze jednostki, skupiające od 10 do 20 tys. pracujących. Łączna liczba pracujących w nich wzrosła z 19,5 tys. do 94,6 tys. (o 385,1%), a udział w strukturze centrów regionu zmienił się z 4,2% do 30,1%. Do grupy tej w 2014 r. należały wspomniane miasta, w których spadek zatrudnienia spowodował przesunięcie z poprzedniej grupy, tj: Stalowa Wola, Przemyśl, Sanok, Jasło, Dębica a także Jarosław (natomiast zatrudnienie w Tarnobrzegu w zajęciach pozarolniczych spadło poniżej 10 tys. osób, przesuwając to miasto do jeszcze niższej grupy).

Omówione dotychczas miasta stanowią podstawową konstrukcję przestrzenną województwa podkarpackiego. Razem (9 miast) koncentrowały dominującą część potencjału pracujących, tj. 66,7% w 1980 r. i 72,9% w 2014 r.

W analizowanym okresie w województwie podkarpackim nastąpiły widoczne przemiany w strukturze funkcjonalnej centrów wzrostu. Zdecydowanie wzrosła rola jednostek, których rozwój dokonuje się w oparciu o usługowe sekcje gospodarki. Równocześnie zmniejszyło się znaczenie centrów o charakterze przemysłowym. Liczba centrów usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększyła się z 14 do 26. Wzmocnił się również ich potencjał społeczno-gospodarczy, czego wyrazem jest rosnąca liczba pracujących, z 53,9 tys. do 212,1 tys. osób. W konsekwencji udział pracujących w centrach o charakterze usługowym w ogólnej liczbie pracujących w centrach zwiększył się z 11,7% do 67,6%. Z kolei odmienną tendencją przemian charakteryzowały się centra, które swój rozwój opierały na działalności przemysłowej. Liczba centrów przemysłowych i przemysłowo-usługowych zmniejszyła się z 40 do 17, a liczba pracujących w nich spadła z 406,8 tys. do 101,7 tys. W efekcie udział pracujących w tej grupie centrów w ogólnej liczbie pracujących zmniejszył się z 88,3% do 32,4%.

Interpretacja zaznaczających się zmian nie jest jednoznaczna. Można uznać, że funkcje centrów zmieniają się w zależności od etapu ich rozwoju społeczno-gospodarczego i szybkości przechodzenia z fazy industrialnej do fazy postindustrialnej, dla której charakterystyczne jest zmniejszanie się udziału przemysłu w gospodarce narodowej na rzecz zwiększania się roli działów usługowych. Zaobserwowane tendencje mogą jednak świadczyć nie tylko o przejściu do kolejnej fazy rozwoju, ale też o pogarszającej się kondycji przedsiębiorstw przemysłowych. Wraz ze zmniejszeniem się potencjału przemysłowego, zmniejsza się rola miast, które tradycyjnie zawdzięczały swój rozwój ulokowanym w nich przedsiębiorstwom przemysłowym. W tym kontekście, ważne jest, aby inne rodzaje podejmowanej w tych miastach działalności mogły zrekompensować spadek zatrudnienia w przemyśle i stanowić podstawę do rozwoju oraz osiągania dochodów ludności. Dobrym kierunkiem byłby ponowny rozkwit miast o tradycjach przemysłowych. Kolejne lata pokażą, czy taka tendencja, zaobserwowana w ostatnich kilku latach okaże się trwała.

Potencjał przedsiębiorstw przemysłowych w regionie oraz tradycje przemysłowe są niewątpliwie jego silną stroną. Rozwój przedsiębiorstw zajmujących się produkcją przemysłową może być dobrym kierunkiem dla zwiększenia konkurencyjności regionu. Województwo odznacza się pozytywnie w zakresie produkcji wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych (13,4% produkcji sprzedanej przemysłu regionu), produkcji pojazdów samochodowych, przyczep i naczep (11,2%), produkcji wyrobów z metali (10,5%), produkcji chemikaliów i wyrobów chemicznych (8,3%) i produkcji wyrobów z drewna (6,7%). Przedsiębiorstwa regionu wytwarzają 9,3% krajowej produkcji tworzyw sztucznych oraz 16,7% produkcji okien, drzwi, ościeżnic i progów z drewna (Rocznik statystyczny…, 2015). Należy też nadmienić, że województwo podkarpackie wyróżnia się pozytywnie na tle kraju pod względem udziału przedsiębiorstw innowacyjnych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw a także pod względem udziału przedsiębiorstw przemysłowych, które wprowadzają innowacje oraz ich udziału w ogólnej wartości nakładów na B+R (Kudełko, 2013: 168–170).

Przemiany struktury przestrzennej centrów wzrostu województwa podkarpackiego

W rozmieszczeniu centrów wzrostu w przestrzeni regionu podkarpackiego można zaobserwować pewne prawidłowości.

W strukturze przestrzennej województwa dominującą rolę odgrywa miasto Rzeszów, usytuowane w centralnej części województwa. Jako stolica regionu i główny ośrodek administracyjny, gospodarczy i kulturalny, skupia znaczną część potencjału społeczno-gospodarczego centrów wzrostu. Jak już wspomniano, jego udział w strukturze pracujących w centrach zwiększył się w latach 1980–2014 z 18,6% do 26,5% (tab. 3, ryc. 1). Jako najbardziej konkurencyjna jednostka w regionie, Rzeszów wytworzył wokół siebie znaczną sferę oddziaływania. Jego silna pozycja konkurencyjna uniemożliwiła powstawanie i rozwój w jego najbliższym otoczeniu innych ważnych centrów. Dlatego dopiero w pewnej dalszej odległości od niego rozwinęły się centra o relatywnie dużym potencjale społeczno-ekonomicznym, tworząc tzw. strefę zewnętrzną, okalającą regionalne centrum. Są one dość regularnie rozmieszczone na obwodzie zbliżonym do kształtu elipsy wokół Rzeszowa, w zbliżonej do siebie odległości. Dominującą rolę wśród nich odgrywają: Stalowa Wola, Mielec, Dębica, Jasło, Krosno, Sanok, Przemyśl i Jarosław.

Tab. 3. Przemiany struktury przestrzennej centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

	Liczba centrów					
Strefa	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
centrum regionalne	1	1	1	1	1	1
strefa zewnętrzna	35	38	32	27	28	28
strefa wewnętrzna	14	17	12	14	18	12
strefa marginalna	4	4	2	3	3	3
Ogółem	54	60	47	45	50	43

Liczba pracujących w centrach						
Strefa	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
centrum regionalne	85 677	88 866	71 720	70 580	80 429	83 241
strefa zewnętrzna	320 953	332 616	258 340	208 156	210 855	190 327
strefa wewnętrzna	45 579	52 492	36 796	40 903	50 429	35 815
strefa marginalna	8 441	9 268	4 805	7 906	6 562	4 499
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Strefa	**1980**	**1988**	**1991**	**2000**	**2010**	**2014**
centrum regionalne	18,6	18,4	19,3	21,5	23,1	26,5
strefa zewnętrzna	69,7	68,8	69,5	63,6	60,5	60,6
strefa wewnętrzna	9,9	10,9	9,9	12,5	14,5	11,4
strefa marginalna	1,8	1,9	1,3	2,4	1,9	1,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzeskiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

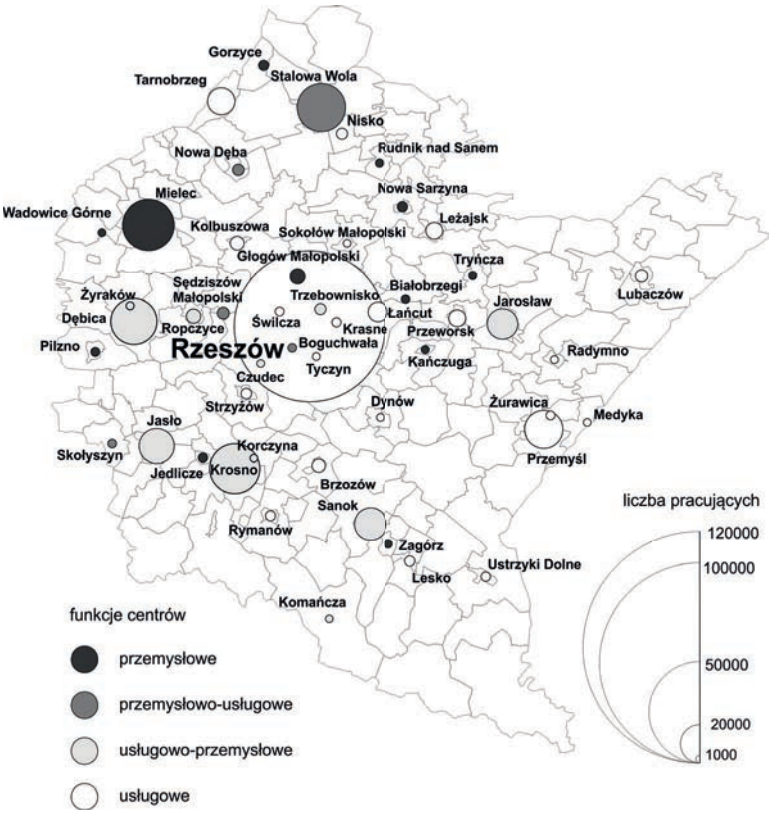

Ryc. 1. Centra wzrostu społeczno-gospodarczego regionu podkarpackiego w 2014 r.
Źródło: opracowanie własne

Potencjał miast strefy zewnętrznej wykazuje tendencję spadkową. W analizowanym okresie ich liczba zmniejszyła się z 35 do 28. Udział jednostek tej strefy w potencjale społeczno-gospodarczym centrów regionu zmalał z 69,7% do 60,6%, a liczba pracujących w nich zmieniła się z 320,9 tys. do 190,3 tys. osób.

Między centrum regionalnym a strefą zewnętrzną wykształciły się mniejsze centra o znacznie słabszym potencjale społeczno-gospodarczym, tworząc tzw. strefę wewnętrzną. Na obszarze tej strefy liczba centrów zmieniała się w omawianym okresie od 14 do 12. Koncentruje się w nich znacznie mniejszy potencjał społeczno-gospodarczy. Ich udział w strukturze pracujących w centrach województwa zwiększył się nieco z 9,9% do 11,4%.

Obecność Rzeszowa oraz relatywnie silnych centrów strefy zewnętrznej, w wyniku działań konkurencyjnych, uniemożliwia wykształcanie się w strefie wewnętrznej dużych centrów. Natomiast Rzeszów oraz kluczowe centra strefy zewnętrznej wykazują silne powiązania funkcjonalne z otaczającymi je małymi jednostkami, tworząc tym samym swoją sferę oddziaływania w przestrzeni. Jej zasięg jest tym większy im silniejszy jest potencjał ekonomiczny dominującego na danym terenie centrum.

Poza strefą zewnętrzną na terenie województwa podkarpackiego rozwinęły się pojedyncze niewielkie centra strefy marginalnej. Należą do nich: Lubaczów, Ustrzyki Dolne i Komańcza. Ich udział w strukturze pracujących w centrach był znikomy i zmienił się od 1,8% do 1,4%.

Zakończenie

W przemianach społeczno-gospodarczych województwa podkarpackiego zaznacza się bardzo wyraźny proces zmierzający do systematycznego wzrostu różnicowania struktury funkcjonalnej centrów wzrostu. W latach 1980–2014 zaznaczyły się tendencje prowadzące do zwiększenia udziału procesów urbanizacji w kształtowaniu bazy ekonomicznej centrów.

Należy jednak zauważyć, że przedstawione zmiany struktury funkcjonalnej następowały w warunkach spadku ogólnego potencjału społeczno-gospodarczego. Wzrost znaczenia działów usługowych wynikał nie tylko z intensywniejszego rozwoju procesów urbanizacyjnych i związanych z nimi usługowych działów gospodarki, ale również z głębokiej recesji procesów industrializacji, którym towarzyszył spadek liczby pracujących w przemyśle.

Przy czym należy wyraźnie zaznaczyć, że mimo iż w gospodarce opartej na wiedzy udział przemysłu maleje, nie można jednak założyć, że restrukturyzacja regionów oznaczać ma zmniejszenie roli przemysłu w ich gospodarce. We współczesnym rozwoju rola przemysłu jako nośnika innowacyjności jest bardzo ważna. Przemysł pozostaje nadal kluczową dziedziną gospodarki i życia społecznego. Wpływa on na tempo i skalę rozwoju, przez to, że dostarcza do wszystkich działów gospodarki narodowej narzędzia pracy, materiały, energię, surowce i środki konsumpcji. Przemysł jest zatem podstawą postępu technicznego, technologicznego i organizacyjnego (Mikołajewicz, 2010).

Realizacja polityki rozwoju regionów powinna opierać się przede wszystkim na wzmacnianiu ich endogenicznych potencjałów. Oznacza to wspieranie kluczowych

działów i sekcji gospodarczych regionów i funkcjonujących w ich ramach przedsiębiorstw. Szanse regionów należy upatrywać w rozwoju funkcjonujących i dobrze prosperujących przedsiębiorstw, które osiągnęły już znaczne sukcesy na rynku oraz stymulowaniu powstawania nowych. W przypadku województwa podkarpackiego tradycje te w znacznym stopniu opierają się na rozwoju działów i sekcji przemysłowych.

W strukturze przestrzennej regionu podkarpackiego zauważalne są postępujące procesy koncentracji działalności gospodarczej w jego centralnym mieście Rzeszowie. Jednocześnie tracą na znaczeniu miasta tworzące strefę zewnętrzną.

Jak głoszą teorie rozwoju regionalnego, a także jak pokazuje praktyka gospodarcza, rozwój dużych miast i koncentracja potencjału w ośrodkach centralnych jest obiektywnym zjawiskiem rynkowym. Wydaje się zatem, że w celu równomiernego rozwoju regionu i przeciwdziałania powstającym zróżnicowaniom przestrzennych w poziomie rozwoju, należałoby bardziej skoncentrować się na wsparciu, poza Rzeszowem, także mniejszych miast regionu.

Literatura

Dziewoński, K. (1971). Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. *Prace Geograficzne IG PAN*, 87.

Fajferek, A., Zioło, Z. (1983). Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji województwa tarnobrzeskiego. *Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN*, 77.

Grzeszczak, J. (1999). *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. Wrocław: Wydawnictwo Continuo.

Korenik, S., Słodczyk, J. (red.). (2005). *Podstawy gospodarki przestrzennej – wybrane aspekty*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu.

Kosiedowski, W. (2008). *Regiony Europy Środkowo-Wschodniej w procesie integracji*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kudełko, J. (2008). Rozmieszczenie i struktura funkcjonalna wiodących pod względem potencjału społeczno-gospodarczego miast Polski Południowo-Wschodniej. W: E. Kryńska (red.), *Tworzenie i realizacja polityki społeczno-ekonomicznej. Aspekty teoretyczne i praktyczne.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Kudełko, J. (2013). Uwarunkowania i kierunki rozwoju województw Polski Wschodniej jako regionów słabo rozwiniętych. *Studia KPZK PAN*, CLI.

Mikołajewicz, Z. (2010). Procesy deindustrializacji w województwie opolskim. *Opolskie Roczniki Ekonomiczne,* 18.

Rocznik statystyczny województwa podkarpackiego. (2015). Rzeszów: US.

Sobala-Gwosdz, A. (2005). *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Winiarski, B. (2003). Konkurencyjność gospodarki jako wyzwanie dla polityki makroekonomicznej i regionalnej w Polsce w perspektywie europejskiej integracji. W: J.J. Tomidajewicz (red.), *Polityka gospodarcza w procesie akcesji Polski do Unii Europejskiej*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Zarycki, T. (2011). Polska Wschodnia w perspektywie centro-peryferyjnej. W: M. Stefański (red.), *Strategiczna problematyka rozwoju Regionu Lubelskiego.* Lublin: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie.

Notka biograficzna o autorze: zainteresowania badawcze autorki dotyczą polityki społeczno-ekonomicznej, polityki regionalnej, procesów integracji europejskiej i europejskiej polityki spójności.

Biographical note of author: her research interests are tied with socio-economic policy, regional policy, European integration processes and European cohesion policy.

Joanna Kudełko, dr hab., prof. UEK
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
kudelkoj@uek.krakow.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.11

Anita Kulawiak
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ, Łódź, Polska

Przedsiębiorczość w najmniejszych miastach województwa łódzkiego. Wybrane problemy

Streszczenie

W artykule scharakteryzowano przedsiębiorczość w najmniejszych miastach regionu łódzkiego, za które uznano ośrodki liczące do 5 tys. mieszkańców. W szczególności w miastach, prześledzono i zidentyfikowano tempo oraz kierunek rozwoju podmiotów gospodarczych, a także podjęto próbę zweryfikowania czy i na ile wielkość miasta mierzona liczbą jego mieszkańców determinuje tempo i rodzaj podejmowanej w mieście działalności gospodarczej. Badania dotyczyły okresu między 2004, a 2014 rokiem i wykorzystano w nich następujące dane: liczbę podmiotów gospodarczych ogółem, liczbę przedsiębiorców – osób fizycznych, liczbę spółek prawa handlowego, w tym z kapitałem zagranicznym oraz liczbę podmiotów z uwzględnieniem wybranych sekcji PKD. Ponadto, w artykule przeanalizowano także wszystkie strategie rozwoju badanych miast pod kątem ujęcia w nich kwestii związanych z przedsiębiorczością. W toku badań stwierdzono, że liczba mieszkańców miasta tylko w niewielkim stopniu determinuje poziom aktywności przedsiębiorczej jego mieszkańców. Dużo bardziej istotna jest ogólna sytuacja społeczno-gospodarcza miasta oraz zaufanie jego mieszkańców do lokalnego rynku.

Entrepreneurship in the smallest towns in the province of Lodz. Selected problems

Abstract

The article characterizes entrepreneurship in the smallest cities in the region of Lodz, which was for centers of up to 5 thousand. residents. In particular, in the cities, they traced and identified the pace and direction of development of economic entities, as well as an attempt to verify whether and to what extent the size of the city measured by the number of its inhabitants determines the tempo and undertaken in business. The study covered the period between 2004 and 2014 and used them in the following: the number of operators in total, the number of entrepreneurs – individuals, the number of commercial companies, including with foreign capital and the number of entities including selected sections of PKD. In addition, the article analyzes the development strategies all the cities studied for inclusion in their entrepreneurship issues. The study found that the number of inhabitants only slightly determines the level of entrepreneurial activity of its inhabitants. Much more important is the overall socio-economic situation of the city and the trust of its citizens to the local market.

Słowa kluczowe: gospodarka małych miast; małe miasto; przedsiębiorczość; region łódzki

Key words: economy of small towns; small town; entrepreneurship; Lodz region

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kulawiak, A. (2016). Przedsiębiorczość w najmniejszych miastach województwa łódzkiego. Wybrane problemy. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.11

Wstęp

Współcześnie przedsiębiorczość rozumiana jako powstanie i rozwój nowych podmiotów gospodarczych (firm) traktowana jest jako jeden z podstawowych czynników wzrostu gospodarczego, społecznego i kulturowego układów lokalnych i regionalnych (Zioło, 2016; Czarnecka, Kłodziński, 2010; Fierla, Kuciński, 1999; Brdulak, Kulikowski, 2004; Kamińska, 2006; Płazik, Rachwał, 2015; Kulawiak, 2006, 2013). Wynika to z faktu, że przedsiębiorczość spełnia szereg ważnych i trudnych do przecenienia funkcji w gospodarce m.in. kształtuje strukturę gospodarczą jednostki osadniczej, ma znaczny udział w tworzeniu PKB, zatrudnieniu, nakładach inwestycyjnych, eksporcie, działalności inwestycyjnej oraz w kreowaniu samozatrudnienia i postaw przedsiębiorczych. Przyczynia się także do wzmocnienia konkurencyjności jednostki osadniczej oraz optymalizuje efektywne wykorzystanie zasobów i walorów, jakimi ona dysponuje.

Powstanie i rozwój nowych firm, choć ma duże znaczenie w przypadku każdej jednostki osadniczej, to jednak szczególną rolę odgrywa w najmniejszych układach lokalnych. Ośrodki te, w wyniku procesu globalizacji i metropolizacji przestrzeni coraz częściej przestają bądź to spełnić funkcje lokalnych ośrodków obsługi przede wszystkim dla otaczających je obszarów wiejskich, bądź też tracą wyspecjalizowane, wyższego rzędu funkcje usługowe na rzecz ośrodków regionalnych i ponadregionalnych, co w konsekwencji prowadzi do osłabienia dynamiki ich dotychczasowego rozwoju (Korcelli, 2008).

W związku ze znaczną rolą, jaką współcześnie przypisuje się przedsiębiorczości, szczególnie ważnym problemem badawczym jest dążenie do coraz bardziej precyzyjnego poznania złożoności tego procesu oraz w jego wyniku wypracowania koncepcji teoretycznych oraz ich weryfikacja empiryczna mająca na celu całościowe ujęcie funkcjonowania i rozwoju podmiotów gospodarczych w układach lokalnych. Wyniki takich badań miałyby duże znaczenie aplikacyjne dla działalności samorządów lokalnych, gdyż pozwoliłyby na racjonalniejsze zarządzanie układami lokalnymi oraz kreowanie strategii ich rozwoju z uwzględnieniem współczesnych tendencji przemian i reguł efektywności społecznej oraz ekonomicznej (Zioło, 2016).

W artykule podjęto zatem problem prześledzenia stanu rozwoju przedsiębiorczości w najmniejszych miastach regionu łódzkiego, za które uznano jednostki nie przekraczające 5 tys. mieszkańców. W efekcie, badania przeprowadzono w 10 miastach tj.: Krośniewicach, Uniejowie, Błaszkach, Warcie, Złoczewie, Strykowie, Drzewicy, Kamieńsku, Przedborzu i Białej Rawskiej, co było podyktowane dostępnością i porównywalnością uzyskanych danych statystycznych. Podstawę analizy stanowiły materiały statystyczne dotyczące przede wszystkim liczby podmiotów gospodarczych, w tym w podziale na podmioty osób fizycznych oraz spółki prawa handlowego w dwóch przekrojach czasowych, tj. w latach 2004 i 2014.

Głównym celem artykułu była identyfikacja kierunku oraz tempa rozwoju przedsiębiorczości w wybranych miastach, które przeanalizowano w oparciu o liczbę podmiotów gospodarczych z sektora prywatnego, liczbę przedsiębiorców – osób fizycznych, liczbę spółek prawa handlowego, liczbę spółek prawa handlowego z kapitałem zagranicznym, a także liczbę przedsiębiorstw z celowo wybranych sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności Gospodarczej najbardziej typowych dla lokalnych gospodarek. Ponadto, celem uzyskania porównywalności danych wyliczono także dla wszystkich badanych miast średnią, medianę, dominantę oraz wartości maksymalne i minimalne, a także określono współczynnik przedsiębiorczości. W toku badań podjęto także próbę odpowiedzi na pytanie: Czy i na ile wielkość miasta mierzona liczbą jego mieszkańców determinuje kierunek oraz charakter rozwoju przedsiębiorczości?

Poza faktem, że z uwagi na konieczność wypracowania efektywnego modelu zarządzania przedsiębiorczością, istnieje obecnie potrzeba lepszego poznania stanu jej rozwoju w różnych jednostkach przestrzennych, podjęcie tego tematu wynika także z braku, szczególnie w geografii, opracowań dotyczących tej problematyki w odniesieniu do najmniejszych jednostek przestrzennych. Badania takie podejmowali jedynie m.in. Kulawiak, 2013, 2016; Nowak, Lusarczyk, 2010; Nowak, Kicka, 2012.

Badane miasta na tle miejskiego systemu osadniczego regionu łódzkiego

Miejski system osadniczy regionu łódzkiego składa się z 43 silnie zróżnicowanych pod względem wielkości i pełnionych funkcji społeczno-gospodarczych miast. Badane miasta stanowią zatem 23% ich ogólnej liczby i koncentrują nieznacznie ponad 2% ogółu ludności regionu. Spośród nich do najmniejszych ośrodków należą Błaszki i Kamieńsk, w których liczba mieszkańców nie przekracza 3 tys. natomiast największym są Krośniewice – blisko 4,5 tys. Łącznie badane miasta zajmują powierzchnię 83 km2, co stanowi 0,4% całego obszaru województwa.

Cechą wyróżniającą miejski system osadniczy regionu łódzkiego jest nierównomierne rozmieszczenie miast, które to wykazują tendencję do koncentracji w części środkowej w formie dużego zespołu osadniczego – aglomeracji monocentrycznej (Suliborski, Walkiewicz 2009). W konsekwencji, nieregularność ta jest także charakterystyczna dla badanych miast, choć większość z nich położona jest na peryferiach województwa, ale za to w niedalekiej odległości (średnio 20 km) od ich ośrodków powiatowych (ryc. 1). Dotyczy to szczególnie miast takich jak: Krośniewice, Warta, Uniejów, Przedbórz, Drzewica, Biała Rawska. Badane miasta cechuje także zbliżona odległość od stolicy regionu – Łodzi, średnio jest to 80 km. Wyjątek stanowi miasto Stryków, które jako jedyne oddalone jest od Łodzi o zaledwie 20 km oraz miasta Drzewica i Przedbórz, które z kolei położone są najdalej bo w promieniu około 120 km.

Żadne z badanych miast nie ma statusu miasta powiatowego, natomiast niemal wszystkie (wyjątkiem jest Drzewica) są siedzibą gminy miejsko-wiejskiej. Najwięcej spośród badanych miast położonych jest w powiecie sieradzkim (3) oraz radomszczańskim (2). Pozostałe (po 1) znajdują się natomiast w powiecie poddębickim, zgierskim, opoczyńskim, kutnowskim i rawskim.

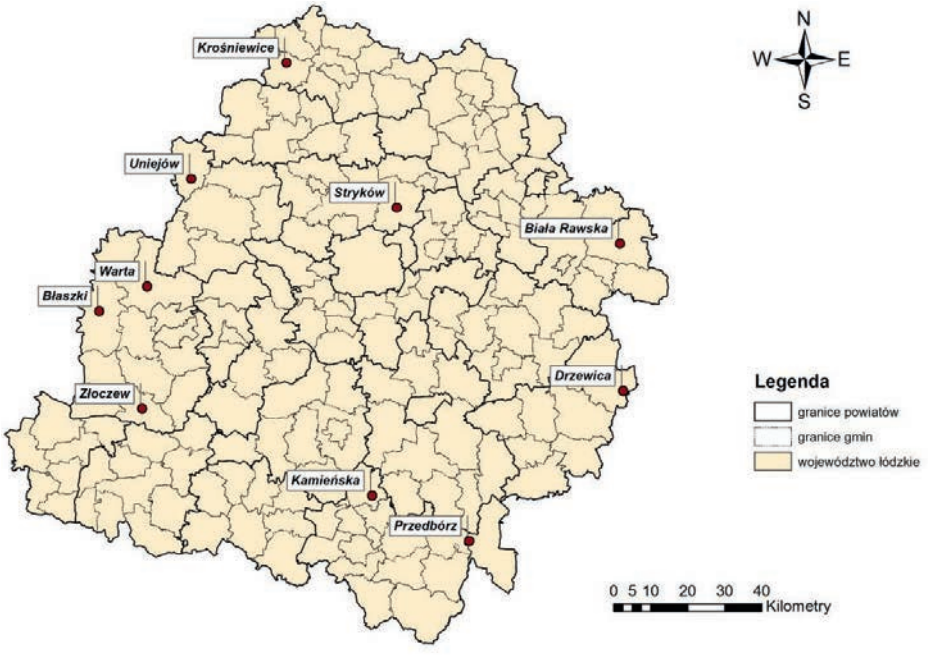

Ryc. 1. Położenie najmniejszych miast regionu łódzkiego na tle województwa łódzkiego
Źródło: opracowanie własne

Województwo łódzkie od połowy lat 90. XX w. jest obszarem narastających procesów wyludniania się, o czym świadczą utrzymujące się do dzisiaj ujemne salda migracji dla całego obszaru oraz dla miast (odpowiednio 2128 i 5129) (Suliborski, Walkiewicz, 2009). Wybrane do badań miasta wykazują zasadniczo podobną tendencję. W okresie 2004–2014 odnotowały spadek ogólnej liczby ludności o blisko 500 osób, przy czym największe tempo spadku odnotowano w Krośniewicach i Przedborzu. W obu przypadkach spadek liczby ludności spowodowany jest przede wszystkim brakiem możliwości i perspektyw rozwoju tych miast oraz dodatkowo ujemnym saldem migracji wewnętrznych oraz ujemnym przyrostem naturalnym. Niemały wpływ na tę sytuację ma także ich położenie w sąsiedztwie ośrodków oferujących znacznie lepsze możliwości pracy, takich jak: Kamieńsk w przypadku Przedborza oraz Łodzi i Kutna w przypadku Krośniewic. Wzrost wystąpił jedynie w Uniejowie, co ma związek z przekształceniem w ostatnim czasie tego ośrodka w prężnie działające uzdrowisko wód geotermalnych oraz w Kamieńsku z uwagi na położenie w bezpośrednim sąsiedztwie bełchatowskiego kompleksu energetycznego.

Badane miasta, podobnie jak obszar całego województwa, należą też do ośrodków starzejących się, o czym świadczy fakt, że większość z nich charakteryzuje wyższy od przeciętnego w kraju udział emerytów i rencistów. Zdecydowanie najbardziej proces starzenia się społeczeństwa jest zaawansowany w Krośniewicach, Uniejowie oraz Błaszkach, natomiast najmniej w ośrodkach położonych w południowej i południowo-wschodniej części województwa, czyli w Drzewicy, Białej Rawskiej i Kamieńsku.

Pod względem gospodarczym współcześnie miasta te spełniają przede wszystkim rolę lokalnych ośrodków organizujących życie społeczno-gospodarcze społeczności wiejskich. Warto dodać, że dziedzictwo XIX-wiecznej industrializacji i polityka przemysłowego rozwoju miast realizowana w okresie PRL-u na terenie województwa łódzkiego spowodowała, że mimo restrukturyzacji przemysłu i upadku wielu zakładów przemysłowych, niektóre spośród badanych miast nadal pełnią funkcję przemysłową. Dotyczy to przede wszystkim Drzewicy i Strykowa. Przewagą usług charakteryzują się natomiast ośrodki takie jak: Warta, Przedbórz i Kamieńsk (Suliborski, Walkiewicz, 2009).

Przedsiębiorczość w strategiach i planach rozwoju badanych miast

Analiza strategii oraz planów rozwoju wybranych miast pozwala zauważyć, że w niemal wszystkich dokumentach znacznie silniej akcentuje się słabe niż mocne strony związane z rozwojem przedsiębiorczości. Tak, jakby władze lokalne szukały uzasadnienia i zarazem wytłumaczenia do braku działań aktywizujących przedsiębiorczość na swoim terenie. Co ciekawe, tendencja taka utrzymuje się już od dłuższego czasu, bowiem badania przeprowadzone zarówno przez Gaczek (2003), jak i przez M. Nowaka i M. Lusarczyk (2010) na obszarze najmniejszych miast w Polsce również ujawniły taką prawidłowość. Co więcej, podobnie jak w latach poprzednich, obecnie również silniej akcentuje się bariery (zagrożenia) utrudniające rozwój przedsiębiorczości, takie jak np. niekorzystny kapitał społeczny, depopulacja, słaby rozwój otoczenia biznesu, ograniczony popyt wewnętrzny czy słaba promocja miasta niż upatruje się w niej szans, na potencjalny rozwój danej jednostki osadniczej. Warto zauważyć, że przedsiębiorczość częściej postrzegana jest jako szansa rozwoju w tych ośrodkach, które posiadają również inne atuty wzmacniające jej potencjał – takie jak np. korzystne położenie komunikacyjne (Stryków, Biała Rawska), silny rozwój gospodarczy uwarunkowany istnieniem poważnej inwestycji – kopalnia węgla brunatnego (Kamieńsk, Złoczew) czy silny rozwój atrakcyjnej funkcji – uzdrowisko, turystyka (Uniejów). W niemal wszystkich miastach (wyjątkiem jest Warta) przedsiębiorczość rozumiana jako powstanie i rozwój nowych firm lub aktywizacja już istniejących stanowi, jeśli nie cel główny to przynajmniej operacyjny, do realizacji którego władze lokalne dążą w ramach wypełniania swoich ustawowych zadań i obowiązków. W czterech jednostkach (Uniejowie, Strykowie, Złoczewie i Białej Rawskiej) aktywizacja zarówno lokalnej, jak i zewnętrznej przedsiębiorczości stanowi nawet istotny element wizji rozwoju miasta. Świadczy to, że przedsiębiorczość jest przez władze lokalne badanych miast postrzegana jako ważny czynnik aktywizujący lokalną gospodarkę i jednocześnie pokazuje, że mają oni świadomość konieczności rozwijania jej na własnym terenie. Niestety przeanalizowane dokumenty ujawniły jednak, że władze lokalne nie posiadają konkretnych pomysłów na aktywizację lokalnej przedsiębiorczości, gdyż zadania i działania, które zamierzają w tym temacie podjąć najczęściej są formułowane w sposób bardzo ogólnikowy i pobieżny bez przedstawienia konkretnych rozwiązań, propozycji czy czasu ich realizacji. Najczęściej wykorzystywanym pomysłem był rozwój przedsiębiorczości poprzez aktywizację lokalnych zasobów i lokalnej specyfiki (Krośniewice), budowę i rozbudowę infrastruktury technicznej i przygotowanie terenów pod inwestycje

(Stryków, Kamieńsk), wykorzystanie środków UE (Przedbórz), wzmocnioną promocję zasobów lokalnych (Uniejów, Biała Rawska), wprowadzenie i promowanie postaw przedsiębiorczych wśród mieszkańców oraz stworzenie dogodnych warunków dla rozwoju przedsiębiorczości (Drzewica). Warto dodać, że w najmniejszych miastach regionu łódzkiego dominuje własność prywatna, a podstawową formą działalności gospodarczej są zakłady osób fizycznych, Najczęściej są to także mikroprzedsiębiorstwa, zatrudniające do 20 osób, o charakterze rodzinnym, świadczące różnego rodzaju usługi, w tym głównie handlowe oraz związane z naprawami i transportem.

Analiza powyższych dokumentów strategicznych miast nasuwa dwa wnioski natury ogólnej. Z jednej strony pozytywne jest bowiem to, że władze lokalne dostrzegają znaczenie przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej miasta, ale z drugiej niepokoi natomiast brak konkretnych pomysłów na jej realne zdynamizowanie i zarazem przyjęcie założenia, że jej rozwój dokona się odgórnie, niejako „przy okazji" realizacji innych działań.

Przestrzenne zróżnicowanie przedsiębiorczości w badanych miastach – wyniki badań

a. Liczba i struktura własnościowa podmiotów gospodarczych

O poziomie rozwoju przedsiębiorczości w mieście świadczy przede wszystkim skłonność ich mieszkańców do zakładania własnej działalności gospodarczej, co wyraża się w liczbie oraz formie prawnej ich własności.

Pozarolnicza aktywność mieszkańców badanych miast realizowana jest głównie w najprostszej formie nie posiadającej osobowości prawnej – to jest w formie przedsiębiorców osób fizycznych. W sumie w 2014 roku ta forma działalności gospodarczej wyraźnie dominowała koncentrując 81% wszystkich podmiotów gospodarczych.

Analiza tabeli 1 ujawniła, że na przestrzeni analizowanych lat badane miasta były zasadniczo mało zróżnicowane zarówno pod względem ogólnej liczby podmiotów gospodarczych, jak i liczby przedsiębiorstw osób fizycznych. W 2004 roku w sumie na ich terenie działało blisko 3400 podmiotów gospodarczych, natomiast w 2014 ich liczba spadła do nieznacznie ponad 2900. Podobną tendencję spadkową wykazały również podmioty osób fizycznych, których ogólna liczba zmniejszyła się o 488 podmiotów, tj. z 2918 w 2004 r. do 2430 w 2014 r.

Tab. 1. Przedsiębiorcy ogółem i przedsiębiorcy osób fizycznych w najmniejszych miastach regionu łódzkiego

Miasto	Liczba podmiotów ogółem		Saldo	Liczba podmiotów osób fizycznych		Saldo
	2004	2014		2004	2014	
Krośniewice	341	308	-33	284	243	-41
Uniejów	325	366	+41	288	322	+34
Błaszki	274	194	-80	235	151	-84
Warta	297	287	-10	249	230	-19
Złoczew	335	303	-32	288	241	-47

Stryków	365	326	-39	311	256	-55
Drzewica	378	299	-79	352	252	-100
Kamieńsk	238	188	-50	196	142	-54
Przedbórz	515	390	-125	470	333	-137
Biała Rawska	292	325	+33	245	260	+15
Ogółem	3360	2986	-	2918	2430	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W obu analizowanych latach, zasadniczo najwięcej podmiotów gospodarczych i dotyczy to zarówno jednej, jak i drugiej grupy było zlokalizowanych na terenie miast takich jak: Przedbórz, Stryków, Uniejów. Najmniej natomiast koncentrowały miasta, takie jak: Błaszki i Kamieńsk. Na szczególną uwagę zasługuje jednak miasto Biała Rawska, w którym na przestrzeni analizowanych lat liczba podmiotów gospodarczych istotnie wzrosła, dzięki czemu w 2014 roku Biała Rawska znalazła się w czołówce miast regionu łódzkiego o największej liczbie podmiotów gospodarczych. W dużej mierze wzrost ten został spowodowany korzystnym położeniem Białej Rawskiej w pobliżu stolicy kraju – Warszawy, która to bliskość powoduje, że zakładanie firm jest tam opłacalne. Ponadto, wzrost liczby podmiotów gospodarczych odnotował także Uniejów, w którym w ostatnim czasie dynamicznie rozwija się funkcja uzdrowiskowa. W pozostałych miastach odnotowano natomiast spadek przedsiębiorczości mierzonej liczbą podmiotów gospodarczych – średnio o 13%, co może wynikać z ogólnie słabej sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast, które to coraz częściej, na skutek procesu globalizacji tracą swoje funkcje ponadlokalne na rzecz większych ośrodków. Co ciekawe, najwięcej firm zlikwidowano w Przedborzu tj. mieście, które na początku 2000 roku miało ich najwięcej w grupie badanych miast oraz w Kamieńsku. Choć na podstawie jedynie danych statystycznych, trudno jednoznacznie określić przyczyny tego stanu, warto jednak zauważyć, że największy spadek dotyczył miast położonych w sąsiedztwie bełchatowskiego kompleksu energetycznego. Sytuacja ta może być wynikiem przeprowadzonej po 2004 roku rozbudowy energetycznego kompleksu w Bełchatowie, który tym samym istotnie zwiększył zatrudnienie i spowodował odejście części osób z własnego biznesu do sektora państwowego.

W przypadku najmniejszych miast regionu łódzkiego, stopień rozwoju przedsiębiorczości jest zatem słabo skorelowany z wielkością miasta mierzoną liczbą jego mieszkańców. Relatywnie bowiem więcej podmiotów gospodarczych oraz podmiotów osób fizycznych, wykazują miasta z mniejszą liczbą ludności (Przedbórz, Biała Rawska, Uniejów) niż większą (Krośniewice). Zaobserwowaną tendencję potwierdza również analiza wskaźnika natężenia firm mierzonego liczbą podmiotów prywatnych na 100 osób. Jego analiza ujawniła, że średnio w obu latach we wszystkich badanych miastach działało 9 firm prywatnych na 100 osób. Co ciekawe, w obu okresach zdecydowanie najmniej firm (znacznie poniżej średniej) działało tylko w Krośniewicach, tj. największym w grupie badanych miast (7 firm na 100 osób), natomiast zdecydowanie najwyższe wskaźniki natężenia firm w stosunku do liczby mieszkańców wystąpiły w miastach relatywnie najmniejszych (Przedbórz – 13 firm/100 osób, Błaszki – 12 firm/100 osób, Uniejów – 13 firm/100 osób).

Przeprowadzone badania pozwalają zatem wysnuć wniosek, że poziom rozwoju przedsiębiorczości tylko w niewielkim stopniu zależy od liczby ludności miasta.

Zdecydowanie bardziej jest on uzależniony od ogólnej sytuacji społeczno-gospodarczej miasta oraz zaufania jego mieszkańców do sytuacji na lokalnym rynku. Miasta, które w badanym okresie 10 lat wykazały największą aktywność lokalnej przedsiębiorczości wyróżnia przede wszystkim w miarę ustabilizowana sytuacja gospodarcza oraz posiadanie potencjału, który daje mieszkańcom gwarancje dalszego rozwoju. Ludzie chętniej inwestują bowiem w miejscach, których perspektywy rozwojowe postrzegają z optymizmem. W przypadku Białej Rawskie perspektywę tę daje bliskość Warszawy, czyli dużego, chłonnego rynku zbytu oraz położenie w pobliżu autostrady A2, a w przypadku Uniejowa rozwój funkcji rekreacyjno-uzdrowiskowej. W przypadku miast pozbawionych tzw. „atutów" ludzie zamiast podejmować własną inicjatywę, w obawie przed porażką finansową częściej decydują się na korzystanie z pomocy państwa i przejście na bezrobocie.

Stopień rozwoju przedsiębiorczości można także wyrazić wskaźnikiem poziomu aktywizacji gospodarczej obliczanym jako ilość zarejestrowanych podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców. Wskaźnik ten wyraża skłonność danej populacji do podejmowania działalności gospodarczej.

Ogólnie mówiąc, badane miasta zarówno w 2004, jak i 2014 roku cechował zbliżony poziom aktywizacji gospodarczej. Warto także zauważyć, że niemal we wszystkich z nich, wyjątkiem jest Uniejów i Biała Rawska, nastąpił spadek jego wartości, przy czym największy odnotowano w miastach: Błaszki (tj. o 603 punkty) oraz w Przedborzu – (o 427), zaś najmniejszy w Krośniewicach (spadek o 274 punkty). W przeciwieństwie zatem do liczby podmiotów ogółem i osób fizycznych wskaźnik ten jest zależny od wielkości miasta – zdecydowanie najwyższe wartości w obu latach osiągnęły bowiem ośrodki o największej liczbie ludności – Krośniewice, Drzewica, Przedbórz, natomiast najmniejsze – najmniejsze miasta – Błaszki i Kamieńsk.

Poza wspomnianymi, o przedsiębiorczości mieszkańców miasta i specyfice jego rozwoju gospodarczego, decyduje także forma własności działających na jego terenie przedsiębiorstw. Ogólnie mówiąc w gospodarce rynkowej funkcjonuje własność publiczna i prywatna, w ramach której wyróżnia się między innymi własność osób fizycznych, własność jednostek organizacyjnych nie posiadających osobowości prawnej, własność prywatną osób prawnych oraz własność zagraniczną. Jak wykazały dotychczasowe badania, w małych miastach Polski najczęściej dominuje prywatna własność osób fizycznych, co wynika z faktu, że jej założenie jest stosunkowo proste i szybkie, a ponadto nie wymaga dużych nakładów finansowych. Znacznie rzadziej natomiast powoływane są inne formy własności, w tym spółki prawa handlowego czy spółki prawa handlowego z kapitałem zagranicznym. Ogólna liczba podmiotów jednego i drugiego rodzaju jest jednak wzajemnie współzależna (Nowak, Kicka, 2000).

W przypadku analizowanych miast można zauważyć, że wpisują się one w zaobserwowany w Polsce trend wyznaczony dominacją przedsiębiorstw osób fizycznych. W badanych miastach tę formę własności reprezentuje aż 81% ogółu podmiotów gospodarczych. Co ciekawe, ich liczba, w żadnym z badanych ośrodków nie jest niższa niż 140. W odniesieniu do spółek prawa handlowego sytuacja wygląda nieco inaczej. Ich ogólna liczba jest wprawdzie znacznie mniejsza niż podmiotów fizycznych (przypada na nie zaledwie niecałe 5% ogólnej ich liczby), niemniej jednak warto podkreślić, że w przeciągu badanych lat wykazały one tendencję wzrostową (tab. 2).

Tab. 2. Spółki prawa handlowego w najmniejszych miastach regionu łódzkiego

Spółki prawa handlowego w najmniejszych miastach regionu łódzkiego				
Rok	**Ogółem**	**Średnia**	**Wartość maksymalna**	**Wartość minimalna**
2004	89	9	18	2
2006	96	10	19	3
2008	108	11	22	3
2010	108	11	21	4
2012	127	13	21	6
2014	139	14	20	7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W latach 2004–2014 ich tempo wzrostu wyniosło 56%. W 2004 roku średnio w analizowanych miastach występowało 9 tego typu firm, a 10 lat później już 14. W badanym okresie najwięcej spółek prawa handlowego działało w Strykowie, (odpowiednio: 18 i 20). Jest to miasto doskonale usytuowane komunikacyjnie na skrzyżowaniu autostrad A1 i A2, co sprawia, że stwarza ono dogodne warunki lokalizacji nawet większym podmiotom gospodarczym. Poza Strykowem, spółki handlowe nieco częściej niż w innych ośrodkach występują także w Błaszkach, Drzewicy i Warcie, a zatem w miastach o przeciętnej liczbie ludności. Skłania to do wniosku, że duża liczba spółek nie zawsze jest uwarunkowana liczbą mieszkańców miasta.

Istotnie o charakterze przedsiębiorczości miasta informują także spółki prawa handlowego z kapitałem zagranicznym (tab. 3). Ich działalność łączyć się może bowiem z szerszymi kontaktami pomiędzy miastem a ośrodkami zagranicznymi. W analizowanych ośrodkach regionu łódzkiego tego rodzaju firm jest jednak niewiele lub w ogóle nie występują. Warto także zauważyć, że wykazują one duży związek z liczbą ludności. Najwięcej tego typu firm w obu analizowanych latach mieściło się bowiem w największych spośród badanych ośrodków – tj. w Krośniewicach i Strykowie.

Tab. 3. Spółki prawa handlowego z kapitałem zagranicznym w najmniejszych miastach regionu łódzkiego

Spółki prawa handlowego z kapitałem zagranicznym w najmniejszych miastach regionu łódzkiego				
Rok	**Ogółem**	**Średnia**	**Wartość maksymalna**	**Wartość minimalna**
2004	18	1,8	4	0
2006	18	1,8	8	0
2008	19	1,9	8	0
2010	20	1,0	8	0
2012	18	1,8	7	0
2014	18	1,8	5	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

b. Podmioty gospodarcze według sekcji PKD

Analiza struktur gospodarczych badanych miast ujawniła, że zasadniczo są one mało zróżnicowane. Innymi słowy miasta wykazują duże podobieństwo pod względem rodzaju występujących na ich obszarze podmiotów (działalności) gospodarczych i dotyczy to obu analizowanych okresów. W strukturze rodzajowej podmiotów zdecydowanie dominują przedsiębiorstwa z sekcji G, zajmujące się handlem hurtowym i detalicznym, pojazdami samochodowymi oraz ich naprawą. W 2004 roku przypadało na nie 53% wszystkich firm, a w 2014 r. – 49%. Z badań wynika, że pomimo znacznego, na przestrzeni analizowanych lat, zmniejszenia się liczby tych podmiotów sekcja ta nadal wyraźnie dominuje w strukturze gospodarek badanych miast, koncentrując w niemal wszystkich z nich ponad 50% ogółu działalności. Warto dodać, że o ile w 2004 roku najbardziej handlowy charakter miały Krośniewice (63% ogółu firm koncentrowała sekcja G), o tyle 10 lat później funkcja ta najsilniej rozwinięta była w Drzewicy i Przedborzu, gdzie podmioty tej sekcji stanowiły po 56% w ich strukturach gospodarczych.

Poza sekcją G istotne znaczenie w strukturze badanych jednostek mają także podmioty produkcyjne (sekcja D) stanowiące w 2004 roku 13%, a w 2014 – 18% wszystkich podmiotów, przy czym relatywnie wysoki udział mają one szczególnie w miastach o większej liczbie ludności, tj. Stryków (19%), Przedbórz (20%), Złoczew (22%). Występowanie funkcji przemysłowej na obszarze badanych miast wiąże się z przeszłością regionu naznaczoną silnym rozwojem funkcji włókienniczej, której tradycje w mniejszym bądź większym stopniu wciąż są kontynuowane.

W obu latach istotne znaczenie w gospodarce wybranych miast miało także budownictwo, stanowiąc w 2004 roku – 11%, a w 2014 – 16% wszystkich podmiotów.

Poza wymienionymi na uwagę zasługują także usługi wyższego rzędu, takie jak obsługa nieruchomości i firm oraz działalność finansowa. Szczegółowa analiza tych sektorów ujawniła bowiem po pierwsze, ich większą koncentrację w miastach największych w badanej grupie, a przy tym również silniej rozwiniętych pod względem społeczno-gospodarczym, tj. Stryków, Biała Rawska, Krośniewice, a po drugie ich ogólną tendencję spadkową z 13% w 2004 do 6% w 2014. Świadczy to o sytuacji powolnego ustabilizowania się na przestrzeni analizowanych lat gospodarek badanych miast i jednocześnie o likwidacji w nich problemu związanego z niedoborem (niedorozwojem) pewnych sektorów gospodarki, będącego spadkiem jeszcze po okresie PRL-u.

Warto dodać, że pomimo ponad 25 lat transformacji systemowej i wolnego rynku przedsiębiorczość w wyróżnionych najmniejszych miastach regionu łódzkiego wciąż odpowiada podejmowanej w literaturze charakterystyce przedsiębiorczości w tzw. „gminach zacofanych", w których obecność kapitału zagranicznego wśród podmiotów prowadzących działalność gospodarczą jest znikoma, a w pozarolniczej działalności gospodarczej dominuje handel i usługi (Nowak, Lusarczyk, 2010).

W celu określenia istotności związku pomiędzy liczbą mieszkańców wybranych miast a wartościami istotnymi z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości przeprowadzono także analizę korelacji między tymi cechami (w oparciu o wskaźnik korelacji Pearsona) (tab. 4).

Tab. 4. Analiza korelacji pomiędzy liczbą mieszkańców a współczynnikiem przedsiębiorczości w badanych miastach w 2014 roku

Liczba ludności – współczynnik przedsiębiorczości	Liczba ludności – liczba przedsiębiorców osób fizycznych przypadająca na 1000 mieszkańców	Liczba ludności – liczba spółek prawa handlowego przypadająca na 1000 mieszkańców
0,24	0,16	0,46

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Warto zauważyć, że we wszystkich trzech przypadkach odnotowano korelację dodatnią, co wskazuje, że liczba ludności miasta w pewnym stopniu ma wpływ na przedsiębiorczość jego mieszkańców. W zdecydowanie największym stopniu wielkości te są skorelowane w przypadku spółek prawa handlowego (korelacja na poziomie 0,46), niemniej zaś w przypadku aktywności gospodarczej liczonej liczbą osób fizycznych na 1000 mieszkańców. Uzyskane wyniki raz jeszcze zatem potwierdzają, że rozwoju przedsiębiorczości lokalnej nie pobudzą działania nakierowane jedynie na wzrost liczby ludności, ale przede wszystkim tworzenie stabilnego rynku lokalnego i budowanie zaufania do tego rynku wśród mieszkańców. Miasta, które dysponują wskazanymi atutami wyróżnia bowiem nieco wyższa skłonność do zakładania prywatnej działalności gospodarczej. Tym samym po raz kolejny potwierdziło się, że jednym z najważniejszych czynników determinujących rozwój lokalnej przedsiębiorczości jest działalność lokalnej władzy i lokalnych liderów, którzy poprzez aktywną i przemyślaną politykę lokalną mogą wpływać na jej rozmiary i jakość, kreując przy okazji kierunek rozwoju gospodarczego całej jednostki osadniczej.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że badania nad stanem i kierunkiem rozwoju przedsiębiorczości w najmniejszych miastach regionu łódzkiego powinny być kontynuowane. W tym szczególnej uwagi wymagają determinanty (czynniki) warunkujące jej zróżnicowanie w poszczególnych miastach, tj. dotychczasowa ścieżka rozwoju funkcjonalnego miasta, potencjał społeczny i materialny, jego położenie w systemie osadniczym czy rodzaj i charakter prowadzonej polityki miejskiej. Niemniej jednak przeprowadzone na cele niniejszego artykułu badania skłaniają do kilku wniosków.

Po pierwsze, rozwój i funkcjonowanie, szczególnie małych i średnich przedsiębiorstw, tworzących nowe miejsca pracy, a przy tym dywersyfikujących lokalne gospodarki jest warunkiem koniecznym dla dalszego, ekonomicznego rozwoju małych miast regionu łódzkiego, których dotychczasowa rola w postaci zaplecza gospodarczego obszarów wiejskich ulega w ostatnim czasie silnej degradacji.

Po drugie, obecny poziom oraz kierunek rozwoju przedsiębiorczości wykazuje małe zróżnicowanie od wielkości miasta. Wszystkie z nich cechuje bowiem podobne wyposażenie zarówno pod względem rodzaju oferowanych działalności gospodarczych, jak i form własności prowadzonych firm. W grupie wszystkich badanych miast wyraźnie dominuje sekcja handlu i napraw oraz jest znaczny udział firm z branży budowlanej. Ponadto, bardzo niewiele występuje w nich przedsiębiorców spółek

prawa handlowego, a już w szczególności spółek prawa handlowego z kapitałem zagranicznym, natomiast zdecydowanie przodują przedsiębiorcy – osoby fizyczne.

Po trzecie, na podstawie przeprowadzonych badań można także stwierdzić, że plany i strategie lokalnego rozwoju miast, w małym stopniu determinują (kształtują) rzeczywisty kierunek i charakter rozwoju przedsiębiorczości w mieście. Innymi słowy teoretyczne pomysły na jej aktywizację nie mają realnego odzwierciedlenia w postawach przedsiębiorczych miast. Mimo bowiem istotnych różnic w postrzeganiu przez władze lokalne miejsca i roli przedsiębiorczości w gospodarce, we wszystkich badanych ośrodkach wykazała ona bowiem podobny przebieg i charakter. Wydaje się zatem, że znacznie bardziej niż oficjalne dokumenty urzędowe, o kierunku i tempie jej rozwoju decyduje ogólny poziom rozwoju gospodarczego miasta oraz jego zaplecze w postaci dodatkowych walorów (atutów) sprzyjających powstaniu tzw. „efektów mnożnikowych".

Literatura

Brdulak, J., Kulikowski, M. (red.) (2004). *Przedsiębiorczość – stymulatorem rozwoju*. Warszawa: Instytut Wiedzy SGH.

Czarnecka, A., Kłodziński, M. (2010). Przedsiębiorczość pozarolnicza na obszarach wiejskich regionów zielonych płuc. *Zagadnienia ekonomiki rolnej*, 3, 63–78.

Fierla, I., Kuciński, K. (red.) (1999). *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości. Monografie i opracowania*. Warszawa: SGH, 499.

Gaczek, W. (2003). *Zarządzanie w gospodarce przestrzennej*. Bydgoszcz–Poznań: Oficyna Wydawnicza Branta, 13–14.

Kamińska, W. (2006). Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988–2003. *Prace Geograficzne*, 203.

Korcelli, P. (2008). System osadniczy Polski – tendencje i uwarunkowania przemian. W: T. Markowski (red.), *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju a wizje i perspektywy rozwoju przestrzennego Europy.* Warszawa: Studia KPZK, 31.

Kulawiak, A. (2006). Przedsiębiorca jako uczestnik i twórca procesów transformacji. Przykład Łodzi. W: A. Jewtuchowicz, A. Suliborski (red.), *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim.* Łódź: Wyd. UŁ, 159–181.

Kulawiak, A. (2013). Społeczne uwarunkowania rozwoju sektora usług w małych miastach. Przykład Uniejowa. W: B. Bartosiewicz, T. Marszał (red.), *Przestrzeń publiczna i sektor usług w małych miastach*. Folia Geographica Socio-Oeconomica, 15. Łódź: Wyd. UŁ, 115–126.

Kulawiak, A. (2016). Rozwój Uniejowa jako wynik przedsiębiorczych działań władz samorządowych. W: M. Matejun (red.), *Studia ekonomiczne regionu łódzkiego*. Łódź: Wyd. PTE, 227–238.

Nowak, M., Kicka, E. (2012). Przedsiębiorczość w małych miastach województwa zachodniopomorskiego. *Samorząd Terytorialny*, 5.

Nowak, M., Lusarczyk, M. (2010). Przedsiębiorczość w najmniejszych miastach w Polsce. *Studia Prawniczo-Ekonomiczne* t. LXXXI, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 330–341.

Płazik, M., Rachwał, T. (2015). „Przedsiębiorczy region" – zarys koncepcji w świetle analizy roli przedsiębiorczości w krajowej strategii rozwoju regionalnego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 37–49.

Suliborski, A., Walkiewicz, D. (2009). Współczesne zróżnicowanie społeczno-gospodarcze województwa łódzkiego. W: K. Badziak, M. Łapa (red.), *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały.* Łódź: Polskie Towarzystwo Historyczne, 243–250.

Zioło, Z. (2016). Przedsiębiorczość w rozwoju układów lokalnych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 6–17.

Notka biograficzna o autorze: zainteresowania badawcze autorki skupiają się wokół zagadnień związanych z szeroko rozumianą przedsiębiorczością w małych miastach oraz na obszarach wiejskich, transformacją polskiej gospodarki oraz wykorzystaniem funduszy UE w różnych skalach przestrzennych. Autorka i współautorka ponad 30 artykułów naukowych.

Biographical note of author: her research interest focus on issues entrepreneurship in small towns and rural areas, the transformation of the Polish economy and the use of EU funds in a variety of spatial scales. Author or co-author of about 30 publications.

Anita Kulawiak, dr
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.12

Małgorzata Świątek
Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, Polska

Mała energetyka wodna na Pomorzu Zachodnim – historia i współczesność

Streszczenie

Artykuł stanowi pracę przeglądową dotyczącą małej energetyki wodnej w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Zachodniego. Cel pracy stanowi przedstawienie stanu aktualnego w odniesieniu do przeszłości oraz zaprezentowanie potencjału hydroenergetycznego opisywanego obszaru. Określono go, między innymi, poprzez wyznaczenie odpływów jednostkowych z określonych zlewni oraz zmienności przepływów na wybranych rzekach Pomorza Zachodniego. Wartości te obliczono na podstawie rocznych oraz średnich wieloletnich wartości miesięcznych przepływów z lat 1951–1995.

Potencjał hydroenergetyczny Pomorza Zachodniego, na tle nizinnej Polski, jest znaczny. Wynika to ze stosunkowo dużych opadów warunkujących duże odpływy jednostkowe oraz znacznych deniwelacji terenu, zwłaszcza na Pojezierzu Drawskim. Istnieją wszakże na terenie województwa zachodniopomorskiego obszary niemalże całkowicie pozbawione możliwości produkcji energii w hydroelektrowniach ze względu na płaski teren, a także bardzo małe sumy opadów zasilających cieki.

Istniejący potencjał hydroenergetyczny jest aktualnie wykorzystywany w dużo mniejszym stopniu niż w przeszłości. Może to ulec zmianie w sytuacji konieczności prowadzenia gospodarki niskoemisyjnej, do czego obligują Polskę zobowiązania międzynarodowe, zwłaszcza unijne.

Small hydropower in Western Pomerania – the history and the present

Abstract

The article is a review on small hydropower in Poland, with particular emphasis on Western Pomerania. The aim of the study is to present the current status of hydropower in relation to the past, as well as describing of present hydropower natural potential of Western Pomerania voivodeship. Specific discharges from a basin and streamflow's variabilities of selected rivers of Western Pomerania, have been calculated. Annual and long-term averages of the monthly flows in the years 1951–1995 have been used.

Hydroelectric potential of Western Pomerania, on the background of Polish lowland, is considerable. It is caused by relatively high precipitation totals determining big outflows and substantial denivelation of the area, especially the Drawsko Lake District. There are, however, in

Western Pomerania voivodeship areas almost completely devoid of possibilities of produce of energy in hydropowers due to the flat terrain and very little precipitation totals.
The natural hydroelectric potential is currently used to a much lesser extent than in the past. This can be changed in the case of necessity for a low carbon economy. International obligations, especially the EU, commit Poland to it.

Słowa kluczowe: energia wodna; MEW; odpływ jednostkowy; potencjał hydroenergetyczny; przepływ rzeczny; województwo zachodniopomorskie

Key words: hydroelectric potential; hydropower; small hydropower; specific discharges; streamflow; Western Pomerania voivodeship

Sugerowana cytacja / Suggeste citation: Świątek, M. (2016). Mała energetyka wodna na Pomorzu Zachodnim – historia i współczesność. *Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.12

Wprowadzenie

Celem pracy jest charakterystyka aktualnego stanu małej energetyki wodnej w Polsce, zwłaszcza w województwie zachodniopomorskim, w odniesieniu do przeszłości. Kolejny aspekt to charakterystyka naturalnego potencjału hydroenergetycznego na Pomorzu Zachodnim i ocena możliwości wykorzystania energii wodnej.

Według polskich kryteriów mała elektrownia wodna (MEW) to elektrownia wodna o mocy zainstalowanej do 5MW. W innych państwach kryteria są odmienne – we Francji, Austrii i Niemczech wartość graniczną stanowi 10 MW, zaś w Skandynawii, Szwajcarii i we Włoszech – 2 MW (Lewandowski, 2012). Do atutów elektrowni wodnej należy zmniejszenie emisji szkodliwych zanieczyszczeń, gdyż energia elektryczna wytwarzana w elektrowniach wodnych zastępuje energię elektryczną wytwarzaną przez spalanie paliw kopalnych. Małe elektrownie nie powodują radykalnych zmian w ekosystemach rzecznych, umożliwiają instalację na małych ciekach wodnych i wykorzystywanie potencjału niewielkich rzek, rolniczych zbiorników retencyjnych, systemów nawadniających, wodociągowych, kanalizacyjnych, kanałów przerzutowych. Koszty ich projektu i budowy są znacznie mniejsze niż wielkich elektrowni. Zdecydowanie mniej czasu potrzeba na realizację inwestycji (www.zielona-energia.cire.pl). Ponadto małe elektrownie wodne nie zakłócają krajobrazu, wymagają nielicznego personelu i mogą być sterowanie zdalnie. Rozproszenie w terenie skraca odległości przesyłu energii zmniejszając związane z nim koszty. Producent energii z wody uzyskuje świadectwa pochodzenia, tzw. zielone certyfikaty, których obrót jest przeprowadzany na Towarowej Giełdzie Energii. Uzyskanie zielonych certyfikatów przez podmioty wytwarzające odnawialną energię elektryczną umożliwia dodatkowy zarobek, poza oczywiście, sprzedażą wyprodukowanej energii elektrycznej. W zależności od aktualnej polityki państwa istnieje gwarancja, że wytworzona energia elektryczna zostanie zakupiona i to po opłacalnych cenach. Ważnym atutem energetyki wodnej jest możliwość wyłączenia lub włączenia, co umożliwia wykorzystanie obiektu w czasie szczytu energetycznego – część elektrowni może pracować w trybie interwencyjnym. Ponadto koszty eksploatacji są niższe niż w elektrowniach cieplnych, a ich sprawność większa (Mikulski, 1998; Lewandowski, 2012).

W Polsce występują niestety liczne trudności techniczne dotyczące eksploatacji MEW. Są to: zły stan techniczny obiektów hydrotechnicznych – zamulenie, zarośnięciem zbiorników i kanałów dopływowych lub odpływowych, uszkodzenie zapór, urządzeń piętrzących i upustowych, dewastacja budynków, ich podmycie, znaczne zużycie lub brak wyposażenia mechanicznego i elektrycznego, trudności z nabyciem na krajowym rynku odpowiedniego wyposażenia (np. turbin, układów regulacyjnych czy niektórych typów prądnic), niedobór wyspecjalizowanych przedsiębiorstw przystosowanych do wykonywania robót hydrotechnicznych i mechaniczno-montażowych w małych elektrowniach wodnych oraz brak urządzeń umożliwiających wykorzystanie piętrzeń poniżej 2 m (www.zielona-energia.cire.pl). Wykorzystanie MEW do produkcji energii utrudniają również przeszkody natury administracyjno-prawnej, takie jak: kłopotliwe, wieloletnie procedury prawno-administracyjne, ograniczony dostęp do atrakcyjnych lokalizacji będących w posiadaniu Regionalnych Zarządów Gospodarki Wodnej, niedostateczna współpraca pomiędzy sektorem MEW a Zarządem Wód, problemy z wydzierżawieniem jazu, utrudnienie realizacji interesów branży hydroenergetycznej ze względu na rozporządzenia wynikające z Ramowej Dyrektywy Wodnej, sprzeciw organizacji ekologicznych wobec budowy nowych stopni wodnych oraz stosunkowo wysokie koszty inwestycyjne (Dolata, 2012).

Historia energetyki wodnej w Polsce

Woda to jedno z najwcześniej odkrytych i wykorzystywanych przez ludzi źródeł energii. Stanowi ona bardzo dobry akumulator energii. Do pierwszych urządzeń przetwarzających energię płynących wód należą koła wodne służące do nawadniania pól lub też jako siła napędowa w młynach. Strumień wody obracał koło łopatkowe, zanurzone częściowo w korycie rzeki i umieszczone na osi, zamieniając energię wody na energię mechaniczną (Boyle, 2004).

Najstarszą elektrownią powstałą w niepodległej Polsce (w 1922 r.) jest elektrownia na rzece Czarna Woda w Gródku (3,9 MW), która zasilała w energię elektryczną Gdynię (www.uwm.edu.pl). W okresie międzywojennym na terenie ówczesnej Polski działało 6500 zakładów mających napęd w formie silników wodnych. Największą była uruchomiona w 1929 r. elektrownia Żur na Wdzie (www.rzgw.szczecin.pl) . Rozwój polskiej hydroenergetyki został wstrzymany w wyniku drugiej wojny światowej. Po wojnie Polska zyskała na ziemiach zachodnich kilkadziesiąt zakładów hydroenergetycznych m.in. w Plichowicach i Dychowie na Bobrze. W 1946 roku moc polskich elektrowni wynosiła łącznie160 MW. W latach sześćdziesiątych powstały duże elektrownie wodne w Solinie, Żydowie, Włocławku, Kornowie. W ciągu kolejnych lat powstały jedne z największych w Polsce elektrowni w Żarnowcu, Nidzicy i Porąbce-Żar (www.uwm.edu.pl).

Jeszcze w 1954 roku istniało w Polsce 6300 zakładów napędzanych silnikami wodnymi. W związku z prowadzeniem polityki wspierania wielkich obiektów zdecydowana większość z nich została w kolejnych latach unieruchomiona, wiele uległo całkowitej dewastacji (www.rzgw.szczecin.pl). Obecnie działa w Polsce jedynie około 700 MEW (Noskowiak, 2010).

Naturalny potencjał hydrotechniczny województwa zachodniopomorskiego

W Polsce brak dobrych warunków naturalnych umożliwiających rozwój energetyki wodnej. Przeważają tereny nizinne, na których spadki rzek są nieznaczne. Nieduże są również przepływy rzeczne, co wynika ze stosunkowo niedużych opadów oraz budowy geologicznej podłoża składającego się w warstwie powierzchniowej głównie z luźnych skał okruchowych łatwo przepuszczających wodę. Pod względem zasobów wody słodkiej na jednego mieszkańca Polska znajduje się dopiero na 25. miejscu wśród krajów Unii Europejskiej. Za nami są jedynie Czechy, Cypr i Malta (Gutry-Korycka i in., 2014).

Realny potencjał ekonomiczny energetyki wodnej (uwzględniający jedynie te zasoby, których wykorzystanie jest opłacalne), stanowi jedynie 37% całkowitego potencjału hydroenergetyki w Polsce wynikającego z uwarunkowań naturalnych Wykorzystywany jest w skali kraju w 40% (Sobolewski, 2010).

Na tle Polski, zwłaszcza w porównaniu z częścią nizinną, potencjał hydrotechniczny Pomorza Zachodniego prezentuje się korzystnie. Łączna długość cieków w granicach województwa zachodniopomorskiego, wyznaczona na podstawie komputerowej mapy podziału hydrograficznego Polski (MPHP), wynosi 30 200 km. Średnia gęstość sieci rzecznej w Zachodniopomorskiem wynosi 1,32 km/km^2. Największą długością sieci rzecznej charakteryzują się zlewnie Parsęty (4100 km) i Regi (4000 km), przy czym gęstość sieci rzecznej w tych zlewniach nie odbiega znacząco od średniej w województwie. Gęstość sieci rzecznej osiąga największe wartości (ponad dwukrotnie wyższe od średniej) w zlewniach Przymorza: Dziwny-Regi (2,85 km/km^2) oraz Świńca (2,78 km/km^2). Tak wysokie wartości gęstości sieci rzecznej w tych zlewniach wynikają przede wszystkim z występowania licznych kanałów melioracyjnych (eregion.wzp.pl).

Na potencjał hydrotechniczny kluczowy wpływ ma między innymi deniwelacja terenu. Największe różnice wysokości w polach jednostkowych na Pomorzu Zachodnim występują na Pojezierzu Drawskim Są to wielkości dochodzące do 150 m w polu o powierzchni 36 km^2 (Dąbrowska, 2004). Większe deniwelacje, przekraczające 160 m w polu o powierzchni 36 km^2, znajdują się w obrębie Pojezierza Kaszubskiego, znajdującego się już na terenie województwa pomorskiego. Najbardziej płaskie tereny w województwie zachodniopomorskim, mało korzystne z punktu widzenia lokalizacji elektrowni wodnych, znajdują się na wschód od jeziora Dąbie oraz Zalewów Szczecińskiego i Kamieńskiego (Pobrzeże Szczecińskie poza częścią zachodnią), a także w zachodniej i środkowej części Pobrzeża Koszalińskiego. W tych rejonach różnice wysokości w polach o powierzchni 36 km^2 oscylują wokół 20 m, a czasem nie przekraczają nawet 10 m (Dąbrowska, 2004).

Ważną rzeką pod względem hydroenergetycznym jest Parsęta wypływająca z okolic Szczecinka i uchodząca do morza w Kołobrzegu. Mimo, iż reprezentuje ona typ meandrującej rzeki nizinnej średniej wielkości, jest największą rzeką Przymorza przybierającą miejscami wręcz charakter rzeki górskiej. Jej średni spadek wynosi 1,05‰, w górnym biegu około 1,4‰. W górnej części dorzecza Parsęty spadki rzek w niektórych miejscach dochodzą nawet do 3‰ (www.parseta.org.pl; Butowski, Wąsowicz, 2004).

O potencjale hydrotechnicznym świadczy w dużej mierze wielkość odpływu jednostkowego q z danej zlewni (ilość wody odpływającej w jednostce czasu z jednostki

powierzchni). Średni odpływ jednostkowy z terenu Polski wynosi 5,2 l/(s km^2). Od ok. 2 l/(s km^2) na Kujawach do ponad 50 l/(s km^2) w Tatrach (Byczkowski, 1996). Średni odpływ jednostkowy w Karpatach wynosi 10 l/(s km^2), zaś w Sudetach 8 l/(s km^2), w obrębie środkowych nizin około 4 l/(s/km^2). Nie licząc Karpat, rzeki Pomorza Zachodniego charakteryzują się największymi odpływami jednostkowymi – 9,5 l/(s km^2) (Byczkowski, 1996; Gutry-Korycka i in., 2014).

Analiza przepływów rzecznych i odpływów powierzchniowych na Pomorzu Zachodnim

Analiza przepływów przykładowych rzek na Pomorzu Zachodnim została wykonana w oparciu o średnie roczne oraz miesięczne wartości przepływów na następujących rzekach: Drawa w Drawsku Pomorskim, Ina w Goleniowie, Rega w Trzebiatowie oraz Odra w Gozdowicach w latach 1951–1995. Dane zostały zaczerpnięte z pracy E. Fal, E. Bogdanowicz, W. Czernuszenko, I. Dobrzyńskiej i A. Koczyńskiej pt. „Przepływy charakterystyczne głównych rzek polskich w latach 1951–1995" (Fal i in., 2000). Należy zwrócić uwagę na fakt, że na wielkość odpływu jednostkowego zlewni Odry w Gozdowicach wpływają warunki fizjograficzne niemalże całego dorzecza Odry, a więc tę wartość należy traktować jedynie porównawczo i orientacyjnie.

Na podstawie wielkości przepływów wyznaczono współczynnik zmienności stanowiący iloraz odchylania standardowego i średniej wartości przepływu (odpowiednio rocznego lub miesięcznego). Znając powierzchnię danej zlewni obliczono również odpływ jednostkowy stanowiący iloraz przepływu i powierzchni zlewni. Analiza przepływów przykładowych rzek na Pomorzu Zachodnim została przedstawiona w tabeli 1.

Tab. 1. Średnie roczne wartości przepływów SSQ (m^3/s i l/s) oraz powierzchnie zlewni A (km^2) i odpływy jednostkowe q (l/s km^2) wybranych rzek Pomorza Zachodniego

	Drawa (Drawsko Pomorskie)	Ina (Goleniów)	Rega (Trzebiatów)	Odra (Gozdowice)
Średnie roczne wartości przepływów SSQ (m^3/s)	4,12	12,42	20,43	523
Powierzchnie zlewni A (km^2)	602,20	2162,70	2627,60	109729,1
Odpływy jednostkowe q (l/s km^2)	**6,84**	**5,74**	**7,78**	**4,77**

Źródło: opracowanie własne na podstawie Fal i in., 2000

Z tabeli 1 wynika, że na Pomorzu Zachodnim występują zlewnie (np. Regi) o stosunkowo dużym odpływie jednostkowym. Wynika to z wysokich, na tle kraju, sum opadów. Sprzyja im urozmaicone ukształtowanie powierzchni Pojezierza Pomorskiego oraz oddziaływanie czynników cyrkulacyjnych, wśród których należy wyróżnić występowanie strefy szlaków niżowych oraz dużą częstość występowania frontów wzdłuż południowego Bałtyku. Największa średnia obfitość opadów na Pomorzu Zachodnim, przekraczająca 4 mm na dobę, występuje w rejonie Koszalina. Stopniowo maleje w kierunkach wschodnim i południowym (Kożuchowski, 2011). Najwyższe sumy opadów w województwie zachodniopomorskim, wzrastające

lokalnie nawet do 800 mm rocznie, notuje się na północno-zachodnich i zachodnich zboczach moreny czołowej (zwłaszcza porośniętych lasem) ze względu na przewagę deszczonośnych mas powietrza z sektora zachodniego. Południowo-wschodnia część województwa położona jest w tzw. „cieniu opadowym" po zawietrznej stronie wyniesień pomorskich. Tam też, obok doliny rzeki Płoni i rejonu jeziora Miedwie, występują najniższe sumy opadów (Koźmiński i in., 2012). Zlewnia rzeki Ina znajduje się właśnie m.in. na obszarze o małych sumach opadów, co uwidacznia się w niewielkim odpływie jednostkowym (tab. 1).

Na rzekach Pomorza Zachodniego w półroczu chłodnym obserwowane są większe przepływy niż w ciepłym (ryc. 1). Wynika to z wielkości parowania stanowiącego konsekwencję wartości temperatury powietrza. W związku z występowaniem łagodnych zim, zasilanie zarówno powierzchniowe, jak i podziemne nie jest zatrzymywane w miesiącach zimowych – woda nie jest retencjonowana w postaci pokrywy śnieżnej, a grunt przemarza bardzo płytko lub nawet wcale, nie blokując przepływu wód podziemnych i infiltracji do warstw wodonośnych. Przykładowy przebieg zmienności średnich przepływów miesięcznych został zaprezentowany na rycinie 1.

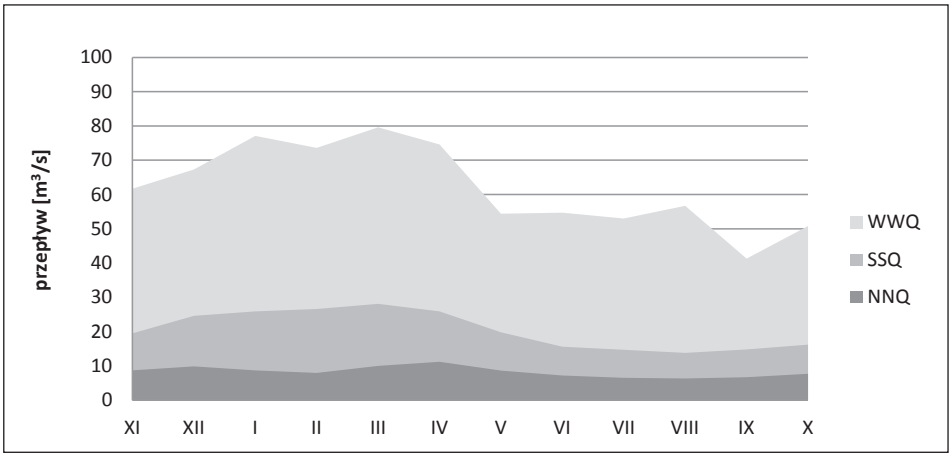

Ryc. 1. Średnie wieloletnie miesięczne przepływy charakterystyczne na Redze w Trzebiatowie (1951–1995)

WWQ – najwyższe przepływy miesięczne w wieloleciu

SSQ – średnie przepływy miesięczne w wieloleciu

NNQ – najniższe przepływy miesięczne w wieloleciu

Źródło: Fal i in., 2000

Bardzo ważna z punktu widzenia produkcji energii w elektrowniach wodnych jest stabilność wielkości przepływu. Im mniejszy współczynnik zmienności przepływów, tym większe prawdopodobieństwo utrzymania produkcji energii na stałym poziomie. Rzeki Pomorza Zachodniego charakteryzują się stosunkowo niewielką zmiennością przepływu, zarówno sezonową (ryc. 2), jak i wieloletnią (ryc. 3). Wynika to z dużej retencyjności zlewni wiążącej się z występowaniem dużej liczby jezior, obszarów podmokłych oraz zagłębień bezodpływowych magazynujących wodę.

Zmienność przepływów zmniejsza również duża lesistości terenu ograniczająca spływ powierzchniowy. Wschodnia część województwa zachodniopomorskiego należy do obszarów o największym udziale gruntów leśnych w całkowitej powierzchni gmin. W części z nich lasy pokrywają 60 a nawet 70% (Kistowski, 2012) przy średniej lesistości kraju wynoszącej wg danych GUS z 2011 r. 29%.

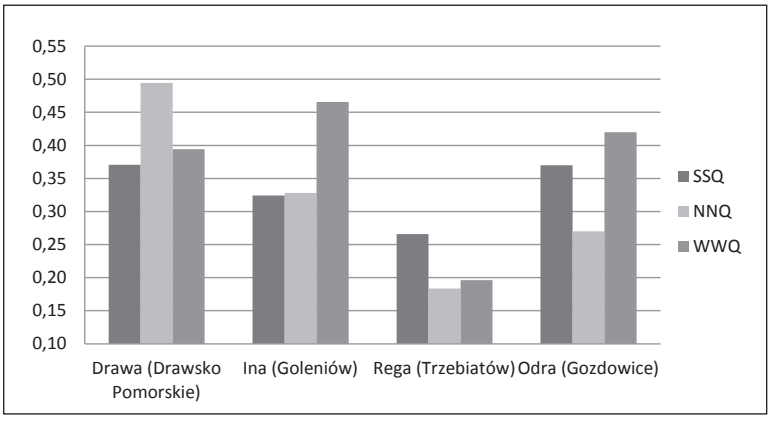

Ryc. 2. Współczynniki zmienności średnich wieloletnich przepływów miesięcznych na wybranych rzekach Pomorza Zachodniego (1951–1995)

WWQ – najwyższe przepływy miesięczne w wieloleciu

SSQ – średnie przepływy miesięczne w wieloleciu

NNQ – najniższe przepływy miesięczne w wieloleciu

Źródło: opracowanie własne na podstawie Fal i in., 2000

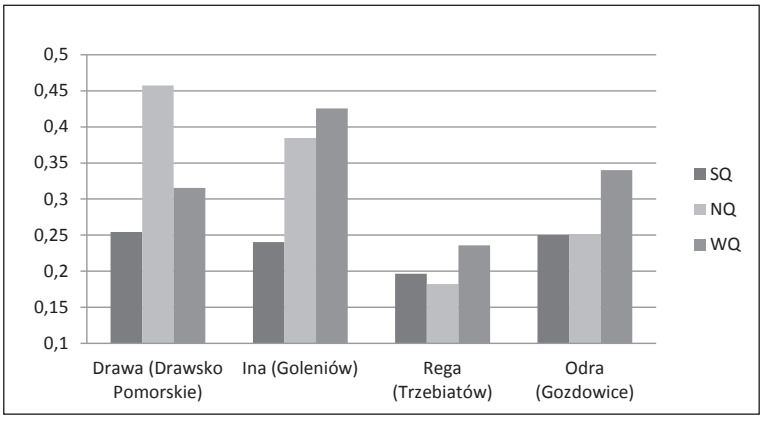

Ryc. 3. Współczynniki zmienności przepływów rocznych na wybranych rzekach Pomorza Zachodniego (1951–1995)

WWQ – najwyższe przepływy miesięczne w wieloleciu

SSQ – średnie przepływy miesięczne w wieloleciu

NNQ – najniższe przepływy miesięczne w wieloleciu

Źródło: opracowanie własne na podstawie Fal i in., 2000

Funkcjonowanie energetyki wodnej na Pomorzu Zachodnim

Na terenie województwa zachodniopomorskiego znajduje się 86 hydroelektrowni, w tym 12 nieczynnych, 2 w trakcie modernizacji, a uruchomienie kolejnych 3 jest dopiero planowane. Najwięcej hydroelektrowni znajduje się w środkowej i północno-wschodniej części obszaru – w powiatach łobeskim, koszalińskim, świdwińskim i we wschodniej części powiatu gryfickiego. W powiatach pyrzyckim, kamieńskim i wałeckim, ze względu na płaskie ukształtowanie terenu oraz nieduże opady zasilające cieki, nie ma ich w ogóle (ryc. 4, tab. 2).

Ryc. 4. Lokalizacja elektrowni wodnych w województwie zachodniopomorskim

Źródło: RZGW w Szczecinie (dane z katastru wodnego, stan z IX 2016) i RZGW w Poznaniu (mew.poznan.rzgw.gov.pl).

Opracowanie graficzne: Szymon Walczakiewicz

Tab. 2. Zbiorcze zestawienie danych dotyczących elektrowni wodnych w poszczególnych powiatach województwa zachodniopomorskiego (w tym w miastach na prawach powiatu)

Powiat	Liczba elektrowni	W tym zbiornikowych	Całkowita moc zainstalowana (MW)	Całkowita moc osiągana (MW)
białogardzki	2	0	675,0	b.d.
choszczeński	1 (n:1)	0	b.d.	b.d.
drawski	3 (n:1)	0	b.d.	b.d.
goleniowski	1	0	b.d.	20,0
gryficki	9	1	2530,0	2255,0
w tym: bez el. w Rejowicach	*8*	*0*	*880,0*	*855,0*
gryfiński	6 (n:1)	1	220,2	64,5
kamieński	0			
kołobrzeski	3 (n:1)	0	b.d.	42,0
Koszalin	2	0	30,4	47,5
koszaliński	11 (n:1, p:1)	3	155562,3	125202,0
w tym: bez el. w Żydowie i w Rosnowie	*9 (n:1, p:1)*	*1*	*262,3*	
łobeski	17 (n:5)	0	743,7	423,3
myśliborski	7 (n:1)	0	669,8	662,5
policki	1	0	10,0	7,0
pyrzycki	0			
sławieński	5	0	405,9	125,2
stargardzki	7	0	b.d.	168,0
szczecin	2 (p:1)	0	97,0	b.d.
szczecinecki	3	1	53,0	b.d.
świdwiński	5 (n:1, p:1)	1	58,6	60,0
Świnoujście	0			
wałecki	0			
Łącznie	**86***	**7**	**162198,2****	**129932,0****
w tym Żydowo			*152000,0*	*120800,0*
%			*93,7%*	*93,0%*

n – w tym: nieczynnych

p – w tym: planowanych

b.d. – brak danych

* łącznie z obszarem administrowanym przez RZGW w Poznaniu

** – wyłącznie na podstawie katastru wodnego RZGW w Szczecinie (bardzo duże braki)

Źródło: opracowanie własne na podstawie RZGW w Szczecinie (dane z katastru wodnego, stan z IX 2016)

Niestety tabela 2 nie zawiera kompletnych danych ze względu na duże braki w informacjach dotyczących mocy poszczególnych elektrowni (zwłaszcza mniejszych), zarówno zainstalowanej, jak i osiąganej. Moc została w tabeli wyrażona w megawatach.

Na Pomorzu Zachodnim najczęściej spotyka się elektrownie przepływowe. Zbiornikowych jest zaledwie 7, część z nich należy jednocześnie do największych na terenie województwa (tab. 3).

Tab. 3. Największe hydroelektrownie pod względem osiąganej mocy (≥ 100 MW) w województwie zachodniopomorskim

Miejscowość	Powiat	Moc osiągana (MW)	Typ elektrowni	Właściciel
Żydowo	koszaliński	120800	z	ENERGA Zakład Elektrowni Wodnych sp. z o.o.
Rosnowo	koszaliński	3300	z	Energa Wytwarzanie SA
Rejowice/ Smolęcin	gryficki	1400	z	Energetyka Szczecińska Zespół Elektrowni Wodnych Sp. z o.o.
Niedalino	koszaliński	1050	z	ENERGA Hydro Sp. z o.o.
Likowo	gryficki	810	p	Energetyka Szczecińska Zespół Elektrowni Wodnych Sp. z o.o.
Gudzisz	myśliborski	220	p	Zakład Elektrowni Wodnych „ENERGOZEW" Sp. z o.o.
Reczyce-Międzylesie	myśliborski	180	p	Zakład Energetyczny Gorzów S.A.
Żerzyno	łobeski	160	p	właściciel prywatny
Chwarszczany	myśliborski	132	p	HYDROELEKTRIM S.C.
Pomiłowo	sławieński	100	p	Symbios Sp. z o.o.

z – zbiornikowa p – przepływowa

Źródło: opracowanie własne na podstawie RZGW w Szczecinie (dane z katastru wodnego, stan z IX 2016)

Hydroelektrownie w województwie zachodniopomorskim wykorzystują stosunkowo niewielkie piętrzenia, z których największe (wynoszące przynajmniej 5 m) zostały zaprezentowane w tabeli 4. Średnia wysokość piętrzenia wykorzystywanego do produkcji energii elektrycznej w elektrowniach wodnych wynosi zaledwie 2,9 m.

Tab. 4. Największe hydroelektrownie pod względem wielkości piętrzenia (≥ 5m) w województwie zachodniopomorskim

Miejscowość	Powiat	Wysokość piętrzenia (m)	Typ elektrowni	Właściciel
Rosnowo	koszaliński	11,5	z	Energa Wytwarzanie SA
Niedalino	koszaliński	10,6	z	ENERGA Hydro Sp. z o.o.
Rejowice/ Smolęcin	gryficki	7,18	z	Energetyka Szczecińska Zespół Elektrowni Wodnych Sp. z o.o.
Likowo	gryficki	6,5	p	Energetyka Szczecińska Zespół Elektrowni Wodnych Sp. z o.o.
Koszalin	Koszalin	6,3	p	właściciel prywatny
Troszczyno Dolne	łobeski	5,8	p	właściciel prywatny
Łobez/ Suliszewice	łobeski	5,0	p	właściciel prywatny
Połczyn Zdrój	świdwiński	5,0	z	ZZMiUW T/O Świdwin

z – zbiornikowa p – przepływowa

Źródło: opracowanie własne na podstawie RZGW w Szczecinie (dane z katastru wodnego, stan z IX 2016)

Największe hydroelektrownie w województwie zachodniopomorskim powstały w dorzeczu Parsęty zaś największa ich liczba w dorzeczu Regi, nieco mniej w dorzeczach Parsęty (www.rzgw.szczecin.pl). Stosunkowo duże wartości spadku

w dorzeczu Parsęty spowodowały, że w przeszłości funkcjonowało na rzece ponad 100 różnych spiętrzeń, z których prawie wszystkie uległy dewastacji. Mniejsze młyny i inne małe obiekty na rzece zostały zlikwidowane, tym niemniej, do tej pory na dopływie Parsęty – rzece Radew, funkcjonuje kaskada zbiorników Hajka i Rosnowo wykorzystywanych do celów energetycznych (Butowski, Wąsowicz, 2004).

Bardzo ciekawy obiekt hydrotechniczny stanowi elektrownia wodna w Rościnie. Jest to pierwsza na świecie elektrownia podwodna. Zbudowana w 1935 r. na rzece Parsęcie, funkcjonuje do dziś. Obiekt należy do elektrowni przepływowych, przy czym woda nie jest piętrzona przed stopniem wodnym. Oznacza to, że ilość wody dochodzącej do elektrowni i stopnia jest równa ilości wody przechodzącej przez elektrownię i stopień. Pomieszczenia elektrowni znajdują się we wnętrzu betonowej zapory, natomiast turbiny wodne umieszczone zostały poniżej poziomu dna rzeki. Po wojnie elektrownia była nieczynna, uruchomiono ją ponownie w 1975 r. (www.rzgw.szczecin.pl). Elektrownię w Rościnie cechuje stosunkowo duża moc zainstalowana wynosząca 500 MW (kataster wodny RZGW), co plasuje ją pod tym względem na czwartym miejscu w województwie.

Na Pomorzu Zachodnim znajduje się również pierwsza w Polsce elektrownia szczytowo-pompowa – w Żydowie, we wschodniej części województwa zachodniopomorskiego, w powiecie koszalińskim. Wstępna koncepcja funkcjonowania elektrowni została opracowana już w 1932 r. a jej uruchomienie nastąpiło w 1971 r. Obecnie jest to czwarta co do wielkości elektrownia tego typu w Polsce. Jej bazę energetyczną stanowi woda w dwóch naturalnych zbiornikach wodnych – jeziorach Kamienne i Kwiecko, stanowiących odpowiednio górny i dolny zbiornik (www.rzgw.szczecin.pl). Elektrownia w Żydowie jest piątą pod względem wielkości elektrownią wodną w Polsce (czwartą szczytowo-pompową). Wytwarza około 90% energii elektrycznej pochodzącej z wszystkich elektrowni wodnych w województwie zachodniopomorskim.

Podsumowanie i wnioski

Pomorze Zachodnie (województwo zachodniopomorskie) nie posiada dużego potencjału hydrotechnicznego – spadki terenu są zazwyczaj nieduże, aczkolwiek zdarzają się rzeki o charakterze górskim. Sumy opadów są większe niż na większości terenu Polski, stąd odpływ jednostkowy (zwł. w przypadku małych zlewni) jest stosunkowo duży, zwłaszcza na tle pozostałej części kraju.

Budowle piętrzące i elektrownie pochodzą najczęściej z okresu międzywojennego, raczej nie są modernizowane ze względu m.in. na brak wsparcia rządowego i samorządowego w tym zakresie. Regionalny Program Operacyjny (RPO) województwa zachodniopomorskiego przewiduje na lata 2014–2020 dofinansowanie budowy jednostek wytwarzania energii jedynie na już istniejących budowlach piętrzących, wyposażonych w hydroelektrownie (Noskowiak, 2010). W związku z tym potencjał hydrotechniczny jest tylko w niewielkim stopniu wykorzystywany. Na Pomorzu MEW traktowane są bardziej jako tradycja niż nowoczesność. Należałoby to zmienić, chociażby ze względu na zobowiązania międzynarodowe obligujące Polskę do dekarbonizacji gospodarki i uniezależnienia jej od paliw kopalnych. Dnia 4 sierpnia 2015 roku kierownictwo Ministerstwa Gospodarki przyjęło strategiczny

dokument Narodowego Programu Gospodarki Niskoemisyjnej (NPGN) zakładający redukcję emisji gazów cieplarnianych do roku 2050 roku o 40% w stosunku do roku 2010 (Kassenberg, Świerkula, 2015). Redukcja ta będzie możliwa między innymi dzięki wzrostowi udziału odnawialnych źródeł energii w produkcji energii elektrycznej, w tym energetyki wodnej. Szczególnie promowane powinny być MEW ze względu na zdecydowanie mniejszą ingerencję w środowisko przyrodnicze i gospodarcze niż wielkie, zbiornikowe elektrownie wodne.

Literatura

Boyle, G. (2004). *Renewable energy: power for a sustainable future*. Oxford: OUP.

Butowski, L., Wąsowicz, E. (2004). *Ramowy Program Rozwoju Turystyki Dorzecza Parsęty. Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty*. Pozyskano z http://parseta.org.pl.

Byczkowski, A. (1996). *Hydrologia*, t. II. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

Dąbrowska, S. (2004). Wysokości względne. W: Cz. Koźmiński, B. Michalska (red.), *Atlas zasobów i zagrożeń klimatycznych Pomorza*. Szczecin: Wydawnictwo AR, 2.

Dolata, B. (2012). Polski rynek energetyki wodnej na tle hydronergetyki krajów Unii Europejskiej. *Energetyka Wodna*, 1/2012, 30–33.

Fal, B., Bogdanowicz, E., Czernuszenko, W., Dobrzyńska, I., Koczyńska, A. (2000). *Przepływy charakterystyczne głównych rzek polskich w latach 1951–1995. Materiały Badawcze IMGW*, seria: Hydrologia i Oceanologia, 26, Warszawa: Wydawnictwo IMGW.

Gutry-Korycka, M., Sadurski, A., Kundzewicz, Z., Pociask-Karteczka, J., Skrzypczyk, L. (2014). Zasoby wodne i ich wykorzystanie. *Nauka*, 1, 77–98.

Kassenberg, A., Świerkula, E. (2015). *Polska niskoemisyjna, od idei do działania*. Warszawa: Instytut na rzecz Ekorozwoju.

Kistowski, M. (2012). *Atlas sozologiczny gmin Polski 2000–2009*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 204.

Koźmiński, Cz., Michalska, B., Czarnecka, M. (2012). *Klimat województwa zachodniopomorskiego*. Szczecin: ZUT i US.

Kożuchowski, K. (2011). *Klimat Polski. Nowe spojrzenie*. Warszawa: PWN.

Lewandowski W. (2012). *Proekologiczne odnawialne źródła energii*. Warszawa: Wydawnictwo WNT.

Mikulski, Z. (1998). *Gospodarka Wodna*, Warszawa: PWN.

Noskowiak, M. (2010). *Małe elektrownie wodne. Jak odpowiednio przygotować się do realizacji inwestycji*. Pozyskano z http:// www.cire.pl.

Sobolewski, M. (2010). Perspektywy wykorzystania odnawialnych źródeł energii w Polsce. *Studia BAS*, 1 (21), 267–290.

Źródła internetowe

http:// eregion.wzp.pl (dostęp: 5.09.2016)
http://www.parseta.org.pl (dostęp: 5.09.2016)
http:// www.rzgw.szczecin.pl (dostęp: 7.04.2016)
http:// www.uwm.edu.pl (dostęp: 5.09.2016)
http:// www.zielona-energia.cire.pl (dostęp: 7.04.2016)

Notka biograficzna o autorze: autorka prowadzi badania dotyczące przede wszystkim hydroklimatologii. W swoim dorobku naukowym posiada prace charakteryzujące cyrkulacyjne uwarunkowania opadów oraz ich rozkład czasowy i przestrzenny na polskim wybrzeżu Bałtyku. W obrębie zainteresowań badawczych znajdują się również uwarunkowania przyrodnicze wezbrań opadowych, klimatyczne i hydrologiczne walory turystyczne oraz zagadnienia oceanograficzne dotyczące wahań poziomu Bałtyku oraz jego zasolenia. W ramach działalności statutowej Zakładu Hydrografii i Gospodarki Wodnej Uniwersytetu Szczecińskiego autorka zajmuje się gospodarowaniem zasobami wodnymi w Polsce, w tym hydroenergetyką.

Biographical note of author: the author conducts research primarily concerning on the hydroclimatology. Her scientific achievements include works focusing on of circulating conditions of the precipitation as well as their temporal and spatial resolution on the Polish Baltic coast. Within her research interests are the natural conditions of precipitation flows, climate and hydrological tourist attractions and fluctuations in the Baltic Sea's levels and salinity. As part of the statutory activities of the Hydrography and Water Management Unit of University of Szczecin, the author deals with the management of water resources in Poland, including hydropower.

Małgorzata Świątek, dr
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Nauk o Ziemi
Zakład Hydrografii i Gospodarki Wodnej
ul. Mickiewicza 16
70-383 Szczecin
malgorzata.swiatek@univ.szczecin.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.13

Michał Zatorski
Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków, Polska

Edukacja geograficzna z elementami edukacji antydyskryminacyjnej w szkole waldorfskiej

Streszczenie

W trakcie podstawowej szkolnej edukacji geograficznej uczniowie nie mają świadomości, że nabyte wiadomości i umiejętności są niezbędne do właściwej percepcji i obserwacji zjawisk społecznych oraz przyrodniczych. W pedagogice waldorfskiej geografia traktowana jest jako jeden z dwóch najważniejszych przedmiotów szkolnych, które wyznaczają drogę poznawania przez uczniów otaczającej ich rzeczywistości. Realizowane w tej szkole elementy edukacji antydyskryminacyjnej czynią z geografii naukę pojednania pomiędzy narodami, w myśl słów prof. Stanisława Pawłowskiego: „Jedna jest Ziemia i jeden człowiek na niej" (Pawłowski, 1939: 1). Wdrażanie elementów edukacji antydyskryminacyjnej do realizowanych treści geograficznych w szkołach publicznych, pozwoliłoby na wzmocnienie praktycznej i wychowawczej roli geografii. Byłaby to również odpowiedź na systemowe rozwiązanie braku edukacji antydyskryminacyjnej w polskich szkołach.

Geographic education with elements of anti-discrimination education in the waldorf school

Abstract

During the primary school geographical education students are not aware that the acquired knowledge and skills are those necessary for the proper perception and observation of social and natural phenomena. In waldorf pedagogy geography is regarded as one of the two most important school subjects that mark the path of learning by the students of the reality surrounding them. Realized in this school elements of the anti-discrimination education it would make geography – a school subject reconciliation between nations, because, as used to say Professor Stanislaw Pawłowski "One is the Earth and the person on it" (Pawłowski, 1939: 1). Implementation of antidiscrimination education components to implemented geographic content in public schools, will strengthen practical and educational role of geography. It would also be a response to a systemic solution to the lack of anti-discrimination education in Polish schools.

Słowa kluczowe: edukacja antydyskryminacjna; edukacja geograficzna; etniczność; mniejszości narodowe i etniczne; tożsamość

Key words: geographical education; antidiscrimination education; identity; ethnicity; national and ethnical minorities

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Zatorski, M. (2016). Edukacja geograficzna z elementami edukacji antydyskryminacyjnej w szkole waldorfskiej. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.13

Wprowadzenie

W 1907 roku Wacław Nałkowski stwierdził, że geografia to dziedzina, która pozwala myśleć naukowo, czuć estetycznie oraz działać praktycznie. Jednak modna tendencja do wąskiego, specjalistycznego opisu rzeczywistości spowodowała, że zapomniano o nadrzędnej roli geografii w budowaniu spójnych struktur wiedzy o świecie (Wilczyński, 1996, 2003, 2011). Poprzez tworzenie nowych przedmiotów szkolnych, których domeną jest holizm i interdyscyplinarność, współczesna geografia straciła na znaczeniu jako przedmiot syntetycznie prezentujący otaczającą nas rzeczywistość (Zatorski, 2014), a w wielu szkołach stała się synonimem statycznej wiedzy faktograficznej. Jej zapamiętywanie w sytuacji powszechnego dostępu do informacji, zaczęto postrzegać jako zbędny i niepotrzebny obowiązek. Ponadto obniżenie rangi geografii w grupie przedmiotów przyrodniczych powoduje zmarginalizowanie dziedziny (Groenwald i in., 2008), która powinna stać się niemal niezbędna dla każdego, bez względu na wykształcenie i wykonywany zawód.

W pedagogice waldorfskiej geografia traktowana jest jako jeden z dwóch najważniejszych przedmiotów szkolnych, które wyznaczają drogę poznawania przez uczniów otaczającej ich rzeczywistości. Historia wprowadza uczniów w chronologię rozwoju ludzkości, a dzięki korelacji międzyprzedmiotowej z językiem polskim oraz przedmiotami artystycznymi możliwe jest pełne przeżywanie każdej z epok historycznych. Rolą geografii jest z kolei rozwijanie świadomości przestrzennej poprzez stopniowe poszerzanie wiedzy na temat otaczającego nas świata, zarówno w ramach zajęć lekcyjnych, zajęć terenowych, jak i podczas organizowanych przez szkołę wycieczek. W realizowanym programie nauczania z geografii niezbędna jest również korelacja międzyprzedmiotowa – nawiązanie do tematów m.in. z historii (wielkie odkrycia geograficzne), języka polskiego (opis, opowiadanie, reportaż, esej), matematyki (matematyczne metody analizy danych geograficznych), fizyki, chemii i biologii (zjawiska przyrodnicze z zakresu tych dyscyplin naukowych), a także edukacji antydyskryminacyjnej, której dotychczas brakowało w polskich szkołach.

Motywacja wewnętrzna i zewnętrzna

Teoria kształcenia wielostronnego podkreśla komplementarność kształcenia (przyswajania, odkrywania, przeżywania i działania). Z punktu widzenia pedagogiki waldorfskiej najbardziej wartościowe jest uczenie się przez odkrywanie (strategia problemowa), uczenie się przez przeżywanie (strategia emocjonalna) i uczenie się przez działanie (strategia operacyjna). Droga uczenia się przez odkrywanie wymaga od uczniów rozwiązywania zadań i problemów dydaktycznych, które wymagają samodzielności, aktywności oraz myślenia produktywnego. We współczesnej szkole obserwuje się natomiast swoisty „konsumpcjonizm" nastawiony przede wszystkim

na osiągnięcie sukcesu poprzez ocenę lub wynik egzaminu. Związane z motywacją zewnętrzną sprzężenie zwrotne motywuje jedynie do zdobywania kolejnych nagród, a nie twórczego i kreatywnego myślenia. W podejściu progresywistycznym to motywy wewnętrzne pobudzają uczniów do nauki. Takiemu podejściu sprzyjają szkoły waldorfskie, w których uczenie następuje poprzez: rozwiązywanie problemów, współpracę, nacisk na samokontrolę i samorzutną twórczość uczniów. W tego typu szkołach aktywność uczniów jest największą wartością, a nauczyciele starają się wzmocnić ich rozwój poznawczy, społeczny i emocjonalny poprzez: edukację do twórczości, uczenie stawiania pytań, uczenie przez krytyczną refleksję, nauczanie problemowe i treningi aberityczne (przełamywanie schematów) (ryc. 1). Prekursorem i założycielem pierwszej szkoły waldorfskiej był niemiecki filozof Rudolf Steiner. W Polsce natomiast twórcą oryginalnego systemu pracy z dziećmi, opartego na teoriach progresywizmu pedagogicznego Johna Dewey (partnerstwo, samorządowe procedury i instytucje oraz pobudzanie samowychowania) był Janusz Korczak (wł. Henryk Goldszmit).

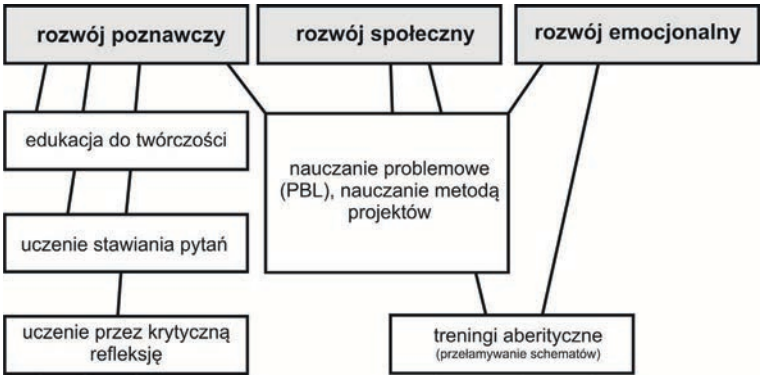

Ryc. 1. Ogólne kierunki rozwijania zdolności w pedagogice waldorfskiej (pobudzanie motywacji wewnętrznej)

Źródło: Czaja-Chudyba, 2005

Progresywizm pedagogiczny a nauczanie geografii w szkole waldorfskiej

Progresywistyczne podejście w nauczaniu musi uwzględniać zainteresowania uczniów oraz ich osobowość. Szkoła powinna być zatem miejscem swobodnej pracy twórczej, sprzyjającej odkrywaniu i przeżywaniu przez uczniów tego, co nowe oraz nieznane. W pedagogice waldorfskiej uczenie się przez odkrywanie, przeżywanie i działanie ma dominujące znaczenie. Nauczyciel z kolei jest koordynatorem spontanicznej aktywności uczniów oraz stara się przygotować do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym. W nauczaniu geografii jest to możliwe poprzez: zwrócenie uwagi na jej interdyscyplinarność; łączenie w sobie treści nauk społecznych, ekonomicznych i przyrodniczych; możliwość syntetycznego, analitycznego i problemowego przekazywania treści z zakresu nauk geograficznych; możliwość rozwoju intelektualnego przez bezpośrednie obserwacje terenowe; zwrócenie uwagi na praktyczne zastosowanie geografii. Progresywistyczne podejście ułatwia uświadomić uczniom,

że wiadomości i umiejętności geograficzne są niezbędne do właściwej korelacji zjawisk przestrzennych wpływających m.in. na środowisko przyrodnicze, rozwój społeczno-gospodarczy, kulturę, konflikty etniczne, preferencje wyborcze czy skutki klęsk żywiołowych.

Należy wykorzystywać jako atut specyficzny dualizm geografii i nauk geograficznych, bo przecież „geograf analityk przygotowuje grunt i materiał, a geograf syntetyk tworzy w nauce" (Pawłowski, 1938: 58) (Zatorski, 2014). Niestety w dobie szybkiego postępu naukowego i specjalizacji geografia coraz częściej postrzegana jest jedynie jako zbiór nauk lub narzędzie do przestrzennego prezentowania zjawisk (Babicz, 1965; Jakubowski, 1996; Maik, 2012). Program nauczania geografii w szkołach waldorfskich uwzględnia stopniowe poszerzanie horyzontu poznawczego uczniów już od klasy czwartej szkoły podstawowej (w ramach lekcji przyrody). Układ nauczanych treści i dobór metod aktywizujących na lekcjach przyrody oraz geografii w tych szkołach podkreśla elementarne znaczenie geografii i nauk geograficznych dla zrozumienia różnorodności panującej na Ziemi (najbliższa okolica i region, środowisko przyrodnicze i regiony Polski, środowisko przyrodnicze Europy i zróżnicowania środowiska przyrodniczego na Ziemi, Nowy Świat, środowisko geograficzne Polski i krajów Europy Środkowo-Wschodniej, regiony i kultury Europy, regiony i kultury Azji, regiony i kultury Afryki, zagadnienia problemowe z zakresu geografii fizycznej, zagadnienia problemowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, nauki geograficzne i ich przedmiot badań). Realizowane tematy nawiązują do lekcji historii, wiedzy o społeczeństwie, fizyki, chemii, biologii, matematyki, a nawet rysunku. Ponadto zajęcia terenowe, pozalekcyjne oraz wycieczki szkolne są dopasowane do zagadnień realizowanych na lekcjach geografii. Istotne znaczenie ma też aktualność treści geograficznych, geopolitycznych i realizacja pewnych aspektów przyrodniczych w sposób problemowy np. problematyka zagospodarowania przestrzennego w kontekście geozagrożeń lub urban sprawl. To pozwala uświadomić uczniów o zastosowaniu w praktyce treści geograficznych. Osobnym tematem realizowanym od szóstej klasy szkoły podstawowej jest również szeroka problematyka dyskryminacji i edukacji antydyskryminacyjnej (problematyka dyskryminacji w klasie szóstej szkoły podstawowej, różnorodność kulturowa w klasie drugiej gimnazjum, edukacja antydyskryminacyjna i problematyka mniejszości w klasie pierwszej liceum).

Problematyka dyskryminacji

Problem dyskryminacji dotyczy w największym uproszczeniu akceptacji różnorodności. Każda odmienność może być elementem wyróżniającym jednostkę, a następnie motywem do dyskryminacji. Jednak brak akceptacji tej różnorodności (brak tolerancji) jest problemem społecznym związanym zarówno z mniejszościami, jak i grupami dominującymi. Aspekt relacji społecznych między osobami, które uważają siebie za zasadniczo odmienne od członków innych grup, określa się mianem tożsamości społecznej (Cieślikowska, 2010). To właśnie na niej bazuje tożsamość grup mniejszościowych, a ich odmienność określa się także jako etniczność. Kluczowe we właściwym zrozumieniu problematyki dyskryminacji mają zatem pojęcia tożsamość i etniczność.

Termin tożsamość odnosi się do poczucia przynależności do danej grupy, podzielania pewnych cech, pod względem których jest się podobnym do innych. Każda osoba może posiadać kilka tożsamości i jednocześnie należeć do kilku grup, z którymi się identyfikuje bądź jest identyfikowana (Cieślikowska, 2010). Wielowymiarowość tożsamości można rozpatrywać w kategoriach cech pierwotnych i wtórnych, które schematycznie obrazuje pryzmat koła różnorodności (ryc. 2). Tożsamość pierwotna to przynależności, z którymi się rodzimy, bądź które nabywamy we wczesnym dzieciństwie. Utrzymują się one przez całe życie oraz są trudne do kontrolowania i zmiany samodzielnie przez osobę, którą wyróżniają. Tożsamość wtórna natomiast, to przynależności nabywane przez jednostkę w trakcie jej życia, które podlegają zmianie, są bardziej kontrolowane i najczęściej zależne od indywidualnego wyboru jednostki (Cieślikowska, 2010). Warto przy tym zwrócić uwagę na przeciwstawne cechy tożsamości pierwotnej i wtórnej tzn. zmienność – stałość, wrodzoność – nabywalność (ryc. 2). Wyróżnia się również tożsamość osobistą i grupową, która w zależności od uwarunkowań kulturowych może być inaczej postrzegana (np. niezależność w kulturze Europy Zachodniej, współzależność w kulturze Azji Wschodniej).

Ryc. 2. Schemat przedstawiający cechy związane z tożsamością pierwotną (w wewnętrznym kręgu koła) i tożsamością wtórną (w zewnętrznym kręgu koła)
Źródło: Cieślikowska, 2010

Termin etniczność z kolei pochodzi od słowa *ethnos*, wywodzącego się z greckiego *ethnikos*. Dopiero na przełomie XIX i XX w. termin ten zaczął odnosić się do cech rasowych, a sformułowanie grupa etniczna pojawiło się w latach 60. XX wieku i od tej pory było powszechnie używane w literaturze, przede wszystkim antropologicznej (Eriksen, 2013). W dyskursie politycznym problem stanowiło właściwe

zdefiniowanie pojęć takich jak etniczność, grupa etniczna i *ethnos*, które stosowane były często zamiennie (Żelazny, 2004; Fenton, 2013). Obecnie prawo międzynarodowe, jak również polskie prawo, aby rozróżnić rozmaite wspólnoty mniejszościowe, używa trzech głównych kategorii, tzn. mniejszości narodowe, mniejszości regionalne, mniejszości etniczne. Nadal jednak zasadniczym problemem jest zaklasyfikowanie do danej grupy mniejszościowej. W przeciwieństwie do obywatelstwa, które jest jednoznacznie określane przez prawo, narodowość jest stanem świadomości każdego człowieka i wynikającą z tego stanu identyfikacją z określoną grupą etniczną (Eriksen, 2013). W takiej sytuacji, grupy etniczne rozumie się najogólniej jako rodzaj podzbioru w ramach państwa narodowego, których dominantami są w głównej mierze czynniki kulturowe. Zespół cech kulturowych może być jednak używany tylko jako kryterium pomocnicze, bo ostatecznie niezbędna jest również deklaracja samych zainteresowanych.

Nie ulega wątpliwości, że w potocznym języku zarówno pojęcie etniczności, jak i tożsamości kojarzone jest przede wszystkim z tematami mniejszości oraz stosunkami rasowymi. Nie oznacza to jednak, że grupy większościowe nie są etniczne, bo różnorodność etniczna jest powszechna (Eriksena, 2013). Bazowanie jedynie na cechach kulturowych, prowadzi do utrwalenia stereotypów, zjawiska kluczowego w kontekście nierównego traktowania, a niekiedy nawet naruszania praw jednostki. Najczęściej stereotypy pojawiają się w relacjach „mniejszość – większość" i są efektem wstępnej kategoryzacji (rozpoznawanie podobieństw i różnic). W przypadku braku mechanizmów autoregulujących stereotypy (świadomość sprzeczności reakcji z równościowymi przekonaniami) mogą się z czasem przekształcić w uprzedzenia, czyli negatywne postawy wobec zdefiniowanej społecznie grupy (ryc. 3, ryc. 4). Zachowanie zbudowane na podstawie stereotypów i uczuć wobec osób przynależących do sterotypizowanej grupy określa się już mianem dyskryminacji (Cieślikowska, 2010) (ryc. 3). Takie nieuzasadnione i niesprawiedliwe traktowanie poszczególnych jednostek, z powodu ich przynależności grupowej, jak uczy historia jest stosunkowe niebezpieczne, dlatego też warto podejmować działania antydyskryminacyjne wcześniej.

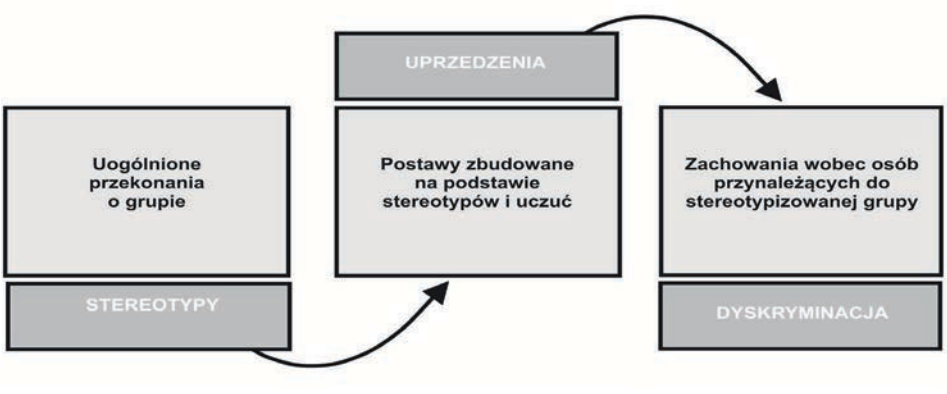

Ryc. 3. Łańcuch dyskryminacji – schemat pokazujący zależności między stereotypami, uprzedzeniami i dyskryminacją
Źródło: Cieślikowska, 2010

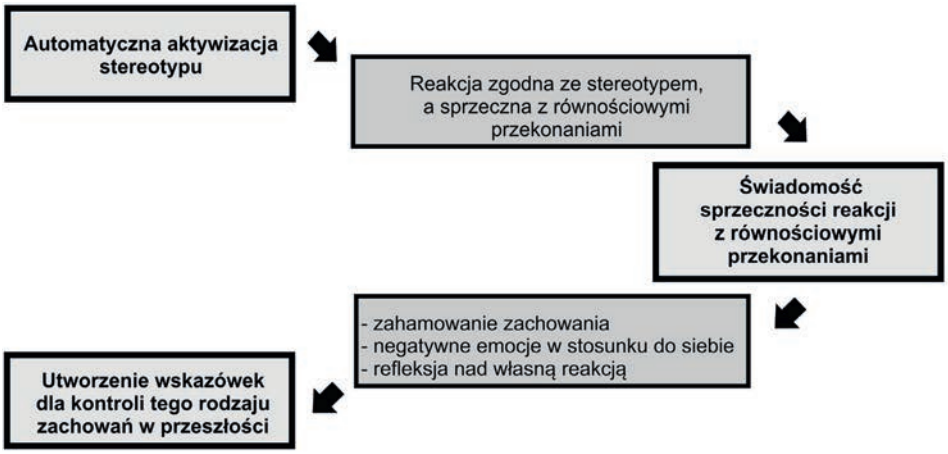

Ryc. 4. Schemat mechanizmu autoregulującego powstanie stereotypu
Źródło: Cieślikowska, 2010

Regulacje prawne dotyczące ochrony mniejszości i edukacja antydyskryminacyjna

Pierwszy powszechnie uznawany system ochrony mniejszości znany jest jako trzynaście traktatów mniejszościowych Ligi Narodów. Traktaty te gwarantowały grupom mniejszościowym równość wobec prawa, a także umożliwiały swobodne korzystanie z języka ojczystego. Kolejne akty oraz traktaty wydawane po zakończeniu II wojny światowej w głównej mierze odnosiły się już do praw jednostki, a nie grupy. Europejska konwencja praw człowieka z 4 listopada 1950 roku gwarantuje korzystanie z praw i wolności wszystkim bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn (art. 14). Organizacja Narodów Zjednoczonych zawarła przepisy o ochronie wspólnot mniejszościowych dopiero w Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 roku (art. 27 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych), Konwencji UNESCO o zakazie dyskryminacji w szkolnictwie z 1960 roku oraz Konwencji praw dziecka. Dzisiaj dokumentem podstawowym, odnoszącym się do praw mniejszości jest przyjęta przez ONZ Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych z dnia 10 grudnia 1992 roku. W Polsce prawa mniejszości reguluje również ustawa z 6 stycznia 2005 roku o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także tzw. ustawa antydyskryminacyjna z 1 stycznia 2011 roku.

Celem edukacji antydyskryminacyjnej jest przeciwdziałanie przemocy motywowanej uprzedzeniami oraz wspieranie równości i różnorodności. Jest to także odpowiedź na nierówne traktowanie ze względu m.in. na płeć, kolor skóry, pochodzenie narodowe i etniczne, religię lub światopogląd (wyznanie lub bezwyznaniowość), stopień sprawności fizycznej, stan zdrowia (fizycznego i psychicznego), wiek,

orientację seksualną, status społeczny i ekonomiczny (Branka i in., 2011). W większości krajów europejskich edukacja ukierunkowana na ogólną redukcję postaw dyskryminacyjnych jest powszechnie akceptowalna. W Polsce działania tego typu prowadzone są głównie przez organizacje pozarządowe. W skład tzw. Koalicji Edukacji Antydyskryminacyjnej w Polsce wchodzą 52 organizacje pozarządowe (stan na 24 listopada 2014 r.). Zajmują się one głównie redukcją negatywnych postaw wobec: Żydów, Romów, osób LGBT, osób biseksualnych i transseksualnych, kobiet (głównie aspekty związane z przemocą) (Kwiecień, 2014). Należy jednak podkreślić, iż wszystkie te działania mają charakter doraźny, brak jest systemowych rozwiązań z zakresu edukacji antydyskryminacyjnej oraz kompleksowej edukacji o wielokulturowości. W świetle rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 roku w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych, choć teoretycznie lekcje z historii i kultury mniejszości mogą być zorganizowane na pisemny wniosek rodziców, w praktyce zdarza się to bardzo rzadko. Wdrożenie systemu edukacji antydyskryminacyjnej, odwołującego się do uogólnień, jak i konkretnych przykładów podnoszących stan naszej świadomości, pozwoliłoby na efektywne działania w zakresie komunikacji międzykulturowej i przeciwdziałania dyskryminacji. Zbliżająca się reforma edukacji oraz nowa podstawa programowa z geografii daje nadzieje na wyraźny zwrot w nauczaniu o wielokulturowości. Tymczasem jednak realizowany program nauczania z przyrody i geografii w Wolnej Szkole Waldorfskiej w Krakowie jest pierwszym, który obejmuje zagadnienia edukacji antydyskryminacyjnej, w większym wymiarze godzin i zagadnień problemowych.

Dyskusja nad rolą geografii w edukacji antydyskryminacyjnej

Geografia jest szczególnie predysponowana do realizacji zagadnień z zakresu edukacji antydyskryminacyjnej, ponieważ jako przedmiot szkolny w najlepszy sposób prezentuje różnorodność otaczającego nas świata, a także współzależność czynników środowiskowych, społecznych i ekonomicznych. Geografia podobnie jak historia prezentuje rzeczywistość w sposób syntetyczny (całościowy), a nie tylko analityczny. Takie podejście sprzyja wdrożeniu treści antydyskryminacyjnych. Szczególne predyspozycje geografów do kształtowania postaw tolerancji i pojednania, zauważył również w latach 30. XX wieku prof. Stanisław Pawłowski. Podczas licznych wystąpień wielokrotnie podkreślał on ogromne znaczenie geografii w obliczu rosnącego braku tolerancji w Europie (m.in. Geografia jako nauka porozumienia i zgody pomiędzy narodami – artykuł z 1934 r. oraz Rola geografii w życiu narodów – artykuł z 1939 r.) (Zatorski, 2014).

Proponowana koncepcja geografii, jako przedmiotu dialogu międzykulturowego, oparta jest na wieloaspektowości dyskryminacji w polskich szkołach, a także braku systemowych rozwiązań dotyczących tego problemu. Zajęcia z zakresu edukacji antydyskryminacyjnej, realizowane w ramach treści geograficznych powinny mieć charakter problemowy, aby zmuszać do myślenia, poszukiwania przyczyn i skutków oraz formułowania wniosków. Te postulaty wymagają jednak nowego podejścia do nauczania geografii, w większym stopniu uwzględniającego aspekty wielokulturowości i zagadnień z zakresu edukacji antydyskryminacyjnej. Do potencjalnych zadań geografów i edukacji geograficznej z pewnością należałoby:

- pokazanie różnorodności otaczającego nas świata zarówno pod względem przyrodniczym jak i kulturowym;
- zwrócenie uwagi na potrzebę właściwiej obserwacji zjawisk z punktu widzenia grup dyskryminowanych;
- zwiększenie wiedzy uczniów o kulturze grup mniejszościowych;
- kształtowanie postaw tolerancji wobec grup mniejszościowych (w tym sytuacje osób niepełnosprawnych, ubogich i imigrantów);
- aktualizowanie nauczanych treści w kontekście bieżących wydarzeń geopolitycznych i katastrof przyrodniczych.

Problemem staje się także wzmocnienie tożsamości grup regionalnych (Ślązacy, Kaszubi) oraz wewnętrzne zróżnicowanie grup etnicznych i dyskusje nad etnogenezą (Romowie, Łemkowie). Dlatego aspekty dotyczące: koloru skóry, wyznania, języka, płci, statusu społecznego w kontekście dziedzictwa polskiej i europejskiej wielokulturowości winny być obowiązkowym elementem systemu edukacji. Pozwoliłoby to w większym stopniu na samookreślenie grup etnicznych, a grupom większościowym na oswojenie z różnorodnością otaczającego nas świata. W perspektywie czasu, warto również zwrócić uwagę na pomijany przez organizacje pozarządowe problem germanofobii i rusofobii. Współcześnie historyczne zaszłości są wzmacniane przez działania władz rosyjskich (aneksja Krymu, agresywna polityka wobec Ukrainy, nasilenie dyskursu nacjonalistycznego) (Kwiecień, 2014). Cechą ludzi jest ich różnorodność i to właśnie na oswojenie z tą różnorodnością powinno kłaść się nacisk we współczesnej szkole.

Podsumowanie

W wielu szkołach geografia stała się synonimem statycznej wiedzy faktograficznej, a przecież nadrzędną rolą geografii jest rozwijanie świadomości przestrzennej poprzez stopniowe poznawanie otaczającego nas świata, zarówno w ramach zajęć lekcyjnych, zajęć terenowych, jak i podczas organizowanych przez szkołę wycieczek. Uczniowie tradycyjnych szkół w zdecydowanej większości nie mają także świadomości, że wiedza i umiejętności geograficzne są niezbędne do właściwej percepcji i obserwacji zjawisk społecznych oraz przyrodniczych. Należy więc na wzór szkół waldorfskich podkreślać walory poznawcze i wychowawcze geografii potrzebne do właściwej korelacji uwarunkowań przestrzennych i zjawisk wpływających m.in. na konflikty etniczne, preferencje wyborcze, a także skutki klęsk żywiołowych. W pedagogice waldorfskiej geografia nawiązuje do tematów z m.in. historii (wielkie odkrycia geograficzne), języka polskiego (opis, opowiadanie, reportaż, esej), matematyki (matematyczne metody analizy danych geograficznych), fizyki, chemii i biologii (zjawiska i procesy z zakresu tych dyscyplin naukowych). Osobnym zagadnieniem jest również szeroka problematyka dyskryminacji i edukacji antydyskryminacyjnej realizowana od szóstej klasy szkoły podstawowej co dwa lata (Wolna Szkoła Waldorfska). Biorąc pod uwagę, iż Polska jako jeden z nielicznych krajów Unii Europejskiej nie wdrożył dotychczas w system edukacyjny obligatoryjnych zajęć z edukacji antydyskryminacyjnej (Branka i in., 2011; Kwiecień, 2014) ich uwzględnienie w programie nauczania z geografii i historii (w każdej polskiej szkole), byłoby odpowiedzią na brak systemowych rozwiązań z tego zakresu. Ponadto, aktualność treści

geograficznych i realizacja pewnych aspektów przyrodniczych w kontekście problemów zagospodarowania przestrzennego mogłoby zwiększyć popularność geografii jako praktycznego przedmiotu nauczania. Do głównych wyzwań współczesnej edukacji geograficznej z zakresu edukacji antydyskryminacyjnej należy z pewnością:

- wyjaśnienie geograficznych (geopolitycznych) uwarunkowań konfliktów w Europie i na świecie (m.in. Krym i wschodnia Ukraina, Bośnia i Hercegowina, Serbia i Kosowo, Mołdawia i Naddniestrze, Chiny i Tybet, Hiszpania i Katalonia, Azerbejdżan i Górski Karabach);
- edukacja kulturowa w kontekście mniejszości narodowych i etnicznych (szczególnie w sytuacji napływu uchodźców z Ukrainy, Bliskiego Wschodu i północnej Afryki);
- wyjaśnienie wpływu kataklizmów naturalnych (trzęsienia ziemi, powodzie, osuwiska, nawałnice) na sytuację społeczno-ekonomiczną krajów lub regionów świata.

Literatura

Babicz, J. (red.). (1965). *Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Tendencje specjalizacyjne i integracyjne w geografii XIX i XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Geografii PAN.

Branka, M. (2011). Edukacja antydyskryminacyjna. W: M. Branka (red.), *Edukacja antydyskryminacyjna i jej standardy jakościowe*. Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Edukacji Antydyskryminacyjnej.

Cieślikowska, D. (2010). Tożsamość społeczna. Dyskryminacja. Przeciwdziałanie dyskryminacji. W: M. Branka, D. Cieślikowska (red.), *Edukacja antydyskryminacyjna. Podręcznik trenerski.* Kraków: Wydawnictwo Stowarzyszenia Willa Decjusza, 66–74, 108–132.

Czaja-Chudyba, I. (2005). *Odkrywanie zdolności dziecka*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.

Eriksen, T.H. (2013). *Etniczność i nacjonalizm,* B. Gutkowska-Nowak (tłum.). Kraków: Wydawnictwo UJ.

Fenton, S. (2013). *Etniczność*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!

Groenwald, M., Plit F., Rodzoś, J., Szkurłat, E., Tracz, M. (2008). Raport o stanie geografii szkolnej w nowym systemie oświaty w Polsce. W: R. Wiśniewski, W. Gierańczyk (red.), *Dokumentacja Geograficzna – Geografia we współczesnym systemie kształcenia, 38.* Warszawa: Wydawnictwo IGiPZ PAN, 5–17.

Jakubowski, M. (1996). O myśleniu filozoficznym i poszukiwaniu zasad porządkujących wiedzę geograficzną. W: M.Z. Pulinowa (red.), *Człowiek bliżej Ziemi. O teoretycznych podstawach nauczania geografii i ich praktycznym zastosowaniu*. Warszawa: Wydawnictwo WSiP, 68–84.

Kwiecień, P. (2014). *Edukacja antydyskryminacyjna w Polsce – przegląd działań*. Wydawnictwo Sieć Tolerancji. Pozyskano z: http://siectolerancji.pl/sites/default/files/upload/Edukacja%20antydyskryminacyjna%20w%20Polsce.pdf

Maik, W. (2012). Przemiany Geografii jako nauki i ich wpływ na system akademickiej edukacji geograficznej. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej PTG* 2. Łódź–Toruń, 15–25.

Pawłowski, S. (1938). *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 56–90, 131–146, 199–203.

Pawłowski, S. (1939). Rola geografii w życiu narodów. C*zasopismo Geograficzne*, 1, 1–2.

Posern-Zieliński, A. (2005). *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Wilczyński, W. (1996). *Idea przyrody w historii myśli geograficznej*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.

Wilczyński, W. (2003). *Autonomia i jedność geografii*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.

Wilczyński, W. (2011). *Ideowe źródła i tożsamość geografii*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Zatorski, M. (2014). Idea geografii regionalnej jako przedmiotu nauczania w okresie kryzysu geografii w szkole. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Geographica, 7*, 30–36.

Żelazny, W. (2004). *Etniczność. Ład. Konflikt. Sprawiedliwość.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Europejska konwencja praw człowieka z dnia 4 listopada 1950 roku, art. 14.

Konwencja UNESCO o zakazie dyskryminacji w szkolnictwie z 1960 roku.

Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 roku, art. 27.

Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych z dnia 10 grudnia 1992 roku.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 roku w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych.

Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z dnia 6 stycznia 2005 roku (Dz.U. z 2005 r. nr 17, poz. 141).

Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania z dnia 3 grudnia 2010 roku (Dz.U. 2010 r. nr 254, poz. 1700).

Notka biograficzna o autorze: absolwent geografii z przyrodą na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Po zakończeniu studiów podjął pracę w charakterze nauczyciela geografii w szkołach publicznych, a od 2016 r. w niepublicznej szkole waldorfskiej. W 2013 r. rozpoczął również studia doktoranckie z zakresu geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje na strukturalnych uwarunkowaniach rozwoju rzeźby Beskidu Niskiego oraz dydaktyce geografii i geografii regionalnej ze szczególnym uwzględnieniem kształtowania tożsamości regionalnej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej.

Biographical note of author: Geography graduate with nature at the Pedagogical University in Krakow. After graduating, he took a job as a geography teacher in public schools and since 2016 in a non-public waldorf school. In 2013 he also began his doctoral studies in the field of geography at the Jagiellonian University in Krakow. His research interests are based on the structural control of the Low Beskid landscape development, teaching geography and regional geography with particular emphasis on shaping of regional identity in the countries of Central-Eastern and South Europe.

Michał Zatorski, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Geografii i Geologii
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Geomorfologii
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
michal.zatorski@uj.edu.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.14

Mariola Tracz
Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości im. B. Jańskiego, Warszawa, Polska

Adam Hibszer
Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

Motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych – uwarunkowania i typologia motywów

Streszczenie

W ostatnich latach obserwujemy dokonujące się zmiany w podejściu do kształcenia nauczycieli. Niestety, najczęściej mają one charakter administracyjny, wynikający m.in. z przyjętego trzystopniowego modelu studiów, standardów kształcenia nauczycieli oraz Krajowych Ram Kwalifikacji. Równocześnie maleje zapotrzebowanie na absolwentów studiów nauczycielskich. Celem podjętych badań przeglądowych było ustalenie motywów, którymi kierują się obecnie studenci geografii wybierając kształcenie nauczycielskie. Badania dostarczyły faktów o podobieństwach, różnicach i związkach dotyczących okoliczności wyboru geograficznego kształcenia nauczycielskiego, dając podstawę do weryfikacji funkcjonującej w literaturze typologii motywów. Badania ankietowe przeprowadzono wśród studentów nauczycielskich studiów I stopnia (licencjackich) i II stopnia (studiów magisterskich) w trzech ośrodkach akademickich: Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, Uniwersytecie Śląskim w Sosnowcu oraz Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. W uczelniach tych są realizowane różne modele kształcenia nauczycieli geografii. Grupa badawcza liczyła 914 osób, wśród których było 507 studentów studiów licencjackich i 471 studentów studiów drugiego stopnia – magisterskich. Nauczycielskie kształcenie geograficzne wybierają głownie kobiety oraz osoby ze wsi i małych miast. Najczęściej wskazywanymi motywami wyboru nauczycielskich studiów geograficznych były te z grupy motywów wewnętrznych, tj.: zamiłowanie do pracy pedagogicznej, zamiłowanie do pracy z dziećmi, możliwości stałego dokształcania się. Jednocześnie ujawniły się w większym stopniu wpływ czynników z grupy zewnętrznych o charakterze strukturalnym – np. przywileje tej grupy zawodowej, dodatkowe kwalifikacje, bezpłatny kurs. Odnotowano różnice w deklaracji motywów w odniesieniu do płci badanych, jak i poszczególnych ośrodków akademickich. W oparciu o zebrane dane dokonano weryfikacji typologii motywów wyboru zawodu nauczyciela geografii, szczególnie w grupie czynników zewnętrznych.

Motives of choice of geographical teaching studies – circumstances and typology of motives

Abstract

In the last years we observe changes occurring in the approach to teachers' training. Unfortunately, they most often have the administrative character, resulting among others from the accepted three-stage model of study, teacher training standards and the National Qualification Framework. Simultaneously, the demand for graduates of teaching studies decreases from the side of education. The aim of research review was to determine motives of teaching training choice by current students of geography. Investigations were carried out among students of teaching studies of the first degree (Bachelor) and the second degree (MSc) in the Pedagogical University in Cracow, University of Silesia in Sosnowiec and Nicolaus Copernicus University in Toruń. In these higher education schools are realized different models of training of geography teaching, what allowed to obtain representative results for the motives of choice of teaching training. The study was conducted by means of questionnaire method. The research group consisted of 914 persons including 507 second-year undergraduate students and 471 postgraduates (Master's degree). The attempt to diagnose the circumstances of this choice and typology of motives was distinguished. Teacher training studies choose mostly women and students living in village. The most frequently motives of teaching studies were those of internal group like: interest for pedagogical work, interest to work with children and possibility of permanent training. At the same time, revealed to a greater impact factors of the external group of a structural nature: privilege of professional, additional qualifications and free course. There has been observed differences in referenced motives in relation to the gender and universities.

Słowa kluczowe: geografia; motywy wyboru; nauczycielskie studia geograficzne

Key words: geography; motives choice; teacher training studies

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Tracz, M., Hibszer, A. (2016). Motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych – uwarunkowania i typologia motywów. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.14

Wprowadzenie

Nauczyciel, to nazwa używana do określenia kogoś, kto uczy innych, przekazując im wiedzę bądź naucza jak żyć. Zawód nauczyciela jest aktywnością publiczną, której wykonywanie obwarowane jest nakazem posiadania kompetencji w sferze intelektualnej, moralnej, społecznej, estetycznej i technicznej. Nakazy te wynikają ze społecznych oczekiwań wobec nauczycieli i znajdują swe odzwierciedlenie w prawie i innych dokumentach (np. w sylwetkach absolwentów studiów pedagogicznych). System rekrutacji kandydatów do tak wymagającego zawodu zawierać zatem powinien stosowne sprawdziany pozwalające społeczeństwu, jak i samemu zainteresowanemu, uzyskać informacje o kompetencjach i kwalifikacjach do wykonywania tego zawodu. Rola nauczyciela uległa znacznej ewolucji pod wpływem nowych tendencji pedagogicznych. Współcześnie przez nauczyciela rozumie się osobę, która kształci, wychowuje i dba o prawidłowy rozwój znajdujących się pod jego opieką uczniów i wychowanków (Licińska, 1990; Okoń, 2007; Zarys… 1997). W społecznym odbiorze zawód ten, jak pokazują badania pedagogów i socjologów, cieszy się nadal uznaniem. Nie mniej jednak pod adresem osób wykonujących tę pracę pada

także wiele uwag. Pokazuje to, iż społeczeństwo w małym zakresie jest świadome tego, że powodzenie pracy nauczyciela uzależnione jest od wielu czynników: polityki edukacyjnej państwa, uwarunkowań społeczno-gospodarczych, programów nauczania, możliwości uczniów oraz kwalifikacji samych nauczycieli. Czynników tych nie można traktować oddzielnie, gdyż są one ze sobą mocno sprzężone.

Tradycja kształcenia nauczycieli w Polsce w przeszłości mocno była związana z uniwersytetami, lecz już w okresie międzywojennym postulowano powołanie wyższych szkół, które przygotowywały by osoby do wykonywania zawodu nauczyciela. Po II wojnie światowej idea ta została zmaterializowana poprzez powołanie wyższych szkół pedagogicznych. Uczelnie te wypracowały programy kładąc nacisk na kompleksowe kształcenie nauczycieli. Równolegle przygotowanie kandydatów do zawodu nauczyciela prowadziły uniwersytety w ramach danego kierunku lub w specjalnie powołanych jednostkach (w ramach studium kształcenia pedagogicznego). Duże zainteresowanie kształceniem nauczycieli ze strony państwa wynikało z powojennej odbudowy szkolnictwa oraz ogromnego zapotrzebowania na wykwalifikowaną kadrę do pracy w oświacie. Obecnie sytuacja w kraju nie wymaga interwencyjnego uzupełniania braków w tym zawodzie, występuje nadmiar nauczycieli przygotowanych do wykonywania pracy w odniesieniu do aktualnych potrzeb. Aktualnie jesteśmy świadkami procesu, w trakcie którego dawne wyższe szkoły pedagogiczne, przekształcone w międzyczasie w uniwersytety, zmieniają profile kształcenia i odchodzą od dominującego kształcenia nauczycielskiego na rzecz kierunków nienauczycielskich (Borowiec, 2006; Hibszer, Tracz, 2011). Równocześnie na wielu uniwersytetach kształcenie nauczycieli staje się „produktem ubocznym" głównego nurtu kształcenia na danym kierunku. Dodatkowo przyjęte przez Ministerstwo rozwiązania prawne pozwalają również na odrębne dokształcanie nauczycieli w ramach kursów kwalifikacyjnych, prowadzonych nie tylko przez uczelnie, ale także inne podmioty prawne i fizyczne.

Z punktu widzenia roli jaką pełni nauczyciel w procesie kształcenia i wychowania młodzieży poznanie czynników i okoliczności związanych z decyzją wyboru tego zawodu może istotnie wpływać na opanowywanie kompetencji merytorycznych i zawodowych, jak i na zainteresowanie w podejmowaniu pracy w tym zawodzie (Osuch, 2010; Piróg, 2015). Dokonujące się współcześnie procesy i zachodzące zjawiska społeczno-gospodarcze oraz kulturowe powodują, że zmianom podlega wiele elementów składowych systemu oświaty i oświatowego rynku pracy, zatem zmienia się też nastawienie i oczekiwania wobec zawodu nauczyciela (Tracz, Stanuch, 2011; Gierańczyk, Duży, 2012). Wobec tej sytuacji stałe monitorowanie motywów skłaniających studentów geografii do podjęcia kształcenia nauczycielskiego oraz postrzegania jego atrakcyjności powinno być przedmiotem studiów i analiz poznawczych.

O motywach wyboru zawodu nauczyciela w świetle literatury

Piśmiennictwo dotyczące motywacji, motywu wyboru, a w konsekwencji wyboru zawodu jest obszerne. W literaturze funkcjonuje wiele definicji terminu motyw i motywacja. W niniejszym opracowaniu definicję pojęcia motywu i motywacji oparto na pozycjach F. Rheinberga (2006), L.A. Pervina i O.P. John'a (2002) oraz encyklopediach i słownikach j. polskiego. F. Rheinberg motywację definiuje jako „…ogół

motywów występujących u danej jednostki" i wyróżnia motywację wewnętrzną i motywację zewnętrzną. Według tego autora motywacja zewnętrzna stwarza zachętę do działania, które jest w jakiś sposób nagradzane (np. system nagród, awansu zawodowego), a motywacja wewnętrzna pobudza do działania, które ma wartość samą w sobie (np. zamiłowanie do czegoś). Natomiast we współczesnych encyklopediach i słownikach motywacja najczęściej definiowana jest jako proces regulacji psychicznej, nadający energię zachowaniu i ukierunkowujący je na osiąganie jakiegoś celu, może mieć charakter świadomy lub nieświadomy (Encyklopedia…, 2004; Praktyczny…, 1999). W świetle przytoczonych definicji można przyjąć, iż motywacja jest układem motywów ludzkiego postępowania.

Równie bogata jest literatura odnosząca się do wyboru zawodu. W świetle różnych koncepcji psychologicznych jest ona szeroko ujmowana, np. w pracach A. Paszkowskiej-Rogacz (2003), D. Supera (1972) i B. Wojtasika (1997). Ta problematyka była również podejmowana w badaniach pedagogicznych. Na szczególną uwagę zasługuje praca K. Duraj-Nowakowej (1984), która dokonała analizy wyboru zawodu nauczyciela i studiów nauczycielskich w oparciu o przeprowadzone badania ankietowe. Należy zaznaczyć, iż rozważania te dotyczą okresu, kiedy zapotrzebowanie na nauczycieli w kraju było duże, nie mniej jednak ustalono pewne ogólne zależności.

Dotychczasowe badania jednoznacznie wskazują, że stosunkowo rzadko wybory drogi zawodowej są efektem jednoznacznych decyzji, często bowiem o wyborze pracy decyduje kilka powodów. W. Dróżka (1997), analizując pamiętniki młodych nauczycieli, wskazuje na następujące typy motywów wyboru zawodu nauczyciela: zamiłowanie – powołanie, motywy ideowe, konieczność i przypadek. Z kolei H. Grabowski (1991) wyodrębnił cztery grupy uwarunkowań wyboru pedagogicznego kierunku kształcenia bądź pracy nauczyciela w przypadku ukończenia innych niż nauczycielskie studiów. Są to: pozytywne (np. chęć pracy z dziećmi i młodzieżą), ambiwalentne (np. zainteresowania własne związane ze studiowaną dziedziną), neutralne (np. perspektywa długich wakacji) i negatywne (np. łatwość w znalezieniu pracy). Natomiast A.W. Newman (1994) wyróżnił pięć grup motywów: motywy skoncentrowane na dziecku – uczniu, motywy poznawcze, motywy wynikające z dodatkowych korzyści tego zawodu, motywy związane ze społeczną wartością pracy nauczyciela oraz motywy związane z wpływem innych nauczycieli. Inna grupa badaczy wyróżnia dwie grupy motywów: zewnętrzne i wewnętrzne. Do motywów zewnętrznych są często zaliczane takie motywy jak: miejsce pracy dogodne ze względu na czas pracy, odległość od miejsca zamieszkania, dostępność tego rodzaju studiów w okolicach miejsca zamieszkania, tradycje rodzinne, chęć zdobycia poważania w środowisku, łatwość dostania się na studia. Do wewnętrznych zaś zainteresowania osobiste i przypadek (Wiłkomirska, 1999).

W literaturze z zakresu dydaktyki geografii zagadnieniom kształcenia nauczycieli geografii poświęcono dużo miejsca, ale tematyka motywów wyboru nauczycielskich studiów geograficznych nie była dotychczas szerzej analizowana. W najnowszych badaniach prowadzonych przez A. Król (2007), Z. Podgórskiego i in. (2008), A. Kłos (2010), T. Spórny i in. (2011), A. Hibszera i in. (2012), oraz D. Piróg (2015) pojawiało się pytanie o motywy podjęcia studiów na kierunku geografia, które pośrednio odnosiło się do wyboru zawodu nauczyciela. Jedne z pierwszych badań porównawczych nad motywami wyboru kształcenia nauczycielskiego na kierunku geografia zostały przeprowadzone przez zespół dydaktyków geografii z UŁ. Na

przykładzie grupy studentów geografii z Uniwersytetu Łódzkiego i Uniwersytetu w Giessen wskazano czynniki wpływające na wybór zawodu nauczyciela geografii przez studentów. Badania wykazały, że w przypadku studentów niemieckich istotne znaczenie miały motywy związane z przyszłą pracą nauczyciela, natomiast w grupie polskiej te związane z zainteresowaniem geografią jako kierunkiem studiów (M. Adamczewska i in., 2010).

Metodyka badań i charakterystyka respondentów

Obecnie kształcenie przyszłych nauczycieli geografii jest dobrowolne, nawet uczelnie pedagogiczne odeszły od obligatoryjności specjalności nauczycielskiej. Warto zatem pytać, kto i dlaczego wybiera przygotowanie do zawodu nauczyciela. Problemem badawczym było ustalenie typów motywów, którymi kierują się studenci geografii wybierając kształcenie nauczycielskie, zdiagnozowanie uwarunkowań tego wyboru oraz, na ich podstawie, wyróżnienie typologii motywów. Szczegółowe cele badawcze dotyczyły:

- zdiagnozowania motywów podejmowania nauczycielskiego kształcenia na kierunku geografia,
- porównania motywacji wyboru nauczycielskich studiów między studentami poszczególnych uczelni oraz w obrębie innych parametrów: płeć respondentów, miejsce zamieszkania,
- uzupełnienie i modyfikacja istniejącej typologii.

Badania przeprowadzono w trzech uczelniach: Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie (UP), Uniwersytecie Śląskim w Sosnowcu (UŚ), Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (UMK). Ośrodki, w których prowadzono badania funkcjonują w różnym otoczeniu społeczno-gospodarczym. Różnią się także modelem kształcenia nauczycieli. Przygotowanie do zawodu nauczyciela geografii w UP w Krakowie i UMK w Toruniu odbywa się w ramach oferowanej specjalności nauczycielskiej, natomiast w UŚ w Sosnowcu w ramach realizowanego fakultatywnie bloku dodatkowych zajęć pedagogicznych dla studentów geografii różnych specjalności (Hibszer, Tracz, 2011).

Badania zostały przeprowadzone w roku akademickim 2011/2012 wśród studentów III roku studiów licencjackich (I stopnia) i II roku studiów magisterskich (II stopnia) na kierunku geografia w UP i UŚ. Badania powtórzono w tych ośrodkach w roku akademicki 2012/2013 uzupełniając o badania w UMK. Łącznie objęto nimi 332 studentów, w tym 213 na studiach licencjackich oraz 119 na studiach magisterskich. Liczba ankietowanych studentów UP w Krakowie i UŚ w Sosnowcu była zbliżona, a UMK w Toruniu niższa, ze względu na jednokrotne badania. Grupę badawczą można zatem uznać za reprezentatywną dla funkcjonujących modeli nauczycielskiego kształcenia geograficznego w kraju. Należy nadmienić, iż ankietowani studenci byli kształceni dwuprzedmiotowo (geografia z drugim przedmiotem), zgodnie ze standardami kształcenia nauczycieli z 2004 roku (Dz. U. MENiS z dn. 22.09.2004). Informacje charakteryzujące badaną populację wg uczelni i typu studiów przestawiono w tabeli 1. Natomiast opis badanych studentów według miejsca zamieszkania przedstawia tabela 2.

Tab. 1. Ankietowani studenci nauczycielskich studiów geograficznych według uczelni

Nazwa uczelni	Studia I stopnia (licencjackie)				Studia II stopnia (magisterskie)		
	Rok akad.	Ogółem na roku	Kształcenie nauczy-cielskie wybrało	Grupa ankietowana	Ogółem na roku	Kształcenie nauczy-cielskie wybrało	Grupa ankietowana
UP Kraków	2011/2012	108	46	38	100	44	27
	2012/2013	97	47	42	95	45	31
UŚ Sosnowiec	2011/2012	113	52	51	92	43	18
	2012/2013	115	61	57	91	33	26
UMK Toruń	2011/2012	–	–	–	–	–	–
	2012/2013	74	26	25	93	18	17
Razem		507	232	213	471	183	119

Źródło: opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy ankiet

Tab. 2. Ankietowani studenci nauczycielskich studiów geograficznych w uczelniach według wielkości miejscowości (w %)

Wyszczególnienie	Uniwersytet Pedagogiczny	Uniwersytet Śląski	Uniwersytet Mikołaja Kopernika
miasto > 500 tys. mieszk.	3,3	6,4	0,0
miasto 100–500 tys. mieszk.	5,1	45,6	30,9
miasto 10–100 tys. mieszk.	31,8	19,3	16,6
miasto do 10 tys. mieszk.	24,2	9,1	11,9
Wieś	32,5	25,3	42,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Badania przeprowadzono za pomocą kwestionariusza ankiety. Ze względu na różnice w programach kształcenia przyszłych nauczycieli geografii ankiety różniły się liczbą pytań. Kwestionariusz ankiety przeznaczonej dla studentów geografii UP składał się z 10 pytań zamkniętych, a niektóre z nich zawierały kilka dystraktorów (np. pytanie o motywy wyboru specjalności nauczycielskiej). Natomiast ankieta dla studentów UŚ zawierała 8 pytań. Pominięto w niej pytania dotycząca odbycia praktyki zawodowej w szkole, gdyż studenci tej uczelni praktyki szkolne odbyli wcześniej, więc to pytanie opuszczono. Ankieta zawierała pytania zamknięte dotyczące motywu wyboru kształcenia nauczycielskiego, w których studenci mogli wskazać trzy motywy i zaznaczyć ich rangę w skali od 1 do 3 (według ważności dla ankietowanego). Motywy są nie tylko motorem podejmowanych działań, ale po części odzwierciedlają też pewne oczekiwania (ewentualne korzyści) związane z wysiłkiem, jaki wkładany jest w realizację określonych zadań. Dlatego wśród pytań o motywy wyboru studiów nauczycielskich znalazły się te dotyczące motywów wewnętrznych (np. chęć pracy z dziećmi i młodzieżą) i czynników zewnętrznych (np. tradycje rodzinne, łatwość w znalezieniu pracy itp.). Dla weryfikacji uzyskanych wyników w zakresie deklaracji motywu wyboru przygotowania pedagogicznego lub specjalności nauczycielskiej ankietowanych studentów geografii poproszono o krótkie uzasadnienie pisemne deklarowanego wyboru. Pytania dotyczące posiadanych

dodatkowych kwalifikacji i ukończonych kursów związanych z zawodem nauczyciela, dalszych planów edukacyjnych i zawodowych oraz oceny własnych kompetencji przedmiotowych zdobytych w trakcie studiów miały charakter otwarty. Ankieta zawierała także standardową metryczkę, tj. informacje o ankietowanych (płeć, wiek, rok studiów). Ze względu na istniejące różnice programowe w zakresie kształcenia nauczycielskiego między uczelniami, w analizie nie uwzględniano pytania o praktyki pedagogiczne. Autorzy opracowania mają świadomość, iż moduł ten istotnie modyfikuje postrzeganie przez studentów zawodu nauczyciela geografii (zarówno na plus jak na minus) i może mieć duży wpływ na podejmowanie decyzji o poszukiwaniu pracy w szkole. Natomiast przy podejmowaniu decyzji o podjęciu kształceniu nauczycielskim ma małe znaczenie, dlatego z niego zrezygnowano.

Nauczycielskie studia geograficzne – motywy wyboru specjalności

Nauczycielskie kształcenie geograficzne wybierają głównie kobiety – 78,5% badanych (ryc. 1). Wynik ten potwierdza tendencję w zakresie wyboru i wykonywania zawodu nauczyciela w Polsce, wykazaną w ogólnopolskich badaniach. Również badania A. Hibszera i in. (2012) nad motywami wyboru studiów geograficznych, przeprowadzone we wszystkich ośrodkach uniwersyteckich prowadzących ten kierunek ukazały, iż cieszy się on większym zainteresowaniem wśród kobiet. Badania dowiodły istnienia nieznaczny różnic w płci ankietowanych w trzech analizowanych ośrodkach. W UP w Krakowie odnotowano wyższy odsetek kobiet wybierających specjalność nauczycielską niż w pozostałych uczelniach (ryc. 2). Jest to zapewne wpływ nazwy uczelni, a także jej tradycji (dawnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej) która kojarzy się abiturientom szkół ponadgimnazjalnych z tego typu studiami.

Nauczycielskimi studiami geograficznymi najbardziej zainteresowane są osoby pochodzące ze wsi oraz miast o liczbie mieszkańców od 100 do 500 tys. (tab. 2). Uzyskane wyniki, w zakresie pochodzenia studentów według wielkości miejscowości są odbiciem dokonywanego wyboru egzaminu maturalnego z geografii przez uczniów szkół ponadgimnazjalnych (Tracz, 2008, Dzięcioł-Kurczoba, 2010). W tych trzech uczelniach odsetek osób pochodzących ze wsi był duży i wynosił odpowiednio: UŚ – 25%, UP – 32,5%, UMK – 42,8% ankietowanych (tab. 2). W przypadku studentów UŚ znacząca grupa wywodziła się z miast powyżej 100 tys. mieszkańców, co przypuszczalnie wynika z otoczenia tej uczelni – konurbacji górnośląskiej. Natomiast

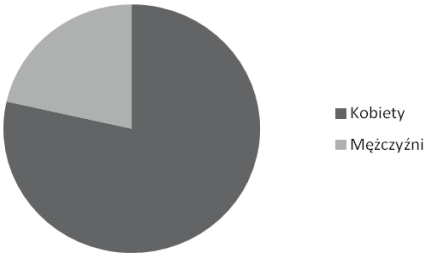

Ryc. 1. Ankietowani studenci nauczycielskich studiów geograficznych według płci (w %)
Źródło: opracowanie własne autorów

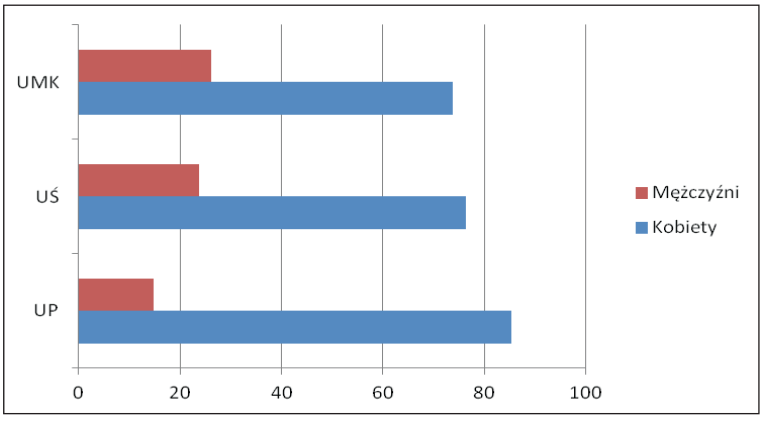

Ryc. 2. Ankietowani studenci nauczycielskich studiów geograficznych według uczelni i płci (w %)
Źródło: opracowanie własne autorów

w przypadku UMK w Toruniu wysoki udział osób (30,9%) z miast powyżej 100 tys. mieszkańców może wskazywać, iż w badanej próbie odnotowano większy udział studentów pochodzących z dwóch dużych ośrodków miejskich – Torunia i Bydgoszczy.

Ankietowani studenci pytani o motywy wyboru kształcenia pedagogicznego przygotowującego do zawodu nauczyciela geografii mieli możliwość wyboru trzech spośród podanej listy motywów, nadając każdemu z nich rangę w skali 1–3 (1 – najważniejszy, 3 – najmniej ważny). Zestaw deklarowanych przez badanych czynników mających wpływ na wybór nauczycielskiego kształcenia wraz z liczbą udzielonych odpowiedzi przedstawia ryc. 3.

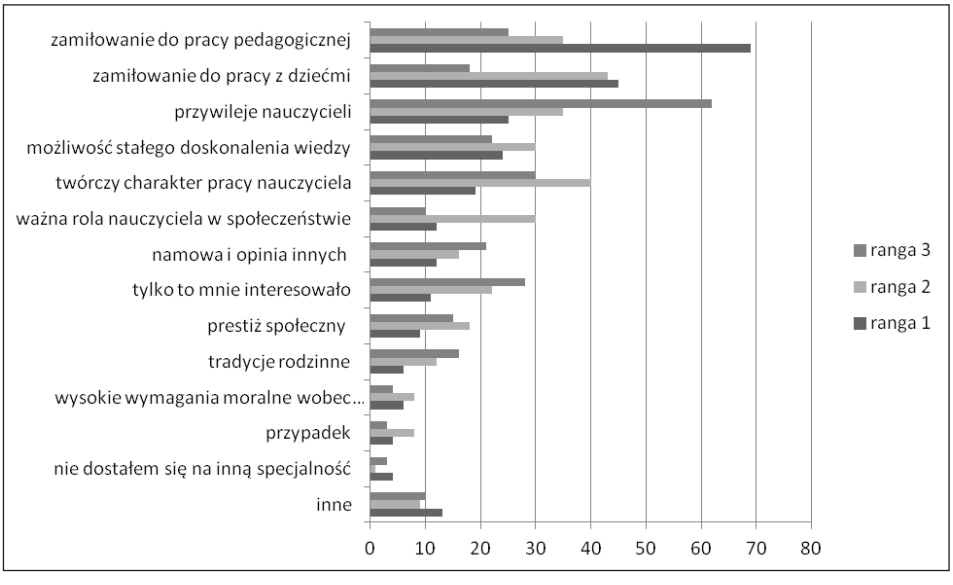

Ryc. 3. Deklarowane motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych (według liczby wskazań)
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w roku akad. 2012/13 i badań M. Wilk (2012)

Przeprowadzone badania pokazują, że w badanej grupie studentów istotnym motywem wyboru specjalności nauczycielskiej jest zamiłowanie do pracy pedagogicznej, Temu czynnikowi, co piąty ankietowany (20,8%) przypisał rangę najwyższą – 1, a u co dziesiątego badanego (10,5%) ten motyw znalazł się na drugim miejscu (ranga 2). Drugim w kolejności motywem, któremu najczęściej przypisywano rangę 1, to „zamiłowanie do pracy z dziećmi i młodzieżą" (13,5%). Dla 12,5% badanych miał on mniejsze znaczenie, a jedynie 5,2% ankietowanych uznało, że czynnik ten wpłynął w mniejszym stopniu na ich wybór.

Interesujące jest także pojawienie się w czołówce wskazywanych przez studentów motywów możliwości stałego dokształcania się. Motyw ten był wskazany przez 7,5% ankietowanych jako ważny (ranga 1), a 9% badanych przypisało mu rangę 2. Również motywy związane z przywilejami nauczycieli były często wskazywane przez studentów – ranga 2 (10,2%) oraz ranga 3 (18%).

Przeprowadzone badania ujawniły pewne różnice w deklarowanych motywach wyboru zawodu w poszczególnych uczelniach. Studenci UP w Krakowie wskazali oprócz motywów wybranych przez ich kolegów z UŚ w Sosnowcu, także – ważną rolę nauczyciela w społeczeństwie (ryc. 4b), a studenci z UMK w Toruniu – możliwości resocjalizacji dzieci tzw. trudnych (ryc. 4c). Badania nie wykazały istotnych różnic w deklarowanych motywach wyboru kształcenia nauczycielskiego na studiach I stopnia licencjackich i studiach magisterskich. Natomiast wystąpiły różnice w deklaracji motywów pomiędzy kobietami i mężczyznami. Wśród podanych motywów mężczyźni częściej wskazywali: możliwość stałego doskonalenia umiejętności i poszerzania wiedzy, twórczy charakter pracy nauczyciela, przywileje nauczycieli (większa ilość czasu wolnego) i uzyskanie dodatkowych uprawnień. Natomiast kobiety częściej wskazywały na takie motywy jak: zamiłowanie do pracy pedagogicznej, zamiłowanie do pracy z dziećmi i młodzieżą, twórczy charakter pracy nauczyciela, prestiż i społeczna ranga zawodu nauczyciela.

Większość badanych – przyszłych nauczycieli geografii – (61,4%) dokonała wyboru studiów pedagogicznych z przyczyn, które w aspekcie motywacji do przyszłej pracy można uznać za pozytywne (ryc. 3). Spośród badanych 16,2% kierowała się motywami ambiwalentnymi, a 18,8% – negatywnymi. Stosunkowo nieliczni (3,6%) zdecydowali się na ten kierunek kształcenia z przyczyn uznanych za neutralne. W przypadku powodów ambiwalentnych dominowało zainteresowanie studiowaną dziedziną – geografią, choć dość często wskazywano na tradycje rodzinne. W wyborach negatywnych głównymi powodami wyboru studiów były łatwość w znalezieniu pracy i przeświadczenie o niewielkich szansach dostania się na inne studia, a w przypadku motywów neutralnych – atrakcyjność statusu studenta. Na rycinie 2 przedstawiono najważniejsze, a więc wymienione przez badanych na pierwszym miejscu, powody wyboru zawodu.

Obserwuje się też, co wynika z odpowiedzi ankietowanych, że obecnie uczelnie traktują kształcenie nauczycieli jako „produkt uboczny" głównego nurtu kształcenia, a tym samym studia nauczycielskiego przyjmują charakter „instruktażu metodycznego". W przeprowadzonych badaniach studenci specjalności/specjalizacji nauczycielskiej wskazywali na odczucie niższej rangi tego kształcenia. Spotykają się z nim wśród studentów geografii nie podejmujących przygotowania nauczycielskiego.

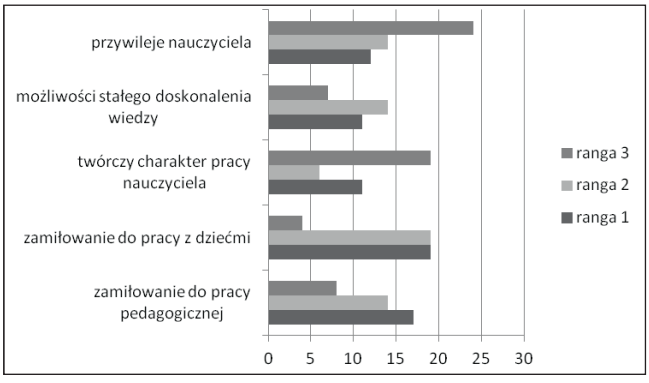

Ryc. 4a. Deklarowane motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych przez studentów Uniwersytetu Śląskiego (według liczby wskazań)
Źródło: opracowanie własne autorów

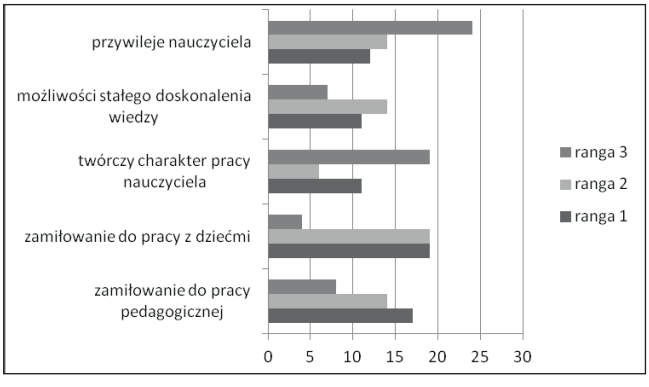

Ryc. 4b. Deklarowane motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych przez studentów Uniwersytetu Pedagogicznego (według liczby wskazań)
Źródło: opracowanie własne autorów

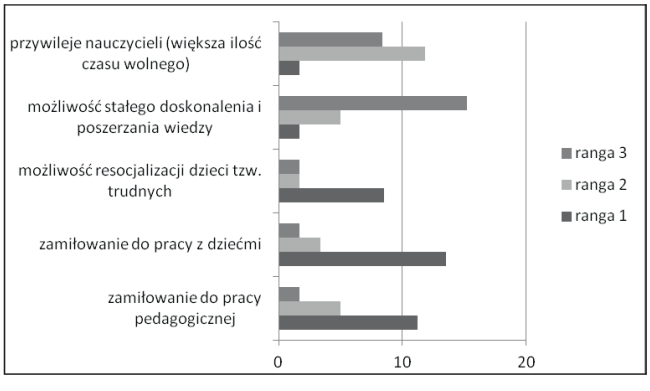

Ryc. 4c. Deklarowane motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych przez studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (według liczby wskazań)
Źródło: opracowanie własne autorów

Okoliczności decydujące o wyborze zawodu nauczyciela geografii

W celu skorygowania deklarowanych przez studentów motywów wyboru specjalności nauczycielskiej poproszono badanych o pisemne uzasadnienie wskazanych motywów wyboru specjalności nauczycielskiej. Odpowiedzi na to pytanie udzieliła tylko połowa ankietowanych. Najczęściej pojawiające się okoliczności uzasadniające wybór kształcenia nauczycielskiego zestawiono w grupy tematyczne. A oto one:

- osobiste zainteresowanie (często utożsamiane z pasją do wykonywania tego zawodu):
  - *Ponieważ zawsze chciałam być nauczycielką. Traktuję to jako pewnego rodzaju „powołanie". Uważam, że jest to zawód dla mnie.*
  - *Bardzo chcę być nauczycielem i dzięki tym studiom lepiej się do tego przygotowałam.*
- chęć pracy z dziećmi i młodzieżą:
  - *Od zawsze moim marzeniem była praca z dziećmi i młodzieżą, oprócz tego interesuje mnie geografia oraz przyroda, gdyż są to przedmioty powiązane tematycznie.*
  - *Lubię pracę z dziećmi, czuję powołanie, choć wiem, że nie jest to zawód przyszłościowy ani opłacalny.*
  - *Chciałabym pracować z młodzieżą w przyszłości.*
- dodatkowe kwalifikacje dające większe możliwości na rynku pracy:
  - *Chęć zwiększenia szans na rynku pracy.*
  - *Dodatkowy zawód po ukończeniu kierunku geografia.*
  - *Jest to dodatkowe wykształcenie na wszelki wypadek.*
  - *Geografia z przyrodą daje lepsze perspektywy na przyszłość niż pozostałe specjalności nauczycielskie (z wos i podstawami przedsiębiorczości).*
- przekazywanie wiedzy:
  - *Jestem osobą, która lubi przekazywać wiedzę młodszym.*
  - *Chciałem zostać w przyszłości nauczycielem. Lubię tłumaczyć innym ciekawe zjawiska, procesy.*
- zainteresowanie wykonywanym zawodem i satysfakcja z jego wykonywania:
  - *Uważam, że zawód nauczyciela to bardzo dobry zawód, ciekawy i rozwijający.*
  - *Zależy mi na pracy w szkole.*
  - *Uważam pracę w szkole za ciekawą.*
- prestiż, szacunek, poważanie:
  - *Zawód nauczyciela postrzegam jako nobilitujący. Umożliwia on także pewien wieloletni kontakt ze środowiskiem naukowym.*
- bezpłatność oferowanego kursu (bloku pedagogicznego):
  - *Bezpłatny kurs.*
  - *Dlatego, że nie musiałam za niego płacić, więc warto było skorzystać z takiej możliwości.*

W badanej grupie pojedyncze wskazania dotyczyły takich okoliczności jak: tradycje rodzinne, łatwość dostania się na studia, większa liczba dni wolnych oraz przypadek. Natomiast ankietowani nie wskazali na: bliskość uczelni w stosunku do miejsca zamieszkania, stabilizację zawodową, pewność zatrudnienia, życiową konieczność, a więc na takie okoliczności, które pojawiają się w badaniach pedagogicznych i socjologicznych nad motywami wyboru zawodu nauczyciela (Depta, Półturzycki, 2004; Borowiec, 2006; Kurczewska i in., 2008; *Motywy*… 2012).

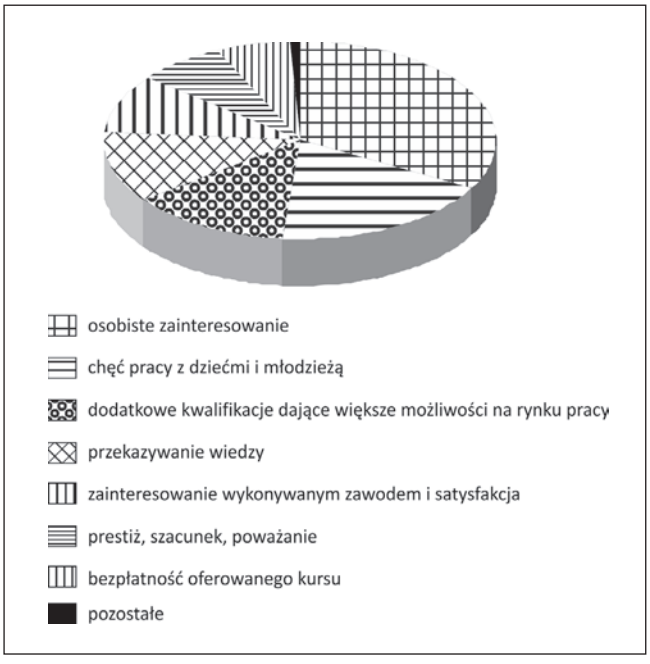

Ryc. 5. Okoliczności decydujące o wyborze nauczycielskiego kształcenia geograficznego
Źródło: opracowanie własne autorów

Należy zatem stwierdzić, że uzyskane informacje jakościowe o okolicznościach wyboru kształcenia nauczycielskiego przez studentów kierunku geografia uzupełniły badania ilościowe. Wydaje się, że uzyskane wyniki w odniesieniu do niektórych motywów są bliskie tym, które znane są z dotychczasowych badań w dydaktyce geografii (Dylikowa, 1990; *Zarys*... 1996) i badaniach pedagogicznych (Duraj-Nowakowa, 1984) odnoszących się do motywów: zainteresowania i zamiłowanie do zawodu nauczyciela oraz pracy (pedagogicznej) z dziećmi, a także zainteresowania przedmiotem i chęcią przekazywania wiedzy (Adamczewska i in., 2010), jako czynnikami mającym istotny wpływ na wybór studiów związanych z przygotowaniem do zawodu nauczyciela geografii. Natomiast uwidocznił się znaczny wpływ czynników zewnętrznych takich jak: zdobycie dodatkowych umiejętności oraz ukończenie dodatkowego kursu dających większe możliwości na rynku pracy. Również wyraźniej zostały zaakcentowane motywy związane z twórczym charakterem pracy nauczyciela i społecznej roli tego zawodu, a także względy socjalne: przywileje np. większa ilość czasu wolnego.

Typologia motywów wyboru zawodu nauczyciela geografii

Przeprowadzone badania pozwoliły na uzyskanie aktualnej wiedzy o okolicznościach i czynnikach mających decydujący wpływ na wybór geograficznego kształcenia nauczycielskiego. Na podstawie dotychczasowych ustaleń (Dylikowa, 1990; *Zarys*... 1996; Adamczewska i in., 2010) i uzyskanych empirycznych wyników

zadeklarowanych motywów wyboru przygotowania zawodowego przedstawionego na rycinie nr 4 i nr 6 oraz ich okoliczności, dokonano modyfikacji typologii motywów wyboru kształcenia nauczycielskiego na kierunku geografia (tab. 3). W grupie motywów wewnętrznych związanych z czynnikami osobistymi została wprowadzona do typologii możliwość stałego doskonalenia wiedzy. Przeprowadzone badania potwierdziły ważność tego czynnika dla współczesnych studentów geografii – przyszłych nauczycieli. Motyw ten szczególnie podnosili mężczyźni. Natomiast w grupie pedagogicznej został wprowadzony jeden nowy motyw – możliwości resocjalizacji dzieci i młodzieży, który we wcześniejszych pracach nie był akcentowany.

Natomiast przeprowadzone badania wykazały, iż uwarunkowania zewnętrze istotnie wpływają na podejmowane przez studentów decyzje związane z motywami wyboru kształcenia nauczycielskiego. Ankietowani mocniej zaakcentowali motywy z podgrupy strukturalne: zdobycie dodatkowych umiejętności i bezpłatność oferowanego kursu. Fakt ten może wskazywać z jednej strony na świadomość badanych osób o trudnościach występujących na rynku pracy, a z drugiej – potrzeby poszukiwania rozwiązań, które pomogą to przezwyciężyć. Jedną z dróg wyjścia jest zdobycie dodatkowych kwalifikacji. Nadal dla pewnej grupy badanych istotne znaczenie mają pewne profity wynikają z pracy nauczyciela, np. większa ilość czasu wolnego. Również wyraźniej zostały zaakcentowane motywy ideowe związane z prestiżem zawodu – społeczną rolą nauczycieli. Ten argument częściej był wskazywany przez studentów zamieszkałych na wsi.

Tab. 3. Typologia motywów wyboru geograficznego kształcenia nauczycielskiego

Motywy wewnętrzne	osobiste	– zainteresowanie, zamiłowanie (powołanie) – możliwości rozwijania swoich zainteresowań (pedagogicznych, geograficznych) – możliwość stałego doskonalenia wiedzy
	pedagogiczne	– chęć pracy z dziećmi i młodzieżą – chęć przekazywania wiedzy – twórczy charakter pracy nauczyciela – możliwość resocjalizacji dzieci tzw. trudnych
Motywy zewnętrzne	strukturalne	– dodatkowe kwalifikacje dające większe możliwości na rynku pracy – przywileje nauczycieli (większa ilość czasu wolnego) – bezpłatność oferowanego kursu
	ideowe	– prestiż i społeczna ranga zawodu – ważna rola nauczyciela w społeczeństwie – tradycje rodzinne
	przypadkowe	– łatwość studiów pedagogicznych – przypadek – niedostanie się na inne specjalności

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych, Adamczewska i in., 2010; Dylikowa, 1990; *Zarys*… 1997.

Należy przy tym zaznaczyć, iż badania świadomości mogą być obarczone pewnymi nieścisłościami, bowiem nie zawsze deklaracje werbalne muszą być całkowicie spełnione w realnym świecie. Ankietowani mogą głęboko wierzyć w prawdziwość swoich słów chociaż ich dawne i obecne zachowania tego nie potwierdzają.

Podsumowanie

W perspektywie dynamicznie zachodzących zmian w edukacji, w tym w odniesieniu do edukacji geograficznej, oraz zmniejszającego się zapotrzebowania szkół na wykwalifikowanych nauczycieli geografii, podejmowanie badań nad motywami wyboru nauczycielskich studiów geograficznych wydaje się być potrzebnym działaniem badawczym.

Na podstawie przeprowadzonych badań można uznać, że czynniki związane z motywacją wewnętrzną (zainteresowanie, zamiłowanie do pracy z dziećmi) są nadal istotne przy wyborze nauczycielskich studiów geograficznych. Być może, iż dodatkowym elementem wzmacniającym tę grupę motywów w przypadku kształcenia geograficznego był fakt przewagi kobiet w badanej grupie, które częściej wskazywały na te czynniki.

Równocześnie można stwierdzić, iż wprowadzone rozwiązania prawno-organizacyjne przyjęte w wyniku realizacji założeń deklaracji bolońskiej w szkolnictwie wyższym (wprowadzenie studiów dwustopniowych), dobrowolność wyboru kształcenia (w tym i nauczycielskiego), a z drugiej strony nieprzewidywalność w odniesieniu do podjęcia pracy po ukończeniu studiów uwidoczniły znaczący wpływ czynników zewnętrznych (dodatkowe kwalifikacje, ukończenie dodatkowego kursu, bezpłatność kursu), którymi kierują się studenci wybierając przygotowanie do zawodu nauczyciela geografii.

Przeprowadzone badania nasuwają także refleksje nad funkcjonującą koncepcją kształcenia nauczycieli, w tym i nauczycieli geografii. Czy przyjęte rozwiązania w zakresie podziału studiów kształcenia nauczycielskiego na dwa poziomy (studia I i II stopnia) pozwalają w pełni na przygotowanie merytoryczne i ukształtowanie postawy nauczyciela – mistrza dla młodzieży?

Literatura

Adamczewska, M., Głowacz, A., Smętkiewicz, K., Lösner, M., Luderman, S. (2010). Motywy wyboru studiów nauczycielskich w zakresie geografii i zainteresowania przedmiotowe studentów w Uniwersytecie Łódzkim i Uniwersytecie Giesen. W: A. Kwatera, P. Cieśla (red.), *Rola i zadania dydaktyk przedmiotowych w kształceniu nauczycieli*. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN, Instytut Nauk o Wychowaniu, Zakład Chemii i Dydaktyki Chemii, Instytut Biologii, 313–323.

Borowiec, M. (2006). Pochodzenie terytorialne studentów Akademii Pedagogicznej w Krakowie. *Dokumentacja Geograficzna*, 33, 16–20.

Depta, H., Półturzycki, J. (red.) (2004). *Studenci a uniwersytet. Badania nad wyborem studiów i funkcjami uczelni*. Toruń: Wyd. A. Marszałek, 57–81.

Dzięcioł-Kurczoba, B. (2011). Przyczyny zróżnicowania przestrzennego efektów kształcenia geograficznego w świetle wyników egzaminu maturalnego. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej PTG*, 1, 81–95.

Duraj-Nowakowa, K. (1984). Motywy wyboru studiów nauczycielskich i zawodu nauczyciela. *Ruch Pedagogiczny,* 2, 49–56.

Dylikowa, A. (1990). Nauczyciel geografii. W: A. Dylikowa (red.), *Dydaktyka geografii w szkole podstawowej*. Warszawa: WSiP.

Encyklopedia Powszechna, (1999). Warszawa: PWN.

Gierańczyk, W., Duży, W. (2012). Zawód geograf – atrakcyjność studiów a przydatność na rynku pracy (w opiniach studentów kierunku geografia na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi UMK). *Prace Komisji Edukacji Geograficznej PTG*, 2, 113–134.

Hibszer, A., Powałka, A., Rechłowicz, A. (2009). Motywy wyboru studiów geograficznych i geologicznych na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego. *Acta Geographica Silesiana*, 6, 15–22.

Hibszer, A., Tracz, M. (2011). Studia geograficzne w Polsce po wprowadzeniu Deklaracji Bolońskiej. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej Polskie Towarzystwo Geograficzne*, 1, 137–152.

Hibszer, A., Tracz, M., Hibszer, B. (2012). Diagnoza motywów wyboru studiów geograficznych w Polsce – ujęcie regionalne. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej PTG*, 2, 73–97.

Kłos, A. (2010). Motywy wyboru geografii jako kierunku studiów. *Geografia w Szkole*, 63 (1), 48–50.

Król, A. (2007). Motywy wyboru studiów geograficznych przez studentów Akademii Świętokrzyskiej. W: M. Strzyż, A. Zieleński (red.), *Nauki geograficzne w badaniach regionalnych. Region w edukacji przyrodniczo-geograficznej,* 4. Kielce: Instytut Geografii AŚ, Oddział Kielecki PTG, 59–64.

Motywy wyboru zawodu nauczycielskiego w warunkach polskiej transformacji – perspektywa socjologiczna, www.http://sites.com/site/kształcenienauczycieli/motywy-wyboru (pobrana maj 2014).

Okoń, W. (2007). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wyd. X. Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Osuch, W. (2010). *Kompetencje przedmiotowe i dydaktyczne nauczycieli geografii oraz studentów geografii – kandydatów na nauczycieli*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Paszkowska-Rogacz, A. (2003). *Psychologiczne podstawy wyboru zawodu. Przegląd koncepcji teoretycznych*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej.

Pervin, L.A., John, O.P. (2002). *Osobowość – teoria i badania*. Kraków: Wydawnictwo UJ.

Podgórski, Z., Tyszkowski, S., Stańczyk R. (2008). Studia geograficzne w opinii studentów – oczekiwania, realia, perspektywy. W: A. Hibszer (red.), *Polska dydaktyka geografii. Idee – tradycje – wyzwania*. Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 47, 209–217.

Piróg, D. (2012). Poziom zainteresowania pracą w zawodzie nauczyciela wśród studentów geografii. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej PTG*, 2, 194–210.

Piróg, D. (2015). *Przechodzenie absolwentów studiów geograficznych na rynek pracy. Procesy, czynniki, predykcja*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Piskorza, S. (red.), (1997). *Zarys dydaktyki geografii*. Warszawa: PWN.

Praktyczny Słownik Współczesnej Polszczyzny (1999). Warszawa: PWN.

Rheinberg, F. (2006). *Psychologia motywacji*. Kraków: Wyd. WAM.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dn. 7 września 2004 r. Dz. U. z dn. 22 września 2004.

Spórna, T., Kozioł, K., Gabas, A. (2011). Motywy podjęcia studiów na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w 2009 roku. W: R. Machowski, M.A. Rzętała (red.), *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko. Studenckie Koło Naukowe Geografów UŚ*, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, 12, 79–93.

Super, D. (1972). *Psychologia zainteresowań*. Warszawa: PWN.

Tracz, M. (2008). Zróżnicowanie wyników egzaminu maturalnego z geografii na poziomie podstawowym w latach 2005–2008. W: B. Niemierko, M. Szmigel (red.), *Uczenie się i egzamin w oczach nauczyciela*. Opole: PTDE, 475–484.

Tracz, M., Stanuch, J. (2011). Losy zawodowe absolwentów nauczycielskich studiów geograficznych Akademii Pedagogicznej w Krakowie. W: K. Potyrała (red.), *Kompetencje czy kwalifikacje? Efekty kształcenia studentów kierunków przyrodniczych w kontekście Krajowych Ram Kwalifikacyjnych i badań na różnych etapach edukacyjnych*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 37–44.

Wiłkomirska, A. (1999). Postawy nauczycieli wobec swego zawodu. W: A. Sarapata (red.) *Nauczyciele wobec reformy edukacji*. Warszawa.

Wojtasik, B. (1997). *Warsztaty doradcy zawodu. Aspekty pedagogiczno-psychologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN.

Notka biograficzna o autorze: obszary zainteresowań naukowych: dydaktyka geografii, kształcenie nauczycieli geografii i przedsiębiorczości, historia geografii i jej dydaktyki, geografia społeczno-gospodarcza (polityka edukacyjna, edukacja a rozwój ekonomiczny) oraz wybrane problemy rozwoju turystyki (turystyka wiejska, turystyka medyczna).

Biographical note of author: interested in: geography education, geography and enterpreneuship teacher training, history of geography and their didactics, socio-economic geography (educational policy, education and economic development) and some problems of tourism development (rural and health tourism).

Mariola Tracz, dr
Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział w Krakowie
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
mtracz-62@o2.pl

Notka biograficzna o autorze: obszary zainteresowań badawczych: dydaktyka geografii, edukacja ekologiczna i regionalna; wpływ czynników antropogenicznych na środowisko; ochrona przyrody; konflikty społeczne w obszarach chronionych.

Biographical note of author: fields of interest: geography teaching, environmental and regional education; human impact on the environment; nature conservation; social conflicts in the protection areas.

Adam Hibszer, dr hab.
Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec
adam.hibszer@us.edu.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.15

Sławomir Dorocki
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków, Polska

Wykorzystanie i stan infrastruktury narciarskiej w gminie Krynica-Zdrój w świetle badań ankietowych. Wyniki badań pilotażowych[1]

Streszczenie

Od prawie dwóch wieków turyści krajowi i zagraniczni przybywają do Krynicy kuszeni walorami przyrodniczymi oraz rozbudowaną infrastrukturą. Współcześnie rozwój uzdrowiska powiązany jest w dużej mierze z rozwojem usług rekreacyjnych i sportowych. Lokalizacja kolei gondolowej na Jaworzynie Krynickiej wpłynęła na intensyfikację regionalnego narciarstwa oraz zmiany w strukturze gości kurortu. W okresie przeprowadzonych badań na terenie gminy Krynicy-Zdroju działało siedem ośrodków narciarskich w tym dwa w Tyliczu, wchodzącego w skład gminy uzdrowiskowej. Na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych w sezonie narciarskim 2012/213 dokonano próby określenia preferencji klientów stacji narciarskich oraz wykorzystania infrastruktury narciarskiej i towarzyszącej. Badania przeprowadzono w dwóch najpopularniejszych stacjach narciarskich: dużym kompleksie Jaworzyna Krynicka oraz na stacji rodzinnej Master-Ski w Tyliczu. Ankietą objęto również stację narciarską Arena w Słotwinach. Na podstawie otrzymanych wyników należy stwierdzić, że wszytkie badane stacje zyskały uznanie w oczach klientów. Potwierdziło to zasadne dokonanie specjalizacji wyciągów przez inwestorów. Klienci stacji narciarskich wykazują dużą aktywność konsumencką w stosunku do innych działów gospodarki: hotelarstwa, gastronomii czy handlu. Dalszy rozwój gminy Krynicy-Zdroju powinien być nadal silnie powiązany ze sportami zimowymi, przy równoczesnej konsolidacji infrastruktury narciarskiej oraz poszerzenia ofert towarzyszących wyjazdom na narty.

The use and condition of ski infrastructure in Krynica-Zdrój municipality in the light of the survey. The results of pilot studies

Abstract

Krynica-Zdrój has been attractive for tourist due to its natural beauty and infrastructure for over two centuries. Nowadays, the resort development is associated largely with the development of recreational services and sports. The localization of gondola lift on Jaworzyna influenced the intensification of skiing in the region and the change of the guests structure in the resort. Today, in Krynica-Zdroj municipality there are seven ski resorts, including two resorts in Tylicz. The survey conducted in the ski season in 2012/213 aimed at determining customer

[1] Autor pragnie złożyć podziękowania właścicielom stacji narciarskiej Master-Ski w Tyliczu i Arena na Słotwinach oraz serwisu narciarskiego Herlules.ski na Jaworzynie Krynickiej za pomoc w przeprowadzeniu badań.

preferences of ski stations and the use of ski infrastructure.. The analysis was conducted in two most popular ski resorts: the large ski complex Jaworzyna Krynicka and the family station Master-Ski in Tylicz. The survey also referred to the ski station Arena Słotwiny. Based on the results it is concluded that all tested stations have gained recognition among customers. It was confirmed by justified specialization of ski lifts made by investors. Customers of ski stations show high consumer activity in relation to other sectors of economy: hotel industry, catering, services or trade. Further development of Krynica-Zdroj municipality should continue to be strongly associated with winter sports simultaneously with the consolidation of ski infrastructure and expansion of ski tourism.

Słowa kluczowe: Jaworzyna; Krynica; narciarstwo; narty; stacje narciarskie; Tylicz; wyciągi

Key words: Jaworzyna; Krynica; skiing; skis; skiing stations; Tylicz; ski lifts

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Dorocki S. (2016). Wykorzystanie i stan infrastruktury narciarskiej w gminie Krynica-Zdrój w świetle badań ankietowych. Wyniki badań pilotażowych. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.15

Wprowadzenie

Atrakcyjność stacji narciarskich z punktu widzenia potrzeb narciarzy ma współcześnie podstawowe znaczenie dla rozwoju turystyki narciarskiej w miejscowościach górskich. Pozytywna ocena atrakcyjności turystycznej jest jednym z głównych czynników budowania konkurencyjności ośrodków i stacji narciarskich. Poznanie i zrozumienie oczekiwań turystów co do miejsca uprawiania narciarstwa ma istotne znaczenie ze względów strategicznych. Pozwala bowiem na jak najlepsze zaplanowanie pobytu narciarzom, co w efekcie wpływa na kształtowanie ich odczuć i doświadczeń związanych z pobytem (Krzesiwo, 2014).

Problematyka atrakcyjności turystycznej ośrodków i stacji narciarskich była jak dotąd rzadko podejmowana przez naukowców. Z publikacji polskich na uwagę pod tym względem zasługują prace Żemły i Żemły (2006), Krzesiwo i Miki (2011), Dorockiego i in. (2014), Krzesiwo (2014), Miki (2014), a z zagranicznych opracowania autorstwa Dorward i Moreau (1997), Flagestad i Hope (2001), Hudson i in. (2004) oraz Sánchez Pulido i in. (2016). Prowadzenie badań w tym kierunku stanowi jednak ważny aspekt z punktu widzenia wdrażania mechanizmów zrównoważonego rozwoju w miejscowościach o wysoko rozwiniętej funkcji turystycznej, gdzie dochody miejscowej ludności są w znacznym stopniu uzależnione od środków finansowych pochodzących z turystyki narciarskiej (Krzesiwo, 2014, 2015).

Przeprowadzone badania miały na celu wskazanie słabych i mocnych stron wybranych stacji narciarskich oraz określenie preferencji narciarzy. Badania przeprowadzono w sezonie zimowym 2012/2013 na terenie gminy Krynica-Zdrój. Ankietyzacji dokonano w trzech stacjach narciarskich: Jaworzyna-Krynicka i Słotwiny w Krynicy-Zdroju oraz stacji Master-Ski w Tyliczu. Badania miały charakter pilotażowy i poprzedzały badania zrealizowane w większej skali w kolejnych latach (w tym w sezonie 2016/2017).

W pierwszej fazie badań ankietyzacji poddano 102 osoby. Pisemna ankieta złożona była z trzynastu pytań otwartych i zamkniętych oraz kwestionariusza danych osobowych ankietowanego. W poniższym opracowaniu ograniczono się do przedstawienia

danych obrazujących zadowolenie klientów z oferty stacji oraz wymogi stawiane obecnie przed właścicielami stacji narciarskich. Następnie wskazano czynniki współcześnie najsilniej wpływające na wybór danej stacji przez narciarzy. Na koniec prześledzono aktywność narciarzy w zakresie innych usług oferowanych poza stacją narciarską. Co może pomóc gestorom stacji w ustaleniu kierunku zmian w przypadku zaistnienia potrzeby dywersyfikacji usług świadczonych przez ośrodki narciarskie.

Do szczegółowej analizy wybrano dwie stacje. Jedną z największych w Polsce stację narciarską na Jaworzynie Krynickiej oraz cieszącą się coraz większą popularnością małą stację narciarską Master-Ski w Tyliczu położonym 6 km na wschód od Krynicy-Zdroju. Stacje te różnią się nie tylko położeniem, ale również odmiennymi warunkami do uprawienia narciarstwa. Ośrodek narciarski Master-Ski to tzw. ośrodek rodzinny z łagodnymi, krótkimi trasami narciarskimi oraz dogodnymi warunkami dla uprawiania narciarstwa przez dzieci oraz początkujących narciarzy i snowboardzistów. Kompleks oferuje m.in. darmowy wyciąg bezpodporowy na specjalnie wydzielonym płaskim odcinku stoku. Natomiast ośrodek na Jaworzynie Krynickiej to duża stacja narciarska z siedmioma trasami narciarskimi o zróżnicowanym poziomie trudności, z których jedna posiada homologację FIS.

Celem opracowania jest wyróżnienie współczesnych preferencji klientów ośrodków narciarskich z uwzględnieniem zróżnicowania świadczonych usług. Zrealizowane badania miały również na celu określenie dalszych analiz uwarunkowań rozwoju ośrodków sportów zimowych w Polsce oraz możliwości rozwoju funkcji turystycznych na obszarach górskich.

Rozwój funkcji sportowych i turystycznych w gminie Krynica-Zdrój

Początki uzdrowiska sięgają początków XIX w. kiedy to w 1806 r. komisja cesarska pod przewodnictwem dra Józefa Schultesa, uznała Krynicę za „miejscowość klimatyczną". Sam dr J. Schultes był pod wielkim wrażeniem właściwości leczniczych tutejszych wód i zaczął promować Krynicę w całej Europie. Opracowano wówczas szczegółowy plan zagospodarowania uzdrowiska obejmujący budowę infrastruktury leczniczej i noclegowej. Jednakże po niespełna 20 latach w wyniku skandali związanych z defraudacją majątku uzdrowiska nastąpił upadek Krynicy, potwierdzony oficjalnym odebraniem statusu „miejscowości klimatycznej" w 1846 r. W 1856 r. pod przewodnictwem prof. dra Józefa Dietla do Krynicy przybyła komisja rządowa mająca za zadanie przywrócenie funkcjonowania uzdrowiska. Dzięki jej staraniom ponownie nadano Krynicy status „miejscowości klimatycznej" i pozyskano środki na odbudowę i rozwój obiektów zdrojowych. W ciągu kolejnych dekad nastąpił wyraźny wzrost liczby kuracjuszy i napływ prywatnych inwestorów. Dzięki uruchomionej w 1877 r. linii kolejowej i wielu inwestycjom przełomu XIX i XX w., Krynica stała się modnym uzdrowiskiem o ugruntowanej renomie goszcząc w sezonie 11 tys. kuracjuszy. Jedynie Zakopane mogło poszczycić się porównywalną popularnością i równie dynamicznym rozwojem (Dorocki, 1999).

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r., uzdrowisko znalazło się pod kuratelą Ministerstwa Zdrowia Publicznego i Opieki Społecznej. Nastąpiła dalsza rozbudowa bazy noclegowej i leczniczej, co zaowocowało liczbą 38 tys. kuracjuszy w latach trzydziestych XX w. Zaznaczyć należy, że sezon leczniczy trwał w Krynicy

od wiosny do wczesnej jesieni, dopiero starania władz uzdrowiska doprowadziły do całorocznego funkcjonowania Krynicy. Przyjmuje się, że w roku 1920 r. miał miejsce pierwszy sezon zimowy w uzdrowisku. Wraz z obecnością gości w okresie zimowym w Krynicy zaczęła rozwijać się infrastruktura narciarska. Pomimo typowo uzdrowiskowego charakteru miejscowości, systematycznie przybywało obiektów sportowych. W okresie II Rzeczypospolitej Krynica stała sie jednym z najlepszych ośrodków narciarstwa w naszym kraju, a lata 1923–24 uznaje się za pierwszy sezon sportów zimowych w uzdrowisku.

Narciarstwo, reprezentowane głównie w formie turystyki narciarskiej, rozwijało się w Polsce początkowo głównie w ośrodku lwowskim (1907–1914). W kolejnych latach ta forma rekreacji zyskała na popularności, o czym świadczy pierwszy podręcznik narciarstwa wydany w 1918 r. Do popularyzacji sportów zimowych na terenie Krynicy przyczyniło się głównie Tatrzańskie Towarzystwo Narciarskie w Krakowie i Sekcja Narciarska Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie, które w latach 1924–1925 zorganizowały w uzdrowisku zawody o mistrzostwo Polski. W 1924 r. powstała sekcja narciarska Koła Nowosądeckiego oddz. PTT w Nowym Sączu oraz Krynicki Klub Narciarski, odpowiadające za lokalne zawody narciarskie. W Krynicy odbywały się liczne wydarzenia narciarskie: biegi na wytrwałość na dystansie 50 km, IV i V związkowe zawody o Mistrzostwo Polski, V Oficerski Kurs Narciarski oraz liczne lokalne zawody. W 1928 r. zorganizowano Mistrzostwa Narciarskie Polski przeniesione z Zakopanego. Wynikało to z obecności w uzdrowisku tras na wpół zjazdowych. W latach 30. XX w. Krynica była świadkiem m.in. zakończenia kursu narciarskiego studentów Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego (CIWF) (1932 r.) oraz Międzynarodowych Akademickich Mistrzostw w narciarstwie (1938/39).

W dwudziestoleciu międzywojennym Krynica otrzymała trasy zjazdowe, kolejkę linowo-terenową na Górę Parkową (1937 r.), powstają wypożyczalnie sprzętu narciarskiego oraz organizowane są kursy narciarskie. Jak pisze Stanisław Fächer (1925: 82) „Dla narciarstwa polskiego ma placówka krynicka niezwykle doniosłe znaczenie. Doskonałe tereny narciarskie, oraz dobre warunki śnieżne czynią z Krynicy pierwszorzędną stację zimową, która w oparciu o miejscowe towarzystwo narciarskie i coraz liczniejszą frekwencję zimowych kuracjuszy, stanąć może z łatwością w rzędzie stolic narciarstwa sportowego. (…) Pewnym wyrównaniem tego braku, było stworzenie nowego środowiska o pierwszorzędnych wartościach sportowych i turystycznych. Środowiskiem tem stała się Krynica".

Po okresie okupacji niemieckiej, która w Krynicy zakończyła się 18 stycznia 1945 roku, już w lutym 1945 r. odbyły się pierwsze po wojnie lokalne zawody narciarskie. W dalszej kolejności powstała sekcja narciarska w klubie KTH, a w 1965 r. Klub Narciarki PTTK „Jaworzyna". W sezonie 1969/70 przeprowadzono w uzdrowisku I Akademickie Narciarskie Mistrzostwa Polski. Od lat 60. narciarstwo zaczęło nabierać charakteru masowego. Poczęto organizować Zimowe Dni Krynicy mające na celu popularyzowanie sportów zimowych wśród społeczeństwa. W 1972 roku powstał pierwszy wyciąg narciarki na Słotwinach – PTTK „Jaworzyna", a w roku 1974 następny w jego sąsiedztwie – wyciąg Zakładów Azotowych w Tarnowie. W latach 1969–1983 na stokach Góry Krzyżowej od strony Czarnego Potoku działał wyciąg talerzykowy. Od 1969 roku funkcjonował również bezpodporowy wyciąg na stokach góry Iwonka. Do 1985 roku na Górze Parkowej funkcjonowała alpejka trasa

zajazdowa FIS, która jednakże została ostatecznie zalesiona. Tym sposobem narciarstwo wypchnięto na peryferia miasta – w okolice Słotwin.

Krynicka infrastruktura narciarska w tamtym okresie w największym stopniu powstawała dzięki zakładom pracy oraz zabiegom organizacji sportowych. W okresie PRL pojawił się pierwszy projekt budowy kolei linowej na Jaworzynę Krynicką. Już w 1957 roku zapada decyzja o uruchomieniu wyciągu krzesełkowego, mającego połączyć Górę Parkową z Jaworzyną Krynicką. Jednakże inwestycja ta nie doszła do skutku. Na przełomie lat 80. i 90. na szczycie Jaworzyny Krynickiej funkcjonował krótki wyciąg przyciągający niewielką liczbę narciarzy. Pierwsze działania mające na celu aktywizację narciarską rejonu Jaworzyny Krynickiej podjęto w połowie lat 90. XX w. Dnia 11 marca 1995 r. podpisano w Krynicy akt założycielski Spółki Akcyjnej Kolej Gondolowa Jaworzyna Krynicka. Spółkę powołano do zbudowania i eksploatacji kolei gondolowej. Budowa stacji rozpoczęła się w r. 1996, a w sierpniu roku następnego do użytku oddano pierwszy odcinek kolei z Czarnego Potoku na szczyt Jaworzyny Krynickiej. W planach nadal pozostaje budowa odcinka Krynica–Czarny Potok. Od chwili uruchomienia stacji następowała jej ciągła rozbudowa. Kolej gondolowa na Jaworzynę Krynicką ma obecnie długość 2211 m i w ciągu jednej godziny może obsłużyć 1600 osób. Dla narciarzy przygotowano 9 tras o łącznej długości 9250 m. Wybudowano dwie koleje krzesełkowe – czteroosobowe oraz 8 wyciągów talerzykowych. Na terenie kompleksu znajduje się najdłuższa w Polsce oświetlona trasa narciarska o długości ponad 2,6 km oraz snowpark o długości 1100 m i 25 m szerokości. W 2006 r. na Jaworzynie Krynickiej oddano do użytku Hotel Jaworzyna Krynicka.

Powstanie ośrodka narciarskiego na Jaworzynie Krynickiej stało się jedną z głównych atrakcji uzdrowiska zarówno w sezonie zimowym, jak i letnim. Inwestycja ta była możliwa dzięki powołaniu wzmiankowanej spółki akcyjnej. Głównymi akcjonariuszami były duże instytucje finansowe m.in. Girak Garaventa GmbH (Szwajcaria–Austria), Spółka Handlu Zagranicznego GALTEX Sp. z o.o. w Łodzi, Powszechny Zakład Ubezpieczeń na Życie S.A, Powszechna Kasa Oszczędności BP SA Warszawie. W skład zarządu wchodzą także przedstawiciele Gminy Uzdrowiskowej Krynica-Zdrój oraz Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie, do której należały tereny leśne Jaworzyny. Obecnie pakiet kontrolny posiada spółka Polskie Koleje Górskie, w której największym akcjonariuszem jest fundusz inwestycyjny Mid Europa (98%). Rozwój stacji narciarskiej na Jaworzynie Krynickiej oraz wzrost popularności rekreacji zimowej wpłynął na aktywizację innych stacji narciarskich w regionie Krynicy. Przykładem może być uruchomiona w 1998 r. stacja narciarska w Wierchomli, od początku nastawiona na oferty dla narciarzy zorientowanych głównie na rekreację i wypoczynek. Inicjatorem inwestycji był Krzysztof Brzeski związany z branżami wydawniczą i nieruchomości z Warszawy (Dorocki, 2007).

Po okresie transformacji sytuacja ekonomiczna uzdrowisk uległa niekorzystnym zmianom. Upadek wielu dużych przedsiębiorstw spowodował zamknięcie wielu domów wczasowych i sanatoriów, co wpłynęło na wzrost bezrobocia. Nastąpiła potrzeba „rewitalizacji" uzdrowiska, która obejmowała między innymi stworzenie infrastruktury sportowo-rekreacyjnej (Mirek, 2011, Dorocki, Brzegowy, 2013, Bajgier-Kowalska, 2015). W Krynicy-Zdroju realizowany jest projekt „narty/zima". Jest to produkt turystyczny kształtowany w oparciu o wysoką pozycję Krynicy jako ośrodka narciarskiego. Decydujące znaczenie ma obecność kolejki gondolowej i stoków narciarskich na Jaworzynie Krynickiej, które uznawane są za jedne

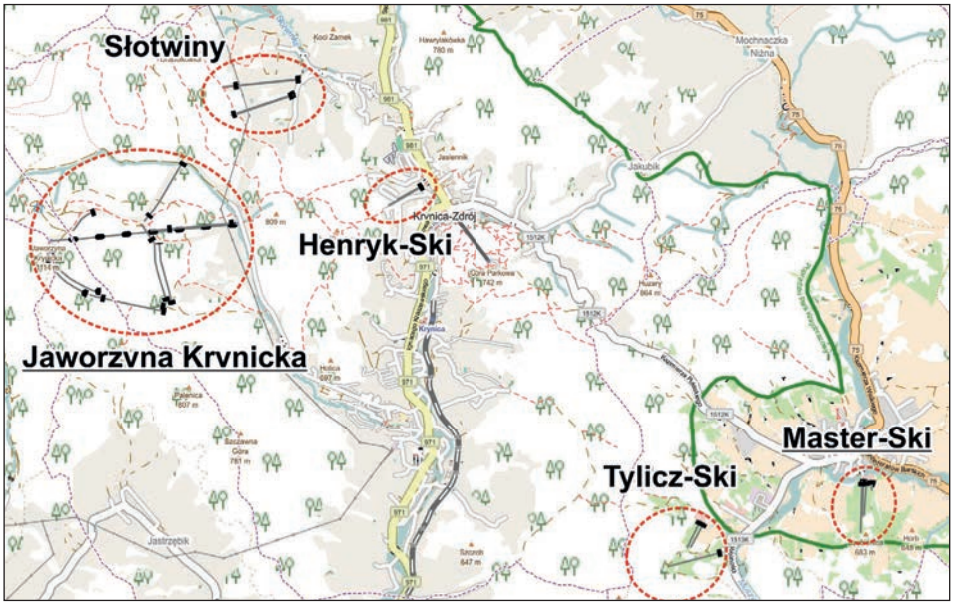

Ryc. 1. Rozmieszczenie stacji narciarskich na terenie gminy Krynica-Zdrój w roku 2014
Źródło: opracowanie własne na podstawie Open Street Map

z najlepszych w Polsce. Ofertę tę uzupełnia szereg mniejszych wyciągów w różnych częściach miasta i gminy (Borowiec, Dorocki, 2014).

W koncepcję tą wpisuje się stacja narciarka Master-Ski w Tyliczu. W latach 2012–2013 w oparciu o projekt „Budowa dwóch wyciągów orczykowych i tras zjazdowych wraz z infrastrukturą towarzyszącą w Tyliczu", finansowany ze środków Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego, wybudowano 2 wyciągi talerzykowe (o długości 570 m i 454 m), 1 wyciąg bezpodporowy dla dzieci (o długości 50 m). Infrastruktura towarzysząca to budynek mieszczący karczmę oraz wypożyczalnie i serwis sprzętu narciarskiego. W 2015 roku dokonano wydłużenia tras narciarskich związanych z oddaniem w użytkowanie wyciągu krzesełkowego. Według rankingu portalu internetowego Onet stacja ta zajęła pierwsze miejsce wśród małych stacji narciarskich w 2016 r., na co znaczący wpływ miało doskonale naśnieżnie stoku. Zaznaczyć należy, że stymulowanie rozwoju infrastruktury sportowej zależy od inwestorów. W przypadku Master-Ski duże znaczenie miało zaangażowanie kapitału inwestora z branży kosmetycznej (ryc. 2).

Wzrost aktywności sportowej społeczeństwa wraz ze zmianami funkcji uzdrowiska wpływają na coraz większe znaczenie usług związanych z wypoczynkiem i rekreacją miejscowości górskich. Sporty zimowe poprzez swój masowy charakter są jednym z głównych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego wielu regionów (Kurek, 2004). Powodzenie ekonomiczne inwestycji w narciarstwo sprawia, że obecnie obserwuje się w Polsce bardzo duże nim zainteresowanie ze strony potencjalnych inwestorów, a także władz samorządowych (Chudy-Hyski, 2005). Inwestycje w infrastrukturę ośrodków narciarskich przynoszą stosunkowo szybki zwrot poniesionych nakładów finansowych, wynoszący w Polsce mniej niż pięć lat (Dorocki, i in. 2014). Potwierdza to zainteresowanie inwestycjami w „biały sport" przez

Ryc. 2. Plan stacji narciarskiej MasterSki w Tyliczu
Źródło: http://master-ski.pl/

fundusze inwestycyjne oraz przedsiębiorców różnych branż i sektorów gospodarki. Usługi związane ze sportami zimowymi stają się głównym produktem turystycznym wielu regionów i miejscowości. W większości przypadków produkt turystyczny jest „konstrukcją" kilku usług, które łącznie tworzą tzw. pakiet, czyli zestaw usług turystycznych służących zaspokajaniu komplementarnych potrzeb klientów (Teneta-Płotkowiak, Swędzioł, 2006: 268).

Analizując przypadek Jaworzyny Krynickiej i stacji narciarskiej Master-Ski można potwierdzić istnienie efektu mnożnikowego działania stacji. Czynnik ten może mieć charakter oddolny lub odgórny. Przykładem czynnika oddolnego jest firma Herkules Ski Sport S.C. Janusza i Grzegorza Maczugów. Przedsiębiorstwo działające od 2004 roku przy gondoli na Jaworzynę Krynicką świadczy usługi dla klientów stacji. Są to kursy narciarskie, serwis i wypożyczalnia sprzętu, przedszkole narciarskie dla dzieci Herkulesik oraz oferta dla osób preferujących narciarstwo klasyczne. Natomiast w przypadku stacji Master-Ski następuje odgórny efekt mnożnikowy. Jako przykład może posłużyć wprowadzenie ulg finansowych przy zakupie karnetów dla osób korzystających z usług noclegowych na terenie Tylicza. Ta inicjatywa właścicieli ośrodka wpływa na aktywizację lokalnej gospodarki. Oczywiście działalność każdego ośrodka narciarskiego generuje efekt mnożnikowy, który według badań J. Berbeki (2014) wynosi 1,5 i daje łączną kwotę ponoszoną w sezonie przez narciarzy w Polsce na ok. 767,4 mln złotych. Z sumy tej 42% stanowią zakupy karnetów, 13% koszt instruktora, 10,4% wypożyczenie sprzętu, 6,5% jego serwis. Z usług towarzyszących rekreacji zimowej największy udział stanowią noclegi 12,2% i wyżywienie 11,1% (Berbeka, 2014). Istnienie stacji narciarskich na obszarze danej miejscowości wpływa nie tylko na wzrost odprowadzanych podatków, lecz również na lokalną sytuację społeczno-gospodarczą oraz podnosi poziom oddolnej przedsiębiorczości (Krzesiwo, 2016). Rozwój infrastruktury turystycznej oraz podniesienie wartości wizerunkowej ośrodka przyciąga inne inwestycje spoza sektora turystki

i wypoczynku, w tym również z obszaru wysokich technologii, które bazują na potencjale intelektualnym, a nie na kapitale materialnym (Dorocki, 2014).

Jednakże wraz ze wzrostem zainteresowania rekreacją zimową Polaków rosną także ich oczekiwania. W erze postępującej globalizacji krajowe ośrodki narciarskie muszą konkurować z ofertą europejskich centrów alpejskich i karpackich. W związku z tym następuje podnoszenie standardów oferowanych usług oraz wprowadzanie nowych ofert dla narciarzy. Udział klientów z zagranicy w ogólnym zestawieniu jest niewielki, jednakże graniczne położenie badanych ośrodków oraz różnice walutowe wpływają na rosnący udział narciarzy ze Słowacji, którzy stanowią zauważalny odsetek klientów wyciągów w Tyliczu i Krynicy.

Dlatego rozpoznanie oczekiwań klientów w warunkach rosnącej konkurencji jest ważnym elementem osiągnięcia pozycji przewagi konkurencyjnej. Elastyczność i otwartość na nowe trendy stanowią we współczesnym zmieniającym się czasie fundament przetrwania firm i przedsiębiorców. Najlepszym przykładem jest postawa właścicieli Master-Ski, którzy w celu poszukiwania nowych rozwiązań wraz z innymi użytkownikami stacji korzystają z infrastruktury ośrodka. W kolejce do wjazdu wyciągiem lub w trakcie samego wjazdu starają wsłuchać się w oczekiwania i uwagi klientów.

Tak samo jak zmienia się obraz uzdrowiska, zmienia się obraz stacji narciarskich. W kurortach zaczynają dominować ludzie młodzi poszukujący nie tyle leczenia sanatoryjnego, co regeneracji organizmu w obiektach SPA (Dorocki, Brzegowy, 2014). Uwarunkowania kulturowe oraz dominujący model rodziny w Polsce wpływają na coraz większe zainteresowanie pobytami w uzdrowiskach samotnych kobiet oraz kobiet z dziećmi. Dlatego tak znaczący udział w większości kurortów mają obecnie ośrodki oferujące usługi typu spa and welles dla kobiet. Również funkcjonowanie w analizowanych ośrodkach przedszkoli narciarskich dla dzieci lub tzw. kącików malucha z wykwalifikowaną kadrą pedagogiczną potwierdza duży udział rodziców z dziećmi wśród klientów wyciągów narciarskich. Do górskich miejscowości uzdrowiskowych przybywają osoby poszukujące wypoczynku, rekreacji i zabawy.

Ryc. 3. Plan stacji narciarskiej Jaworzyna Krynicka

Źródło: http://www.jaworzynakrynicka.pl

Szczególnie widoczne jest to w trakcie wzrostu przyjazdów w okresie weekendów zimowych oraz ferii.

Współczesne stacje narciarskie nie są jedynie obiektami sportowymi, a także pełnią funkcję miejsca zabawy i rozrywki. Stacje narciarskie w swej ofercie usług nie ograniczają się jedynie do kursów narciarskich lub serwisu sprzętu, ale zauważalnie wpływają na rozwój turystyki eventowej. Ośrodki narciarskie stały się miejscami wyjazdów integracyjnych, szkoleń, imprez okolicznościowych oraz zawodów. Poszerzają swoje usługi zarówno na płaszczyźnie noclegowej (np. Jaworzyna Krynicka i stacja Arena na Słotwinach) i gastronomicznej, ale też wykorzystując posiadaną infrastrukturę w okresie letnim. Przykładem mogą być inicjatywy podjęte przez stacje Kiczera.ski w Puławach w gminie Rymanów-Zdrój. Ośrodek w okresie letnim oferuje m.in. monsterroller, tretroller, moutainboard oraz wiele propozycji dla młodzieży i firm (Telega, 2016). Oczywiście wszelkie działania właścicieli stacji potrzebują wsparcia i zaangażowania władz lokalnych. Wydaje się, że w przypadku Krynicy włodarze świadomi są znaczenia funkcji narciarskich dla rozwoju uzdrowiska, jako ważnego narodowego centrum sportów zimowych. Jednocześnie należy zdawać sobie sprawę z potrzeby zachowania i ochrony najcenniejszego lokalnego potencjału, jakim są wody mineralne oraz walory naturalne (Čuka i in., 2015). Wydaje się, że zrównoważony rozwój infrastruktury narciarskiej może wpłynąć na znaczący wzrost konkurencyjności gminy, przy zachowaniu ich walorów uzdrowiskowych.

Zadowolenie i oczekiwania narciarzy w świetle badań ankietowych

Analizie poddano wyniki badań ankietowych przeprowadzonej na stacji narciarskiej Jaworzyna Krynicka i Master-Ski w Tyliczu. W analizie uwzględniono 55 ankiet z Krynicy-Zdroju i 26 ankiet z Tylicza. W celach określenia sfer aktywności narciarzy uwzględniono 23 ankiety ze Słotwin oraz innych wyciągów zlokalizowanych na terenie Krynicy-Zdroju.

Badaniu w pierwszej kolejności poddano ocenę warunków narciarskich oraz poziom usług świadczonych we wskazanych stacjach narciarskich na terenie gminy Krynica-Zdrój w sezonie 2012/2013. Ankietowani oceniali poziom zadowolenia w skali od 1 (bardzo źle) do 5 (bardzo dobrze).

Tab. 1. Średnia ocena warunków narciarskich oraz usług świadczonych w analizowanych stacjach narciarskich na terenie gminy Krynica-Zdrój w sezonie zimowym 2012/2013

obszar oceny	Master-Ski	Jaworzyna Krynicka	różnica	inne	razem
	1	*2*	*1–2*	*3*	
koszt karnetów	**3,65**	2,51	**1,14**	3,25	2,97
bezpieczeństwo na stoku	**4,35**	4,07	**0,27**	4,24	4,19
ilość miejsc parkingowych	**3,73**	3,51	**0,22**	3,88	3,64
zaplecze gastronomiczne	**4,19**	4,09	**0,10**	3,92	4,06
nachylenie stoku	4,04	**4,16**	-0,13	3,92	4,09
szerokość tras	4,12	**4,25**	-0,14	4,21	4,21
wypożyczalnia sprzętu	4,15	**4,51**	-0,36	4,08	4,32
różnorodność tras	3,68	**4,15**	-0,47	3,88	4,00

długość tras	3,85	**4,35**	-0,50	4,00	4,15
ogółem	3,97	3,96	0,02	3,93	3,96

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Spośród analizowanych stacji poziom oceny warunków jest bardzo zbliżony. Wynosi on dla ogółu badanych stacji 3,96 (tab. 1). Najlepiej w ogólnej ocenie wypadła stacja Master-Ski w Tyliczu, wyprzedzając o jedną setną ocenę dla Jaworzyny Krynickiej. Swoją przewagę stacja z Tylicza osiągnęła głównie poprzez organizację i zaplecze stacji oraz dzięki cenie oferowanych usług. To właśnie koszt karnetów najsilniej wpłynął na pozycję stacji w Tyliczu. Spośród ankietowanych klientów stacji na Jaworzynie Krynickiej aż 40% ankietowanych oceniło koszty karnetów źle i bardzo źle, podczas gdy w Tyliczu było to tylko 12%. Niższe ceny karnetów na stacji Master-Ski wynikają z polityki właścicieli, którzy poszerzając wachlarz ofert towarzyszących dążą do obniżenie kosztów samych karnetów, których cena zbliżona jest do kosztów ponoszony przy eksploatacji stoku i wyciągów. Natomiast korzyści finansowe osiągane są dzięki innym usługom świadczonym klientom (np. gastronomia). Dlatego takie sfery usług jak gastronomia i ilość miejsc parkingowych lepiej oceniane są w Tyliczu niż w przypadku Jaworzyny. Jednakże najwyższą wartość oceny (4,35) otrzymała stacja Master-Ski za bezpieczeństwo na stoku. Wynika to głównie z charakteru wyciągu, który dedykowany jest rodzinom z dziećmi. Wydzielone części stoku dla osób zaczynających przygodę z białym śniegiem oraz wyszczególnione obszary dla szkółek narciarskich, wpływają na bezpieczeństwo narciarzy. Ponadto stała kontrola warunków panujących na stoku związana również z monitorowaniem liczby osób znajdujących na stoku warunkuje poczucie bezpieczeństwa.

Natomiast kolej gondolowa na Jaworzynie Krynickiej ze względu na swój charakter dużej stacji narciarskiej lepiej oceniana jest pod względem nachylenia stoku, szerokości i długości tras oraz ich różnorodności. Lepiej niż w przypadku Tylicza oceniane są usługi związane z wypożyczaniem sprzętu narciarskiego. Jednakże usługa ta świadczona jest przez podmioty niepowiązane ze stacją, a jedynie zlokalizowane na jej terenie. Tak jak to ma miejsce w przypadku wspomnianej firmy Herkules. ski, spośród innych stacji narciarskich najwyżej oceniono liczbę miejsc parkingowych (3,88). Dostępność komunikacyjna związana z własnym środkiem transportu oraz wielkość parkingu i jego odległość od stacji staje się przy zbliżonym poziomie świadczonych usług ważnym, a czasem decydującym czynnikiem wyboru danej stacji narciarskiej. Zarówno stacja narciarska w Jaworzynie Krynickiej, jak i w Tyliczu położone są w obszarach peryferyjnych względem centrum Krynicy. Dlatego korzystanie z ich usług powiązane jest z potrzebą komunikacji. W przypadku narciarzy (ich sprzętu narciarskiego), a zwłaszcza narciarskich wyjazdów rodzinnych, niedogodności związane z korzystaniem z komunikacji publicznej wpływają na wybór własnego środka transportu. Dodatkowo rosnące zainteresowanie narciarzy ze Słowacji oraz wzrastająca liczba ofert noclegowych ze strony gospodarstw agroturystycznych (Dorocki i in., 2013) zlokalizowanych w regionach ze słabą komunikacją wpływają na wzrost liczby pojazdów. Dlatego liczba miejsc parkingowych staje się czynnikiem warunkującym korzystanie z usług danej stacji narciarskiej. Wydaje się, zatem właściwe, aby wprowadzić sezonową komunikację publiczną obsługującą stacje narciarskie na terenie gminy. Dotychczas niektóre stacje uruchomiły własny transport, jednakże działania te wydają się niewystarczające. Dodatkowo

funkcjonowanie zintegrowanej komunikacji może wpłynąć na uruchomienie skipassów, która to usługa staje się warunkiem rozwoju ośrodków narciarskich oraz narzędziem obniżenia kosztów (Skalska, 2012; Argasiński, 2014).

Podsumowując ocenę warunków i usług świadczonych w stacjach narciarskich w gminie Krynica-Zdrój, zarówno w przypadku Tylicza i Jaworzyny Krynickiej średnia ocen jest wyższa niż innych stacji. Właściciele obydwu ośrodków od czasu przeprowadzenia pierwszych ankiet dokonali istotnych zmian w oferowanych usługach. W Tyliczu wydłużono trasy, zamontowano wyciąg krzesełkowy, znacząco powiększono parking, otworzono dodatkowy punkt gastronomiczny w górnej części stoku otworzono funpark. Master-Ski jest ośrodkiem, który odnotował w okresie 2012–2016 najszybszy wzrost pozycji w rankingu małych stacji narciarskich. Wpłynęły na to doskonałe warunki śniegowe (utrzymanie tras), miejsca parkingowe oraz infrastruktura. W przypadku Jaworzyny Krynickiej pośród najważniejszych czynników należy wskazać największy w Polsce snowpark, o długości kilometra i ok. 25 m szerokości, stok slalomowy z pomiarem czasu oraz funpark. Zwiększeniu uległa też powierzchnia zaśnieżania. I to właśnie skuteczność sztucznego zaśnieżania w ostatnich sezonach narciarskich 2014–2016 zadecydowała o przewadze stacji Master-Ski, która funkcjonowała nieprzerwanie przez cały sezon, podczas gdy na innych stacjach część tras nie została otwarta lub cała stacja ze względu na brak śniegu była zamknięta.

W następnym pytaniu skierowanym do klientów stacji narciarskich poproszono o wskazanie czynników, które wpłynęły ma wybór danej stacji narciarskiej.

W przypadku badanych stacji zauważamy odmienną strukturę czynników wpływających na decyzje narciarzy o wyborze ośrodka narciarskiego. W przypadku Jaworzyny Krynickiej jej atutem w oczach klientów są oferowane warunki

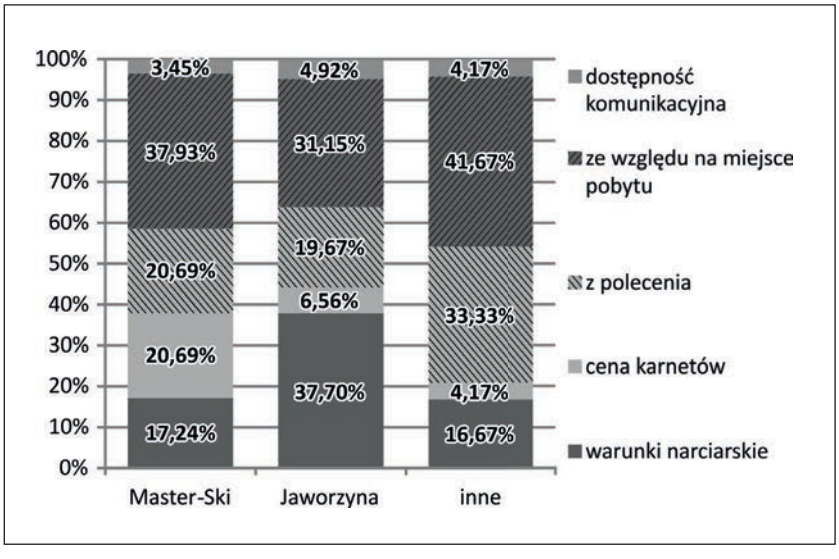

Ryc. 4. Czynniki wpływające na wybór stacji narciarskiej w badanych stacjach narciarskich na terenie gminy Krynica-Zdrój w sezonie zimowym 2012/2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

narciarskie, które wpłynęły na wybór tej stacji przez 37,7% ankietowanych osób (ryc. 4). W przypadku Tylicza jest to związane z miejscem pobytu narciarzy (37,9%), ale też wysoki odsetek (20,7%) wskazał na ceny karnetów oraz dobrą opinię o stacji. Również w przypadku Jaworzyny 19,7% ankietowanych potwierdziło, że o wyborze stacji zadecydowała jej dobra renoma. W przypadku innych stacji udział ten wyniósł 33,3%. Jaworzynę Krynicką wybierają zatem osoby niezależnie od miejsca pobytu. Duża stacja z bogatą ofertą przyciąga miłośników „białego szaleństwa" zarówno z Krynicy, jak i z innych miejscowości. Podczas gdy w przypadku mniejszych stacji mobilność narciarzy jest słabsza. Szczególnie widoczne jest to w przypadku Słotwin, gdzie inwestycje w infrastrukturę noclegową bezpośrednio przylegającą do stoku silnie wiążą klientów hotelu z wyciągiem.

Dostępność komunikacyjna nie była głównym powodem wyboru stacji (ok. 3–4% ankietowanych wskazało na ten czynnik przy wyborze ośrodka). Wydaje się ciekawym dość duże przywiązanie klientów do ośrodka. W przypadku Master-Ski i Słotwin tylko 20,7% ankietowanych wskazało, że korzystają z innych stacji narciarskich, a w przypadku Jaworzyny to tylko 16,4% badanych. Brak zintegrowanego biletu na wiele stacji narciarskich oraz rozbudowa infrastruktury hotelowej stacji narciarskich warunkują silne przywiązanie klienta. Pośrednio również brak konkurencji w regionie w przypadku dużej stacji narciarskiej – Jaworzyna Krynicka oraz rodzinnej – Master-Ski wpływają na dokonywany wybór przez narciarzy. Jako inne czynniki wskazane przez ankietowanych przy wyborze stacji w Tyliczu powtarzały się stwierdzenia o najlepszej stacji rodzinnej w okolicy dla rodzin z dziećmi uczącymi się jeździć oraz obecność infrastruktury umożliwiającej samodzielne korzystanie z wyciągu przez małe dzieci. Wskazywano również na najlepsze warunki do jazdy. W przypadku Jaworzyny powoływano się na długość i różnorodność tras spełniających wymogi doświadczonych narciarzy. Jednakże w wielu ankietach pojawiała się informacja o wyborze innych stacji (głównie Wierchomla-Szczawnik, Dwie Doliny) ze względu na możliwość korzystania z kilku połączonych tras oraz rozbudowanej infrastruktury hotelarsko-gastronomicznej.

W przeprowadzonym badaniu zadano pytanie: Z jakich usług poza samym wyciągiem korzystają klienci ośrodków narciarskich w Krynicy-Zdroju? Spośród ankietowanych 102 osób, aż 70,6% stanowiły osoby, których wyjazd na narty trwał więcej niż 2 dni, co wiązało się z koniecznością wykupienia noclegów (tab. 2). Ponad połowa ankietowanych (54,9%) korzystała z serwisu lub wypożyczalni sportu narciarskiego. Również duży odsetek (44,1% ankietowanych) korzystało z usług instruktorów nauki jazdy i szkółek narciarskich. Potwierdza to tezę o finansowaniu stacji narciarskich nie tylko dzięki wyciągom narciarskim, ale również w dużej mierze poprzez usługi bezpośrednio związane ze sportem. Także sklepy z asortymentem sportowym zostały odwiedzone przez 24,5% narciarzy. Wyjazd na narty połączony był ponadto z innymi formami turystyki i rekreacji. Największą popularnością cieszyły się wycieczki piesze (26,5%) i sanki (15,7%). Prawie 10% ankietowanych korzystało ze skuterów śnieżnych. Narciarstwo biegowe i coraz bardziej popularny nordic walking uprawiało 8,8% ankietowanych. Sporty wymagające specjalistycznego sprzętu: jak skitouring lub turystyka w rakietach śnieżnych wskazało odpowiednio pięć i trzy osoby.

O wiele częściej narciarze korzystali z basenów (45,1% osób), co związane jest z wyposażeniem wielu obiektów noclegowych w kryte pływalnie. Tylko niewielka

część (24,5%) ankietowanych była zainteresowana rozrywkami w postaci wizyt w barach, klubach tanecznych, w kinie itp. Może to mieć dwojakie przyczyny. Z jednej strony duża cześć ankietowanych to rodziny z dziećmi, co wpłynęło na ograniczenia z korzystania z rozrywek dla dorosłych (np. kluby nocne). Inną przyczyną jest zapewnienie rozrywki w obiektach noclegowych wyposażonych w bary i kawiarnie, stoły bilardowe, kręgielnie itp. W obiektach tych organizowane są również liczne imprezy dla dzieci i dorosłych. Noclegi poza samą Krynicą w znaczący sposób utrudniają korzystanie z jej oferty. Również chęć pełnego wykorzystania wyjazdu na narty oraz zapewnienie oświetlenia większości tras narciarskich wpływa na znaczące wydłużenie czasu spędzanego na stokach (nawet do godz. 20-tej).

Tab. 2. Wykorzystanie usług i atrakcji na terenie gminy Krynica-Zdrój w sezonie zimowym 2012/2013

usługi i atrakcje	liczba osób	udział osób
noclegi	72	70,59%
serwis/wypożyczalnia narciarska	56	54,90%
ski instruktor	45	44,12%
sklepy sportowe	25	24,51%
wycieczki piesze	27	26,47%
sanki	16	15,69%
skutery śnieżne	10	9,80%
narciarstwo biegowe	9	8,82%
nordic walking	9	8,82%
ski touring	5	4,90%
rakiety śnieżne	3	2,94%
basen	46	45,10%
rozrywka (bary, kluby taneczne, kino itp.)	25	24,51%
SPA	23	22,55%
lecznicze zabiegi medyczne	12	11,76%
punkty gastronomiczne	102	100,00%
pijalnia wód	39	38,24%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Niewiele osób wskazało na korzystanie z usług SPA (22,5%) oraz zabiegów leczniczych (11,8%). Także w tym przypadku były to głównie osoby, które mogły korzystać z tego rodzaju usług w ramach oferty ośrodków noclegowych. Największą popularnością cieszą się punkty gastronomiczne, z których korzystało 100% ankietowanych. Są to zarówno obiekty tzw. małej gastronomii usytuowane na terenie ośrodków narciarskich, jak i restauracje, bary i kawiarnie zlokalizowane na terenie miasta i gminy.

Odwiedzający Krynicę-Zdrój narciarze tylko w 38,2% przypadków udali się do jednej z największych atrakcji uzdrowiska – pijalni wód mineralnych. Oczywiście wśród ankietowanych z pewnością były osoby, które odwiedziły Krynicę nie pierwszy raz. Jednakże tak niski udział wydaje się świadczyć o zmianie funkcji Krynicy w sezonie zimowym. Krynica-Zdrój z miejscowości uzdrowiskowej przekształca się w ośrodek sportów zimowych. Wizyta w Krynicy związana jest głównie z jej

potencjałem narciarskim, chociaż jej renoma zbudowana została na pewno na wodach mineralnych i funkcjach leczniczych.

Podsumowanie

Na wskutek obecności wód żelazistych oraz odpowiedniej infrastruktury zakładowej Krynicę pod koniec XIX wieku obwołano perłą rodzimych uzdrowisk, która kuracjuszy ściągała nie tylko ze wszystkich zaborów, lecz i odległej czasem zagranicy. Przemiany gospodarcze i społeczne na początku XX w. doprowadziły do rozwoju na terenie kurortu sportów zimowych. Obok infrastruktury hokejowej i saneczkarskiej powstały obiekty narciarskie. Krynica dzięki organizacji licznych wydarzeń sportowych stała się w okresie międzywojennym zimową stolicą Polski. Okres powojenny to wspieranie sportu i rekreacji przez organizacje państwowe i branżowe. Sporty zimowe nabrały wówczas charteru masowego. Jednakże Krynica funkcjonowała głównie jako uzdrowisko, świadcząc usługi lecznicze dla tysięcy kuracjuszy przybywających do nowo wybudowanych sanatoriów. Funkcje sportowe, w tym narciarstwo nie miały wielkiego znaczenia dla rozwoju miejscowości, inaczej niż w przypadku Szczyrku lub Wisły. Przemiany gospodarcze mające miejsce po roku 1989 przyniosły upadek wielu obiektów sanatoryjnych i zastój gospodarczy uzdrowiska. Jednakże w gospodarce kraju zauważalnie wzrosło znaczenie usług. Dla Krynicy przełomowym momentem stała się budowa kolei gondolowej na Jaworzynę Krynicką oraz powstanie jednego z największych ośrodków narciarskich w Polsce. Dodatkowo utworzenie stacji narciarskiej w Wierchomli i Tyliczu oraz modernizacja wyciągów w Słotwinach przyciągały coraz więcej narciarzy w pasmo Jaworzyny.

Rozwój narciarstwa jest szansą na wzrost gospodarczy dla całej gminy. Równocześnie duża rentowność inwestycji w infrastrukturę narciarską przyciąga nowych inwestorów.

Jak wykazała analiza ankiet przeprowadzonych wśród klientów stacji narciarskich zlokalizowanych na terenie gminy Krynica-Zdrój, stan infrastruktury dla uprawienia sportów zimowym jest zadowalający. Zarówno kompleks narciarski na Jaworzynie Krynickiej, jak i stacja narciarska Master-Ski w Tyliczu zostały docenione przez narciarzy. Wysoka pozycja obu ośrodków wynika z przemyślanych decyzji związanych z tzw. targetem, czyli nastawieniem na konkretnego klienta. Współcześnie dzięki rozwojowi techniki oraz zróżnicowanym potrzebą klientów, opłacalne są inwestycje narciarskie w miejscach dotychczas uważanych za mało atrakcyjne dla inwestycji np. stoki o ekspozycji południowej z krótkim okresem zalegania pokrywy śnieżnej lub stoki o słabym nachyleniu. Również fakt posiadania własnego środka transportu przez większość obywateli wpływa na większą elastyczność w lokalizacji ośrodków narciarskich. Jednakże polskie wyciągi zmuszone są konkurować nie tylko między sobą, ale też z wyciągami w Austrii, Francji czy Włoszech. Dlatego tak ważnym jest poszukiwanie nowych rozwiązań i poszerzanie oferty przez stacje rodzime. W przypadku badanych stacji wydaje się, że największą słabością jest brak zintegrowanego systemu karnetów i połączeń między ośrodkami dla narciarzy. Działania te muszą zostać podjęte przez gestorów wyciągów, ale przy dużej pomocy władz samorządowych. Jak wykazały badania, wzrost liczby narciarzy przekłada się na zwiększenie liczby klientów w innych sektorach gospodarki, m.in.

w hotelarstwie, gastronomii, czy handlu. Równocześnie współczesne ośrodki narciarskie to nie tylko wyciągi, lecz właściwe całe zaplecza świadczące usługi noclegowe, oferujące wyżywienie oraz różnorodne atrakcje. Właściciele stacji narciarskich poszerzając wachlarz swoich ofert tylko zwiększają swoją przewagę konkurencyjną, ale też zwiększają oddziaływanie stacji na wzrost aktywności gospodarczej w regionie. Dlatego pomimo zadowalającego stanu nasycenia i wykorzystania infrastruktury narciarskiej na terenie Krynicy-Zdroju wspieranie jej dalszego rozwoju wydaje się zasadne. W najbliższej przyszłości powinna nastąpić dekoncentracja ruchu narciarskiego z regionu Jaworzyny i Słotwin na peryferia np. Tylicz i inne sołectwa, przy działaniach mających na celu konsolidację komunikacyjną i organizacyjną całej sieci. Również połączenie ośrodków narciarskich z Muszyną oraz Wierchomlą i Szczawnikiem może wpłynąć na stworzenie konkurencyjnego centrum narciarskiego dla Podhala. W plany te wpisuje się niezrealizowany projekt „Siedem Dolin", wstrzymany przez względy związane z ochroną walorów naturalnych. Dlatego planowane projekty powinny uwzględniać zrównoważony rozwój i ochronę zasobów przyrodniczych, w tym wód mineralnych stanowiących największy skarb Beskidu Krynickiego. Rozwój funkcji narciarskich powinien następować głównie na obszarach rolniczych. Daje to możliwość aktywizacji tych terenów w okresie zimowym oraz prowadzi do wzrostu przedsiębiorczości wśród społeczności lokalnych.

Pamiętać również należy, że oprócz korzyści finansowych związanych z rozwojem usług dla amatorów sportów zimowych ważne są również względy niematerialne. Odnosi się to głównie do kreowania pozytywnego obrazu miejscowości, wpływając na reklamę i zachęca turystów poza sezonem zimowym. Przyczynić się to może do popularyzacji miejscowości co może przełożyć się na przyciągnięcie turystów poza sezonem zimowym.

Przeprowadzone badania miały charakter pilotażowy i planowane jest ich powtórzenie co trzy lata. Pozwoli to na dokładne określenie zmian zachodzących w sferze usług narciarskich na terenie gminy Krynica-Zdrój oraz uchwycenie trendów w zmianach oczekiwań klientów stacji narciarskich.

Literatura / References

Argasiński, W. (2014). Korzyści z partnerstwa w turystyce (na przykładzie programu marketingowego Karta Tatrzańska). *Handel Wewnętrzny*, 6(353), 157–170.

Bajgier-Kowalska, M. (2015). Funkcjonowanie ośrodków spa i wellness w Polsce na przykładzie obiektów komercyjnych i sanatoryjnych w Krynicy-Zdroju. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica,* 9, 9–23.

Berbeka, J. (2014). *Strategiczne znaczenie ośrodków narciarskich i turystycznych dla gospodarki narodowej*. Referat wygłoszony na konferencji Polskich Stacji Narciarskich i Turystycznych Sporty zimowe i turystyka w symbiozie. Zrozumienie dynamiki rynku turystycznego kluczem do sukcesu branży narciarskiej. 2–4 czerwca 2014 r. w Białce Tatrzańskiej.

Borowiec, M., Dorocki, S. (2014). Rozwój Krynicy-Zdroju jako wynik przedsiębiorczych działań władz samorządowych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 10, 267–284.

Chudy-Hyski, D. (2005). Analiza wybranych elementów infrastruktury gmin górskich jako obszarów recepcji narciarstwa w Polsce. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 3, 5–17.

Čuka, P., Dorocki, S., Rachwal, T., Rettinger, R. (2015). *Development of ski infrastructure as a factor of local development vs. environmental sustainability: the case of Krynica-Zdroj (Poland)*. 15th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2015, SGEM2015 Conference Proceedings, Book 5 Vol. 3, 189–196, DOI: 10.5593/SGEM2015/B53/S21.024.

Dorocki, S. (1999). *Monografia społeczno-gospodarcza gminy Krynica*. Krynica: UG Krynica.

Dorocki, S. (2014). Tourist regions as places of development of innovativeness, *Current Issues of Tourism Research*, 4, 50–57.

Dorocki, S. (2007). Stacja Narciarska „Wierchomla" – lokalny ośrodek aktywizacji gospodarczej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 3, 81–87.

Dorocki, S., Brzegowy, P. (2013). *Impact of natural resources on the development of spa industry in Krynica-Zdroj*. Geoconference on Ecology, Economics, Education and Legislation, SGEM 2013, Vol. II, Book Series: International Multidisciplinary Scientific GeoConference-SGEM, 89–96, DOI: 10.5593/SGEM2013/BE5.V2/S21.012,309–316.

Dorocki, S., Brzegowy, P. (2014). Ski and spa tourism as local development strategy – the case of Krynica Zdrój (Poland). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 5, 88–116.

Dorocki, S., Raźniak, P., Obirek, D. (2014). Rozwoju infrastruktury narciarskiej w Polsce i na terenie Podhala w świetle badań ankietowych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 28, 59–77.

Dorocki, S., Szymańska, A., Zdon-Korzeniowska, M. (2013). Polskie gospodarstwa agroturystyczne w dobie kryzysu gospodarczego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 9, 175–184.

Dorward, S., Moreau, P. (1997). French Ski Resorts and North American Competition. *Cahiers Espace,* 51, 48–51.

Fächer, S. (1925). *Towarzystwa narciarskie w okresie lat 1914–24*. Narciarstwo Polskie. Rocznik Polskiego Związku Narciarskiego Tom I. Kraków: Związek Główny Polskiego Związku Narciarskiego, 63–84.

Flagestad, A., Hope, Ch.A. (2001). Strategic Success in Winter Sports Destinations: a Sustainable Value Creation Perspective. *Tourism Management*, 22, 445–461.

Hudson, S., Ritchie, B., Timur, S. (2004). Measuring Destination Competitiveness: An Empirical Study of Canadian Ski Resorts. *Tourism and Hospitality Planning & Development,* 1, 79–94.

Krzesiwo, K. (2014). *Rozwój i funkcjonowanie stacji narciarskich w polskich Karpatach*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Krzesiwo, K. (2015). Rozwój turystyki narciarskiej w świetle idei zrównoważonego rozwoju – stan badań. *Prace Geograficzne,* 141, 117–140.

Krzesiwo, K. (2016). Społeczne i gospodarcze aspekty rozwoju turystyki narciarskiej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 233–244.

Krzesiwo, K., Mika, M. (2011). Ocena atrakcyjności turystycznej stacji narciarskich w świetle zagadnienia ich konkurencyjności – studium porównawcze Szczyrku i Białki Tatrzańskiej. *Prace Geograficzne,* 125, 95–110.

Kurek, W. (2004). *Turystyka na obszarach górskich Europy*, Kraków: IGiGP UJ.

Mika, M. (2014). *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki.* Kraków: Instytut Geografii i gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Mirek, J. (2011). Sport i rekreacja jako czynnik podnoszenia atrakcyjności gmin uzdrowiskowych na przykładzie Krynicy-Zdroju. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 79, 303–318.

Skalska, T. (2012). Wykorzystanie cen jako narzędzia konkurowania na rynku turystycznym w warunkach kryzysowych. *Zeszyty Naukowe, Szkoła Główna Handlowa. Kolegium Gospodarki Światowej*, 35, 21–36.

Telega, E. (2016). *Wykorzystanie zasobów naturalnych jako przejaw oddolnej przedsiębiorczości w gminie Rymanów*. Niepublikowana praca dyplomowa, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Instytut Geografii, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej.

Teneta-Płotkowiak, J., Swędzioł, W. (2006). Zagospodarowanie turystyczne w gminie Krynica-Zdrój. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 1(9), 267–277.

Żemła, M., Żemła, A. (2006). Wpływ czynników lokalizacji na konkurencyjność ośrodka narciarskiego. *Turyzm,* 16, 1, 71–83.

Sánchez Pulido, L., Daries Ramón, N., & Cristóbal Fransi, E. (2016). Economic sustainability and financial situation of the alpine ski resorts on the Catalan Pyrenees. *Intangible Capital, 12(5), 1451–1483*. DOI: http://dx.doi.org/10.3926/ic.823.

Notka biograficzna o autorze: absolwent studiów z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia (Instytut Europeistyki, Uniwersytet Jagielloński). Adiunkt w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Zainteresowania badawcze skupiają się wokół problematyki regionów i procesów regionalizacji społeczno-gospodarczej, ze szczególnym uwzględnieniem zróżnicowania przestrzeni europejskiej oraz procesów integracji europejskiej i uwarunkowań historycznych oraz zastosowaniem metod komputerowych i statystycznych w badaniach nad zróżnicowaniem przestrzeni.

Biographical note of author: graduated from Pedagogical University of Cracow, MA degree in geography, Ph.D. in history (Institute of European Studies of the Jagiellonian University). Adiunkt (assoc. professor) at Pedagogical University of Cracow, Institute of Geography. His research interests are tied with regional problems and processes of socio-economic regionalization, with particular emphasis on the diversity of Europe, processes of European integration, historical conditions and application computer and statistical methods in the study of diversity of space.

Sławomir Dorocki, dr
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
sdorocki@up.krakow.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.16

Małgorzata Szelińska-Kukulak
Instytut Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Kraków, Polska
Józef Kukulak
Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu, Jarosław, Polska

Ochrona zabytków techniki transportowej w południowo-wschodniej Polsce

Streszczenie

Artykuł prezentuje aktualny stan i wykorzystanie zasobów zabytków techniki transportu w czterech województwach południowo-wschodniej Polski (małopolskim, podkarpackim, lubelskim i świętokrzyskim). Dokonano ich zinwentaryzowania w oparciu o materiały źródłowe, zestawienia w formie tabel, przestrzennego ujęcia na tematycznej mapie i opisu zasadniczych walorów w miejscach najbardziej zasobnych w zabytki. Z ich analizy wynika, że województwo małopolskie ma takich zabytków najwięcej (4 miejsce według krajowej ewidencji zabytków) i są one związane głównie z transportem kolejowym. Względnie mało jest ich w województwie świętokrzyskim (11 miejsce), ale za to, oprócz zabytków kolejowych, duży odsetek stanowią tam zabytki sztuki inżynierskiej. Wśród placówek muzealnych wyróżniają się dużymi zasobami zabytków muzea małopolskie (krakowskie Muzeum Inżynierii Miejskiej i Muzeum Lotnictwa Polskiego, szczucińskie Muzeum Drogownictwa i Skansen Taboru Kolejowego w Chabówce). Kursujące okresowo zabytkowe kolejki wąskotorowe są lokalnymi atrakcjami turystycznymi (bieszczadzka „Ciuchcia", przeworski „Pogórzanin", nałęczowska Nadwiślańska Kolejka Wąskotorowa, Starachowicka Kolej Wąskotorowa, świętokrzyska „Ciuchcia Express Ponidzie"). Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego z zakresu technicznego, w tym również zabytków transportu, może ożywić rozwój turystyki w słabiej dotąd wykorzystanych turystycznie rejonach omawianych województw. Wiele obiektów – świadectw dawnej techniki transportowej czeka jeszcze na objęcie ich ochroną.

Transport monuments protection in Southeastern Poland

Abstract

The article presents a contemporary state and usage of transport engineering monuments in four voivodeships of Southeastern Poland (Lesser Poland, Subcarpathian, Lublin and Świętokrzyskie voivodeships). The monuments were enumerated on the basis of source materials, tables, spatial depictions on thematic maps, as well as descriptions of their general values in the places richest in monuments. The analysis shows that Lesser Poland voivodeship is the richest one in monuments (4th place according to national evidence of monuments) and there are mostly connected with railway transport. The number of monuments is relatively low in Świętokrzyskie voivodeship (11 places), however, along with railway monuments, local monuments of engineering form a considerable percentage. Among the museums, Lesser Poland museums are distinctive, due to a large amount of monuments (Museum

of Municipal Engineering and Polish Aviation Museum in Cracow; Road Construction Museum in Szczucin; Railway Open-Air Museum in Chabówka). Periodically functioning narrow-gauge railways are also local tourism attractions ("Ciuchcia" in Bieszczady Mountains; "Pogórzanin" in Przeworsk; Vistula Narrow-gauge Railway in Nałęczów; Narrow-Gauge Railway in Starachowice; "Ciuchcia Express Ponidzie" in Świętokrzyskie). The usage of cultural heritage on the field of engineering, including transport monuments, might revive the development of tourism in some less developed regions of voivedships in question. Many objects, as evidences of old transport engineering, still awaits to be granted protection.

Słowa kluczowe: kolejnictwo; muzea techniki; ochrona zabytków; województwo małopolskie; województwo podkarpackie; województwo lubelskie; województwo świętokrzyskie; zabytki transportu

Key words: Lesser Poland Voivodeship; Lublin Voivodeship; monuments protection; railway; Subcarpathian Voivodeship; Świętokrzyskie Voivodeship; technology museums; transport monuments.

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Szelińska-Kukulak, M., Kukulak, J. (2016). Ochrona zabytków techniki transportowej w południowo-wschodniej Polsce. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.16

Wprowadzenie

Zabytki transportu stanowią integralną część dziedzictwa technicznego, a w szerszym znaczeniu – dziedzictwa kulturowego kraju. Potrzeba ochrony tych obiektów jest więc ważnym problemem dla lokalnych władz, wymagającym konkretnych działań w kierunku zabezpieczenia, konserwacji i udostępnienia zainteresowanym podmiotom dawnych obiektów techniki i środków transportu (Historia i ochrona…, 2002). Poznanie stanu posiadania takich obiektów, ich zinwentaryzowanie, poznanie historii ich powstania, budowy i funkcjonowania, ocena aktualnej jakości i potencjalnej przydatności do nowych funkcji wydaje się być zadaniem koniecznym do realizacji, tak przez zajmujących się historią komunikacji, jak i przez lokalne władze planujące zagospodarowanie posiadanego majątku natury transportowej (Rymaszewski, 2005; Łapa, 2009). Tak jest np. w przypadku obiektów transportu kolejowego i towarzyszącej mu infrastruktury. Ten rodzaj transportu, konsekwentnie w kraju modernizowany i szybko restrukturyzowany (Frąckowiak, 2016) sprawił, że wiele funkcjonujących do niedawna obiektów z tym transportem związanych, stało się już pamiątkami o uznanej wartości historycznej (Moczulski, 1998; Hydzik i in., 2012).

Celem niniejszego artykułu jest nie tylko sygnalizowanie istoty problemu ochrony zabytków transportu w południowo-wschodniej części Polski, ale także prezentacja stanu posiadania i ochrony takich zabytków na tym obszarze. Zakres przestrzenny badań dotyczy Małopolski i Podkarpacia w granicach administracyjnych województw małopolskiego i podkarpackiego, uwzględnia się też w opracowaniu obecność mniej licznych tego rodzaju zabytków w województwach świętokrzyskim i lubelskim. Takie ujęcie przestrzenne tematu pozwala na wykorzystanie w pracy danych statystycznych zawartych w opracowaniach regionalnych.

Przedmiotem badań na potrzeby artykułu były obiekty związane z transportem o trwałości i wartości historycznej. Scharakteryzowano głównie zabytki kolejnictwa, bowiem one stanowią grupę najliczniejszą. Zabytków z zakresu inżynierii budowlanej jest stosunkowo niewiele, a tych ściśle związanych z drogownictwem dotychczas

nie zarejestrowano w spisie zabytków nieruchomych – natomiast są obejmowane ochroną, obiekty związane z podróżowaniem drogami, przydrożne karczmy i zajazdy, a także, pozostające w ciągu drogi, bramy miejskie (Wągrowski, 2006).

Przy realizacji podjętego tematu dokonano przeglądu materiałów źródłowych (publikacje naukowe, monografie tematyczne, materiały konferencyjne, dane dokumentacyjne urzędów wojewódzkich, artykuły lokalnej prasy), dokonano selekcji zawartych tam treści i wybrano do prezentacji opisowej różnorodne pod względem przeznaczenia obiekty transportowe o wartości zabytkowej na wskazanym obszarze. Wykaz nieruchomych zabytków techniki z omawianych województw i ich udział w bilansie im podobnych w całej Polsce zestawiono tabelarycznie, a ich lokalizację zobrazowano na tematycznej mapie.

Istota problemu ochrony zabytków transportu w Polsce

Obiekty dziedzictwa kulturowego związane z gospodarczą działalnością człowieka w krajach zachodnioeuropejskich zaczęto obejmować ochroną od lat 70. XX wieku, przekształcać ich funkcje, udostępniać do zwiedzania. Pionierskie zasługi w tym zakresie ma Wielka Brytania, gdzie najwcześniej pojawiły się problemy z zagospodarowaniem opuszczonych obiektów poprzemysłowych związane z postępującą deindustrializacją. Wtenczas narodziła się idea ochrony niektórych z nich, m.in. sieci londyńskich kanałów żeglugi śródlądowej i doku portowego w Liverpoolu. W latach 80. XX w. podobne działania zaczęto prowadzić we Francji (zachowano m.in. paryski budynek dawnego dworca kolejowego d'Orsay – ob. Muzeum Sztuki), w Niemczech, Belgii i Holandii (Jędrysiak, 2011).

Także w Polsce stopniowo wzrastało zainteresowanie zabytkowymi obiektami techniki. Już w 1868 roku powstało w Krakowie Muzeum Techniczno-Przemysłowe, a następne we Lwowie i Warszawie (Jasiuk, 1988). Zasady związane z ochroną zabytków w Polsce, w tym zabytków techniki, określa Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, opublikowana w Dzienniku Ustaw Nr 162, poz. 1568 (Golat, 2004). Obecnie (2016 r.) trwają prace nad jej nowelizacją. Do chronionych zabytków budownictwa i techniki transportowej zaliczane są m.in. obiekty związane z transportem kolejowym (linie kolejowe i zespoły dworcowe oraz infrastruktura kolejowa), lądowym, rzecznym i morskim, a także obiekty natury inżynieryjnej (mosty, wiadukty, tunele) i obiekty hydrotechniczne (Turystyka w obiektach…, 2004; Barszcz, 2005; Dudek, 2005; Kronenberg, 2007; Orłowski, 2008). Promocją zabytków techniki zajmuje się założony w 1978 Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (TICCIH – The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage), do którego od 1988 roku należy także Polska. Zabytki techniki, także techniki transportowej i dzieła myśli inżynierskiej, wykorzystywane są w kształtowaniu przestrzeni przyrodniczo-kulturowej, stają się też coraz częściej atrakcyjnymi obiektami turystycznymi (Jasiuk, 1988; Moczulski, 1998; Szymalski, 2007; Orłowski, 2008; Rytel, Żalińska, 2007; Kruczek, Litwicka 2010; Wieja, Chmura, 2011; Szelinska-Kukulak, 2015).

Polska dysponuje dużymi zasobami ruchomych i nieruchomych zabytkowych obiektów techniki (Duda, Dyba, 1993; Golat, 2004; Dudek, 2005; Hydzik i in., 2012). Atrakcyjne pod wieloma względami zabytki natury przemysłowej w ogólnej liczbie

zabytków nieruchomych ujętych ewidencją (ok. 65 tys.) stanowią jednak niewielki udział (ok. 2,1 tys.), a zabytków techniki transportowej jest jeszcze dużo mniej (Turystyka w obiektach…, 2004; Jędrysiak, 2011).

Stan ilościowy i rozmieszczenie zabytków techniki

Rozmieszczenie zabytkowych obiektów techniki w Polsce jest nierównomierne. Są one zróżnicowane pod względem rodzaju, zależnym od specyfiki regionu, jego historii gospodarczej i warunków środowiska naturalnego. Różny jest ich stan zachowania i stopień wykorzystywania, niektóre są chronione, inne niestety jeszcze niszczeją. W krajowej ewidencji ruchomych zabytków techniki w Polsce (ryc. 1) wyróżniają się ich zasobami województwa mazowieckie i śląskie (ponad 1/3 ogólnej ich liczby). Cztery analizowane województwa Polski południowo-wschodniej (małopolskie, podkarpackie, lubelskie i świętokrzyskie) posiadają niewiele ponad 1/5 sumy krajowej, przy czym woj. świętokrzyskie (najmniej zasobne) ma ich dwukrotnie mniej niż woj. małopolskie.

Według danych Urzędu Statystycznego w Polsce działają 844 muzea, z tego w woj. małopolskim jest ich 116 (Urząd Statystyczny w Krakowie, Opracowanie sygnalne – Nr 9, lipiec 2015 r.). Z tej liczby na muzea techniki i nauki przypada ok. 5%, a muzeów związanych w techniką transportową jest jeszcze mniej, np. muzeów kolejnictwa jest w całej Polsce 18 (z tego w woj. małopolskim – jedno).

Zabytki transportu w poszczególnych województwach Polski południowo-wschodniej

Na terenie analizowanych województw zostało wpisanych do rejestru zabytków kilkadziesiąt obiektów związanych z transportem (ryc. 2). Wśród nich najliczniejszą grupę stanowią obiekty związane z kolejnictwem, jak zabytkowe zespoły zabudowy dworcowej i stacyjnej, m.in. budynki dworców kolejowych (Kraków, Wieliczka, Skawina, Tarnów, Nowy Sącz, Rabka Zdrój, Zakopane, Krosno, Przemyśl, Biała Podlaska, Dęblin, Wolica – wykorzystywane nadal zgodnie z ich pierwotną funkcją lub przeznaczone na inne, nowe cele), budynki administracyjne PKP, budki dróżnicze, wiaty peronowe, lokomotywownie, wieże ciśnień i żurawie do wodowania parowozów, bocznice kolejowe i inne elementy infrastruktury kolejowej (Białek, 2016). Interesującymi obiektami techniki transportowej są zabytkowe mosty. Ochroną obejmowane są także wiadukty, przepusty, nawierzchnie dróg oraz zabytki związane z lotnictwem (Dudek, 2005; Muzeum Sił Powietrznych…, 2006; Wągrowski, 2006).

Z placówek muzealnych południowo-wschodniej Polski, chroniących zabytki techniki transportowej, najbardziej znane znajdują się na terenie województwa małopolskiego i są to: Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie, Muzeum Lotnictwa Polskiego również w Krakowie, Skansen Taboru Kolejowego w Chabówce oraz Muzeum Drogownictwa w Szczucinie (obecnie Wydział Historii Drogownictwa Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad). W obrębie województwa podkarpackiego najcenniejsze są dwie zabytkowe kolejki wąskotorowe: Cisna – Komańcza oraz Przeworsk – Dynów (Kubejko, 2006; Rytel, Żalińska, 2007). Wąskotorowe kolejki

„retro" kursują też w woj. lubelskim (kolejka nałęczowska) i świętokrzyskim (kolejka „Ponidzie"). Poza wykorzystywanym zabytkowym taborem kolejowym (fot. 1), na ich trasach znajdują się zabytkowe stacje kolejowe, jak również inne obiekty i urządzenia związane z obsługą ruchu kolejowego.

W poniższych tabelach (tab. 1, 2, 3, 4) zestawiono objęte ochroną na terenie analizowanych województw nieruchome zabytki techniki transportowej.

Tab. 1. Wykaz zabytków nieruchomych techniki transportowej wpisanych do rejestru zabytków **– woj. małopolskie**

Lp. zgodna z numeracją na ryc. 1	Miasto	Zabytek	Rok/wiek powstania	Nr rejestru
1	SZCZUCIN	teren bazy transportowej	–	nr rej.: A-347 z 26.05.1992
2	SKAWINA	zespół zabudowy dworca PKP	XIX/XX	nr rej.: A-703 z 14.11.1995
3	KRAKÓW	bulwary wiślane (od mostu kolejowego – ul. Huculska, do ujścia rz. Rudawy) wraz z umocnieniami powodziowymi i mostem Retmańskim na rz. Wildze	1907–1961	nr rej.: A-1260/M z 13.06.2011
		dworzec PKP (dawny budynek)	1844–1847 i ok. 1880	nr rej.: A-704 z 12.07.1986
		zespół zajezdni tramwajowej przy ul. św. Wawrzyńca	1881–1928	nr rej.: A-680 z 30.09.1985
		zespół lotniska Rakowice-Czyżyny – zachodnia część	1912–1939	nr rej.: A-1106 z 20.09.2006
		hangar samolotowy, ul. Jana Pawła II 17	1929–1931	nr rej.: A-817 z 10.08.1989
		zespół hangaru lotniczego, ul. Stella-Sawickiego	1932–1935	nr rej.: A-1065 z 30.12.1997
		zespół koszar lotniczych i ułańskich, ul. Ułanów – Akacjowa – Cieślewskiego – Spadochroniarzy	1914–1925	nr rej.: A-167/M z 16.09.2008
		most kolejowy z murami oporowymi – ul. Lubicz	1897–1898	nr rej.: A-597 z 15.11.1977
		wiadukt kolejowy, ul. Grzegórzecka	1863	nr rej.: A-820 z 5.09.1989
		wiadukt forteczny, ul. Malczewskiego/Waszyngtona 2	poł. XIX	nr rej.: A-793 z 14.12.1988
		Kraków-Płaszów – zespół lokomotywowni	1883–1884	nr rej.: A-1264/M z 13.06.2011
4	NOWY SĄCZ	dworzec kolejowy	pocz. XX w.	nr rej.: A-653 z 19.12.1991
5	RABKA-ZDRÓJ	zespół dworca kolejowego, ul. Zakopiańska	–	nr rej.: A-712 z 17.12.1993
6	TARNÓW	dworzec główny PKP i wiaty peronowe	1906–1910	nr rej.: A-80 z 1.12.1975
		budynek strażnicy kolejowej, ul. Stanisława Kassali 5	–	A-1415/M z 28.08.2014

7	ZAKOPANE	dworzec kolejowy PKP	XIX/XX w., 1930	nr rej.: 698 z 7.06.1993
8	WIELICZKA	dworzec kolejowy, ul. Dembowskiego 57	1905	nr rej.: A-626 z 13.11.1990

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru zabytków nieruchomych Narodowego Instytutu Dziedzictwa – stan na 30 września 2016 r.

Tab. 2. Wykaz zabytków nieruchomych techniki transportowej wpisanych do rejestru zabytków **– woj. podkarpackie**

Lp. zgodna z numeracją na ryc. 1	Miejscowość	Zabytek	Rok/wiek powstania	Nr rejestru
9	KROSNO	d. dworzec kolejowy, ul. Kolejowa 29	po 1880	nr rej.: A-752 z 22.08.2003
10	KROSNO – SUCHODÓŁ	most kamienny na potoku Badoń	1892	nr rej.: A-125 z 5.11.1990
11	OLCHOWIEC	most kamienny nad potokiem Olchowczyk, w drodze do cerkwi	XIX w..	nr rej.: A-176 z 17.07.2007
12	IWONICZ-ZDRÓJ	most kamienny na potoku Iwonka, na skrzyżowaniu dróg do Iwonicza i Rogów	1782	nr rej.: A-158 z 28.07.1989
13	RZEPEDŹ	kolejka wąskotorowa: – linia bieszczadzkiej kolejki leśnej, – stacja i parowozownia, nr rej.: j.w.	1898–1947	nr rej.: A-284 z 28.11.1992
14	NOWY ŁUPKÓW	stacja i parowozownia kolejki bieszczadzkiej	1898–1947	nr rej.: A-284 z 28.11.1992 (dec.: Rzepedź – kolejka wąskotorowa)
15	BALNICA	stacje kolejki bieszczadzkiej	1898–1947	nr rej.: A-284 z 28.11.1992 (dec.: Rzepedź – kolejka wąskotorowa)
16	MIKÓW			
17	SMOLNIK			
18	WOLA MICHOWA			
19	DOŁŻYCA			
20	KALNICA			
21	PRZYSŁUP			
22	WETLINA			
23	ŻUBRACZE			
24	CISNA	stacja i parowozownia kolejki bieszczadzkiej	1898–1947	nr rej.: A-284 z 28.11.1992 (dec.: Rzepedź – kolejka wąskotorowa)
25	PRZEMYŚL	dworzec kolejowy, pl. Dąbrowszczaków 2	1858–1895	nr rej.: A-497 z 6.06.1983
26	PRZEMYŚL – BAKOŃCZYCE	zespół dworca kolejowego: – dworzec, – parowozownia, – budynek socjalny, – 2 wodociągowe wieże ciśnień	1875	nr rej.: A-465 z 31.10.1991

27	PRZEWORSK	linia kolejki wąskotorowej Przeworsk – Dynów, 6 mostów, nr rej.: j.w.	1890–1904	nr rej.: A-463 z 30.09.1991 (dec.: kolejka wąskotorowa Przeworsk – Dynów)
		zespół dworca kolei wąskotorowej Przeworsk Główny: – lokomotywownia, szach. – posterunek rewidentów, mur.-drewn. – magazyn, mur.-drewn. – dom mieszkalny, ul. Dynowska 22	XIX/XX w.	
28	DYNÓW	zespół dworca kolejki wąskotorowej: – dworzec – budynek zarządu kolejki, ob. dom mieszkalny	XIX/XX w.	nr rej.: A-463 z 30.09.1991 (dec.: kolejka wąskotorowa Przeworsk – Dynów)
29	BACHÓRZ	dworzec kolejki wąskotorowej,	XIX/XX w.	
30	HYŻNE, GM. SZKLARY	schronisko kolejowe, drewn., i tunel pod stacją Szklary,	XIX/XX w., 1890–1904	
31	JAWORNIK POLSKI	dworzec kolejki wąskotorowej, suszarnia piasku	XIX/XX w.	
32	MANASTERZ	dworzec kolejki wąskotorowej, magazyn		
33	ZAGÓRZE	przystanek kolejki wąskotorowej, drewn.		
34	KAŃCZUGA	dworzec kolejki wąskotorowej, wieża ciśnień i magazyn		
35	KRZECZOWICE	dworzec kolejki wąskotorowej		

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru zabytków nieruchomych Narodowego Instytutu Dziedzictwa – stan na 30 września 2016 r.

Tab. 3. Wykaz zabytków nieruchomych techniki transportowej wpisanych do rejestru zabytków **– woj. lubelskie**

Lp. zgodna z numeracją na ryc. 1	Miejscowość	Zabytek	Rok/wiek powstania	Nr rejestru
36	BIAŁA PODLASKA	zespół dworca kolejowego: – dworzec kolejowy, – budynek administracyjny, ul. Kościuszki 13a – wieża ciśnień – dom naczelnika, ul. Kościuszki 11a – dom, ul. Kościuszki 11b – dom, ul. Stacyjna 5 – dom, ul. Stacyjna 11 – parowozownia, ob. Miejski Dom Kultury, ul. Stacyjna 9	 1867–1868, 1928 1905 1928 1900 1921 1905 pocz. XX pocz. XX	nr rej.: A/771 z 22.05.1998:
37	LUBLIN	hangar lotniczy, ul. Wrońska 2	1923	nr rej.: A/186 z 29.06.2006
		most na rzece Bystrzycy, ul. Zamojska	1925–28	nr rej.: A/956 z 31.12.1987
		wiadukt kolejowy nad ul. Kunickiego		nr rej.: A/902 z 31.07.2008

38	ŁUKÓW	dworzec kolejowy	k. XIX w.	nr rej.: A-109 z 7.09.1976
39	NAŁĘCZÓW	Nałęczowska Kolej Dojazdowa, wąskotorowa: torowisko z torami i dojazdami, mostami (10) i wiaduktami (2) oraz urządzenia (5 semaforów i 1 waga) – stacje kolejowe: → KARCZMISKA – dworzec, drewn., – budynek administracyjny, drewn. – kuźnia, – parowozownia, ob. Warsztaty, – dom mieszkalny, drewn., → OPOLE LUBELSKIE Drew, ob. dom → ROZALIN → PONIATOWA	1893–1916 1918 1923 1927 1918 1936 1953	nr rej. A/10 z 28.12.2001
40	SADURKI	zespół stacji kolejowej: – dworzec, drewn. – wieża ciśnień – dom, drewn. – budynek ładowni, mur.-drewn. – bagażownia – 4 piwnice – 2 szopy z obórkami – 2 szalety	1875–1876	nr rej.: A/831 z 4.11.1981
41	DĘBLIN	zespół budynków kolejowych, ul. Dworcowa: – dworzec, mur.-drewn. – budynek mieszkalno-administracyjny „Belweder”, ul. Kolejowa 16 – budynek mieszkalno-administracyjny (apteka), ul. Dworcowa 11 – wieża ciśnień, ul. Dworcowa – dom, ul. Dworcowa 1, drewn. – dom, ul. Dworcowa 3, drewn. – dom, ul. Dworcowa 5 – dom, ul. Dworcowa 7 – dom, ul. Dworcowa 13, drewn. – dom, ul. Dworcowa 15 – dom, ul. Dworcowa 17 – dom, ul. Dworcowa 23 – żuraw wodny	k. XIX–XX w.	nr rej.: A/1093/1-13 z 10.03.1994
42	MINKOWICE	dworzec kolejowy, drewn.	1 ćw. XX w.	nr rej.: A/981 z 30.08.1989

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru zabytków nieruchomych Narodowego Instytutu Dziedzictwa – stan na 30 września 2016 r.

Tab. 4. Wykaz zabytków nieruchomych techniki transportowej wpisanych do rejestru zabytków **– woj. świętokrzyskie**

Lp. zgodna z numeracją na ryc. 1	Miejscowość	Zabytek	Rok/wiek powstania	Nr rejestru
43	JĘDRZEJÓW	Jędrzejowska Kolej Dojazdowa (wąskotorowa): – torowisko z obiektami inżynierskimi na odcinku Jędrzejów – Umianowice – Pińczów i Umianowice – Sędziejowice – budynki stacyjne: – stacja, drewn., i wieża ciśnień w UMIANOWICACH (gm. Kije, pow. Pińczów) – stacja, drewn.,/mur., w HAJDASZKU (gm. Kije, pow. Pińczów) – stacja, w SĘDZIEJOWICACH (gm. Chmielnik, pow. Kielce) – stacja, w PIŃCZOWIE (pow. Pińczów) – stacja, drewn., w KONIECMOSTACH (gm. Wiślica, pow. Busko)	1915–1930	nr rej.: A-1185/1-5 z 20.02.1995
		budynki zaplecza technicznego na stacji Jędrzejów Osob. Wąsk.: 2 hale napraw wagonów, kuźnia i odlewnia	1920–1938	nr rej.: A-100 z 20.02.1995
44	WOLICA	zespół dworca kolejowego: – dworzec kolejowy – dom mieszk., ul. Szkolna 31	1883–1885	rej.: A.270/1-2 z 10.12.1998
45	BRODY	urządzenia hydrotechniczne z tamą i przepustem		nr rej.: A.801/1-2 z 15.06.1967 i z 1.12.1956
46	STARACHOWICE	Starachowicka Kolej Dojazdowa	2 poł. XIX w. – 1950	nr rej.: A.827 z 14.02.1995
47	STARACHOWICE – MICHAŁÓW	urządzenia hydrotechniczne – tama i przepust	2 poł. XIX w.	nr rej.: A.825 z 6.09.1971

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru zabytków nieruchomych Narodowego Instytutu Dziedzictwa – stan na 30 września 2016 r.

Charakterystyka najbardziej atrakcyjnych zabytków techniki transportowej

Większość państwowych placówek muzealnych związanych z ochroną zabytków techniki transportowej działa w województwie małopolskim (Szelińska-Kukulak, 2015). Są to: Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie i Muzeum Lotnictwa Polskiego również w Krakowie; w Szczucinie (powiat dąbrowski) działa Muzeum Drogownictwa (obecnie Wydział Historii Drogownictwa Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad); w Chabówce (koło Rabki) urządzono Skansen Taboru Kolejowego. Pojedyncze muzea, działające dzięki staraniom Nadleśnictw, wyższych

uczelni i wspierane przez różne fundacje, znajdują się w województwie podkarpackim (Muzeum Kolejnictwa w Nowym Łupkowie, Bieszczadzkie Muzeum Kolejnictwa w Majdanie) i lubelskim (Skansen Kolei Leśnej w Janowie Lubelskim, Muzeum Sił Powietrznych w Dęblinie). Działa również kilka prywatnych kolekcji tematycznych, np. motocykli, rowerów, samochodów (m.in. w miejscowości Gołąb k. Puław, w Świdniku i koło Buska Zdrój). Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę wymienionych powyżej muzeów i czynnych zabytkowych kolejek wąskotorowych.

Krakowskie **Muzeum Inżynierii Miejskiej** na pomieszczenie swoich zbiorów wykorzystało zabytkowe hale najstarszej krakowskiej zajezdni tramwajowej przy ul. św. Wawrzyńca – unikatu na skalę europejską jako jedyny zachowany niemal w całości zespół zajezdni, dokumentujący ciągłość rozwoju komunikacji miejskiej od tramwaju konnego, poprzez tramwaj elektryczny wąsko- i normalnotorowy (fot. 1). Budynki wznoszone były pod koniec XIX i w początkach XX wieku. Oprócz środków miejskiego transportu zbiorowego, w muzeum zgromadzono bogatą kolekcję motocykli i samochodów osobowych polskiej produkcji (Kruczek, Litwicka, 2010).

Muzeum działa od 1998 roku. Konsekwentnie, rok po roku, odrestaurowywano kolejne budynki i przystosowywano do nowej funkcji. Obecnie jest to jedna z najbardziej nowoczesnych palcówek muzealnych w kraju, prowadząca także działalność edukacyjną – cieszące się wielką popularnością lekcje muzealne, zarówno w samym muzeum, jak w Ogrodzie Doświadczeń im. Stanisława Lema, gdzie dzięki interaktywnym doświadczeniom z zakresu akustyki, mechaniki, hydrostatyki i optyki można, poprzez zabawę, poznawać prawa fizyki. Oprócz stałej ekspozycji muzealnej (prezentowanej w działach: Historia komunikacji zbiorowej w Krakowie; Dzieje polskiej motoryzacji; Inżynieria miejska; Techniki odtwarzania dźwięku i obrazu; Techniki gospodarstwa domowego; Techniki biurowe; Rzemiosło i przemysł; Instrumenty pomiarowe) zorganizowano wystawy stałe: Inżynieryjny portret miasta, Wokół koła, Tramwaje na Wawrzyńca, Drukarstwo Krakowskie XV–XX wiek – jako że Kraków był kolebką drukarstwa w Polsce, a także wystawy czasowe.

Muzeum Inżynierii Miejskiej wraz z Wydziałem Promocji i Turystyki Urzędu Miasta Krakowa przygotowało i oznakowało otwarty w 2006 r. **Krakowski Szlak Techniki** – miejski szlak dziedzictwa przemysłowego. Było to pierwszy tego typu szlak w Polsce, łączący 16 budowli lub zespołów budowlanych z XIX i XX w., o wyjątkowych walorach historycznych i architektonicznych. Na szlaku znajdują się obiekty związane z historią transportu: Stacja Kolejowa Kraków z eklektycznym budynkiem dworca kolejowego (fot. 2), uważanego za jeden z najpiękniejszych i najnowocześniejszych dworców monarchii austriackiej; wiadukt kolejowy nad ul. Lubicz – pierwsze w Krakowie cywilne, dwupoziomowe skrzyżowanie; most kolejowy nad starym korytem Wisły, dziś nad ulicą Grzegórzecką (fot. 3) – jeden z najstarszych zachowanych krakowskich mostów na linii kolejowej Kraków – Lwów, zastąpił stojący w tym miejscu wcześniej most drewniany; przepust drogowy na ul. Miodowej z 1855 r.; najstarsza krakowska zajezdnia tramwajowa przy zbiegu ulic św. Wawrzyńca i Gazowej; przyczółki Mostu Podgórskiego – pierwszego w Krakowie i Podgórzu mostu (1844–1850) na Wiśle o stałych, murowanych filarach postawionych w nurcie rzeki (istniał do 1925 r.); Most Piłsudskiego otwarty w 1933 roku; bulwary wiślane z pocz. XX w., które miały być elementem zabezpieczenia przeciwpowodziowego miast Krakowa i Podgórza, (będących do 1915 r. niezależnymi organizmami miejskimi), a jednocześnie stanowić miały

element kanału Dunaj – Odra – Wisła – Dniestr, jednej z najambitniejszych inwestycji monarchii habsburskiej, podjętych na początku XX w.

Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie powstało na terenie jednego z najstarszych lotnisk europejskich i pierwszego lotniska w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., na dawnych Błoniach Rakowickich, które funkcjonowało do roku 1963. W historycznym krajobrazie będzie tu istniał Lotniczy Park Kulturowy (Jasiuk, 1988). W działającym od lat 60. XX wieku Muzeum, w 2010 r. otwarto nowy, czterokondygnacyjny Gmach Główny, jeden z najnowocześniejszych obiektów muzealnych w Polsce i w Europie, z bogatą ekspozycją m.in. samolotów i silników lotniczych. Zbiory wzbogaca ekspozycja plenerowa. Placówka poza funkcją muzealną, pełni rolę edukacyjną i naukową. To także miejsce organizowanego co roku Małopolskiego Pikniku Lotniczego.

Działające od 1982 roku **Muzeum Drogownictwa w Szczucinie**, w 1992 roku zostało wpisane do rejestru zabytków. Placówka, unikatowa w skali europejskiej, od początku swego istnienia stosowała nowatorskie sposoby prezentacji bogatych zbiorów związanych z historią i rozwojem drogownictwa w Polsce. Ekspozycja wewnętrzna – w budynku i zewnętrzna – na spiralnej alei długości 1,5 km, prezentuje bogate zbiory maszyn i urządzeń stosowanych przy budowie i utrzymaniu dróg i mostów, zbiór znaków drogowych, słupów kilometrowych i urządzeń pomiarowych oraz dokumentów i pamiątek po ludziach związanych z drogownictwem. Główną bryłę muzeum stanowią dwie wieże spięte łukowym przęsłem, na którym urządzono wiszący ogród. Wzdłuż alei znajdują się stanowiska prezentujące w sposób poglądowy, chronologicznie, drogi i ich przekroje od czasów historycznych (od drogi kreteńskiej) po współczesne.

Skansen Taboru Kolejowego urządzony został na terenie dawnej parowozowni w Chabówce (Panasiewicz, 2007). Posiada jedną z najciekawszych i największych kolekcji eksponatów związanych z historią kolejnictwa na ziemiach polskich. Na kilku torach zgromadzono stare, wycofane z ruchu parowozy, a także urządzenia do dostarczania węgla i wody oraz oczyszczenia paleniska, lokomotywy elektryczne i spalinowe, wagony i tabor specjalny. Czynna jest także wystawa dotycząca historii kolei w tym rejonie. Skansen, poza zwiedzaniem, oferuje wycieczki pociągiem retro, a nawet wynajęcie pociągu retro dla własnych potrzeb.

Na terenie województwa podkarpackiego równie cennymi zabytkami techniki transportowej są: wąskotorowa kolejka kursująca między Balnicą, Majdanem a Przysłupem w Bieszczadach i z Przeworska do Dynowa na Pogórzu Dynowskim, muzeum kolejnictwa w Nowym Łupkowie, a także podziemny schron kolejowy w Strzyżowie i najdłuższy w Europie tunel kolei wąskotorowej w Szklarach.

Bieszczadzka Kolejka Wąskotorowa (Bieszczadzka „Ciuchcia") jest jedyną z licznych niegdyś kolejek leśnych we wschodniej części Karpat, która przetrwała do dziś. Historia jej funkcjonowania trwa od 1898 r., z krótkimi przerwami w czasie obu wojen światowych i lat 1991–1997 (Świerzewski, 1972; Stachyrak, 2005). Służyła dawniej głównie do transportu drewna. Jej szlak był stosunkowo długi (104 km torów) – od Nowego Łupkowa aż po Moczarne powyżej Wetliny, z odgałęzieniami do czynnych niegdyś tartaków (Rygiel, 1995). Nie wszystkie jej odcinki były czynne stale. Główna jej stacja była w Majdanie koło Cisnej (fot. 4). Dzisiejszy szlak kolejki, po zniszczeniach wojennych, zrekonstruowano w latach 1954–1964 (Kubejko, 2006; Szymalski, 2007). Obecnie kolejka pełni na krótkich trasach już tylko funkcję

turystyczną, a w odremontowanym budynku stacji w Majdanie znajduje się izba muzealna z eksponatami kolejnictwa. W składzie taboru kolejowego są m.in. zabytkowe parowozy i lokomotywy spalinowe.

Wąskotorowa **kolejka z Przeworska do Bachórza-Dynowa** (zwana „Pogórzanin") była budowana w latach 1900–1904. Uruchomiono ją na potrzeby przewozu miejscowych płodów rolnych, głównie buraków do cukrowni „Przeworsk". Funkcjonowała regularnie do roku 1986, obecnie wozi sezonowo tylko turystów (Popkowicz, 2006; Szymalski, 2007; Rytel, Żalińska, 2007). Od 1991 jest w rejestrze zabytków. Trasa kolejki ma 46 km długości, na jej atrakcyjnym krajobrazowo szlaku przez Pogórze Dynowskie jest 13 miejscowości, kilka mostów stalowych i jeden kamienny, tunel blisko stacji Szklary (602 m długości – w Polsce jedyny na kolejach wąskotorowych), zachowane są wzdłuż trasy budynki stacyjne i mieszkalne, drewniane schronisko kolejowe, parowozownia zwrotna w Dynowie i warsztaty w Przeworsku (Rytel, Żalińska, 2007). Zabytkowy parowóz stoi na stacji w Przeworsku (fot. 5), podobnie jak w Dynowie, gdzie urządzono skansen techniki kolejowej (Gosztyła, 1966).

W województwie lubelskim zabytkami techniki transportu kolejowego są m.in. eksponaty zgromadzone w **Skansenie Kolei Leśnej w Janowie Lubelskim** i sieć Nadwiślańskiej Kolejki Wąskotorowej w rejonie Nałęczowa (Szymalski, 2007). Pierwsze z nich jest formą muzeum, które zostało otwarte w 2000 roku i gromadzi pamiątki związane z funkcjonowaniem w latach 1941–1994 kolei leśnej pomiędzy Biłgorajem a Lipą w Lasach Janowskich. W skansenie eksponowane są przede wszystkim dwie lokomotywy i wagony o różnym przeznaczeniu.

Nadwiślańska Kolej Wąskotorowa jest nadal czynna, jako jedyna tego typu w województwie. Stacja centralna kolejki znajduje się w Karczmiskach Pierwszych, a w Nałęczowie kolejka wąskotorowa ma połączenie z koleją normalnotorową. Szlak kolejki ma ponad 50 km długości, jest rozgałęziony – z odnogami do Opola Lubelskiego i Poniatowej, pociągi zatrzymują się na 11 stacjach kolejowych. Początki jej funkcjonowania sięgają schyłku XIX – początku XX w., a wiążą się z obsługą lokalnej cukrowni i dowozem towarów nad Wisłę (Nałęczowska Kolej Wąskotorowa, 2016). Przewoziła potem pasażerów, a ostatnio wozi jedynie turystów. Cztery lokomotywy spalinowe kursują w sezonie letnim na trasie Polanówka – Karczmiska – Opole Lubelskie/Poniatowa.

Muzeum Sił Powietrznych w Dęblinie zostało otwarte w 2011 roku i posiada zabytki zgromadzone przez Wyższą Szkołę Oficerska Sił Powietrznych w Dęblinie. Są to eksponaty z różnego okresu związane z dziejami oręża polskiego w zakresie sił powietrznych. Atrakcyjną częścią muzeum jest plenerowa kolekcja samolotów, śmigłowców, rakiet przeciwlotniczych i sprzętu lokacyjnego. Muzeum w ramach swojej działalności prowadzi badania nad pozyskiwanymi eksponatów i prace renowacyjne sprzętu lotniczego, a równocześnie przybliża go zwiedzającym poprzez tematyczne wydawnictwa i tworzenie wystaw w działach historyczno-naukowym i edukacyjnym (Muzeum Sił Powietrznych…, 2006).

Koło Puław w miejscowości Gołąb znajduje się prywatne **Muzeum Nietypowych Rowerów** działające od 1987 roku. Można w nim nie tylko obejrzeć, ale i wypróbować, nietypowe eksponaty, jak np. rowery cyrkowe. Prowadzone są w nim również tematyczne lekcje i zajęcia dla młodzieży szkolnej i dzieci.

W województwie świętokrzyskim kursują dwie zabytkowe kolejki wąskotorowe: starachowicka i świętokrzyska (Wągrowski, 2006). Pierwsza z nich – **Starachowicka**

Kolej Wąskotorowa – została uruchomiona w 1950 roku na potrzeby transportu pasażerskiego i towarowego (Jasiuk, 1988). Jej trasa ma 20 km długości pomiędzy Starachowicami a Iłżą. Obecnie w eksploatacji są dwa jej odcinki (12 km): początkowy: Starachowice Wschodnie Wąskotorowe (z lokomotywownią) – Lipie i końcowy: Iłża – Marcule, środkowy odcinek szlaku został częściowo rozebrany.

Świętokrzyska Kolej Dojazdowa („Ciuchcia Express Ponidzie") powstała w 1917 roku. Jej trasa (ok. 30 km długości) przebiega po Płaskowyżu Jędrzejowskim i Doliną Nidy z Jędrzejowa do Pińczowa, z odgałęzieniem w Umianowicach do Hajdaszka, Stawian Pinczowskich i Sędziejowic. Koło wsi Wygoda przecina linię szerokotorową przebiegając tam po wiadukcie (Kurowska-Ciechańska, Ciechański, 2007). Po zawieszeniu regularnego ruchu pasażerskiego (1987 r.) i towarowego (1993 r.) odbywa się nią jedynie ruch turystyczny (sezonowo i na specjalne zamówienie) (Jasiuk, 1988; Jędrzejowska Kolej Dojazdowa, 2016). Wykreślono z rejestru zabytków (2009 r.) dwa jej odcinki: Pińczów – Wiślica i Sędziejowice – Raków Opatowski. Po trasie kursują zabytkowe wagoniki i spalinowa lokomotywa.

Wszystkie opisane powyżej i objęte ochroną obiekty związane z transportem są trwałym elementem krajobrazu kulturowego analizowanych województw Małopolski i Podkarpacia.

Instytucje powołane do ochrony zabytków

Wyszukiwaniem, ewidencjonowaniem, zabezpieczeniem oraz staraniami zmierzającymi do objęcia obiektu wartego zachowania ochroną, zajmuje się wiele organizacji. Poza powołanymi do ochrony zabytków instytucjami państwowymi, są to także **pasjonaci,** osoby organizujące np. prywatne muzea środków transportu – motocykli, samochodów, uczestniczący w imprezach branżowych, podejmujący trud uruchomienia starych pojazdów, osoby zrzeszone w różnych organizacjach (Rymaszewki, 2005). Jedną z nich jest **Krajowy Klub Miłośników Historii i Zabytków Transportu** przy Stowarzyszeniu Inżynierów i Techników Komunikacji RP, który od wielu lat organizuje seminaria i konferencje o tej tematyce, prowadzi też działalność wydawniczą i popularyzatorską (Hydzik i in., 2012).

Nowosądeckie Stowarzyszenie Miłośników Kolei postawiło sobie za cel promocję atrakcji turystycznych oraz dziedzictwa historii kolei w Małopolsce, realizując projekt „Małopolskie Szlaki Turystyki Kolejowej" poprzez organizację przejazdów historycznym taborem kolejowym ze Skansenu Taboru Kolejowego w Chabówce. Prowadzi też w Nowym Sączu społeczne muzeum – Izbę Tradycji Kolejarzy Węzła Sądeckiego.

Stowarzyszenie Sympatyków Zabytkowej Jędrzejowskiej Kolejki Dojazdowej, założone w 1998 r. dla ocalenia jej od zapomnienia, jest od 2011 r. operatorem Starachowickiej Kolei Wąskotorowej (wcześniej znanej jako Jędrzejowska Kolejka Dojazdowa).

Powoływane są też fundacje, których zadaniem jest ochrona, konserwacja i wykorzystanie istniejących obiektów transportu, jak np. **Fundacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej**, dzięki której w 1997 roku wznowiono ruch pasażerski na trasie tej kolejki.

Część z wymienionych na terenie woj. małopolskiego obiektów, a także inne związane z transportem, znalazły się na trasach proponowanych w ramach konkursu „Małopolska Gościnna" edycja 2002 r., organizowanego przez Zarząd Województwa Małopolskiego (Urząd Marszałkowski). Wśród 6 małopolskich szlaków techniki, będących propozycją dla turystów zmotoryzowanych, w ramach programu „**Małopolskie szlaki techniki. Obiekty i osobliwości techniki w krajobrazie kulturowym regionu**", znalazły się dwa szlaki komunikacyjne: północno-zachodni (203 km) i południowo-wschodni (345 km) (Pochwała, [2003]).

Dyskusja wyników i wnioski

Stan posiadania zabytkowych obiektów techniki podlegających ochronie w analizowanych województwach jest zróżnicowany, jest on największy w województwie małopolskim (4 miejsce według krajowej ewidencji zabytków), najmniejszy w świętokrzyskim (11 miejsce). Ma to uwarunkowania historyczno-gospodarcze (Rymaszewski, 2005; Frąckowiak, 2016), jakkolwiek łączy się z tym również dzisiejsza aktywność instytucji powołanych do ochrony zabytków, a także wielu organizacji, fundacji i indywidualnych pasjonatów organizujących prywatne muzea oraz organizatorów turystyki. Ochrona zabytków techniki transportu jest priorytetowym kierunkiem działalności wielu instytucji i organizacji, m.in. ogólnopolskiego Klubu Miłośników Historii i Zabytków Transportu Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej, którego zarząd ma siedzibę przy Oddziale Krakowskim SITK RP (Historia i ochrona…, 2002; Zabytkowe obiekty techniki…, 2005; Zabytki transportu…, 2005; Technika w transporcie…, 2007).

Wiele cennych obiektów techniki transportowej pozostaje jeszcze poza rejestrem zabytków. Przyznanie dawnym obiektom techniki rangi zabytków i uwypuklenie ich wartości kulturowych przyczyniło się do powstania tzw. „turystyki kulturowej dziedzictwa przemysłowego" (Kruczek, Litwicka 2010). Wykorzystanie zabytków techniki, w tym techniki transportowej, może bowiem ożywić lub spotęgować rozwój turystyki w rejonach słabiej dotąd wykorzystanych turystycznie (Janczykowski, 2007). W ostatnich latach wzrasta liczba turystów indywidualnych i grup wycieczkowych zainteresowanych zabytkami techniki (Jędrysiak, 2011). Tym bardziej więc wzrasta potrzeba przeprowadzenia szczegółowej inwentaryzacji dawnych obiektów o funkcji transportowej, dokonania ich selekcji pod względem wartości historyczno-technicznej oraz oszacowania kosztów ich konserwacji i wskazania możliwości przeznaczenia do odpowiedniego zagospodarowania turystycznego.

Literatura

Barszcz, M. (2005). Koleje wąskotorowe w turystyce. *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, nr 74 (zeszyt 125): Zabytki transportu – Potencjał kulturowy i turystyczny, 11–31.

Białek, J. (2016). To będzie dworzec dla podróżnych i muzyków. *Dziennik Polski*, 21.X.2016, B6.

Duda, J., Dyba, O. (1993). Zabytki techniki na terenie Krakowa i województwa krakowskiego. *Zeszyty Naukowo-Techniczne Oddziału Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji w Krakowie. Studia – Materiały – Informacje*, z. 26: Ochrona zabytków techniki, przemysłu i sztuki inżynierskiej, 37–55.

Dudek, M. (2005). Próba klasyfikacji zabytków w transporcie. *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, nr 74 (zeszyt 125): Zabytki transportu – Potencjał kulturowy i turystyczny, 33–43.

Frąckowiak M., 2016. *Kolejnictwo polskie*. Bydgoszcz: Wydawca Quixe Media Sp. z o.o.

Golat, R. (2004). *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz.* Kraków: Zakamycze.

Gosztyła, M. (1996). Komunikacyjne zabytki Ziemi Przemyskiej i Przeworskiej. *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, nr 14 (48): Rozwój komunikacji a ochrona dziedzictwa kulturowego, 61–66.

Historia i ochrona zabytków w transporcie (2002). *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, nr 51 (100).

Hydzik, J., Schwertner, D., Żurowska, J. (red.) (2012). *Wybrane zagadnienia historii zabytków transportu.* Kraków: Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Komunikacji Odział w Krakowie.

Janczykowski, J. (2007). Krakowskie zabytki postindustrialne – kłopot czy szansa? *Wiadomości Konserwatorskie*, 22, 102–105.

Jasiuk, J. (1988). Drogi rozwoju polskich muzeów techniki. W: *Zabytki techniki w programie krajoznawczym PTTK, Materiały z Sejmiku Krajoznawczego Sielpia Wielka 7–10.04.1988*. Kielce: Zarząd Wojewódzki PTTK.

Jędrysiak, T. (2011). Turystyka kulturowa w obiektach poprzemysłowych – zagadnienia ogólne. *Turystyka Kulturowa*, 6.

Jędrzejowska Kolej Dojazdowa. http://www.expres-ponidzie.k-ow.onet/ (dostęp: 30.09.2016).

Kronenberg, M. (2007). Turystyka dziedzictwa przemysłowego – próba sprecyzowania terminologii. W: T. Burzyński (red.), *Dziedzictwo przemysłowe jako strategia rozwoju innowacyjnej gospodarki*, IV Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna, Zabrze, 6–7.09.2007. Katowice: Materiały GWSH.

Kruczek, Z., Litwicka, P. (2010). Ocena atrakcyjności turystycznej Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie. W: D. Orłowski, E. Puchnarewicz (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*. Warszawa: Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych.

Kubejko, E. (2006). Sieć kolejowa w Karpatach Wschodnich. W: R. Fedan, Z. Makieła (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki Karpat Wschodnich.* Przeworsk: Urząd Miasta Przeworska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Przeworskie Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Gospodarczych, 215–223.

Kurowska-Ciechańska, J., Ciechański, A. (2007). *Koleje*. Warszawa: Wyd. Carta Blanca.

Łapa, E. (2009). Życie po życiu, czyli adaptacje obiektów poprzemysłowych w Krakowie. *Krakowski Rynek Nieruchomości*, 20.

Moczulski, M. (1998). Ochrona zabytków kolejnictwa na terenie Polski. W: *Społeczna Opieka nad zabytkami*, t. III. Warszawa: Oddział PTTK Warszawa-Śródmieście, 29–38.

Muzeum Sił Powietrznych w Dęblinie (2006). W: *Lubelskie atrakcje turystyczne*. Dęblin: Informator turystyczny.

Nałęczowska Kolej Wąskotorowa. *Gazeta Nałęczowska*, 2013 (12). Pozyskano z: http://www.naleczow.com.pl/gazeta/index.php?id=archiwum.

Orłowski, B. (2008). *Fenomen turystyki industrialnej*. Pułtusk–Ciechanów: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Region–Polityka–Promocja, 6.

Panasiewicz, M. (2007). *Od ogrzewalni do Skansenu czyli Dzieje Parowozowni w Chabówce.* Nowy Ratg: Prochem.

Pochwala, S. (2003). *Małopolskie Szlaki Techniki*. Kraków: Małopolskie Forum Edukacji Europejskiej.

Popkiewicz, M. (2006). Atrakcyjność turystyczna Przeworskiej Kolejki Wąskotorowej. W: R. Fedan, Z. Makieła (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki Karpat Wschodnich*. Przeworsk: Urząd Miasta Przeworska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Przeworskie Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Gospodarczych, 215–223.

Rygiel, Z. (1995). Bieszczadzkie kolejki leśne. *Las Polski*, 22.

Rymaszewski, B. (2005). *Polska Ochrona Zabytków.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Rytel, K., Żalińska, M. (2007). Turyści na tory! *Zielone Światło*. *Biuletyn Centrum zrównoważonego Transportu*, 11.

Stachyrak, J. (2005). *Kolejką przyjaźni przez Karpaty*. Krosno–Majdan: Fundacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej.

Szelińska-Kukulak, M. (2015). Monuments of Technology as Objects of Industrial Tourism in Poland, with Particular Emphasis on Malopolska Region. W: *Natural and cultural heritage: interdisciplinary researches, preservation and development*. Sankt-Petersburg, Russia: Herzen State Pedagogical University of Russia, 319–330.

Szymalski, W. (2007). Kolejowe atrakcje turystyczne. *Zielone Światło*. *Biuletyn Centrum zrównoważonego Transportu*, 11.

Świerzewski, Z. (1972). *Kolejki leśne – wczoraj – dziś – jutro*. Warszawa.

Technika w transporcie. Historia i Zabytki (2007). *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, 81 (135).

Turystyka w obiektach poprzemysłowych (2004). Warszawa: Polska Organizacja turystyczna.

Wągrowski T., (2006). *Komunikacja lądowa w krajobrazie kulturowym krainy świętokrzyskiej.* Kielce: Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Kielcach; SITK RP Oddział w Kielcach.

Wieja, T., Chmura, J. (2011). Krakowski szlak techniki – pierwsza postindustrialna miejska trasa turystyczna w Polsce. *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 2(39), 173–189.

Zabytki transportu – potencjał kulturowy i turystyczny (2005). *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, 74 (125).

Zabytkowe obiekty techniki transportowej (2005). *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie*, seria: materiały konferencyjne, 71 (122).

Fot. 1. Dawna zajezdnia tramwajowa, obecnie obiekt Krakowskiego Muzeum Inżynierii Miejskiej (fot. J. Kukulak)

Fot. 2. Budynek dawnego dworca kolejowego Kraków Główny (fot. J. Kukulak)

Fot. 3. Kraków – wiadukt kolejowy przy ul. Grzegórzeckiej, dawny most nad starym korytem Wisły (fot. J. Kukulak)

Fot. 4. Stary tabor kolejki wąskotorowej w Majdanie (fot. J. Kukulak)

Fot. 5. Przeworsk – zabytkowa lokomotywa kolejki wąskotorowej „Pogórzanin" (fot. J. Kukulak)

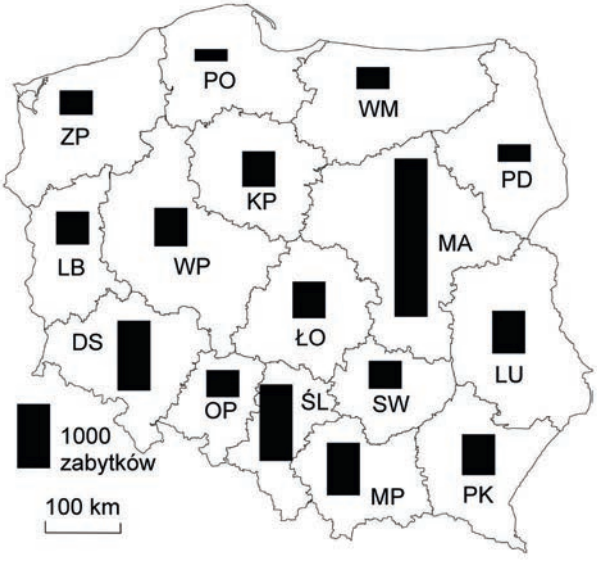

Objaśnienia:
DS – województwo dolnośląskie
KP – kujawsko-pomorskie
LU – lubelskie
ŁO – łódzkie
LU – lubuskie
MP – małopolskie
MA – mazowieckie
OP – opolskie
PK – podkarpackie
PD – podlaskie
PO – pomorskie
ŚL – śląskie
SW – świętokrzyskie
WM – warmińsko-mazurskie
WP – wielkopolskie
ZP – zachodniopomorskie

Ryc. 1. Ruchome zabytki techniki w Polsce wg krajowej ewidencji zabytków.
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2014–2017*. Załącznik do uchwały Nr LI/822/14 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 maja 2014 r.

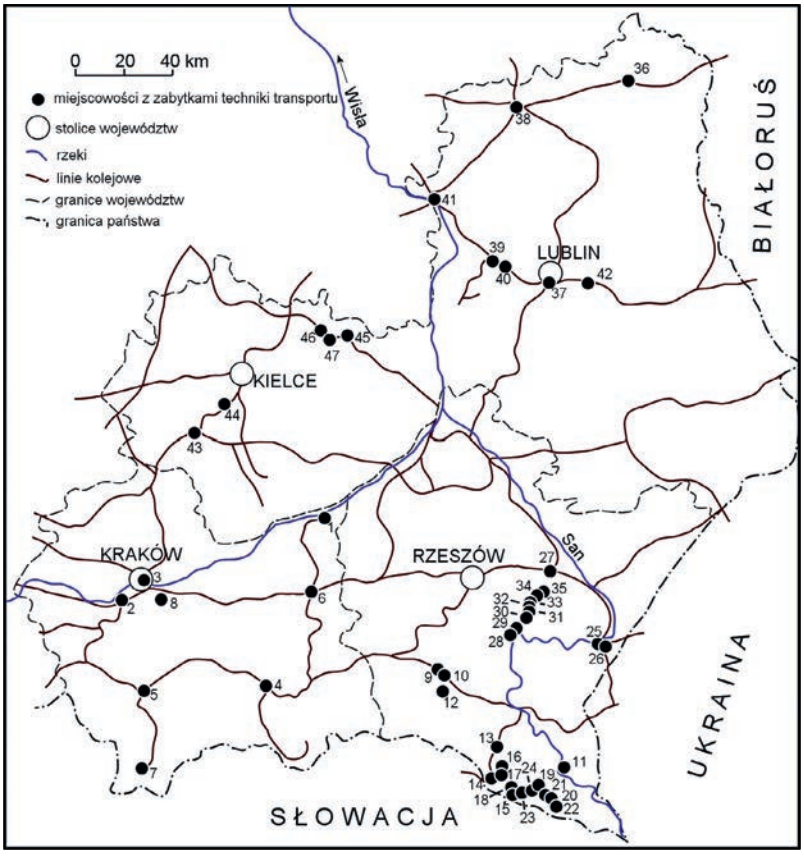

Ryc. 2. Rozmieszczenie chronionych zabytków techniki transportu w Polsce Południowo-Wschodniej (opracowanie własne). Numeracja miejscowości jak w tabelach: 1, 2, 3 i 4.

Notka biograficzna o autorze: pracownik naukowo-techniczny w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie; wykonuje prace pomocnicze w badaniach naukowych i procesie dydaktycznym oraz zajmuje się sprawozdawczością naukową Instytutu, członek Polskiego Towarzystwa Geograficznego oraz Krajowego Klubu Miłośników Historii i Zabytków Transportu Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji RP.

Biographical note of author: technical and scientific worker at the Institute of Geography of the Pedagogical University of Cracow; conducts ancillary work in scientific research and didactical process, and handles the scientific reports of the Institute, a member of the Polish Geographical Society and National Association of History and Monuments of Transportation Polish Association of Engineers and Technicians of Transportation.

Małgorzata Szelińska-Kukulak, mgr inż.
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
mkukulak@up.krakow.pl

Notka biograficzna o autorze: zajmuje się geomorfologią i geologią, głównie Podhala i Bieszczadów, autor monografii regionalnych i opracowań z zakresu turystyki, współpracuje z wieloma ośrodkami naukowo-badawczymi, członek m.in. Komisji Nauk Geograficznych oddziału PAN w Krakowie oraz Stowarzyszenia Geomorfologów Polskich.

Biographical note of author: working on the fields of geomorphology and geology, mainly Podhale and Bieszczady regions, author of regional monographs and descriptions of touristic fields, cooperates with the scientific-research centers, a member of i.a. Committee on Geographical Sciences of the Polish Academy of Sciences division in Krakow and the Association of Polish Geomorphologists.

Józef Kukulak, dr hab., prof. UP
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
jkukulak@up.krakow.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.17

Magdalena Kubal, Robert Pawlusiński
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków, Polska

Escape rooms – nowe zjawisko w przestrzeni turystycznej Krakowa

Streszczenie

Jednymi z nowych obiektów w przestrzeni turystycznej Krakowa są pokoje zagadek. Chociaż pojawiły się stosunkowo niedawno to w chwili obecnej stały się dostrzegalnym elementem oferty kulturalnej miasta. Obecnie w przestrzeni Krakowa działa 48 pokoi zagadek zlokalizowanych w 19 miejscach. Pokoje zagadek stanowią nowy typ atrakcji o charakterze rozrywkowym, swoiste połączenie wirtualnej gry z realnym światem. Ważną grupą ich odbiorców są turyści, w tym także goście z zagranicy. Artykuł ma na celu diagnozę stanu rozwoju zjawiska w Krakowie i jego wpływu na dotychczasową ofertę kulturalną miasta.

Escape rooms – a new phenomenon in the tourism space of Krakow

Abstract

Escape rooms, although a relatively new attraction in the tourism landscape of Krakow, they now represent a visible element of the cultural offer of the city. Currently, there are 48 escape rooms in Krakow, they are located in 19 places. Escape rooms are a new type of attraction, combining the virtual world known from computer games, with the real world. An important group of customers are tourists, including visitors from abroad. Article aims to map the development of the phenomenon in Krakow and its impact on the current cultural offer of the city.

Słowa kluczowe: Kraków; pokoje zagadek; turystyka w Krakowie; turystyka w mieście

Key words: Krakow, escape rooms; tourism in Krakow; tourism in the city

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kubal, M., Pawlusiński, R. (2016). Escape rooms – nowe zjawisko w przestrzeni turystycznej Krakowa. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.17

Wprowadzenie

Dynamiczny rozwój turystyki miejskiej wywiera coraz silniejszy wpływ na strukturę przestrzenno-funkcjonalną współczesnych miast. Przykładem zjawiska, które w ostatnich latach uwidoczniło się w przestrzeni miast polskich, w tym w Krakowie jest działalność tzw. pokoi zagadek (z języka angielskiego *escape room*). Pokoje zagadek reprezentują nowy rodzaj atrakcji kulturalno-rozrywkowych. Nawiązując do doznań związanych z grami komputerowymi, pokoje zagadek zapewniają te same

emocje, ale w ramach uczestnictwa w grze odbywającej się w specjalnie zaadaptowanej do tego, realnej przestrzeni.

Pobyt w pokoju zagadek łączy w sobie rozwiązywanie zagadek umysłowych oraz wykonywanie zadań fizycznych, przy czym celem jest wydostanie się z zamkniętego pokoju (Nicholson, 2015). Ze społecznego punktu widzenia, pokoje zagadek stanowią przestrzeń kreatywnej współpracy i indywidualnego doświadczenia, gdzie gracze pracują nad budowaniem zespołu, komunikacją i umiejętnością współpracy (Nicholson, 2015). Temat przewodni wokół którego został zbudowany scenariusz gry może być dowolny. Jego ograniczeniem jest wielkość (metraż) pokoju zagadek oraz możliwości techniczno-sprzętowe. Stosunkowo często obiekty te powstają w dawnych budynkach mieszkalnych lub usługowych w historycznej zabudowie miasta.

Impulsem do zbadania zjawiska pokoi zagadek w Krakowie była przypadkowa rozmowa z brytyjskimi turystami na temat spędzania przez nich wolnego czasu w Krakowie. W krótkiej, niezobowiązującej rozmowie turyści zwrócili uwagę na popularność pokoi zagadek (*escape rooms*) w Krakowie, wskazując że jest to interesujący dla brytyjskich turystów segment rynku. Krakowski rynek *escape rooms* jest ich zdaniem bardzo atrakcyjny, z uwagi na cenę, dostępność, wielkość i różnorodność oferty, interesujące scenariusze, a także dostosowane oferty dla obcokrajowców, m.in. poprzez możliwość uczestniczenia w grze w języku angielskim. Autorzy artykułu pod wpływem tych rozmów podjęli próbę diagnozy stanu tego zjawiska w Krakowie i związanych z nim przemian w sferze społeczno-kulturowej.

Celem artykułu jest charakterystyka obecnego stanu rozwoju *escape rooms* w Krakowie. Artykuł stanowi przyczynek do głębszej dyskusji o przemianach atrakcji kulturowych miasta. Autorzy przy realizacji niniejszego opracowania oparli się głównie na źródłach wtórnych. Wykorzystano nieliczne opracowania naukowe i raporty obrazujące stan rozwoju tego zjawiska oraz artykuły zamieszczone w prasie branżowej. Inwentaryzacja pokoi zagadek w Krakowie została przeprowadzona w oparciu o strony poświęcone tej tematyce, uzupełniono ją podczas badań inwentaryzacyjnych w terenie. Dodatkowo wykorzystano informacje pochodzące z wywiadów z turystami zagranicznymi i przewodnikami turystycznymi oraz materiały prasowe na temat *escape rooms* w Krakowie. Praca prezentuje stan zjawiska na przełom sierpnia i września 2016 roku.

Od Japonii do Europy – rozwój i specyfika zjawiska *escape rooms*

Pomysł organizowania *escape rooms* jako miejsc rozrywki wywodzi się z Japonii i ma stosunkowo niedługą historię, gdyż jego początki datowane są na 2007 rok (French, Shaw, 2016; Stasiak, 2016). Pokoje zagadek stanowiły swoistą odpowiedź na tempo życia i pracy w krajach azjatyckich. Odbiorcami tego typu usług od początku byli głównie młodzi Japończycy, zwłaszcza pracownicy szczebla menadżerskiego oraz studenci, którzy narażeni na stres przejawiają coraz częstszą skłonność do ucieczki od rzeczywistości w świat gier wirtualnych.

Zjawisko *escape room* bardzo szybko rozpowszechniło się na świecie (Stasiak, 2016). W kolejnych latach pokoje zagadek pojawiły się w innych krajach Azji Wschodniej, a do 2012 roku dotarły do Stanów Zjednoczonych oraz Europy (French,

Shaw, 2016; Stasiak, 2016). Szczególną popularność pokoi zagadek odnotowano w Hongkongu – mieście określanym mianem „the money-hungry city", gdzie tempo życia jest bardzo szybkie, a potrzeba odreagowania stresu powszechna. Według serwisu MarketWatch liczba stałych pokoi zagadek na świecie wyniosła w 2016 roku 2800 obiektów (French, Shaw, 2016).

Pomiędzy 2011 a 2012 rokiem trend związany z *escape rooms* dotarł do Europy Środkowo-Wschodniej i w stosunkowo krótkim okresie powstało tutaj kilkaset obiektów tego typu. Jedną z przyczyn rosnącej popularności pokoi zagadek w tej części Europy jest duża podaż opuszczonych i nieużywanych budynków w centrach miast, które łatwo można zaadaptować na pokoje zagadek (Madejski, 2016; Stasiak, 2016). W zachodnioeuropejskich miastach centra historyczne są już zagospodarowane, więc dużo trudniej realizować tam tego typu przedsięwzięcia przy założeniu ich finansowej rentowności. Dostępność lokali pozwala na podejmowanie ryzyka związanego z uruchamianiem nowych pokoi, ale wymusza jednocześnie konieczność poszukiwania atrakcyjnego tematu przewodniego oraz dopasowania się do określonego odbiorcy, którym są w dużej mierze turyści. Nie wszystkie przedsięwzięcia trafiają w gusta odbiorców i – przy potencjalnie dużej konkurencji – zapewniają satysfakcjonujące rezultaty i trwałość finansową. Za środkowoeuropejską stolicę *escape rooms* uważa się Budapeszt. Pierwszy *escape room* – Para Park – powstał tam w 2011 roku i właściwie od razu przyciągnął zainteresowanie mieszkańców oraz turystów (Madejski, 2016). Jednak za symbol budapesztańskich pokoi zagadek uchodzi „Claustrophilia", popularny obiekt, od nazwy którego wzięło się węgierskie określenie tego zjawiska (Wiliams, 2016). Obecnie oferta pokoi zagadek w Budapeszcie jest znacznie zróżnicowana tematycznie, od zagadek związanych z historią starożytną m.in. Egiptu czy średniowiecznej Europy, po fabuły oparte na współczesnych filmach i grach komputerowych z lat 90. XX wieku. Największe skupisko budapesztańskich *escape rooms* znajduje się w żydowskiej dzielnicy Józsefváros. Na fali węgierskich sukcesów, wiele firm z tej branży zaczęło lokalizować swoją działalność w innych krajach regionu, np. budapesztański TRAP otworzył obiekty na zasadzie umowy franchisingowej w berlińskiej dzielnicy Friedrichshain.

W Polsce działa obecnie co najmniej 419 *escape rooms* (szacunki autorów). Pierwszy pokój zagadek – kompleks pod nazwą „Let Me Out" – powstał we Wrocławiu w 2013 r. (Madejski, 2016). Wzrost liczby pokoi zagadek w ciągu czterech lat wskazuje na duże zainteresowanie tego typu obiektami. Najwięcej pokoi zagadek znajduje się w Warszawie (98 obiektów). Kolejne miasta pod względem liczby pokoi zagadek to: Poznań (59), Łódź (54), Wrocław (51), Kraków (48) oraz Katowice (34).

Pojawienie się pokoi zagadek istotnie wpisało się w zmiany kulturowe zachodzące we współczesnych społeczeństwach, zwłaszcza wśród ludzi młodych. *Escape rooms* pozwoliły na przeniesienie doznań związanych z „przebywaniem" w wirtualnym świecie do przestrzeni rzeczywistej, która nadal postrzegana była przez młodych ludzi jako ucieczka od trudów dnia codziennego. Zjawisko to w ciągu kilku lat swojego istnienia znacznie ewoluowało, przy czym założenia ogólne pozostały niezmienne. Na potrzeby odbywania gier w świecie rzeczywistym w krajach azjatyckich adaptowano przestrzeń w klubach i barach, które zostały wyposażone w różne przedmioty, ukryte komunikaty i kody. W krajach europejskich, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej pokoje zagadek stanowią zazwyczaj wyodrębnioną przestrzeń, w zaadaptowanych na ten cel dawnych mieszkaniach, rzadziej spotyka się natomiast pokoje

zagadek w barach czy klubach. W przypadku Azji odbiorcą są głównie mieszkańcy danego regionu (miasta), który traktują obiekt w kategoriach relaksu, w Europie przeważają turyści, odbywający podróży do wielu pokoi zagadek zlokalizowanych w różnych miejscach, nie tylko w celu zabawy, ale także w celach poznawczych.

Schemat gry jest dość zbliżony. Gracze są prowadzeni wewnątrz tych pokoi według wskazówek i mają zwykle 60 minut do „odczytania" różnych elementów, a tym samym do wydostania się z zamkniętego pomieszczenia (Corkill, 2016). Po przekroczeniu tego czasu gra się kończy, niezależnie od etapu, w którym znajduje się uczestnik. Rozgrywkę często poprzedza wprowadzenie do gry, które przedstawia mistrz gry bądź też uczestnicy zapoznawani są z zasadami i scenariuszem poprzez film video lub krótkie materiały informacyjne w formie scenariusza-ulotki. W niektórych typach pokoi zagadek uczestnikom udostępniana jest karta do gry, która ma pomóc w rozwiązywaniu zagadek w kolejności po sobie oraz znalezienie ostatecznego rozwiązania, które otwiera drzwi. Początek rozwiązywania zagadek zwykle ma charakter chaotyczny, wraz z postępem w szukaniu i rozwiązywaniu łamigłówek, scenariusz staje się jasny, a uczestnicy (zawsze więcej niż jedna osoba) poszukują kolejnych zagadek z większą uwagą i roztropnością, przewidując kolejne kroki scenariusza. Kolejno rozwiązywane zagadki mogą prowadzić do następnych, stanowić element klucza bądź zmylić graczy. Zdarzają się pokoje zagadek składające się z kilku pomieszczeń i kilka grup uczestników jednocześnie rozwiązuje zagadki i łamigłówki, by w ostateczności wspólnie uzyskać rozwiązanie, kończące grę.

Pokoje gier są wzorowane na scenariuszach popularnych gier komputerowych, jednak należy zaznaczyć, że ich odbiorcami nie będą maniakalni (ang. *geek*) gracze bez umiejętności społecznych i socjalizacyjnych (Corkill, 2016). Wszystkie gry przeznaczone są do działań grupowych (2 lub więcej osób). Rozwiązanie zagadki wymaga często nieszablonowego sposobu myślenia, kreatywności, i zdolność do współpracy z innymi graczami; to pół *brainteaser* i nauka gry zespołowej. Nicholson (2016) wskazuje kilka ścieżek inspiracji do powstawania pokoi zagadek:

- Live-Action Role-Playing Games: gry rozgrywające się na żywo, w czasie rzeczywistym, z podziałem na role;
- Point-and-Click Adventure Games & Escape-the-Room Digital Games: fikcyjne gry interaktywne, wymagające od graczy odkrywania zależności, połączenia elementów łamigłówki w nietypowy sposobów w celu jej rozwiązywania, a niekiedy angażujące uczestników do starć między sobą w celu kontynuacji gry;
- Puzzle Hunts & Treasure Hunts: gracze w zespołach angażują się w rozwiązanie łamigłówek, często papierowych lub zdygitalizowanych wersji papierowych zagadek. Ich rozwiązania prowadzą do kolejnych łamigłówek oraz do końca gry; często wiążą się z poszukiwaniem geolokacji zagadek oraz ukrytych przedmiotów, zawierających łamigłówki lub przedmioty z nimi powiązane;
- Interactive Theater and Haunted Houses: pierwszy rodzaj opiera się na podziale ról i odgrywaniu ich w określonym środowisku (np. w mieście); drugi typ związany jest z nawiedzonym pokojem lub domem, gdzie uczestnicy rozwiązując zagadkę, rozpraszani są przez zombie i inne fikcyjne postaci, znane z gier komputerowych czy filmów;
- Adventure Game Shows and Movies: (filmy i programy przygodowe), również w tej grupie znajdują się telewizyjne programy typu reality show;
- przemysł rozrywki.

Rynek *escape rooms* jest zdominowany przez małe przedsiębiorstwa, oferujące najczęściej jeden lub kilka pokoi w danej miejscowości (regionie) (Stasiak, 2016). Wiele z nich prowadzonych jest przez pasjonatów, którzy podejmowali się realizacji przedsięwzięcia na zasadzie łączenia pasji z biznesem, niejednokrotnie przy ograniczonych zasobach finansowych. Cechą modelu biznesowego *escape rooms* jest założenie jednokrotności uczestnictwa w danej formule gry, co praktycznie eliminuje możliwość tzw. powtórnej konsumpcji. Stąd też konieczność poszukiwania nowych grup odbiorców – turystów oraz innych użytkowników. W ostatnich latach *escape rooms* stają się coraz istotniejszym instrumentem realizacji zajęć z tzw. *team-buldingu*. Według French i Shaw (2016) dla znacznej części obiektów klient korporacyjny stanowi źródło ponad 50% ogółu dochodów. Firmami o największej, światowej renomie w organizacji pokoi zagadek według Escape Game Convention są SCRAP z USA, AdventureRooms z USA, ClueQuest z Wielkiej Brytanii, The Escape Hunt Experience (zarejestrowana w Malezji, posiadająca obiekty na całym świecie), ClueJob z Cypru czy Puzzle Break z USA[1].

Escape rooms w Krakowie – stan rozwoju

Trend związany z rozwojem pokoi zagadek dotarł do Krakowa już w 2014 roku. Trudno ustalić kto jako pierwszy uruchomił tego typu obiekt, gdyż proces ten przebiegał w sposób żywiołowy i w krótkim okresie (kilku miesięcy) w mieście pojawiło się kilka pokoi zagadek. W toku wywiadów zidentyfikowano dwie typowe ścieżki rozwoju *escape rooms* w Krakowie. Pierwsza polegała na tworzeniu w Krakowie filii placówek z innych miast (np. Let me Out z Wrocławia), druga – na wdrażaniu autorskich rozwiązań przez lokalnych przedsiębiorców.

Do połowy 2016 roku w Krakowie działało już 48 pokoi zagadek zlokalizowanych w 19 obiektach w przestrzeni miasta. Praktycznie wszystkie pokoje zagadek (47 z 48) znajdują się w granicach I dzielnicy – Stare Miasto, czyli w strefie o największym potencjale turystycznym, dobrze rozwiniętej sieci usług związanych z zaspokajaniem potrzeb czasu wolnego oraz łatwej dostępności komunikacyjnej. Te powiązania przestrzenne mogą wskazywać na ścisłe związki między ofertą pokoi zagadek a ruchem turystycznym. Najwięcej obiektów powstało w sąsiedztwie Starego Miasta: pomiędzy pierwszą a druga obwodnicą, w zachodniej części tego obszaru (7 lokalizacji, 22 pokoje). Na Starym Mieście działają 3 obiekty z 9 pokojami zagadek, na Kazimierzu – 6 obiektów z 14 pokojami, a na Stradomiu – 1 obiekt z 2 pokojami (ryc. 1).

Prawie wszystkie pokoje zagadek utworzono w wyniku aranżacji lokali mieszkalnych. Należy zauważyć, że pokoje zagadek stanowią kolejną po pubach i hostelach próbę adaptacji wyższych kondygnacji kamienic na cele związane ze świadczeniem usług turystycznych i rekreacyjnych. Większość krakowskich obiektów typu *escape room* dysponuje 2–3 pokojami zagadek (średnio 2,5 pokoju na jeden obiekt). Jedynie w przypadku dwóch obiektów – oferta jest większa i obejmuje po 5 pokoi zagadek (ryc. 1). Liczba udostępnionych pokoi w poszczególnych lokalizacjach ściśle koreluje się z średnią wielkością lokali mieszkalnych w tej części miasta (por. Górka, 2004).

[1] http://escapegamesconvention.de/live-escape-games-convention/ (dostęp: 10.09.2016).

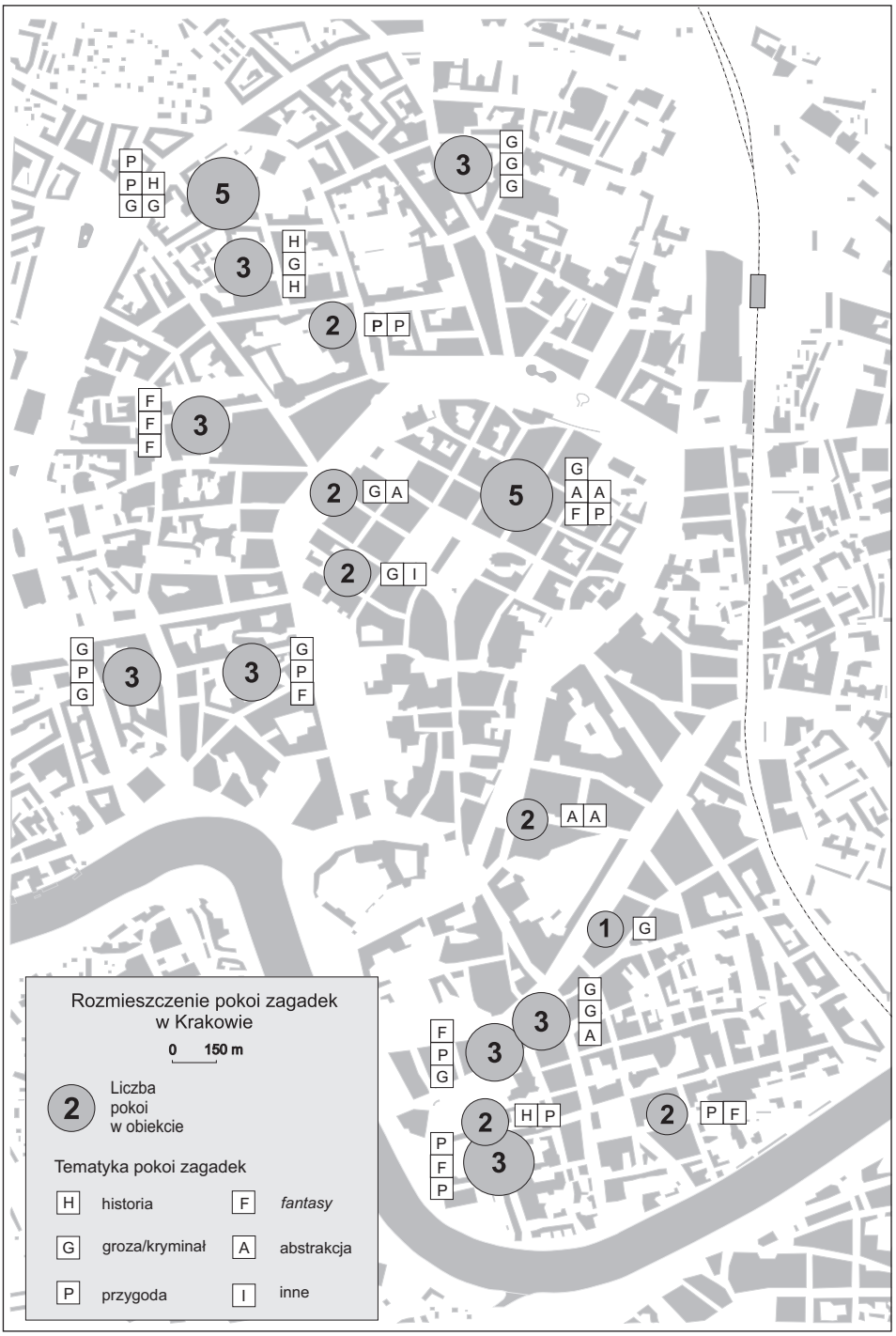

Ryc. 1. Rozmieszczenie pokoi zagadek w Krakowie

Źródło: opracowanie własne

Zakres tematyczny scenariuszy gry w krakowskich pokojach zagadek jest zróżnicowany, chociaż dostrzec można przewagę tematyki związanej z sytuacjami grozy, rozwiązywaniem zagadek kryminalnych czy wydarzeń o charakterze przygody (ryc. 2). Odwiedzenie wszystkich pokoi zagadek w Krakowie zajęłoby w sumie 2910 minut. Wiele pokoi zagadek jest jednotematycznych, w pozostałych łączy się kilka tematów jednocześnie. Ścieżki rozwiązań zagadek projektowane są w celu zaspokojenia potrzeb graczy. Niektórzy wolą rozwiązać zagadki aż do uzyskania ostatecznego klucza i opuszczenia pokoju, ceniąc doświadczenie odkrywania tajemnic i rozwiązywania zagadek. Inni potrzebują narracji podczas pobytu wewnątrz, aby lepiej doświadczyć przyjemności zabawy. Pokoje zagadek różnią się także ze względu na sposób ucieczki – uwolnienia z pokoju-zagadki. Poprzez „ucieczkę z pokoju" możemy rozumieć dosłowne wydostanie się z zamkniętego pokoju (otwarcie drzwi na zewnątrz za pomocą kodu, itp.), jak i opuszczenie stworzonego scenariuszem miejsca, wykreowanego na potrzeby zabawy – np. przejście między światami, opuszczenie zaprojektowanego więzienia. „Ucieczka" z pokoju-zagadki jest swoistym zakończeniem gry. Tabela 1 przedstawia najczęściej występujące „zakończenia" pokoi-zagadek w Krakowie.

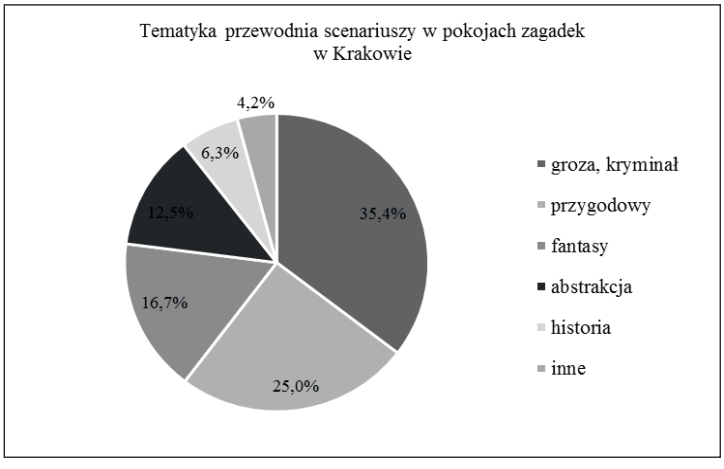

Ryc. 2. Tematyka przewodnia scenariuszy w pokojach zagadek w Krakowie
Źródło: opracowanie własne

Tab. 1. Najczęściej stosowane rodzaje zakończenia gier w pokojach zagadek w Krakowie

Zakończenie gry	Udział* [%]
Opuszczenie stworzonej rzeczywistości (sytuacji, miejsca)	27
Ucieczka/opuszczenie pokoju (pomieszczenia)	23
Rozwiązanie tajemnicy	21
Odnalezienie skarbu	10
Bycie odkrywcą	8
Walka z istotami nadprzyrodzonymi	8
Uwolnienie osoby, zwierzęcia, istoty abstrakcyjnej	8
Odnalezienie osoby	6

Stworzenie czegoś (np. lekarstwa, bomby)	6
Operacja militarna	6
Poznanie historii	6
Rozwiązanie zagadki kryminalnej	4
Rozbrojenie materiałów wybuchowych	4
Przeprowadzenie zamachu	4
Ocalenie świata	2
Wytropienie przestępcy	2
Inne	4

* Wartości nie sumują się do 100%

Źródło: opracowanie własne

W przypadku krakowskich pokoi zagadek przeważa model następujących po sobie zagadek, których rozwiązanie warunkuje możliwość dojścia do finału (niemal ½ przypadków). Rzadziej stosowane jest rozwiązanie, w którym uczestnicy muszą rozwiązać określoną liczbę zagadek, aby dotrzeć do ostatecznej, otwierającej pokój zagadkę. W tabeli 2 zaprezentowane zostały najbardziej charakterystyczne typy zagadek stosowanych w pokojach zagadkach.

Tab. 2. Najczęściej stosowane typy zagadek w pokojach zagadek w Krakowie

Typy zagadek	Udział* [%]
Poszukiwanie śladów i poszlak	56
Zagadki logiczne	46
Myślenie abstrakcyjne	44
Poszukiwanie ukrytych, fizycznych obiektów w pokoju	38
Czytanie kodów	31
Wcielenie się w rolę	31
Gry słowne	31
Komunikacja zespołowa	29
Gry planszowe	25
Wykorzystanie zmysłów smaku/zapachu	25
Wiedza wniesiona	17
Zadania matematyczne	15
Rebusy	13
Poszukiwanie części wspólnych rzeczy/obrazów/obiektów	10
Rozpoznawanie kształtów	8
Labirynty	8
Czytanie mapy	6
Więcej niż jedna przestrzeń	6
Określanie współrzędnych	4
Zadania ortograficzne	4
Wykorzystanie sprzętu elektronicznego/komputerowego	4
Inne	13

* Wartości nie sumują się do 100%

Źródło: opracowanie własne

Niemal wszystkie pokoje zagadek są dostępne dla klientów przez 7 dni w tygodniu, niektóre z nich deklarują przedłużenie godzin otwarcia w sezonie, zależnie od liczby rezerwacji oraz zainteresowania. Czas wydostania się z pokoi w 92% przypadków to 60 minut, zdarzają się przedziały czasowe krótsze (45 min.) oraz dłuższe (ale maksymalnie do 70 minut). Przekroczenie czasu rozwiązania zagadki i wydostania się z pokoi równa się z przegraną. Koszt wynajęcia pokoju kształtuje się w granicach 120–180 zł. Praktycznie wszystkie pokoje zagadek przeznaczone są dla minimum 2 osób (tylko w 2 przypadkach liczba startowa uczestników jest większa). Wśród udogodnień oferowanych przez organizatorów tych atrakcji można wymienić: możliwość odbywania gry w języku angielskim (58% ogółu), pokój przyjazny rodzinom z dziećmi (35% ogółu), klimatyzację w obiekcie (18% ogółu). Właściciele pokoi zagadek zaznaczają również w swojej ofercie ograniczenia, m.in. ze względu na wiek (dozwolone od lat 16 lub 18), problemy ze zdrowiem (pokój nieodpowiedni dla osób z epilepsją, pokój przyjazny osobom niepełnosprawnym). Pokoje zagadek cechuje różny stopień trudności. Około 2/3 ogółu pokoi przeznaczonych jest dla tzw. początkujących graczy, a blisko 25% pokoi wskazuje na wysoki stopień zaawansowania i trudności gry. Pełna informacja o specyfice oferty krakowskich pokoi zagadek zawarta została w tabeli 3.

Escape rooms jako element oferty kulturalnej miasta – perspektywy rozwoju

Kraków obok Warszawy zajmuje czołowe miejsce wśród miejskich ośrodków turystycznych w Polsce. Odwiedza go corocznie ponad 10 mln gości, z czego turyści zagraniczni stanowią 2,6 mln osób (*Ruch*..., 2016). Bazę dla kształtowania atrakcyjności turystycznej miasta stanowią jego historia, średniowieczny układ urbanistyczny z zabytkową zabudową, życie kulturalne oraz duża wartość symboliczna miasta. Wszystkie te elementy składają się na kompozycję produktu z zakresu turystyki kulturowej, który jest pozytywnie odbierany zarówno na rynku krajowym, jak i zagranicznym. Rangę Krakowa potwierdzają wysokie pozycje miasta w rankingach najpopularniejszych miast (destynacji) turystycznych w Europie.

Obserwacja współczesnych tendencji w rozwoju turystyki, w tym turystyki kulturowej prowadzi jednak do stwierdzenia konieczności dostosowania oferty miasta do zmieniającego się popytu. Badania wskazują na wzrastającą potrzebę indywidualizacji przeżyć turystycznych, odwrócenie od standaryzacji produktów turystycznych, w tym produktów miast opartym na klasycznym poznawaniu dziedzictwa kulturowego (por. Faracik, Kurek, Mika, Pawlusiński, 2015). Jedną z nowych idei, wokół których buduje się współcześnie ofertę turystyczną jest idea turystyki kreatywnej. Potrzebę rozwoju tego podejścia w tworzeniu oferty turystycznej można dostrzec w zapisach aktualnej strategii rozwoju turystyki w Krakowie.

Turystyka kreatywna, jak podaje J. Kaczmarek (2015), to nowa generacja turystyki – trzecia, po „turystyce plażowej", w ramach której ludzie przybywali do danego miejsca dla relaksu i przyjemności (pierwsza generacja turystyki) oraz po turystyce kulturowej (druga generacja turystyki) zorientowanej na wizyty w muzeach i uczestnictwie w wydarzeniach kulturalnych. Specyfiką turystyki kreatywnej jest swoista interakcja, w trakcie której goście mają edukacyjny, emocjonalny, społeczny kontakt z danym miejscem, jego „żywą kulturą" i ludźmi, którzy tam żyją.

Cytując dalej za J. Kaczmarkiem (2015), turystyka kreatywna wymaga zaangażowania i odkrywania kreatywności w obrębie miast, traktowania jej jako zasobu, a także dostarczania nowych możliwości, by zaspokoić zmieniający się popyt. Inaczej ujmując, turystyka kreatywna idzie na przekór tradycyjnemu modelowi poznawania miasta historycznego, zakładając że należy stworzyć turystom takie możliwości, aby nie tylko lepiej poznali miejsce, ale stali się przynajmniej na chwile jego elementem składowym. Pojęcie turystyki kreatywnej ściśle współgra z szerszym nurtem zmian w turystyce określanych mianem innowacyjności i kreatywności w turystyce, który sprowadza się do poszukiwania nowych rozwiązań, innowacji wzbudzających zainteresowanie turystów, a jednocześnie umożliwiających podtrzymanie trwałości funkcji turystycznej. W przypadku turystyki kulturowej wydaje się, że celowe jest postrzeganie zmian przez pryzmat obu tych obszarów problemowych.

Zjawisko *escape rooms* istotnie wpisuje się w zagadnienia innowacyjności w turystyce i samej turystyki kreatywnej. Powiązanie gry z emocjami i edukacją daje rynkową odpowiedź na potrzeby wyrażane w nowym modelu globalnej turystyki – 3xE (*Entertainment, Excitement, Education*). Pokoje zagadek dostarczają bazy do stworzenia nowego produktu turystycznego Krakowa, którego rdzeniem może być historia miasta, jego dziedzictwo kulturowe itd. prezentowane w ciekawy sposób, wzbudzający zaangażowanie ze strony turystów. Z uwagi na fakt, że w każdym pokoju zagadek można przebywać tylko jeden raz wciąż istnieje duże ryzyko niskiej trwałości organizacyjnej i finansowej tych przedsięwzięć. Podobnie, jak w innych częściach Europy czy świata pokoje zagadek wzbudzają największe zainteresowanie wśród ludzi młodych, dla których świat gier wirtualnych jest czymś powszechnym, czego doświadczali od najmłodszych lat. Ta grupa wiekowa stanowi znaczący odsetek w ogóle turystów odwiedzających Kraków (osoby w wieku 19–30 lat stanowią 35% ogółu odwiedzających miasto; tj. około 3,5 mln osób; *Ruch*…, 2016). Wykreowanie mody na pobyt w Krakowie połączony m.in. z wizytą w pokoju zagadek może okazać się jednym ze sposobów na pobudzenie ponownych przyjazdów do miasta, zwłaszcza młodych ludzi.

Warto podkreślić, że pokoje zagadek nie stanowią i nie będą w przyszłości stanowić istotnego zagrożenia dla wizerunku kulturalnego miasta, a wprost przeciwnie mogą pozytywnie wpłynąć na popularyzację dziedzictwa materialnego i niematerialnego miasta. Siłą, istotną z punktu widzenia krakowskiej turystyki, może być efekt promocyjny wynikający z potrzeby nagłaśniania rzeczy (procesów, zjawisk) nowych, uznawanych za innowacyjne czy kreatywne. Pojawienie się informacji na temat pokoi zagadek w środkach komunikacji masowej w efekcie będzie zwiększać przewagę konkurencyjną Krakowa na rynku turystycznym. Inną sprawą jest sama ewolucja tego zjawiska, które wydaje się zmierzać w korzystną dla Krakowa stronę. Wiąże się to z przenoszeniem gier z zamkniętej przestrzeni w scenerię miasta. Tematyka związana z dziedzictwem historycznym i kulturowym miasta, tożsamość miasta czy jego główne atrakcje turystyczne stają się elementami gry, które uczestnik poznaje, rozwiązując kolejne zagadki i zadania. Tego typu zaawansowane produkty oferują miasta, które plasują się wysoko w rankingach najbardziej popularnych celów podróży *escape room* w Europie: Budapeszt, Londyn, Lublana, Nowy Sad, Praga czy Amsterdam[2]. Ta forma zabawy znana jest już także mieszkańcom i tu-

[2] https://www.escaperoomsmaster.com/outdoor-escape-experience-a-perfect-tourist-attraction/ (dostęp: 10.09.2016).

rystom w Krakowie. Gra miejska w przestrzeni odbywa się wedle przygotowanego scenariusza. Uczestnicy otrzymują rekwizyty: kartę do gry, mapę, wskazówki, przyrządy nawigacyjne, które mają za zadanie pomóc im w rozwiązaniu napotkanych łamigłówek, dotrzeć do celu i ukończyć grę. Te gry mają dwojaki charakter czasowy: są ograniczone czasowo, częściej jednak spotykane są gry, w których uczestnicy nie muszą konkurować ze sobą, toteż mają możliwość odstąpienia od realizacji scenariusza i powrót do niego w dowolnym momencie zwiedzania. Ta forma gry w przestrzeni miejskiej nie tylko stanowi przygodę opartą na fabule, ale również pozwala na poznanie miejsc odwiedzanych, zapoznanie się z ich przeszłością, i życiem współczesnym. Uczestnicy tych gier podkreślają, iż jednym z nowych i cennych doświadczeń jest dla nich rozwiązywanie zagadki w oparciu o miejsca, obiekty czy elementy dziedzictwa, które w tym miejscu znajdują się od pokoleń.

Podsumowanie

Generalnie rzecz ujmując, rynek usług *escape room* w Krakowie posiada duże perspektywy rozwojowe, ale wymaga niezbędnych przekształceń wewnętrznych. Z uwagi na rangę miasta oraz jego rozpoznawalność wśród turystów z kraju jak i ze świata można sądzić, że kluczowym elementem decydującym o dalszym rozwoju i sukcesie będzie wykorzystanie dziedzictwa historycznego miasta i kultury do tworzenia nowych pokoi zagadek. Jak wskazują badania zagraniczne (Nicholson, 2016), oferta pokoi zagadek różni się regionalnie (wyraźnie widoczne są różnice pomiędzy ofertą japońskich a amerykańskich pokoi zagadek). Wiele z atrybutów gier jest pochodną potrzeb grających oraz kręgów kulturowych, z których pochodzą.

Jak do tej pory, rosnąca konkurencja pomiędzy *escape rooms* w Europie Środkowo-Wschodniej wpływa pozytywnie na rozwój tego rynku – zarówno w przypadku przedsiębiorców, którzy trwale dążą do uatrakcyjnienia swojej oferty, jaki klientów, którzy uzyskują produkt wysokiej jakości o interesującym, często nowatorskim scenariuszu. Mocną stroną pokoi zagadek może okazać się potencjał rozwojowy tkwiący w unikatowości miejsca. Na jego bazie należałoby budować scenariusze zabaw, przy jednoczesnym założeniu zaspokajania oczekiwań „miejscowych graczy". Przewaga Krakowa i innych miast regionu przejawia się tutaj w dużej niezależności własnościowej i organizacyjnej podmiotów prowadzących ten typ działalności. W przypadku krajów zachodnich, gdzie rynek *escape room* zdominowany jest przez firmy franchisingowe, nawiązanie do specyfiki lokalnej jest o wiele trudniejsze. Pokoje gier tworzone w nawiązaniu do lokalnej kultury są odbierane przez odwiedzających je turystów i graczy o wiele pozytywniej, a także, co istotne, lepiej adaptują się w przestrzeni miasta.

Pokoje zagadek są jednak niszowym produktem turystycznym. O trwałości tych przedsięwzięć zadecydować może dywersyfikacja rynku odbiorców tego produktu. W tym miejscu wspomnieć należy o procesie studentyfikacji Krakowa i związanym z tą grupą czasowych użytkowników miasta strumieniem pieniądza, którzy może okazać się istotnym źródłem zasilania przedsięwzięć związanych z prowadzeniem pokoi zagadek. Fakt popularyzacji zjawiska *escape rooms* wśród studentów krakowskich należy rozpatrywać również w kontekście jego promocji zewnętrznej m.in. poprzez media społecznościowe. Inną grupą odbiorców pokoi zagadek w Krakowie

stanowią firmy organizujące szeroko rozumiane wydarzenia dla klientów korporacyjnych (tzw. *corporate event*). Kraków w ostatnich latach staje się coraz popularniejszym miejscem dla turystyki biznesowej, w tym organizacji szkoleń.

Tab. 3. Oferta krakowskich pokoi zagadek

Lp.	Dzielnica	Nazwa pokoju	Fabuła	Status zaawansowania gry	Liczba uczestników	Czas gry	Inne
1	Czyżyny	Więzienie	G	P	2–5	45 min	b/d
2	Kazimierz	Statek piratów	P	P	2–5	60 min	I, II
3	Kazimierz	Krakowska Bestia	L	D	2–5	60 min	I, II
4	Kazimierz	Zamek Drakuli	G	P	2–6	60 min	II
5	Kazimierz	Gwiezdne Wojny/ Star Wars	F	P	2–6	60 min	I, II, VII
6	Kazimierz	Kraina Ludożerców	P	D	3–6	65 min	VIII
7	Kazimierz	Pokój zaginionego detektywa	G	b/d	2–5	60 min	I, II
8	Kazimierz	Magiczny pokój	A	b/d	2–5	60 min	b/d
9	Kazimierz	Tajny pokój w bazie wojskowej	G	b/d	2–5	60 min	b/d
10	Kazimierz	Ekspedycja na Marsa	F	D	2–5	60 min	I, II
11	Kazimierz	Skarb Inków	P	D	2–5	60 min	I, II
12	Kazimierz	Tajemnicza komnata	P	D	2–5	60 min	II
13	Kazimierz	Koszmar	G	P	2–5	60 min	II, V
14	Kazimierz	Planeta Małp	P	D	2–5	60 min	b/d
15	Kazimierz	Nuklearna Pułapka	F	D	2–5	60 min	b/d
16	Stare Miasto	Nocny Marek	G	P	3–5	60 min	III
17	Stare Miasto	Uprowadzona	G	D	2–5	60 min	IV
18	Stare Miasto	Laboratorium Rzeźnika	G	P	2–4	60 min	II, III, V
19	Stare Miasto	Koszmar z Ulicy Długiej	G	D	2–4	60 min	II, III, V
20	Stare Miasto	Antyterroryści	G	P	2–4	60 min	V
21	Stare Miasto	Misja: Obóz Wroga!	P	D	2–6	70 min	VI
22	Stare Miasto	Prisoner	G	P	2–5	60 min	VI
23	Stare Miasto	Legendy PRL-u	H	P	2–4	60 min	b/d
24	Stare Miasto	Napad na Bar	P	P	2–6	60 min	I, II
25	Stare Miasto	Piekielny Pokój	G	P	2–6	60 min	b/d
26	Stare Miasto	W szkole magii i czarodziejstwa	P	P	2–5	60 min	I, VI
27	Stare Miasto	Skarb piratów	P	P	2–5	60 min	I, II
28	Stare Miasto	Mafijne porachunki	G	b/d	2–5	60 min	I, II, VII
29	Stare Miasto	Wehikuł czasu	P	b/d	2–5	60 min	I, II, VII
30	Stare Miasto	Baśnie tysiąca i jednej nocy	F	b/d	2–5	60 min	I, II, VII
31	Stare Miasto	Das Motel	G	D	4–10	70 min	II, VI
32	Stare Miasto	Cyrk Dziwaków	A	P	2–6	70 min	I, II
33	Stare Miasto	Komuno wróć	H	P	2–6	50 min	b/d

34	Stare Miasto	Bunkier generała	H	P	2–4	50 min	b/d
35	Stare Miasto	Psychiatryk	G	P	2–4	50 min	b/d
36	Stare Miasto	Prison Break	F	D	2–4	60 min	II, V
37	Stare Miasto	Cube	A	P	2–4	60 min	II, V
38	Stare Miasto	Seksmisja	P	P	2–4	60 min	II, , IV, V
39	Stare Miasto	Killer	G	P	2–4	60 min	II, V
40	Stare Miasto	Laser	A	P	3–4	60 min	I, II, V
41	Stare Miasto	Royal	F	P	2–4	60 min	II
42	Stare Miasto	Laboratorium	F	P	2–4	60 min	II
43	Stare Miasto	Twin Peaks	F	P	2–4	60 min	II
44	Stare Miasto	Dolina węży	P	P	2–6	60 min	I, II
45	Stare Miasto	Postapocalyptia	A	P	2–4	50 min	b/d
46	Stare Miasto	Out of the Box	A	P	2–4	50 min	b/d
47	Stradom	The Ring	G	P	2–5	60 min	I, III
48	Stradom	Bomba w pokoju	I	P	2–5	60 min	I, II

Legenda: *Status zaawansowania gry:* P – początkujący/ D – doświadczony; *Fabuła:* H – historia; G – groza, kryminał; P – przygoda; F – *fantasy*; A – abstrakcja; I – inne; Inne: I – Pokój przyjazny dzieciom; II – Możliwość gry w języku angielskim; III – dozwolone od lat 16; IV – dozwolone od lat 18; V – klimatyzacja; VI – pokój nieodpowiedni dla osób z epilepsją; VII – Pokój przyjazny osobom niepełnosprawnym, VIII – poziomy trudności; b/d – brak danych.
Źródło: opracowanie własne

Literatura / References

Cheng, E. (2016, 10 września). *Real-life ‚escape rooms' are new US gaming trend*. Pozyskano z http://www.cnbc.com/2014/06/21/real-life-escape-rooms-are-new-us-gaming--trend.html.

Corkill, E. (2016, 10 września). *Real Escape Game brings its creator's wonderment to life*. Pozyskano z http://www.japantimes.co.jp/life/2009/12/20/to-be-sorted/real-escape-game-brings-its-creators-wonderment-to-life/#.V-BG6vCLShd.

Europe's First „Live Escape Games" Convention – a Report. (2016, 10 września). Pozyskano z http (escapegamesconvention.de/live-escape-games-convention/.

Faracik, R., Kurek, W., Mika, M., Pawlusiński, R., 2015, *„Stare" i „nowe" wartości w turystyce miejskiej. Zarys problematyki*. W: P. Trzepacz, J. Więcław-Michniewska, A. Brzosko--Seremak, A. Kołoś (red.), *Miasto w badaniach geografów,* T. 1. Kraków: IGiGP UJ, 121–133.

French, S., Shaw, J.M. (2016, 17 września). *The unbelievably lucrative business of escape rooms*. Pozyskano z http://www.marketwatch.com/story/the-weird-new-world-of-escape-room-businesses 2015-07-20.

Górka, Z. (2004). *Krakowska dzielnica staromiejska w dobie społeczno-ekonomicznych przemian Polski na przełomie XX i XXI wieku*. Kraków: IGiGP UJ.

Lo, H., Pan, R., Neustaedter, C. (2016). *Communication, Collaboration, and Coupling: What Happens When Friends Try to Escape the Room? Connections Lab Technical Report 2015-1109-01*. Canada: Simon Fraser University.

Madejski, M. (2016, 10 września). *Escape Roomy podbijają Europę. „Zaczęło się od Węgier i Polski”*. Pozyskano z http://www.onet.pl.

Nicholson, S. (2015, 10 września). *Peeking behind the locked door: A survey of escape room facilities*. Pozyskano z http://scottnicholson.com/pubs/erfacwhite.pdf.

Outdoor Escape Experience – A Perfect Tourist Attraction? (2016, 10 września). Pozyskano z https://www.escaperoomsmaster.com/outdoor-escape-experience-a-perfect-tourist--attraction/.

Real-life escape games offer respite from daily stresses. (2016, 10 września). Pozyskano z http://www.scmp.com/news/hong-kong/article/1148918/real-life-escape-games-offer--respite-daily stresses.

Ruch turystyczny w Krakowie w 2015 roku. Kraków: Małopolska Organizacja Turystyczna, Kraków. Pozyskano z https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/149573/karta.

Stasiak, A. (2016), Escape rooms – nowa oferta sektora rekreacji w Polsce. *Turyzm*, 26/1.

William, S. (2016, 17 września). *Claustrophilia: how a live-action game became Budapest's top tourist activity*. Pozyskano z https://www.theguardian.com/travel/2014/jan/10/claustrophilia-live-action-game-budapest.

Źródła internetowe

https://www.lockme.pl (dostęp: 10.09.2016).

https://www.tripadvisor.pl (dostęp: 10.09.2016).

https://www.escaperoomsmaster.com/escape-rooms-in-poland/ (dostęp: 10.09.2016).

http://live-escape-games.blogspot.com/search?updated-max=2014-11-26T19:44:00%2B01:00&max results=7 (dostęp: 10.09.2016).

http://escaperoom-budapest.com/ (dostęp: 10.09.2016).

https://www.buyescapegames.com/where-to-invest-in-escape-room-games-in-europe (dostęp: 10.09.2016).

Notka biograficzna o autorze: doktorantka w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej, w Zakładzie Gospodarki Turystycznej i Uzdrowiskowej, pracuje nad rozprawą doktorską pt.: *Agroturystyka jako czynnik aktywizacji zawodowej kobiet na obszarach górskich województwa małopolskiego*. Zainteresowania badawcze: turystyka na obszarach wiejskich, społeczne przemiany w turystyce, nowe formy turystyki (turystyka kreatywna, slow tourism).

Biographical note of author: PhD candidate at the Institute of Geography and Spatial Management, the Department of Tourism and Healt Resort Management, is working on a doctoral thesis entitled: “Agro-tourism as a factor for female economic activation in mountain areas of Małopolska voivodeship”. Research Interests: tourism in rural areas, social transformation in tourism, new forms of tourism (creative tourism, slow tourism).

Magdalena Kubal, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Gospodarki Turystycznej i Uzdrowiskowej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
magdalena.kubal@uj.edu.pl

Notka biograficzna o autorze: wykładowca w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej, w Zakładzie Gospodarki Turystycznej i Uzdrowiskowej. Zainteresowania badawcze obejmują mechanizmy funkcjonowania gospodarki turystycznej w skali lokalnej i regionalnej, marketing turystyczny, miejską politykę turystyczną i rekreacyjną. Prowadzi badania nad przemianami funkcji rekreacyjnej dużych miast.

Biographical note of author: senior Lecture at the Institute of Geography and Spatial Management, the Department of Tourism and Healt Resort Management, is working on changes in recreational function of big cities. Research Interests: tourism economy at local and regional level, tourism marketing, tourism city development policy.

Robert Pawlusiński, dr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Gospodarki Turystycznej i Uzdrowiskowej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
robert.pawlusinski@uj.edu.pl

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.18

Joanna Nowak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

Wpływ warunków ekonomicznych gospodarstw domowych na poziom i jakość życia mieszkańców gminy Czchów

Streszczenie

Poziom i jakość życia to pojęcia, których badaniem zajmuje się wiele dziedzin nauki m.in. socjologia, ekonomia, psychologia, geografia. Artykuł obejmuje interdyscyplinarną tematykę w aspekcie geograficznym. Badania poziomu i jakości życia wykonano w najmniejszej jednostce administracyjnej jaką jest gmina. Obszarem badań była gmina miejsko-wiejska Czchów położona w województwie małopolskim w powiecie brzeskim. Celem pracy było zbadanie wpływu warunków ekonomicznych na poziom i jakość życia mieszkańców gminy Czchów oraz ich zróżnicowanie w wydzielonych na potrzeby opracowania obszarach badawczych. Wyniki badań obejmują opracowanie danych zebranych w wywiadach kwestionariuszowych, przez autora artykułu w trakcie badań terenowych. Analizując ankiety wykazano wpływ deklarowanego dochodu w gospodarstwach domowych na poziom życia, badanego metodami ilościowymi oraz brak wyraźnego przełożenia wysokości dochodu na ocenę jakości życia, badanej metodami jakościowymi wśród mieszkańców wydzielonych obszarów. Wnioskiem podsumowującym jest stwierdzenie, że posiadanie większych zasobów finansowych, które mogą zaspokoić potrzeby materialne nie zawsze bezpośrednio przekładają się na jakość codziennego życia.

The impact of economic conditions of households on the level and quality of life of residents of the commune Czchów

Abstract

The level and quality of life is the idea that the study deals with many areas of science, among others, sociology, economics, psychology, geography. The article includes interdisciplinary topics in terms of geography. Research the level and quality of life were performed in the smallest administrative unit that is the commune. The area of research was the urban-rural commune Czchów located in the Malopolska region in the district of Brzesko. The aim of the study was to investigate an influence of economic conditions on the level and quality of life of residents of the commune Czchów and their differentiation into separate areas for the development of research. The results of the research include the development of data collected in the questionnaire interviews, the author of the article during the fieldwork. Analyzing questionnaires demonstrated the impact of the declared income households on living standards, tested quantitative methods and the absence of clear height ratio of income to assess quality

of life, the study qualitative methods among the residents of isolated areas. The conclusion summary is that having more financial resources that can meet the needs of the material does not always directly translate into the quality of everyday life.

Słowa kluczowe: gmina Czchów; jakość życia; poziom życia; warunki ekonomiczne

Key words: commune Czchów; economic conditions; quality of life; standard of living

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Nowak, J. (2016). Wpływ warunków ekonomicznych gospodarstw domowych na poziom i jakość życia mieszkańców gminy Czchów. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.18

Wstęp

Tematyka poziomu i jakości życia jest obiektem zainteresowań wielu badaczy z różnorodnych dziedzin. Geografowie zajmują się badaniem poziomu i jakości życia głównie w kontekście zróżnicowania przestrzennego, często w swoich analizach biorą pod uwagę czynniki wpływające na wyniki badań takie jak: warunki środowiska przyrodniczego, poziom rozwoju gospodarczego danego regionu, jakość środowiska itp.

Analizując dorobek naukowy poruszający tematykę poziomu i jakości życia trzeba przyznać, iż jest on bardzo duży. Badania wykonywane przez zespół ekspertów, publikowane jako *Diagnoza Społeczna* (Czapiński, Panek, 2013) są całościowym ujęciem dotyczącym społeczeństwa polskiego. Zajmując się omawianą problematyką należy wspomnieć o pracach Teresy Słaby (m.in. 1990, 2004), Winiarczyk-Raźniak (2014) czy Warzechy (2009), które ujmują ją również całościowo na poziomie kraju. Kluczowymi geograficznymi pracami mówiącymi o przestrzennym zróżnicowaniu poziomu i jakości życia są prace: Berbeki (2005) mówiąca o subiektywnej ocenie jakości życia mieszkańców województwa małopolskiego, Andrzeja Zborowskiego (2005), który w części obszernego opracowania poruszył tematykę poziomu i jakości życia w przestrzeni regionu miejskiego. Autor szeroko omówił teoretyczne podstawy badań, koncepcje badawcze, kluczowe pojęcia oraz scharakteryzował czynniki mające wpływ na poziom i jakość życia w poszczególnych dzielnicach funkcjonalnych Krakowa. Praca pod redakcją Iwony Jażdżewskiej (2004) zawiera artykuły zwracające uwagę na różnorodne aspekty mające wpływ na poziom życia na różnych stopniach hierarchii osadniczej. Jednym z rozdziałów autorstwa Moniki Płaziak (2004) skala geograficzna dotyczy małych miast i miasteczek. Praca Liszewskiego (2004) jest niezmiernie pomocna w planowaniu i programowaniu badań geograficznych. Ważną pozycją z punktu widzenia zróżnicowania przestrzennego jest praca Agnieszki Sobali-Gwosdz (2004). Autorka bierze pod uwagę szereg czynników warunkujących poziom życia, lecz zwraca uwagę na wielkość miast, ich rangę oraz pełnione funkcje. W swoim artykule Małgorzata Gotowska i Anna Jakubczak (2012) podkreślają wpływ władz lokalnych na życie mieszkańców.

Zaznaczyć trzeba tu, iż w literaturze rzadko spotyka się badania przeprowadzane w tej tematyce na poziomie gmin, a nawet miejscowości. Zaburzone są więc skale porównawcze. Mówiąc o aspekcie geograficznym warto wspomnieć, iż dużą rolę w poziomie życia mieszkańców, a także ocenie jakości życia mają czynniki takie jak: położenie geograficzne, stan środowiska przyrodniczego, stan infrastruktury. Czynnikiem, o którym często mowa w geografii społeczno-ekonomicznej jest również

hierarchia ośrodków miejskich i wiejskich. Często z funkcji jakie pełni dany ośrodek wynika poziom życia, a z dostępu do różnorodnych instytucji kulturowych, edukacyjnych czy punktów rozrywkowych zależy ocena jakości życia (Sobala-Gwosdz, 2004).

Na potrzeby niniejszego artykułu spośród wielu definicji poziomu życia oraz jakości życia zdecydowano się przytoczyć, zdaniem autora najtrafniejsze z nich:

- *poziom życia* – stopień zaspokojenia potrzeb ludności wynikający z konsumpcji wytworzonych przez człowieka dóbr materialnych i usług oraz wykorzystania walorów środowiska naturalnego i społecznego (Bywalec, Wydymus, 1992, za: Warzecha, 2009);
- *jakość życia* – zawiera wszystkie te elementy życia człowieka, które związane są z faktem istnienia, bycia kimś i odczuwania różnych stanów emocjonalnych, wypływających np.: z faktu posiadania rodziny, kolegów, przyjaciół (Słaby, 1990).

Obszar badań

Badania poziomu i jakości życia przeprowadzono w gminie Czchów położonej w województwie małopolskim w powiecie brzeskim. Na potrzeby badań wyznaczono cztery obszary badawcze obejmujące swym zasięgiem wszystkie dziesięć miejscowości gminy. Obszary są spójne powierzchniowo (ryc. 1). Podziału dokonano po przeprowadzeniu analizy materiałów i wyznaczeniu wspólnych cech dla miejscowości tworzących jeden obszar badań. Wobec trudności wnikających z braku wyraźnej różnorodności pomiędzy miejscowościami gminy nie zdecydowano się na podział według jednej cechy np. stref funkcjonalnych. Cechy brane pod uwagę obejmują zarówno elementy środowiska naturalnego, takie jak ukształtowanie terenu, użytkowanie ziemi a także cechy społeczne, położenie komunikacyjne oraz wspólne powiązania historyczne pomiędzy miejscowościami przydzielonymi do wspólnego obszaru badawczego.

Pierwszym obszarem badawczym wyróżnionym na podstawie funkcji pełnionych wobec otoczenia jest miasto Czchów – centrum administracyjne i usługowe gminy. Miasto wyróżnia się największą liczbą ludności, większą niż w pozostałych obszarach liczbą instytucji publicznych, punktów usługowych.

W skład drugiego obszaru badawczego wchodzą miejscowości Wytrzyszczka, Będzieszyna oraz Piaski Drużków. Te trzy miejscowości wyróżniają się peryferyjnym położeniem na wzgórzach Pogórza Rożnowskiego i Pogórza Wiśnickiego. Stanowią one południową granice gminy. Piaski Drużków to jedyna miejscowość gminy położona nad prawym brzegiem Dunajca. W tym obszarze nie znajdują się żadne instytucje publiczne i edukacyjne. Brak jest również większych punktów usługowych. W Wytrzyszczce i Piaskach Drużkowie znajdują się jedynie małe sklepy spożywcze. Trzecim wyróżnionym obszarem są dwie miejscowości: Tymowa i Tworkowa. Do niedawna uznawane były jako wsie o dominującym udziale rolnictwa w strukturze zatrudnienia. Obszar ten jest również stosunkowo spójny społecznie na co wpływ mają powiązania historyczne m.in. stanowienie jednej parafii do 2005 roku. Przez miejscowości przebiega droga krajowa nr 75.

Ryc. 1. Podział gminy Czchów na obszary badawcze
Źródło: opracowanie własne

Czwarty obszar obejmuje największą liczbę miejscowości – 4. W jego skład wchodzą: Jurków, Biskupice Melsztyńskie, Domosławice oraz Złota. Trzy pierwsze miejscowości są położone wzdłuż lewego brzegu Dunajca oraz drogi krajowej nr 980. Złota, Biskupice Melsztyńskie oraz Domosławice są położone na wzniesieniach oraz charakteryzują się rolniczym krajobrazem. Do 1989 roku Biskupice Melsztyńskie i Domosławice stanowiły jedno sołectwo, do dnia dzisiejszego stanowią jedną parafię.

Cel i metody badań

Celem badań było zbadanie wpływu warunków ekonomicznych gospodarstw domowych na poziom i jakość życia na przykładzie miejscowości gminy Czchów. Badania ankietowe zostały w całości przeprowadzone przez autora. Podczas odczytywania i uzupełniania kwestionariusza ankiety autor znajdował się wewnątrz gospodarstwa domowego, które zostało poddane badaniu. Łącznie uzyskano 200 ankiet, odpowiednio po 50 z każdego obszaru badawczego, co stanowiło około 7% gospodarstw domowych w gminie. Próba została wybrana losowo.

Dochody i wydatki gospodarstw domowych

Sytuacja ekonomiczna jest jednym z głównych czynników poziomu życia jaki wpływa na ocenę jakości życia mieszkańców. W badaniach poziomu życia podmiotem są zazwyczaj gospodarstwa domowe, a więc aspekt ekonomiczny jest ważny ze względu na zaspokajanie potrzeb (Dąbrowa, 2011). Janina Andrycz (1995) w swojej pracy o tytule *Poziom życia ludności* zauważa, iż badanie budżetów gospodarstw domowych jest jednym z podstawowych źródeł informacji o poziomie życia. Dochód o jaki pytano ankietowanych to tzw. dochód rozporządzalny, na który składają się m.in. dochód z pracy najemnej, dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie, świadczenia pomocy społecznej (Podolec, 2014).

Badając sytuację ekonomiczną gospodarstw na terenie gminy Czchów zastosowano ogólnie przyjęte w badaniach społecznych zasady, aby pytania trudne m.in. o wysokość dochodów zadawać w sposób pośredni, np. stosując przedziały kwotowe, które łatwiej jest wskazać badanym niż podać dokładną kwotę przychodów gospodarstwa domowego ankieterowi, obcej osobie. Wyróżniono dwa pytania dotyczące dochodów gospodarstw domowych. Pierwszym z nich było pytanie o dochód netto przypadający na jednego członka gospodarstwa domowego na jeden miesiąc. Autor wyróżnił 5 przedziałów (ryc. 2). Deklarowany dochód netto na członka rodziny wg obszarów badawczych wykazuje znaczne zróżnicowanie. W pierwszym przedziale, poniżej 400 zł, znalazło się w obszarze I 4% gospodarstw, w II obszarze 8%, w III obszarze 6%. Co ciekawe ankietowani w obszarze IV nie wskazali tak niskiego dochodu netto przypadającego na jednego członka gospodarstwa. Kolejny przedział 401 zł–800 zł był wskazywany przez ok. 1/3 gospodarstw w obszarach I, II oraz IV, odpowiednio 34%, 30%, 28%. W obszarze III ten przedział wskazało 18% (ryc. 2). Środkowy przedział odpowiadający dochodom netto na osobę miesięcznie w wysokości od 801 zł do 1200 zł był najczęściej wskazywany w gospodarstwach obszaru II (40%), spory udział stanowiły one również w obszarach III (36%) oraz IV (32%) (ryc. 2). Dochody mieszczące się w przedziale od 1201 zł do 1600 zł wskazało 34% gospodarstw w obszarze I, 30% w obszarze III, 22% w obszarze II oraz 14% w IV. Najwyższy dochód netto na osobę miesięcznie wynoszący powyżej 1600 zł w obszarze IV wskazało 26%, nie wystąpił on w ogóle wśród ankietowanych gospodarstw na obszarze II, natomiast w gospodarstwach obszaru I i III stanowił znacznie mniejszy odsetek, odpowiednio 8% i 10%. Podsumowując strukturę deklarowanego dochodu netto na osobę miesięcznie w obszarach badawczych w gminie Czchów najmniej korzystna występuje na obszarze II, gdzie łącznie przedziały, w których dochód osiąga maksymalnie 1200 zł stanowią, aż 78%. Na rycinie widoczne jest również zróżnicowanie pomiędzy wszystkimi obszarami. Najlepsza sytuacja wstępuje w obszarze IV, gdyż dwa najwyższe przedziały (1201–1600 zł i powyżej 1600 zł) stanowią 40% ogółu dochodu netto nie był deklarowany natomiast wśród badanych przedział poniżej 400 zł (ryc. 2).

Kolejnym aspektem łączącym się z tematyką poziomu i jakości życia w gospodarstwach domowych jest sposób rozporządzania dochodu. W systematycznych badaniach Głównego Urzędu Statystycznego oraz wydawanych pozycjach naukowych często bardzo dokładnie badane są zarówno dochody jak i rozchody domowego budżetu, m.in. Bywalec (2012). Problemem w przeprowadzaniu badań jest sytuacja liczebności gospodarstw domowych, gdyż ta sama wysokość dochodów nominalnych

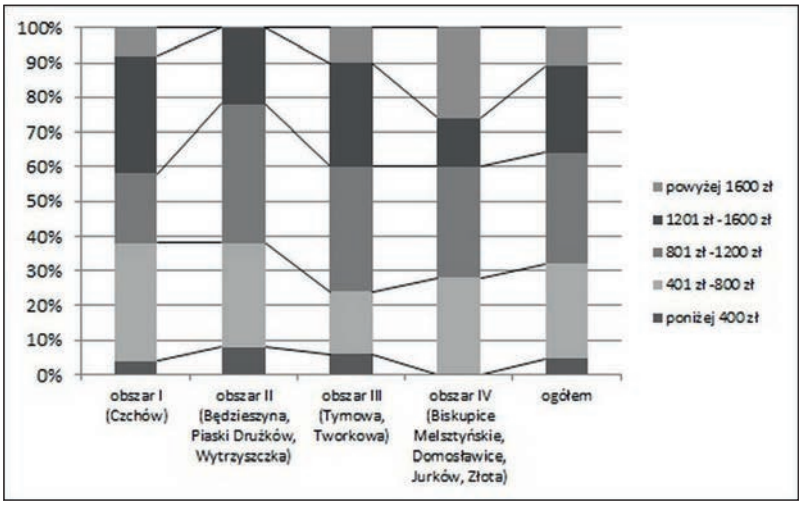

Ryc. 2. Deklarowany dochód netto na osobę miesięcznie w obszarach badawczych w gminie Czchów
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

ma inną wartość dla kilkuosobowej rodziny niż dla osoby samotnej (Szulc, 2007). Na potrzeby niniejszej pracy poproszono respondentów o uszeregowanie w kolejności wybranych dziedzin wydatków (żywność, opłaty mieszkaniowe, łączność (Internet, telefon komórkowy itp.), książki, dojazdy do pracy/szkoły, rozrywka (kino, teatr, restauracje)). Przyporządkowując wartości od 0 do 5, gdzie 0 oznaczało przeznaczam na ten cel najmniej pieniędzy, a 5 przeznaczam na to większość pieniędzy ankietowani wskazywali sposób rozporządzania domowym budżetem. W celu porównania obszarów badawczych odpowiedzi zostały przedstawione w formie graficznej (ryc. 3).

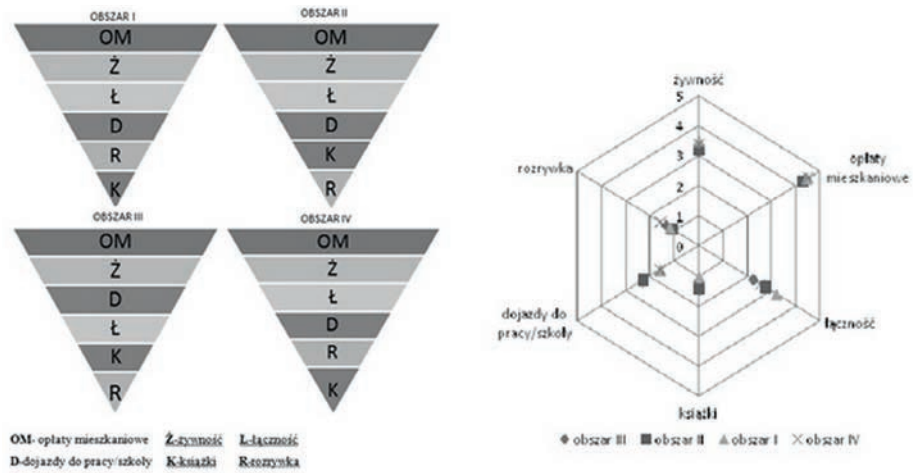

Ryc. 3. Rozkład wydatków gospodarstw domowych w badanych obszarach
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Ważnym aspektem analizy wydatków gospodarstw domowych jest to, iż w każdym z obszarów największa część budżetów gospodarstw domowych jest przeznaczana na opłaty mieszkaniowe oraz na żywność. Warto również zauważyć, że mieszkańcy obszaru I oraz IV bardzo podobnie rozporządzają swoim domowym budżetem. Statystycznie częściej przeznaczają pieniądze na rozrywkę niż na kupno książek (ryc. 3). Charakterystyczne jest również to, iż w obszarze I i III sporą część dochodów przeznacza się na dojazdy do pracy lub szkoły, ponieważ mieszkańcy wsi poruszają się głównie transportem indywidualnym.

Wyposażenie gospodarstw domowych

Dobra, w które wyposażone są gospodarstwa domowe możemy podzielić na kilka zasadniczych kategorii, w zależności jakie funkcje one odgrywają dla członków gospodarstwa (Zborowski, 2005). Są nimi: sprzęt AGD służący gospodarstwu domowemu, w tej pracy zaliczono do niego m.in. pralkę, lodówkę, kuchenkę gazową oraz sprzęty z kategorii elektroniki użytkowej, wykorzystywane w celach rozrywkowych, np. odtwarzać DVD, MP3. W literaturze wyróżniono również grupę, w której skład wchodzą dobra związane z mobilnością np. samochód czy rower.

Pierwszą z analizowanych grup sprzętów w jakie są wyposażone gospodarstwa domowe ankietowanych był sprzęt AGD. Podstawowe dobra w tej kategorii, takie jak pralka, kuchenka i lodówka stanowią standardowe wyposażenie w gospodarstwach domowych w obszarach wiejskich, gdzie jest miejsce na sprzęt stosunkowo dużych rozmiarów. Wśród ankietowanych gospodarstw we wszystkich czterech obszarach, budynki mieszkalne wyposażone w pralkę, lodówkę i kuchenkę stanowią 100% (ryc. 4). Pozostałe sprzęty wykazują znaczne zróżnicowanie wśród gospodarstw na terenie poszczególnych obszarów. Jednym ze sprzętów uwzględnionych w badaniu ankietowym wyposażenia gospodarstw domowych jest zamrażarka wolnostojąca charakterystyczna dla obszarów wiejskich. Co ciekawe największy odsetek tego typu sprzętu występował w obszarze I – 76%, 74% gospodarstw posiadało ją w obszarze IV. Są to dwa obszary, których mieszkańcy deklarowali najwyższy dochód netto na osobę w gospodarstwie. Wnioskując na tej podstawie można mówić o korelacji tych dwóch zmiennych, czyli wpływie wysokości dochodów na posiadanie bardziej kosztownych elementów wyposażenia gospodarstwa domowego. Podobny aspekt cechuje kolejny sprzęt – zmywarkę, którą posiada więcej gospodarstw w obszarach I i IV, odpowiednio 52% i 58%, niż w obszarach II i III, kolejno 36% i 22% (ryc. 4).

Kolejną wyróżnioną grupę stanowią sprzęty z kategorii elektroniki użytkowej, wykorzystywane w celach rozrywkowych. Najpopularniejszymi z tej kategorii są telewizor plazmowy/LCD/LED, który we wszystkich obszarach przekroczył 100%, osiągając nawet 140% w obszarze IV, co oznacza, iż na jedno gospodarstwo przypada więcej niż 1 telewizor takiego typu oraz laptop, którego udział przekracza 100% w dwóch obszarach badawczych, obszar IV – 122% oraz I – 108%. (ryc. 5). W przypadku posiadania omawianych sprzętów możemy również zaobserwować wcześniej wspominaną zależność ekonomiczną na wyposażenie gospodarstw domowych w droższe, bardziej luksusowe sprzęty, które częściej występują w obszarze IV oraz I (wieża Hi-Fi, laptop, odtwarzacz MP3, telewizor plazmowy). Natomiast rzadziej występują w tych gospodarstwach sprzęty mniej zaawansowane technologicznie, starsze np. telewizor kinetyczny niż w gospodarstwach na obszarze II i III.

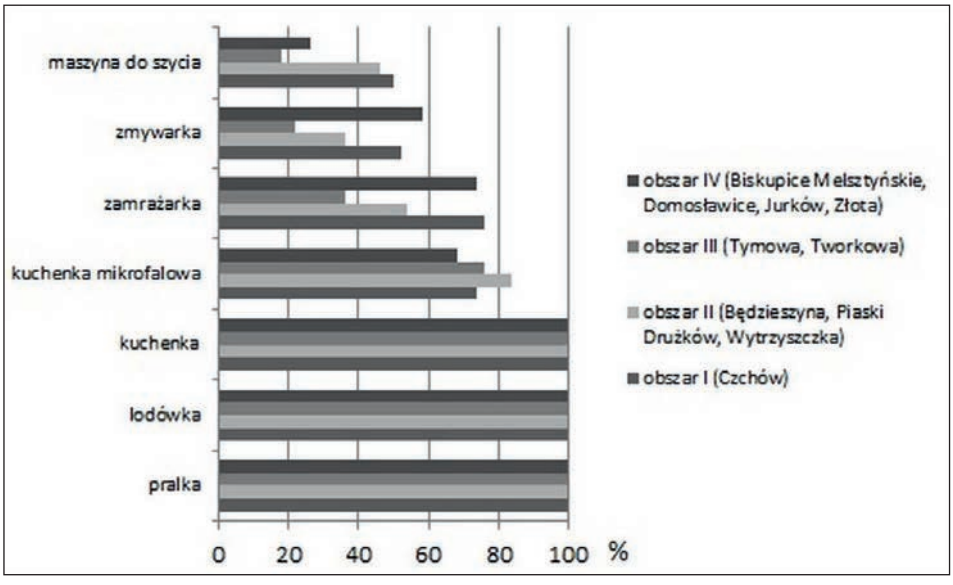

Ryc. 4. Wyposażenie gospodarstw domowych w gminie Czchów wg obszarów badawczych w sprzęty AGD

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

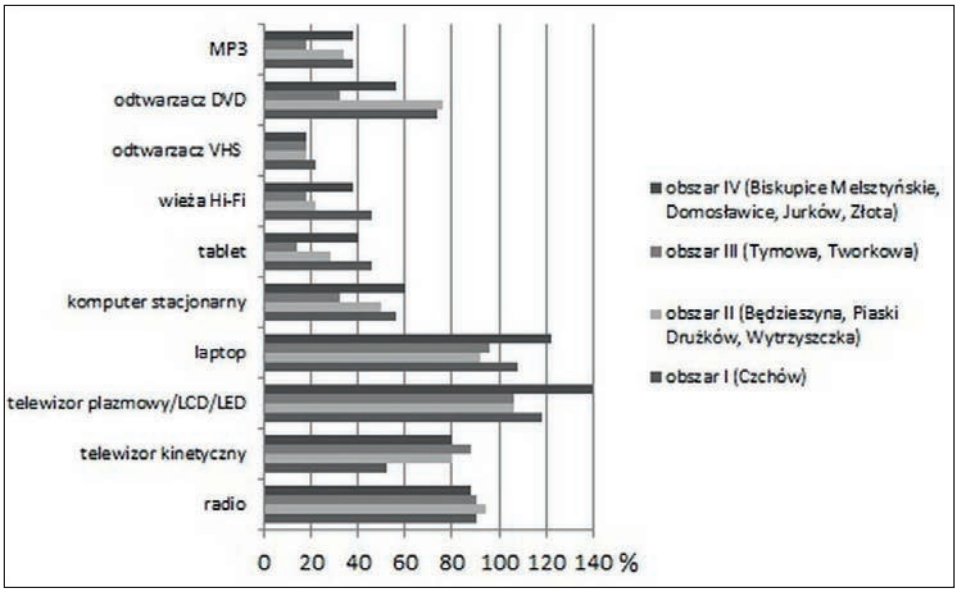

Ryc. 5. Wyposażenie gospodarstw domowych w gminie Czchów wg obszarów badawczych w sprzęt elektroniczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

Kolejnym aspektem dotyczącym poziomu życia jest dostęp do dóbr komunikacyjnych. Wskaźnikiem, który może ułatwić ocenę zróżnicowania przestrzennego jest liczba osób przypadających na jeden samochód w gospodarstwie domowym. Wskaźnik ten jak wynika z przeprowadzonych badań jest ściśle skorelowany z wysokością dochodów gospodarstwa domowego. Na potrzeby tej pracy w badaniu ankietowym zbierano wiadomości o liczbie osób zamieszkujących w badanym gospodarstwie domowym, dane te posłużyły do obliczenia wartości wskaźnika według następującego wzoru:

$$M = \frac{\text{L os.}}{\text{L sam.}}$$

gdzie:
M – liczba osób na samochód osobowy
L os. – liczba mieszkańców ankietowanych gospodarstw
L sam. – liczba samochodów osobowych w ankietowanych gospodarstwach

Z zebranych danych wynika, iż najlepsza sytuacja pod tym kątem panuje w obszarze IV, gdzie na jeden samochód przypadają mniej niż 3 osoby (ryc. 6). W obszarze I i III sytuacja wygląda podobnie, w obydwu przypadkach współczynnik wynosi około 3,1. Najgorzej sytuacja ta przedstawia się w obszarze II, gdzie na jeden samochód przypadają prawie 4 osoby (ryc. 6).

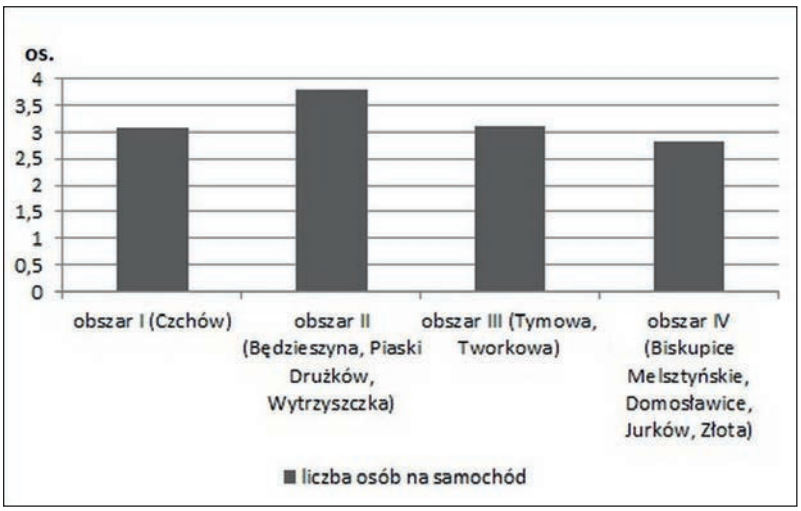

Ryc. 6. Liczba osób przypadająca na samochód osobowy
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

Ocena jakości życia w gminie Czchów

Celem rozwoju społeczno-ekonomicznego jest czerpana przez ludzi satysfakcja ze zmian jakie zachodzą w ich życiu (Bieńkuńska, Piasecki, 2013). Miara owej satysfakcji z poszczególnych dziedzin życia ściśle łączy się z pojęciem jakości życia, którą można zdefiniować jako poziom zadowolenia jednostki, jaki otrzymuje ona w wyniku spożycia dóbr i usług nabywanych na rynku, spożywania dóbr publicznych, form spędzania czasu wolnego oraz pozostałych charakterystyk (materialnych i społecznych) środowiska, w którym się znajduje (Bywalec, Rudnicki, za: Berbeka, 2005).

Jakość życia badana jest za pomocą pomiaru subiektywnego, którego dokonuje się na podstawie deklarowanych bezpośrednio przez respondenta ocen i opinii (Sompolska-Rzechuła, 2013).Również w niniejszym artykule założono, iż jakość życia to poziom zadowolenia, jaki uzyskuje człowiek z różnych sfer funkcjonowania. Po analizie licznych przykładów z literatury tematycznej autor stwierdził, iż oceny satysfakcji z różnorakich dziedzin życia dokonywane przez ludzi bezpośrednio zainteresowanych są najbardziej adekwatnymi miernikami. Posługując się przykładem Diagnozy Społecznej (Czapiński, Panek, 2013) dokonano badania jakości życia mieszkańców gminy Czchów w różnych dziedzinach i wymiarach życia. Zbadano zarówno aspekty społeczne, takie jak relacje z najbliższymi, przyjaciółmi czy zadowolenie respondentów z własnych dzieci, jak i materialne – ocenę sytuacji materialnej i warunków mieszkaniowych, środowiskowe – zadowolenie z miejsca zamieszkania, zdrowotne, a także aspekty dotyczące samooceny np. ocenę perspektyw życiowych czy samopoczucia psychicznego.

Dla porównania różnorodnych obszarów życia zastosowano ocenę satysfakcji w pięciostopniowej skali, od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało źle, a 5 bardzo dobrze. Następnie obliczono średnią ocen respondentów w każdym z obszarów badawczych.

Interpretując wyniki, należy zauważyć, iż żadna z dziedzin nie otrzymała średniej ocen poniżej 3, co wyrażało ocenę ani dobrze ani źle. Większość badanych oceniła wybrane dziedziny życia dobrze (4) lub bardzo dobrze (5). Na wykresie można zaobserwować zróżnicowanie ocen mieszkańców poszczególnych obszarów. Zasadniczo wszystkie z badanych dziedzin życia najgorzej oceniane są w obszarze I, obejmującym miasto Czchów. Miejsce zamieszkania jest najlepiej ocenianym aspektem w obszarze II, III i IV, gdzie średnia ocen wynosi od 4,5 w obszarze IV do 4,6 w obszarze III. Spośród dziedzin życia przedstawionych na poniższej rycinie najbardziej zróżnicowane oceny wykazuje pomoc społeczna. W obszarze III oceniana jest ona lepiej niż dobrze (4,11) w pozostałych poniżej dobrego – w obszarze II 3,93, znacznie niżej na 3,5 w obszarze IV, natomiast najniżej w obszarze I – 3, gdzie mieszkańcy oceniają swoje zadowolenie z funkcjonowania pomocy społecznej ani dobrze ani źle (ryc. 7). Ciekawym przypadkiem jest również ocena działania władz samorządowych. Najgorzej oceniane są one w obszarze I – Czchów, gdzie znajduje się siedziba administracyjna gminy (3,18). W dwóch obszarach – II i III osiągają one ocenę wyższą niż dobrą. Jedyną dziedziną życia, którą respondenci wszystkich obszarów oceniają poniżej dobrze (4,0) jest sytuacja materialna, a oceny mieszczą się w przedziale 3,5–3,8 (ryc. 7).

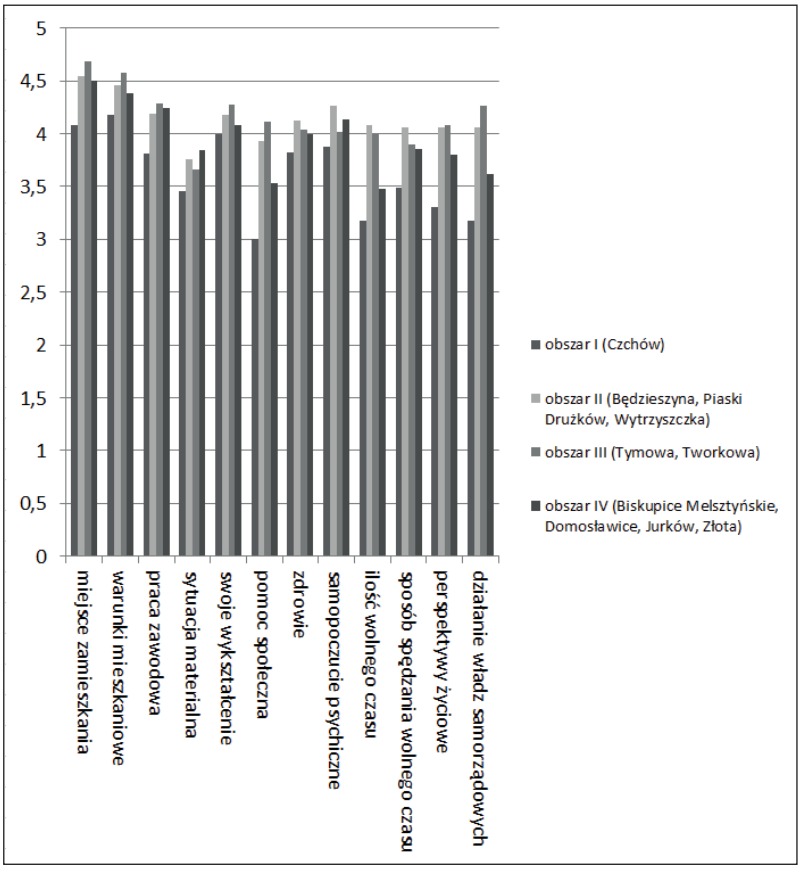

Ryc. 7. Ocena zadowolenia z wybranych aspektów życia respondentów w gminie Czchów według obszarów badawczych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

Kolejna rycina (ryc. 8) przedstawia ocenę zadowolenia ze społecznych aspektów życia ankietowanych. Do tej kategorii zaliczono satysfakcję z relacji z dziećmi, współmałżonkiem/partnerem, przyjaciółmi/znajomymi oraz sąsiadami respondentów. Najlepiej spośród tych dziedzin we wszystkich obszarach oceniane są relacje z dziećmi. Wśród respondentów zamieszkujących obszar II ten obszar relacji społecznych został oceniony na 4,97, co oznacza, iż niemal wszyscy oceniają je bardzo dobrze. Najniżej oceniane są w obszarze I, niemniej jednak osiągając bardzo wysoką średnią ocen 4,7. Niewiele gorzej oceniana jest satysfakcja z relacji z współmałżonkiem (lub partnerem). We wszystkich obszarach jest oceniana lepiej od stosunków z przyjaciółmi/znajomymi czy sąsiadami. Podobnie jak we wszystkich badanych dziedzinach życia społecznego najwyższą średnią charakteryzuje się ocena w obszarze II (4,92), kolejno w obszarze III (4,8) i 4,6 zarówno w obszarze I i IV. Satysfakcja z kontaktów z przyjaciółmi i znajomymi jest oceniana najwyżej w obszarze II (4,8), kolejno 4,7 w obszarze III oraz 4,5 w obszarze IV, w obszarze I osiągnęła ocenę 4,2. W aspektach społecznych poddawanych ocenie jest to dziedzina, w której występują

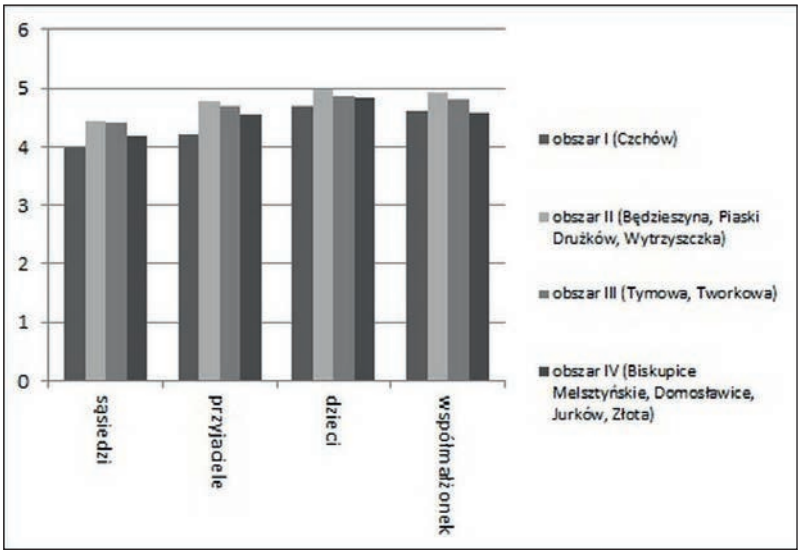

Ryc. 8. Ocena zadowolenia z wybranych aspektów życia społecznego respondentów w gminie Czchów według obszarów badawczych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

największe rozbieżności pomiędzy najlepszą a najgorszą oceną na terenie gminy. Najgorzej w stosunku do omawianych wcześniej elementów oceniana jest relacja respondentów z sąsiadami. W obszarach II i III oceniana jest ona lepiej niż dobrze (4,4). Powyżej 4,1 średnia ocen wynosi wśród respondentów zamieszkujących obszar IV. Najniższą ocenę, relacje sąsiedzkie otrzymały w Czchowie (obszar I). Jest to jedyna relacja społeczna oceniona poniżej dobrze (3,9) (ryc. 8).

Jednym z elementów mających wpływ na ocenę jakości życia, a w szczególności oceny obszarów mierzonych wyłącznie subiektywnie, takich jak samopoczucie psychiczne czy zadowolenie z miejsca zamieszkania jest otoczenie w jakim żyje badana jednostka. Życie społeczne zależne zarówno od uwarunkowań regionalnych, lokalnych, kulturowych jest jedną z kluczowych składowych mających wpływ na satysfakcję z życia. Dużą rolę w kształtowaniu środowiska społecznego danego obszaru, miejscowości wypełniają jednostki świadczące usługi na rzecz mieszkańców. W badaniach przeprowadzonych na terenie gminy Czchów respondenci oceniali jakość świadczonych usług przez jednostki edukacyjne, zdrowotne czy kulturowe. Najwyższą średnią ocen otrzymały usługi pocztowe (4,83), które w obszarze IV były oceniane najlepiej. W obszarach II i III również oceniane są powyżej dobrze. Natomiast w obszarze I średnia ocena jakości usług poczty wynosi 3,86 (ryc. 9). Stosunkowo na terenie gminy najlepiej oceniona jest jakość usług świadczonych przez apteki. Jest to jedyny z ocenianych aspektów, który we wszystkich obszarach uzyskał średnią ocen powyżej 4, co znaczy, że respondenci oceniają go lepiej niż dobrze. Ciekawym przypadkiem do analizy jest jakość komunikacji zbiorowej. W obszarach położonych w pobliżu drogi krajowej E 75 i drogi wojewódzkiej 966 dobrze skomunikowanych z większymi miastami poprzez połączenia autobusowe i bus ocena jakości świadczonych usług jest wyższa (obszar I i III). W obszarach II i IV jakość świadczonych

usług komunikacyjnych oceniana jest kolejno na 3,23 oraz 3,06. Jakość usług edukacyjnych jest oceniana wysoko. Przedszkola w obszarze III i IV są oceniane na 4,3, natomiast w obszarach I i II na około 3,9. Szkoły lepiej oceniane są w obszarze II i IV (średnia ocen około 4,4) niż w obszarze I i III (średnia ocen około 3,9).

Podsumowując ocenę jakości życia przez mieszkańców gminy należy zwrócić uwagę, iż odczuwalny poziom satysfakcji ankietowanych jest zależny od wielu czynników. Wynikających często z uwarunkowań mentalnych, kulturowych, których nie da się zbadać w sensie statystycznym (Bieńkuńska, Piasecki, 2013). Według badań przeprowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny największy wpływ na subiektywne oceny jakości życia mają dotychczasowe doświadczenia życiowe respondentów oraz stan zdrowia w jakim się znajdywali podczas przeprowadzania badania (Bieńkuńska, Piasecki, 2013). Jako wieloletni mieszkaniec badanych obszarów autor

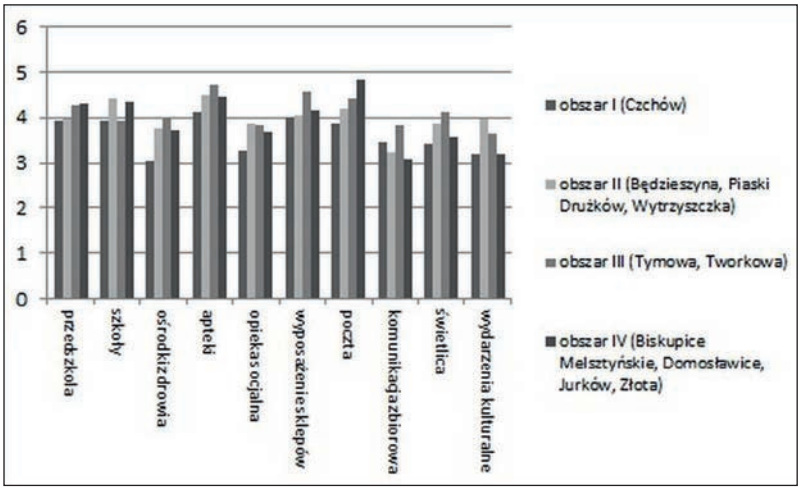

Ryc. 9. Ocena zadowolenia z jakości świadczonych usług w gminie Czchów według obszarów badawczych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

pracy wskazuje również na specyfikę uwarunkowań lokalnych na ocenę działań społecznych i ocenę jakości usług świadczonych przez jednostki publiczne wśród mieszkańców miasta Czchów. Mieszkańcy charakteryzują się postawą roszczeniową wobec władzy, często nie okazując chęci samodzielnego podjęcia zadań wpływających na wspólne dobro. Jest to również czynnik brany pod uwagę w interpretacjach oceny poszczególnych aspektów uwzględnianych w badaniach ankietowych. Jak doskonale obrazują zamieszczone wcześniej wykresy subiektywne oceny respondentów w obszarze I są często najniższe spośród czterech obszarów badawczych. Analizując wpływ dochodów gospodarstw domowych na ocenę jakości życia trzeba zauważyć, iż nie podlegają one korelacji. Często, jak widać na przykładzie zaprezentowanych wyników badań w obszarach, których gospodarstwa domowe charakteryzują się dobrą sytuacją ekonomiczną w stosunku do pozostałych obszarów, satysfakcja z życia społecznego (m.in. własnych dzieci, małżonków, sąsiadów) jest oceniana niżej.

Wnioski

W badaniach wpływu czynników ekonomicznych na poziom i ocenę jakości życia na szczeblu różnorodnych jednostek osadniczych, często wnioski są podobne pomimo przeprowadzenia ich w różnych skalach geograficznych. Charakterystyczne są powiązania pomiędzy wysokością dochodu a poziomem życia. Wyższy dochód notowany w gospodarstwach domowych warunkuje często posiadanie sprzętów wyższej klasy, uważanych za luksusowe. Kolejny wniosek płynący z tych badań mówi o ocenie jakości życia w zależności od wysokości dochodu i poziomu życia. W większości gospodarstw domowych, w których poziom życia mierzony za pomocą metod ilościowych jest wysoki, ocena jakości życia, czyli satysfakcji badanych z różnych aspektów życia społecznego czy relacji międzyludzkich, a także jakości usług świadczonych przez różne instytucje jest niska lub niższa od średnich ocen wyrażanych przez uczestników badań. W badaniach prowadzonych w gminie Czchów wykazano, iż ogólne zależności wpływu wysokości dochodów na poziom życia oraz oceny jakości życia są widoczne również na poziomie najniższego szczebla administracyjnego – gminy – jak również samych miejscowości. Gospodarstwa domowe położone w obszarach I (Czchów) i IV (Biskupice Melsztyńskie, Domosławice, Jurków, Złota), w których deklarowany dochód netto na jednego członka gospodarstwa domowego był najwyższy wśród jednostek badawczych, były wyposażone w droższe, bardziej luksusowe sprzęty użytku domowego, miały lepsze warunki transportowe (większy dostęp do transportu indywidualnego). Oceniając aspekt jakości życia przez pryzmat wpływu wysokości dochodów w danym gospodarstwie trzeba stwierdzić, iż w obszarach badawczych gminy Czchów poszczególne badane zmienne (m.in. relacje z bliskimi, zadowolenie z życia społecznego oraz usług instytucji publicznych) wyżej oceniane były w gospodarstwach domowych na obszarach mniej zamożnych. Wnioskiem podsumowującym powinno być więc stwierdzenie, że posiadanie większych zasobów finansowych, które mogą zaspokoić potrzeby materialne nie zawsze bezpośrednio przekładają się na jakość codziennego życia.

Literatura / References

Andrycz, J. (1995). *Poziom życia ludności: materiały do studiowania.* Katowice: Wydawnictwo Uczelniane AE w Katowicach.

Berbeka, J. (2005). Jakość życia ludności w województwie małopolskim: ocena subiektywna. *Zeszyty Naukowe Akademia Ekonomiczna w Krakowie*, 697, 17–28.

Bieńkuńska, A., Piasecki, T. (red.) (2013). *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*. Warszawa: GUS.

Bywalec, C. (2012). *Ekonomika gospodarstw domowych, nowe wydanie 2012.* Warszawa: PWN.

Czapiński, J., Panek, T. (red.) (2013). *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków.* Warszawa.

Dąbrowa, M. (2011). Badanie poziomu życia – metodologia konstrukcji wybranych wskaźników. *Zeszyty Naukowe MWSE w Tarnowie, Matematyka*, 17, 67–82.

Gotowska, M., Jakubczak, J. (2012). *Zastosowanie wybranych metod do oceny zróżnicowania poziomu życia ludno*ści w Polsce. Pozyskano z www.pte.pl.

Jażdżewska, I. (red.) (2004). Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście. *Konserwatorium wiedzy o mieście*, XVII.

Liszewski, S. (2004). Rola i zadania geografii w badaniach zróżnicowania przestrzennego warunków życia mieszkańców miast. Założenia teoretyczne i program badań. W: I. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*. *Konserwatorium wiedzy o mieście*, XVII, 7–17.

Płaziak, M. (2004). Poziom życia ludności miast województwa małopolskiego, ze szczególnym uwzględnieniem miast małych i najmniejszych. W: I. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*. *Konserwatorium wiedzy o mieście*, XVII, 121–129.

Podolec, B. (2014). *Wybrane aspekty analizy warunków życia ludności w Polsce.* Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.

Słaby, T. (1990). Poziom życia, jakość życia. *Wiadomości Statystyczne*, GUS, 6, 25.

Słaby, T. (2004). *Nowe ujęcie badań społecznych. Nierówności Społeczne a wzrost Gospodarczy.* Uniwersytet Rzeszowski, 4, 57–66.

Sobala-Gwosdz, A. (2004). Poziom życia w miastach województwa podkarpackiego a ich położenie, funkcje i pozycja w hierarchii. W: I Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście, Konserwatorium wiedzy o mieście*, XVII, 107–120.

Sompolska-Rzechuła, A. (2013). Pomiar i ocena jakości życia. *Wiadomości Statystyczne*, GUS, 8, 19–36.

Szulc, A. (2007). Dochód i konsumpcja. W: T. Panek (red.), *Statystyka Społeczna*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 131–163.

Warzecha, K. (2009). *Poziom życia ludności Polski i pozostałych krajów Unii Europejskiej– analiza taksonomiczna. Gospodarka polska po 20 latach transformacji: Osiągnięcia, problemy i wyzwania*, 19–32.

Winiarczyk-Raźniak, A. (2014). *Wymiary poziomu życia w Polsce w świetle wybranych wskaźników.* Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Edukacyjne.

Zborowski, A. (2005). *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa).* Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Notka biograficzna o autorze: absolwentka Instytutu Geografii i Gospodarki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ukończyła kierunek geografia ze specjalnością geografia społeczno-ekonomiczna. Obecnie jest doktorantką na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi UJ. Zainteresowania naukowe są związane z tematyką poziomu i jakości życia, ogólnie pojętej demografii oraz aspektami rozwoju społeczno-gospodarczego małych jednostek osadniczych.

Biographical note of author: author is a graduate of the Institute of Geography and the Jagiellonian University. She graduated geography with a specialization in socio-economic geography. She is currently a PhD student at the Faculty of Biology and Earth Sciences of the Jagiellonian University. Research interests are related to the subject of the level and quality of life, in general demographics and the aspects of socio-economic development of small settlements.

Joanna Nowak, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Geografii Ludności, Osadnictwa i Rolnictwa
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków

FOLIA 221

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456
DOI 10.24917/20845456.10.19

Halina Pawlak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

Poczucie tożsamości mieszkańców gmin podmiejskich Krakowa i ich obawy wobec ludności napływowej z miasta

Streszczenie

Obszary wiejskie znajdujące się w bliskiej odległości od miasta wyróżniają się zaawansowaniem przemian społeczno-ekonomicznych oraz funkcjonalnych. Produkcja rolnicza jest wypierana przez inne działalności, a jednym z czynników wspomagających rozwój tego obszaru jest napływ mieszkańców z miast. Obszar definiowany jako strefa podmiejska nie jest łatwy do wyznaczenia. W niektórych delimitacjach brane jest pod uwagę jedynie bezpośrednie graniczenie gminy z miastem. Jednak samo to kryterium jest niewystarczające. Natężenie procesów miastotwórczych, oraz zróżnicowanie funkcjonalne gmin ma kluczowe znaczenie zarówno dla kwalifikacji obszaru jako podmiejskiego, jak również wpływa na postawy mieszkańców tych terenów. Przykładem mogą być badania przeprowadzone w dwóch gminach wiejskich: Igołomii-Wawrzeńczyce oraz Mogilanach. Pomimo, że obie gminy bezpośrednio przylegają do granic Krakowa, znacząco różnią się pod względem rozwoju procesów suburbanizacyjnych. Różnice te były znaczącym kryterium różnicującym poczucie tożsamości i postawy mieszkańców wsi względem osób napływowych z miasta.

Sense of identity among Krakow's rural-urban fringe inhabitants and their concerns about newcomers from urban areas

Abstract

Rural areas located within a short distance from the city are characterised by advanced socio-economic and functional changes. On one hand, agricultural production is being displaced by other activities. On the other – the inflow of urban population supports the development of these areas. Delimitation of area defined as rural-urban fringe poses lots of difficulties. Some delimitations allow for only including municipalities bordering the city. However, such criterion seems insufficient. The intensity of urban processes, as well as functional diversity of municipalities are of a key-importance for both classification as rural-urban fringe and shaping attitudes of people inhabiting these areas. The research conducted in two rural municipalities: Igolomia-Wawrzenczyce and Mogilany, is a good example. Despite the fact, that both municipalities border with Krakow, they differ much in terms of development of suburbanisation. These differences were significant criterion for differentiating the sense of identity, as well as the attitudes of rural inhabitants toward newcomers from urban areas.

Słowa kluczowe: kontinuum miejsko-wiejskie; poczucie tożsamości; postawy; strefa podmiejska

Key words: rural-urban continuum; sense of identity; attitudes; rural-urban fringe

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Pawlak, H. (2016). Poczucie tożsamości mieszkańców gmin podmiejskich Krakowa i ich obawy wobec ludności napływowej z miasta. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.19

Wstęp

Przemiany funkcjonalne obszarów wiejskich są najbardziej widoczne na terenach przylegających lub położonych w bliskiej odległości od dużego miasta. Często to położenie jest jednym z głównych czynników aktywizującym tereny podmiejskie, które zmieniają swój charakter z typowo wiejskich na quasi miejskie. Dlatego coraz częściej oprócz podziału administracyjnego na miasto i wieś, bierze się pod uwagę położenie i interakcję obszarów wiejskich z sąsiadującymi obszarami miejskimi, a zasięg oddziaływania miasta wyznacza strefę zwaną strefą podmiejską.

Granice strefy podmiejskiej nie są jednoznaczne i trudne do wyznaczenia. Obserwowana jest raczej pewna ciągłość, która dotyczy form przestrzennych, a także procesów w nich przebiegających, określana jako kontinuum miejsko-wiejskie (Gonda-Soroczyńska, 2009). Koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego powstała dla nauk socjologicznych w celu zróżnicowania społeczności zamieszkującej na styku miasta i wsi (Falkowski, Brodowski, 2008). Mowa jest więc o dwóch ujęciach tej koncepcji. Pierwsza wskazuje na występowanie krańcowych odmiennie form osadniczych (miasto-wieś), pomiędzy którymi znajdują się jednostki osadnicze o charakterze przejściowym. Charakteryzują się one zarówno cechami wiejskimi, jak i miejskimi, mającymi różny stopień natężenia. Tak sprecyzowana koncepcja wymaga dokładnego zdefiniowania, co rozumie się pod pojęciem miasta i wsi. Wówczas pojęciem kontinuum określa się te jednostki osadnicze, które nie odpowiadają definicji ani miasta, ani wsi (Chojnicki, Czyż, 1989), (ryc. 1).

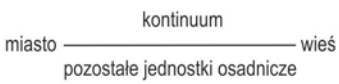

Ryc. 1. Pojęcie kontinuum, jako jednostek osadniczych o charakterze przejściowym
Źródło: Chojnicki, Czyż, 1989

Drugie ujęcie definiuje kontinuum jako ciąg jednostek osadniczych różniących się występowaniem i nasileniem cech charakterystycznych dla miasta lub wsi (ryc. 2). Kontinuum jest wówczas pewną skalą, wskazującą na nasilenie miejskości lub wiejskości. W przypadku wzrostu cech miejskich następuje spadek własności wiejskich i odwrotnie. Względny charakter skali powoduje, że nie ma konieczności definiowania modeli miasta i wsi (Chojnicki, Czyż, 1989).

Stosując te ujęcia kontinuum do strefy podmiejskiej można określić, że pierwsze odpowiada strefie podmiejskiej pod względem przestrzennym, natomiast drugie funkcjonalnym (Falkowski, 2009).

Obszary wiejskie w strefie podmiejskiej znacząco różnią się od terenów położonych w dalszej odległości od miasta, gdzie funkcja rolnicza w dalszym ciągu

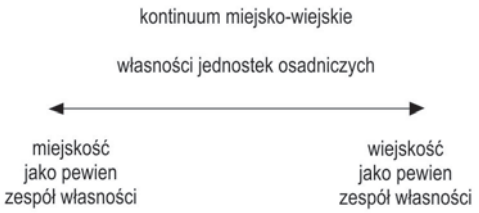

Ryc. 2. Kontinuum, jako skala o krańcach miejskości i wiejskości
Źródło: Chojnicki, Czyż, 1989

ma kluczowe znaczenie. Miasto wywierając wpływ na wielofunkcyjny rozwój tych obszarów, powoduje, że charakteryzują się one dużą dynamiką zmian. Dochodzi do koncentracji i wzrostu liczby ludności, najczęściej poprzez napływ imigrantów z miast, często osób młodych, dobrze wykształconych, zmienia się więc struktura zawodowa ludności. W ujęciu przestrzennym obszary wiejskie strefy podmiejskiej ulegają procesom urbanizacji, grunty rolnicze przekształcane są pod budownictwo mieszkaniowe i przemysłowo-usługowe. Zmienia się forma zabudowy, powstają osiedla domów jednorodzinnych lub też nowa zabudowa powstaje wśród tradycyjnej zabudowy. W wyniku tego miejscowości nadal posiadają status wsi, ale zatracają znamiona tradycyjnie pojmowanej wiejskości. Wraz z oddalaniem się od miasta, formy miejsko-wiejskiego zagospodarowania przenikają się, a w strefie peryferyjnego oddziaływania miast coraz więcej jest elementów wiejskich.

Należy pamiętać, że zależność miasto-wieś ma charakter dwukierunkowy, a zmiany zachodzące w strefie podmiejskiej silnie oddziałują na mieszkańców obszarów wiejskich tej strefy. Miasto wpływa na przekształcenia funkcjonalne wsi, ale też mieszkańcy wsi wykorzystują położenie względem miasta i wprowadzają zmiany w sposobie życia, podnoszą kwalifikacje. Dla rdzennych mieszkańców terenów podmiejskich odczuwalne stają się powiązania gospodarcze, infrastrukturalne, jakie niesie bliskie położenie miasta. Wzrasta poziom życia rodzin, co wiąże się z dostępnością do miejsc pracy poza rolnictwem, ułatwieniami komunikacyjnymi, lepszym dostępem do informacji. Otwierają się nowe możliwości rozwoju gospodarczego, np. nowe miejsca pracy, nowe działalności usługowe, pojawiają się inwestorzy, którzy pobudzają inicjatywy lokalne (Heffner, 2007). Wydaje się więc, że dla ludności obszarów wiejskich znajdujących się w strefie oddziaływania miasta jest to szansa poprawy poziomu i jakości życia. Miasto daje bowiem dostęp do miejsc pracy, opieki zdrowotnej, usług, szkolnictwa, a dla rolników jest rynkiem zbytu.

W niniejszej pracy przedstawiono badania dotyczące poczucia tożsamości mieszkańców wsi gmin podmiejskich względem swojego miejsca zamieszkania. Zwrócono także uwagę na postawy mieszkańców względem ludności napływowej z miast. Postawy te przedstawiają stopień akceptacji zmian, jakie wiążą się z osiedlaniem się tej ludności, a w sposób pośredni wskazują na to, czy mieszkańcy zauważają przemiany, jakie dokonują się na ich obszarze pod wpływem rozwoju miasta.

Celem pracy jest wskazanie na ile bezpośrednie sąsiedztwo badanych gmin z Krakowem oddziałuje na postawy i obawy mieszkańców gmin, czy to raczej inne czynniki, takie rozwój funkcji pozarolniczych, stopień rozwoju i okres trwania procesów miastotwórczych mają znaczący wpływ.

Obszar badań i charakterystyka respondentów

Charakterystyczne dla strefy podmiejskiej przeobrażenia zaobserwować można w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym. Badaniami objęto dwie gminy wiejskie należące do strefy podmiejskiej, których granice przylegają bezpośrednio do Krakowa (ryc. 1). Zasięg położenia strefy podmiejskiej przyjęto na podstawie delimitacji przeprowadzonej przez Zborowskiego i in. (2010). Położenie względem Krakowa było jednym z kryteriów wyboru gmin do badań. Uwzględniono również poziom rozwoju procesów urbanizacji, stopień rozwoju rolniczego, a także dojazdy do pracy. W strefie podmiejskiej gminy Igołomia-Wawrzeńczyce oraz Mogilany charakteryzowały się największym zróżnicowaniem wybranych czynników.

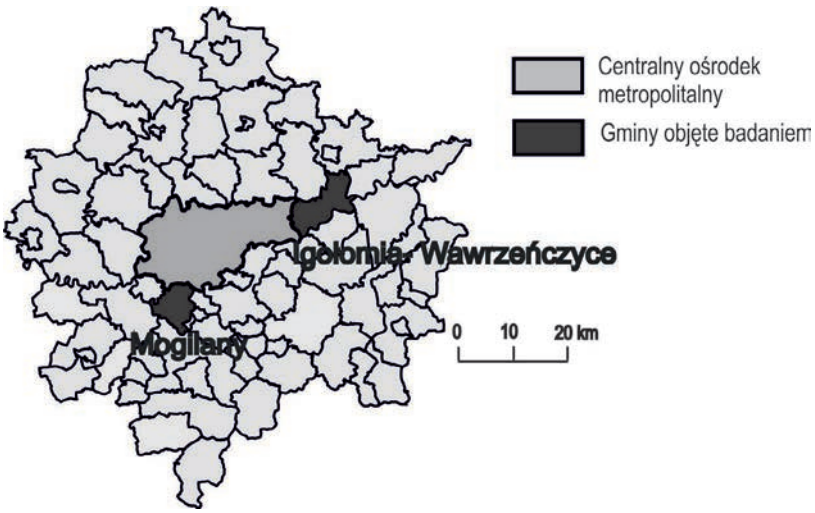

Ryc. 3. Położenie gmin przyjętych do badań w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym
Źródło: opracowanie własne na podstawie Zborowski i in., 2010

W pracy wykorzystano dane pochodzące z badań ankietowych przeprowadzonych metodą kwestionariusza ankiety. Badaniem objęto mieszkańców wsi, a więc osoby mieszkające od urodzenia lub takie, które przeprowadziły się z innej wsi do badanej miejscowości. W badaniach nie uczestniczyły osoby, które przeprowadziły się z miasta. Wywiady przeprowadzano od lipca do września 2012 roku. Brało w nich udział 426 mieszkańców gmin Igołomia-Wawrzeńczyce i Mogilany. Ponad 85,5% badanych z gminy Igołomia-Wawrzeńczyce to osoby zamieszkałe na terenie danej miejscowości od urodzenia lub ponad 30 lat, w gminie Mogilany takich respondentów było 73%. Pozostali respondenci to osoby napływowe z terenów wiejskich, najczęściej położonych w tej samej gminie.

Stopień oceny przez respondentów zmian na obszarach wiejskich badano przy pomocy skali Likerta. Skala Likerta zastosowana w kwestionariuszu ankiety zawierała następujące warianty odpowiedzi: zdecydowanie tak, raczej tak, raczej nie, zdecydowanie nie, trudno powiedzieć. Dla potrzeb niniejszego artykułu zsumowano odpowiedzi w trzy warianty: tak, nie, trudno powiedzieć.

Charakterystyka badanych gmin

Na podstawie danych demograficznych i ekonomicznych można stwierdzić, że gminy w sposób znaczący różnią się od siebie. Właściwie jedyną cechą wspólną jest fakt, że zarówno gmina Igołomia-Wawrzeńczyce jak i Mogilany bezpośrednio graniczą z Krakowem. Igołomia-Wawrzeńczyce jest położona na wschód od Krakowa. Odległość od wsi będącej siedzibą gminy do centrum miasta wynosi aż 27 km, granica z miastem przebiega bowiem przy najdalej położonej od centrum miasta dzielnicy Nowa Huta. To położenie nie sprzyja podnoszeniu atrakcyjności obszaru, zważywszy na fakt bliskiego sąsiedztwa z dużym zakładem przemysłowym, tj. ArcelorMittal Poland. Na terenie gminy nie kursują linie autobusów Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego w Krakowie (MPK), połączenia z Krakowem zapewniają tylko prywatni przewoźnicy.

Gmina Mogilany znajduje się na południe od miasta (14 km od centrum). Jest dobrze skomunikowana z Krakowem poprzez linie prywatnych przewoźników oraz 5 linii autobusowych MPK dotowanych przez gminę i jedną linię MPK przejeżdżającą przez jej teren w kierunku Skawiny.

Przedstawione gminy znacząco różnią się w aspekcie demograficznym (tab. 1). Gminę Mogilany zamieszkuje prawie dwa razy więcej osób niż drugą badaną gminę. Obszar gminy charakteryzuje się wysoką dynamiką zmian liczby ludności, a porównanie danych z dłuższego przedziału czasowego wskazuje, że proces ten utrzymuje się od wielu lat. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce dynamika zmian liczby ludności jest niewielka, zarówno w ostatnim badanym dziesięcioleciu, jak i w latach 1995–2012. Średni przyrost naturalny na 1000 mieszkańców w latach 2003–2012 jest dla obu gmin dodatni, jednak w przypadku gminy Igołomia-Wawrzeńczyce jest on bardzo mały. Współczynnik salda migracji również jest w obu gminach dodatni, przy czym dane dla gminy Mogilany wskazują, że poziom napływu jest wysoki. Można więc wnioskować, że na rzeczywisty przyrost ludności w gminie Mogilany wpływ mają przede wszystkim migracje ludności. W gminie tej występuje głównie napływ ludności z miasta, która stanowiła ponad 80% przybywających w latach 2002–2012. Od roku 1990 wśród migrantów do gminy Mogilany prawie 60% stanowili mieszkańcy Krakowa. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce przybywający z miast stanowili 64%, a napływający z Krakowa 45%.

Tab. 1. Charakterystyka badanych gmin pod względem demograficznym

Wyszczególnienie	Igołomia-Wawrzeńczyce	Mogilany
Liczba ludności w gminie w 2012 roku	7751	12912
Liczba ludności na km^2 w 2012 roku	123	296
Dynamika zmian liczby ludności (rok 2002=100)	101,30	124,60
Dynamika zmian liczby ludności (rok 1995=100)	102,20	136,70
Średni przyrost naturalny w latach 2003–2012 na 1000 mieszkańców	0,04	3,18
Współczynnik salda migracji, średnia z lat 2003–2012 na 1000 mieszkańców	0,39	16,18
Udział ludności napływowej z miasta do ogółu napływów w latach 2002–2012 (%)	64,40	81,40

Udział ludności napływowej z Krakowa w ogólnej liczbie napływów w latach 1990–2012 [1)]	44,70	59,00
Odległość w linii prostej od centrum Krakowa do centrum wsi będącej siedzibą gminy (km) [2)]	27,00	14,00

Źródło: BDL GUS 2012, [1)] Kurek, Gałka, Wójtowicz, 2014, [2)] www.dystans.org, 2015

Sytuacja gospodarcza badanych gmin przedstawia się następująco. Igołomia-Wawrzeńczyce jest gminą o dużym udziale użytków rolnych w stosunku do powierzchni gminy, wskaźnik ten wynosi 92%, w gminie Mogilany jest to 75%. Stopień użytkowania gruntów rolnych odzwierciedlają dane dotyczące liczby złożonych wniosków o dopłaty bezpośrednie oraz powierzchni gruntów, na jaką beneficjenci wnioskowali o te dopłaty (tab. 2). W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce znacząca ilość użytków rolnych w 2012 roku była zgłoszona jako wykorzystana do produkcji rolniczej – 73% powierzchni gruntów klasyfikowanych jako rolnicze, a liczba producentów rolnych korzystających z dopłat wynosiła 1251 osób. W przypadku gminy Mogilany wnioskowało 218 beneficjentów o 19% użytków rolnych. Przedstawione dane charakteryzują więc gminę Igołomia-Wawrzeńczyce jako obszar o silnej funkcji rolniczej. Obszar ten znany jest głównie z produkcji warzywniczej o wieloletniej tradycji. W gminie Mogilany działalność rolnicza ma znikome znaczenie, biorąc pod uwagę inne formy działalności. Duży udział w tej gminie mają osoby prowadzące działalność gospodarczą, głównie w branży usługowej, handlowej, transportowej, remontowo-budowlanej i gastronomii. W 2012 roku liczba podmiotów na 1000 mieszkańców wynosiła ponad 1200, w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce było ponad 650. Rodzaj i skala prowadzonej działalności przekłada się na dochody własne gminy, które w przeliczeniu na mieszkańca są w Mogilanach dwa razy większe niż w Igołomii-Wawrzeńczyce. Interesująco przestawia się sytuacja dotycząca bezrobotnych zarejestrowanych w obu gminach. Niski udział takich mieszkańców w Igołomii-Wawrzeńczyce może być spowodowany tzw. ukrytym bezrobociem występującym wśród ludności wiejskiej posiadającej gospodarstwa rolne.

Tab. 2. Struktura gospodarcza badanych gmin w 2012 roku

Wyszczególnienie	Igołomia-Wawrzeńczyce	Mogilany
Udział użytków rolnych w stosunku do powierzchni gminy w %	92,0	75,0
Dochody własne gminy na mieszkańca (zł)	872,0	1571,0
Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	658,0	1217,0
Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w %	3,5	6,3
Liczba złożonych wniosków o dopłaty obszarowe w ARiMR w 2012 roku[1)]	1251,0	218,0
Powierzchnia użytków rolnych wnioskowana do dopłat bezpośrednich (ha)[1)]	4215,0	617,0
Udział powierzchni wnioskowanej w użytkach rolnych ogółem w %	72,9	18,8

Źródło: BDL GUS 2012, [1)] Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Krakowie

Analiza wyników badań

Pojęcie tożsamości terytorialnej najczęściej definiuje się jako identyfikowanie się człowieka z pewnym obszarem, przestrzenią (Szczepański, 2004). Poprzez tę więź wytwarza się relacja człowieka z miejscem zamieszkania (Szkurłat, 2004), określana także jako ta część świadomości, która odnosi się do poczucia odrębności własnego obszaru, regionu, a w konsekwencji również własnej grupy społeczno-terytorialnej, czy grupy regionalnej (Rykiel, 1999). Poczucie tożsamości człowieka z miejscem zamieszkania może być kształtowane przez wiele czynników zależnych od samego człowieka oraz zależnych od otoczenia.

Podczas badań zadano respondentom szereg pytań mających wskazać na ile są oni związani ze swoim miejscem zamieszkania, czy wiążą przyszłość swoich dzieci z tą miejscowością, oraz na ile chcą mieć wpływ na to, co ważnego dzieje się w ich miejscowości (tab. 3).

W przypadku obu badanych gmin respondenci wskazali na dużą więź ze swoim miejscem zamieszkania. Na pytanie „Czy czuje się Pani/Pan związana/związany ze swoim miejscem zamieszkania?" twierdząco odpowiedziało 92% badanych mieszkańców w obu gminach. Tak dużej ilości odpowiedzi twierdzących nie odnotowano w stosunku do żadnego z pozostałych pytań. Odnosząc się do kwestii związania przyszłości dzieci z obecnym miejscem zamieszkania, pozytywnych odpowiedzi w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce było znacznie mniej (62%) niż w gminie Mogilany (71%). Natomiast w obu gminach był wysoki odsetek osób o niesprecyzowanych poglądach (22%). Poczucie przywiązania do miejsca zamieszkania badano również zadając pytanie dotyczące skłonności do migracji do miasta. Migracja miałaby dotyczyć respondenta, a także jego dzieci. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce 14% osób wyraziło chęć zamieszkania w mieście, tyle samo chciałoby, aby ich dzieci przeprowadziły się do miasta. Aż ponad 1/3 respondentów nie miała sprecyzowanego zdania co do osiedlenia się ich dzieci w mieście. Na taką postawę może wpływać utrzymywania się dużej grupy respondentów z tej gminy z produkcji warzywniczej. Działalność ta charakteryzuje się dużą niestabilnością oraz ciężkimi warunkami pracy. To może wzbudzać niepewność, czy pozostanie dzieci w tej miejscowości zapewni im miejsca pracy w innych branżach.

Mieszkańcy gminy Mogilany są mniej skłonni przeprowadzić się do miasta. Taką decyzję mogłoby podjąć 7% badanych, jeszcze mniej osób, bo tylko 5% chciałby, aby ich dzieci zamieszkały w mieście. Na takie stanowisko może mieć wpływ fakt, że gmina ta przejęła cechy i funkcje charakterystyczne dla miasta i może być utożsamiana bardziej z funkcjami miejskimi niż typowo wiejskimi. Jednocześnie dobra komunikacja z Krakowem, daje możliwości dojazdu do pracy bez zmiany miejsca zamieszkania. Ludność gminy jest także świadkiem nasilających się procesów migracji z miasta do wsi, może więc wysnuwać wnioski, że ta gmina ma lepszy potencjał do zamieszkania niż miasto.

Interesująco przedstawia się rozkład mieszkańców deklarujących udział w ważnych dla miejscowości wydarzeniach. Wyniki w badanych gminach znacząco się różnią. W gminie Mogilany spotkać można znacznie więcej osób biorących udział w życiu społecznym wsi – 58%, niż w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce – 40%.

Tab. 3. Poczucie tożsamości mieszkańców gmin przyjętych do badań (%)

Pytanie ankietowe:	Igołomia-Wawrzeńczyce			Mogilany		
	Tak	Nie	Trudno powiedzieć	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
Czy czuje się Pani/Pan związana/związany ze swoim miejscem zamieszkania?	91,8	4,8	3,4	92,2	5,5	2,3
Czy chciałaby Pani/Pan, żeby Pani/Pana dzieci w przyszłości mieszkały w tej miejscowości?	66,1	15,8	22,0	71,6	4,8	22,4
Czy chciałaby Pani/Pan zamieszkać w mieście?	14,0	79,2	6,8	6,8	85,8	7,3
Czy chciałaby Pani/Pan, aby Pani/Pana dzieci zamieszkały w mieście?	14,5	49,4	36,0	4,9	71,4	23,8
Czy bierze Pani/Pan udział w ważnych dla miejscowości wydarzeniach?	39,6	59,9	0,5	58,4	35,2	6,4

Źródło: badania własne

Postawa to zachowanie się człowieka względem przedmiotów świata zewnętrznego, w tym przedmiotów społecznych. Zawiera wiedzę, przekonania, przypuszczenia, ocenę, stereotypy związane z danym przedmiotem. Jest także odzwierciedleniem poglądów człowieka na dany temat. Poglądy te mogą być własne lub przyjęte od innych, często wraz z oceną o danym poglądzie. Ocena ta jest bardzo subiektywna, często oparta na doświadczeniu pojedynczej osoby (Leśniak-Moczuk, Moczuk, 2002).

Badania postaw mieszkańców wsi odnosiły się do osób napływających z Krakowa lub innego miasta o charakterze metropolitalnym. Mieszkańcy wyrażali postawę wobec stylu, sposobu życia, wartości, upodobań, jakie wnoszą mieszańcy miast na obszary wiejskie. Pytania dotyczyły także obaw, co do przyniesionych przez mieszkańców wzorców życia, które mogą mieć wpływ na zanik tradycji i kultury regiony, czy też mogą spowodować rozpad więzi społecznych, a także wpłynąć na zachowania młodzieży.

Pierwsze pytanie miało wskazać na postawy ludności wiejskiej wobec osób napływowych z miasta (tab. 4). Na pytanie: „Czy obawia się Pani/Pan osób napływowych z miasta?" w obu gminach znacząca większość badanych nie miała negatywnych odczuć w stosunku do napływających z miast, szczególnie w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce, gdzie takich osób było 85%, w gminie Mogilany – 79%. Inaczej mieszkańcy odpowiadali na pytanie, które wskazywało na bezpośredni kontakt z imigrantami z miasta: „Czy spotkał(a) się Pani/Pan z odczuciem, że nowi mieszkańcy uważają się za osoby «lepsze»?". W obu gminach wzrasta dwukrotnie w stosunku do poprzedniego pytania liczba osób odpowiadających twierdząco. W przypadku gminy Mogilany jest to aż 34% respondentów, w drugiej badanej gminie: 17%. Wpływ na tak dużą liczbę odpowiedzi twierdzących w gminie Mogilany może mieć fakt, że mieszkańcy tej gminy znacznie częściej mają kontakt z osobami napływowymi z miasta niż społeczność w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce. Jest to bowiem gmina o wysokim natężeniu migracji utrzymującym się w ostatnich 10 lat, gdzie wśród napływających

przeważają mieszkańcy z miast. Zatem obawy lokalnej społeczności nie wynikają tylko z wyobrażeń czy uprzedzeń, ale z realnych kontaktów z nowymi sąsiadami.

O postawy ludności wiejskiej wobec napływających z miasta, a także ich zgodę lub brak na posiadanie sąsiadów migrujących z miasta pytano w sposób pośredni poprzez zadanie pytania: „Czy sprzedałaby Pani/Pan działkę budowlaną osobie pochodzącej z miasta?". Znaczenie tego pytania może potęgować fakt, że mieszkańcy wsi, szczególnie z terenu Polski Południowej znani są z silnego przywiązania do ziemi. Swoją „ojcowiznę", niechętnie sprzedają, najczęściej przekazują grunty z pokolenia na pokolenie. Pomimo pejoratywnych odczuć dużej grupy mieszkańców gminy Mogilany związanych z migrantami z miasta, 75% respondentów sprzedałoby grunty budowlane osobom napływającym. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce takich osób jest mniej (67%), pomimo, że mieszkańcy tej gminy częściej wskazywali na pozytywne doświadczenia z napływowymi. Taka ich postawa może mieć związek z działalnością rolniczą prowadzoną na obszarze gminy i znaczeniem gruntów dla tej działalności.

Kolejne pytanie dawało mieszkańcom wsi możliwość odpowiedzi dotyczącej oceny stopnia integracji imigrantów z ich nowym miejscem zamieszkania. Respondenci gminy Mogilany rzadziej wskazywali na chęć integracji nowych mieszkańców z ich środowiskiem, 24% uważało, że występowało takie zjawisko. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce takich osób było 31%. Odczucia względem zachowania osób napływowych mogą wynikać z pewnej specyfiki obu tych gmin. Charakter wiejski gminy Mogilany uległ znacznym przekształceniom funkcjonalno-przestrzennym. Intensywny napływ ludności miejskiej, której zaspokajanie potrzeb w nowym miejscu zamieszkania ogranicza się do funkcji mieszkaniowej, potęguje odczucie wśród rdzennych mieszkańców braku chęci integracji napływowych z nowymi miejscem zamieszkania.

Zachowania i więzi społeczne, a także przywiązanie do tradycji i obyczajów różnią obszary wiejskie od miejskich. Mieszkańcy wsi bardziej pielęgnują kontakty sąsiedzkie, są mocno związani z tradycjami świątecznymi, znają i kultywują obyczaje i kulturę swojego miejsca zamieszkania. Dlatego też osiedlanie się osób napływowych z miasta może rodzić wśród mieszkańców wsi obawy, że dotychczasowy charakter życia będzie wypierany przez styl życia miejskiego. Zapytano więc respondentów, czy obawiają się, że napływ ludności spowoduje rozpad więzi społecznych w tej miejscowości. W obu gminach znaczącą grupę stanowili respondenci o niezdecydowanych poglądach (około 23%). Natomiast w gminie Mogilany 14% osób wskazywało na występowanie zależności pomiędzy napływem ludności z miast a rozpadem więzi społecznych. W gminie Igołomia-Wawrzeńczyce tak odpowiadający respondenci stanowili 9%.

Zapytano się także o to, czy napływ osób spoza miejscowości spowoduje, że zaniknie tradycja i kultura wsi. W przypadku obu gmin odsetek osób odpowiadających twierdząco był taki sam – ponad 11% ogółu respondentów. Różnice pojawiły się przy stwierdzeniu „trudno powiedzieć", gdyż w gminie Mogilany udział tak odpowiadających był dwa razy większy (30%) niż w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce (15%).

Przeobrażenia zachodzące na obszarach wiejskich mogą odzwierciedlać zmiany w stylu życia i zachowaniu młodzieży. Jest to bowiem grupa najbardziej podatna na nowości, poszukującą nowego stylu życia, mająca tendencję do negacji ogólnie przyjętych wartości. Obserwacja zachowań młodzieży może w sposób pośredni wskazać

na ile odległość od miasta jest czynnikiem wpływającym na intensywność zmian. Zapytano więc mieszkańców badanych gmin czy dostrzegają wpływ Krakowa na sposób zachowania się młodzieży w danej miejscowości. W przypadku gminy Mogilany, prawie ¾ respondentów odpowiedziało twierdząco. Wpływ miasta na wzorce zachowania młodzieży zauważyli także mieszkańcy gminy Igołomia-Wawrzeńczyce, którzy stanowili 60% ogółu badanych w tej gminie respondentów.

Obszary wiejskie postrzegane są jako miejsce bardziej bezpieczne niż miasta. Potwierdzają to badania CBOS, z których wynika, że mieszkańcy wsi czują się bardziej bezpieczni niż mieszkańcy miast (*Polacy*..., 2015). Zapytano więc respondentów na ile położenie względem miasta wzbudza w nich poczucie zagrożenia wynikające z możliwości rozprzestrzeniania się negatywnych zachowań częściej spotykanych w mieście niż na wsi. Najwięcej obaw mieli mieszkańcy gminy Igołomia-Wawrzeńczyce – 44%, w gminie Mogilany twierdząco odpowiedziało 33%. Respondenci z tej gminy mają więcej kontaktów z miastem, mogą więc ocenić na ile wzrost przestępczości może być realnym zagrożeniem, dla mieszkańców gminy Igołomia-Wawrzeńczyce obawy mogą być oparte na przekazach i wyobrażeniach o potencjalnych zagrożeniach.

Tab. 4. Postawy mieszkańców badanych gmin wobec osób napływowych z miasta (%)

Pytanie ankietowe:	Igołomia-Wawrzeńczyce			Mogilany		
	Tak	Nie	Trudno powiedzieć	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
Czy obawia się Pani/Pan osób napływowych z miasta?	8,7	84,5	6,8	15,1	78,5	6,4
Czy spotkał(a) się Pani/Pan z odczuciem, że nowi mieszkańcy uważają się za osoby „lepsze"?	16,9	73,4	9,7	33,8	53,9	12,3
Czy sprzedałaby Pani/Pan działkę budowlaną osobie pochodzącej z miasta?	66,7	18,8	14,5	74,9	11,9	13,2
Czy nowi mieszkańcy chcą się integrować i utożsamiać z tą miejscowością?	30,9	32,4	36,7	24,2	51,6	24,2
Czy obawia się Pani/Pan, że napływ ludności spowoduje rozpad więzi społecznych w tej miejscowości?	9,2	67,1	23,7	14,2	63,0	22,8
Czy napływ osób spoza miejscowości spowoduje, że zaniknie tradycja i kultura wsi?	11,1	73,9	15,0	11,9	58,0	30,1
Czy dostrzega Pani/Pan wpływ Krakowa na wzorce zachowania młodzieży w Pani/Pana miejscowości?	59,4	27,5	13,0	72,1	14,6	13,2
Czy obawia się Pani/Pan wzrostu przestępczości?	43,5	55,6	1,0	32,9	58,4	8,7

Źródło: badania własne

Podsumowanie

Wyniki badań dotyczące poczucia tożsamości mieszkańców względem miejsca zamieszkania oraz ich obaw względem osób napływowych z miasta nie wskazują, aby położenie względem miasta miało wpływ na postawy mieszkańców. Różnice w poglądach respondentów badanych gmin mają inne podłoże.

Analiza danych statystycznych dotyczących przemian demograficznych i procesów gospodarczych wskazuje, że gmina Mogilany stała się gminą znacznie bardziej przyciągającą mieszkańców z miast niż gmina Igołomia-Wawrzeńczyce. Natężenie przemian społeczno-gospodarczych znalazło swoje odzwierciedlenie w funkcjach pełnionych przez gminy. W Igołomii-Wawrzeńczyce utrzymał się wysoki udział produkcji rolniczej, w Mogilanach ma ona marginalny charakter. Te przemiany znajdują odzwierciedlenie w wynikach badań.

Mimo, że poczucie tożsamości było bardzo silne w obu gminach, to mieszkańcy gminy Igołomia-Wawrzeńczyce byli bardziej skłonni do zmiany miejsca zamieszkania. Dotyczyło to zarówno samych respondentów, jak i ich dzieci. Mniej byli także zainteresowani uczestnictwem w ważnych dla wsi wydarzeniach. Mieszkańcy gminy Mogilany zaprezentowali przeciwstawne postawy. To w tej gminie było najwięcej odpowiedzi wskazujących na niechęć do migracji do miasta dotyczącą zarówno respondentów, jak i ich dzieci.

Pytania dotyczące obaw mieszkańców wobec osób napływowych z miasta były również mocno zróżnicowane. W gminie Mogilany, gdzie zjawisko napływu ludności z miast obserwowane jest od wielu lat, respondenci wskazywali na duże obawy wobec imigrantów z miasta, mieli także więcej negatywnych doświadczeń w bezpośrednich kontaktach. Z ich doświadczeń wynika, że napływowi z miasta mniej się integrują z nowym miejscem zamieszkania. Mieszkańcy gminy Mogilany częściej zwracali uwagę na wpływ miasta na zachowania młodzieży. Natomiast w obu gminach podobnie mieszkańcy odnoszą się do wpływu wzorców miejskich na zanik tradycji i kultury regionu.

Można więc powiedzieć, że odpowiedzi mieszkańców gminy Mogilany wynikały z wielu interakcji z ludnością napływową z miast i wiedzy o zmianach, jakie dokonują się w społecznościach wiejskich pod wpływem przemian spowodowanych napływem tej ludności. Dla mieszkańców gminy Igołomia-Wawrzeńczyce niektóre odczucia oparte są o wyobrażenia, stereotypy, a nie realne zachowania. Jednocześnie mniejsze tempo przemian funkcjonalnych tej gminy może być podstawą do opinii, że niektóre przemiany społeczne jeszcze tego terenu nie dotyczą.

Literatura

CBOS (2015). *Polacy o bezpieczeństwie w kraju i miejscu zamieszkania. Komunikat badań*. 65/2015, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_065_15.PDF

Chojnicki, Z., Czyż, T. (1989). Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego. W: P. Korcelii, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 152, 139–157.

Falkowski, J. (2009). Zagospodarowanie podmiejskiej przestrzeni geograficznej w Polsce. W: I. Jażewicz (red.), *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*. Słupsk: Akademia Pomorska, 217–232.

Gonda-Soroczyńska, E. (2009). Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, *Zeszyty Naukowe*, 2009/4, 149–165.

Kurek, S., Gałka, J., Wójtowicz, M. (2014). *Wpływ suburbanizacji na przemiany wybranych struktur demograficznych i powiązań funkcjonalno-przestrzennych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Leśniak-Moczuk, K., Moczuk, E. (2002). *Podstawy socjologii i psychologii społecznej*. Przemyśl–Rzeszów: Wydawnictwo WSAiZ.

Rykiel, Z. (1999). Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców. *Prace Geograficzne IG i PZ PAN*, 170.

Szczepański, M.S. (2004). Regional identity. Within the sphere of basic concepts and research methodology. W: W. Łukowski (red.), *Tożsamość regionów w Polsce w przestrzeni europejskiej*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 6–12.

Szkurłat, E. (2004). *Więzi terytorialne młodzieży z miastem. Uwarunkowania, przemiany*. Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

Zborowski, A., Chaberko, T., Grad, N., Kretowicz, P. (2010). Delimitacja Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego W: *Badanie funkcji, potencjału oraz trendów rozwojowych miast w województwie małopolskim*. Kraków: Małopolskie Obserwatorium Polityki Rozwoju, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, 517–543.

Notka biograficzna o autorze: jej zainteresowania badawcze skupiają się wokół zagadnień związanych z procesami suburbanizacji i ich wpływem na obszary wiejskie terenów podmiejskich.

Biographical note of author: her research interests concentrate around the issue of suburbanisation processes and their impact on rural areas of rural-urban fringe.

Halina Pawlak, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Geografii Ludności, Osadnictwa i Rolnictwa
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
halina.pawlak@uj.edu.pl

Spis treści / Contents

Wprowadzenie 3
Introduction 5

Kadir Temurçin, Michael Gameli Dziwornu
Urban Crime Distribution in Isparta (Turkey): A Location Quotient Analysis 7

Agnieszka Łuków
Ekonomiczne aspekty suburbanizacji aglomeracji rzeszowskiej 24
Economic aspects of suburbanization in the agglomeration of Rzeszow

Anna Janiszewska
Przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego w województwie łódzkim 33
The changes in the forms of marital and family life in the Łódź Voivodeship

Leszek Butowski
Przestrzeń turystyczna – przestrzenią równowagi: dylematy metodologiczne 52
Tourist space – sustainable space: methodological dilemmas

Kamila Ziółkowska-Weiss
Znaczenie działalności polskich biur podróży w Chicago 66
The importance of activity of the polish travel agencies in Chicago

Małgorzata Bajgier-Kowalska, Robert Pyrc
Zmiany klimatyczne a funkcjonowanie ośrodków narciarskich – studium przypadku stacji Podstolice-SKI 83
Impact of climate change on ski resorts: Podstolice Ski area case study

Jerzy Wrona
Symbole religijne na flagach i w herbach państw współczesnego świata 98
Religious symbols on flags and national coats of arms of states of contemporary world

Rafał Koszek
Współczesny pielgrzym na Via de la Plata – próba charakterystyki 112
The modern pilgrim on Via de la Plata – an attempt to characterize

Franciszek Mróz, Oresta Bordun

The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James *Via Regia* and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border 120

Joanna Kudełko

Centra wzrostu w regionie podkarpackim w latach 1980–2014 139

Growth Centers in the Podkarpackie Region in the years 1980–2014

Anita Kulawiak

Przedsiębiorczość w najmniejszych miastach województwa łódzkiego. Wybrane problemy 153

Entrepreneurship in the smallest towns in the province of Lodz. Selected problems

Małgorzata Świątek

Mała energetyka wodna na Pomorzu Zachodnim – historia i współczesność 166

Small hydropower in Western Pomerania – the history and the present

Michał Zatorski

Edukacja geograficzna z elementami edukacji antydyskryminacyjnej w szkole waldorfskiej 179

Geographic education with elements of anti-discrimination education in the waldorf school

Mariola Tracz, Adam Hibszer

Motywy wyboru nauczycielskich studiów geograficznych – uwarunkowania i typologia motywów 190

Motives of choice of geographical teaching studies – circumstances and typology of motives

Sławomir Dorocki

Wykorzystanie i stan infrastruktury narciarskiej w gminie Krynica-Zdrój w świetle badań ankietowych. Wyniki badań pilotażowych 206

The use and condition of ski infrastructure in Krynica-Zdrój municipality in the light of the survey. The results of pilot studies

Małgorzata Szelińska-Kukulak, Józef Kukulak

Ochrona zabytków techniki transportowej w południowo-wschodniej Polsce 223

Transport monuments protection in Southeastern Poland

Magdalena Kubal, Robert Pawlusiński

Escape rooms – nowe zjawisko w przestrzeni turystycznej Krakowa 244

Escape rooms – a new phenomenon in the tourism space of Krakow

Joanna Nowak

Wpływ warunków ekonomicznych gospodarstw domowych na poziom i jakość życia mieszkańców gminy Czchów 259

The impact of economic conditions of households on the level and quality of life of residents of the commune Czchów

Halina Pawlak

Poczucie tożsamości mieszkańców gmin podmiejskich Krakowa i ich obawy wobec ludności napływowej z miasta 274

Sense of identity among Krakow's rural-urban fringe inhabitants and their concerns about newcomers from urban areas